Doktori (PhD) értekezés

A FALUSI MEGÉLHETÉS VÁLTOZÁSA 1920-2020 KÖZÖTT.

Megélhetés és stratégiaválasztás a 20-21. században, négy település esettanulmányain bemutatva.

Balázs-Legeza Borbála

Témavezető: dr. Kavecsánszki Máté

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2023.

A FALUSI MEGÉLHETÉS VÁLTOZÁSA 1920-2020 KÖZÖTT.

Megélhetés és stratégiaválasztás a 20-21. században, négy település esettanulmányain bemutatva.

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a néprajz és kulturális antropológia tudományágban

Írta: **Balázs-Legeza Borbála**

okleveles néprajz mesterszakos bölcsész

okleveles szociológus

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(Néprajz Doktori Programja) keretében

Témavezető: Dr. Kavecsánszki Máté

Az értekezés bírálói:

Dr. .....
Dr. ……
Dr. .....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. .....
tagok: Dr. ……..
Dr. ……..
Dr. ……..
Dr. ……..

A nyilvános vita időpontja: 20… . …… … .

Doktorjelölti nyilatkozat

„Én, *Balázs-Legeza Borbála*, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve öt éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Szigetmonostor, 2023. ápr. 6.

Balázs-Legeza Borbála

KÖSZÖNETVALLOMÁS

Ez a disszertáció csapatmunkában készült.

Természetesen a szellemi munka az én eredményem és felelősségem, de nem lettem volna erre képes, ha nem áll mögöttem egy komplett brigád, akik ezt lehetővé tették. A képzés és a disszertációírás (szigorúan véges) ideje alatt ugyanis 3 gyermekem született, akik most 5 és 3 évesek, valamint 8 hónaposak. Mivel pedig ez egy olyan főállás, ami heti 7 nap, 24 órában kíván jelenlétet, ezért minden egyetemi kurzuson való részvétel, konferenciaelőadás, publikációírás, majd az értekezés megírása csapatmunkát igényelt, amikor engem helyettesítettek a főállásomban. A csapat tagjai tehát a következők:

A férjem, akinek inspiráló szakmai gondolatai továbblendítettek, amikor elakadtnak éreztem magam. Segített és velem tartott a terepmunkák során, amikor a 2018-2019-es fordulókra már családilag mentünk, a legidősebb gyermekünkkel együtt. Mindemellett a saját munkája mellett természetesen gondoskodott a család működéséről, amikor én tudományos elvonulásban voltam, sok külső programot szervezve, nyakában a gyerekekkel biztosította a csendet a munkámhoz.

Édesanyám, aki eddigi nyugdíjas éveinek komoly hányadát az én doktori kutatásomra szánta. Az elvonulást, tudományos elmélyülést igénylő időszakokban ő vette át a feladataim jelentős részét a párhuzamos munkakörömben, a gyermekeim mellett. Volt sok nyaralás a mamánál, illetve a végső időszakban ő költözött hozzánk, hogy a legkisebbik harmadikat is a közelemben, de mégis csendes távolságban tartva szükség esetén odahozza, hogy megetethessem, majd vitte újra távolabb, gondját viselni.

A testvéreim, akik szintén hol a gyerekek gondviselését vállalták, vagy főztek-sütöttek helyettem, hogy a családi működésünk ne akadjon meg.

És természetesen a gyermekeimnek is nagyon hálás lehetek, akik türelemmel és változó intenzitású együttműködéssel vették tudomásul, hogy az anyukájukat sokat kell hiányolniuk, és nagyon várták már, hogy végre kész legyek „a fránya dolgozattal”.

Az egész disszertációírás hatalmas tanulsággal szolgált számomra: soha semmi nem lehet annyira fontos, mint a családommal töltött minőségi idő.

Emellett még köszönettel tartozom azoknak, akik segítettek a terepmunkák során, így például Gulyás Gyula, aki saját autójával szállított el a családommal együtt Dudarra, Gerjen polgármestere, aki szintén az autójával szállított minket, vagy akik pedig szállást biztosítottak (az egész családomnak) a vizsgált településen, így Tiszaigaron Mohácsi Katalinnak, és Milotán Ilonka néninek (Pócsi Sándornénak). Emellett minden barátomnak és ismerősömnek is köszönöm, akik igyekeztek a segítségemre lenni a munka során, még ha csak biztosítva a támogatásukról és elismerésükről, drukkoltak nekem, együtt várva a végét.

Tartalom

BEVEZETÉS ... 9
A témafelvetés indoklása ... 9
A dolgozat szerkezete ... 10
Az alkalmazott módszertan ... 10
A kulcsfogalom: megélhetés ... 12
Megélhetési lehetőség ... 12
Megélhetési stratégia ... 12
Néprajz és szociológia kapcsolódásai és az életmódkutatások ... 16
Saját kutatástörténet ... 23
A vizsgált falvak bemutatása ... 24
A falvak tipizálási rendszerei Beluszky Pál – Sikos T. Tamás munkáiban ... 25
Tiszaigar ... 28
Gerjen ... 28
Milota ... 29
Dudar ... 30
Az egyes falvak kutatástörténete ... 31
Tiszaigar ... 31
Gerjen ... 34
Milota ... 34
Dudar ... 35
I. FALUSI MEGÉLHETÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT ... 40
Előzmények: a századforduló birtokviszonyai ... 40
A forradalmak kora és az első földreform ideje ... 41
A Nagyatádi-féle földreform ... 43
A falusi lakosság társadalma ... 46
Jövedelmi viszonyok ... 47
A falu rétegződése, társadalmi csoportjai ... 50
Birtokmegoszlás, paraszti birtokosok ... 51
A legszegényebbek: mezőgazdasági munkások, törpebirtokosok, gazdasági cselédek ... 54
Ipar és társadalom, kiegészítő megélhetés ... 56
Tiszaigar ... 58
Gerjen ... 66
Milota ... 72
Dudar ... 80
Rövid összegzés ... 89
II. A FALUSI MEGÉLHETÉS ALAKULÁSA A KOMMUNISTA-SZOCIALISTA KORSZAKBAN ... 91

Kommunista hatalomátvétel a mezőgazdaságban 91
Az 1945. évi földosztás és hatásai 91
A kommunista agresszió színre lépése: az első szövetkezetesítési időszak 93
A totális kollektivizálás 96
Mezőgazdasági fellendülés, háztáji termelés, kiszámítható megélhetés 98
A nagyüzemi működés 101
Ipar a szocializmusban 103
Egy közösségi megélhetési stratégia – a kaláka 105
A szocialista korszak hatása a magyar paraszttársadalomra: polgárosodás és paraszttalanítás 108
Parasztosodástól a paraszttalanításig 111
Tiszaigar 112
Földosztás majd a paraszti ellehetetlenítések 112
Termelőszövetkezet 113
Állami gazdaság 115
A kádári szocializmus kínálta lehetőségek 117
Háztáji 118
Gerjen 122
Földosztás 122
Állami gazdaság 122
Az első termelőszövetkezet 123
Teljes kollektivizálás 125
Egységes vezetés 126
A paksi atomerőmű hatása 128
Háztáji stratégiák 128
Milota 134
Földosztás, új vezetés 134
Beszolgáltatások, kulák-üldözések 135
A kiépülő helyi kommunista vezetés 136
Az első termelőszövetkezetek 138
Kilépések, szövetkezetek feloszlása 139
Teljes kollektivizálás 140
Melléküzemek 141
Háztáji 142
Dudar 146
A bánya kiépítésének kezdetei a kommunizmusban 146
A bánya hozta változás 148
Kétlakiság 149
Életkörülmények, életszínvonal 152

Dudar aláfejtése 153
Dudar és a mezőgazdaság 153
Rövid összegzés 157
III. A FALUSI MEGÉLHETÉSI RENDSZEREK ÁTALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTOZÁS, POSZTSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN 158
A rendszerváltozás gazdasági válsága 159
A szövetkezetek sorsa 163
Kárpótlás 164
Önálló gazdaságok megindulása 167
Földvásárló réteg 170
Rendszerváltozás az iparban 171
Posztszocializmus 172
Összegző adatok a falusi lakosság megélhetéséről a rendszerváltozáskor 176
A 2000-es évek 178
Tiszaigar 180
Termelőszövetkezet 180
Állami gazdaság 184
Önálló gazdálkodás 185
Gerjen 187
A háztáji sorsa 188
Termelőszövetkezet 189
Állami gazdaság 190
Milota 192
Kárpótlás 193
Önálló gazdálkodás 197
A termelőszövetkezet sorsa 201
Megélhetés a mezőgazdaságból 203
Dudar 205
A bánya bezárása és hatásai 205
Munkanélkülivé válás 208
Mezőgazdasági átalakulás 209
Rövid összegzés 212
IV. A MEGÉLHETÉS ALAKULÁSA NAPJAINKBAN 214
Településen belüli megélhetés 214
Vállalkozások, üzemek 215
A falvak mezőgazdasága 217
Városok közelsége, ingázás 224
Közfoglalkoztatás 226

Tiszaigar 230
Településen belüli megélhetés 230
Városok közelsége, ingázás 232
Közfoglalkoztatás 233
Gerjen 237
Településen belüli megélhetés 237
Városok közelsége, ingázás 240
Közfoglalkoztatás 242
Milota 243
Településen belüli megélhetés 243
Városok közelsége, Ingázás 248
Közfoglalkoztatás 251
Dudar 253
Településen belüli megélhetés 253
Városok közelsége, Ingázás 255
Közfoglalkoztatás 257
Rövid összegzés 257
ÖSSZEGZÉS 259
Az egyes korszakok értékelése a megélhetés fényében 259
Az általam vizsgált falvak értékelése a megélhetés fényében 261
Néhány visszatérő, ismétlődő fordulat 264
Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója 268
Summary of the thesis in English 270
HIVATKOZOTT IRODALOM 272

BEVEZETÉS

A témafelvetés indoklása

Disszertációmban a falusi megélhetés formáinak alakulását vizsgálom, a 20. század különböző korszakainak körülményei közepette. Célom ezzel a dolgozattal bemutatni azt az ívet, amely rövid történelmi távlatok alatt többszörösen fordított a falusi emberek életén. 1920-tól, a két világháború közötti időszaktól kezdődően, amikor az arisztokrácia és a nagypolgárság politikai-hatalmi befolyása alatt a falvakat többnyire a nagybirtokhoz és a saját földhöz való viszony határozta meg, egy merev társadalmi környezetben. Ezután következett az 1945-ös földosztás, majd az önálló gazdálkodás után gyors váltásban az erőszakos kollektivizálás és az 1960-as évek elejére a totális kollektivizálás. Később az 1989-1990-es rendszerváltozással a munkahelyek megszűnése mellett újra földtulajdonhoz juthatott a falusi lakosság jelentős része is, amiből aztán néhány évtized alatt újra egy modern nagybirtokrendszer alakult ki. A 21. század elejére a falusi lakosság az életmódjában már teljesen eltávolodott a mezőgazdasági megélhetéstől, újabb megélhetési profilja azonban nem alakult ki.

Ezen korszakok áttekintésével a célom az, hogy bemutassam a gazdasági és társadalmi hatásokat az átlagos falusi emberek mindennapjaira nézve, a lokális eseményeket és lehetőségeket az országos folyamatok tükrében. Mindezzel az egyéni példák, stratégiák megismerésével válik érzékelhetővé a 20. század ’zamata’: a tankönyvszerű általános ismeretek egyedi alkotóelemei.

A kutatás célja a bemutatott időintervallum megélhetési változásainak körüljárása, melyből tapasztalatot merítve könnyebben kidolgozhatunk stratégiát a jelenre vonatkozóan. A múltbéli társadalmi folyamatok kutatásával, áttekintésével és megértésével közelebb kerülhetünk napjaink folyamatainak megértéséhez is. A kutatással be tudjuk mutatni, hogy a néprajz, a társadalomnéprajz, a szociológia életmódra, megélhetésre vonatkozó kutatásai minden ember számára aktuálisak, a stratégiák, ötletek megismerése, átlátása, adott korba való illeszkedésének megértése pedig az élet minden korban való folytatásához lehet fontos.

Mindezeket a makrofolyamatokat 4 település konkrét példáján mutatom be mikroszinten. A 20. századra visszatekintve azt mondhatjuk, hogy a falusiak számára – az általam vizsgált falvakban – zömében a földhöz való viszony, a földtulajdonlás mértéke, illetve a mezőgazdasággal összefüggő munkalehetőségek jelentették a megélhetés gerincét, ezért rajzolódik ki az, hogy minden korszakban a „földhelyzet” kerül előtérbe. Így ennek a munkának

egyik erőteljes fókusza esik a mindenkori földbirtok tulajdonosi változásaira, a földbirtokpolitikai folyamatokra, valamint az átlagemberek földhöz való viszonyára – így az agrárium és az agrártársadalom kiemelt szerepet kap. Emellett pedig természetesen egyéb falusi megélhetési formák is megjelennek, melyeket az adott korszakhoz kapcsolódóan bemutatok az egyes településeken.

Az általam vizsgált települések közül napjainkra kettőről azt mondhatjuk, hogy stabil lakosságszámmal rendelkezik, és lakosainak stabil megélhetési lehetőségei vannak. A másik kettő pedig nehéz megélhetési helyzetben lévő, kiszámíthatatlan jövő előtt álló település.

A dolgozat szerkezete

A dolgozat szerkezetének alapvető jellemzője az egy-egy történeti korszakot bemutató nagy fejezetek. A fejezeteken belül az első részben bemutatom a makrotörténeti síkot: az országos történeti, társadalmi eseményeket, folyamatokat – amelyek a vizsgálódás szempontjából relevánsak. A fejezetek második egysége pedig az általam vizsgált falvak bemutatása az adott korszakban: a mikro szintről tekintve, reflektálva a makro szintre. Itt ezekben a kisebb egységekben, az egyes falvak tárgyalásában bemutatom a települési szintű megélhetési lehetőségeket, melyből aztán az egyéni stratégiák is körvonalazódnak: ki-milyen stratégiát választott a lokálisan rendelkezésre álló lehetőségek halmazából. Ezt a választást nagy mértékben meghatározta az egyén habitusa: ez összeadódhatott a személyiségéből, ambícióiból, valamint az öröklött családi mintákból, mentalitásból.

Ez a szerkezeti felépítés (fejezetenkénti korszakolás, minden fejezeten belül a makro majd a mikro szint bemutatása) alkalmas leginkább arra, hogy jól követhetően végigvezessük az egyes falvak eseményeit, a sorsfordulókat a megélhetési körülmények változásában.

Az alkalmazott módszertan

Terepkutatási módszereim a klasszikusnak mondható társadalomtudományi módszerek voltak: a terepmunkák során egy-egy hetet töltöttem az adott településeken, változó arányban zajló visszatérésekkel. Tiszaigaron összesen 2 hetet (2012-ben és 2018-ban), Gerjenben 4 hetet (2009., 2011., 2012. és 2018.), Milotán 3 hetet (2011., 2012., 2019.), Dudaron pedig 2 hetet (2012. és 2018.). Az önálló szervezésű kutatások során (2018 és 2019) minden településen előzetesen felvettem a kapcsolatot az önkormányzattal, valamint egy további adatközlővel, akit a korábbi évekből már megismertem. A kezdeti elindulásomat is ezek az emberek segítették,

akik elindítottak aztán a hólabdával, valamint a bizonyos szempontoknak megfelelő adatközlők ajánlásával.[1]

A kiválasztott adatközlők nem biztosítanak reprezentatív mintát a település lakosságát tekintve, a hólabda módszeren felül a lehetőségekhez mérten igyekeztem célirányosan minél sokrétűbb adatközlő-típusokat megkeresni, emellett a közösségen belüli esetlegesen érzékelhető szembenállásokat, különböző véleményeket képviselő csoportokat mindkét oldalról megszólaltatni, igyekezvén pártatlannak maradni.[2] Így minden településen készítettem interjút helyi vezetőkkel (polgármester, korábbi TSz-elnök, helyi nagyvállalkozó, stb.), bizonyos foglalkozásokat űzőkkel – korábbi korszakokat tekintve is (értelmiségi, őstermelő-gazda, helyi cégek alkalmazottja, közfoglalkoztatott, korábbi termelőszövetkezeti/állami gazdasági alkalmazott, korábbi nagyüzemi középvezető, jelentős, vagy éppen minimális kiegészítő gazdaságot működtető termelő, stb.), valamint egy-egy korszakban fontos közösségi szerepet betöltő egyének (pl. kárpótlási bizottsági tag, népművelő, korábbi önkormányzati képviselő, tanító, stb.).

Főként félig strukturált interjúkat készítettem, a beszélgetések során fix témakörök voltak megnevezve kitűzött célként, melyekből kirajzolódnak a településen elérhető megélhetési lehetőségek, és az ezen belül választható egyéni stratégiák. A beszélgetés során kitértem azokra a témakörökre, melyekkel a megélhetési stratégiák jól körvonalazhatóak, így például a fő foglalkozás melletti plusz kereseti módok (háztáji, maszek munkák), a megszerzett jövedelem befektetése (építkezés, lakáskultúra modernizálása, nyaralás, autó, gyerekek iskoláztatása, későbbi segítése stb.)

A doktori kutatás részeként természetesen nagy mértékben támaszkodtam a dokumentumelemzés módszereire: az egyes korszakokhoz kapcsolódó történelmi, társadalomtörténeti, politikai, gazdasági, néprajzi és szociológiai szakirodalmi eredményekre. Mindezekkel rekonstruáltam a fejezeteimhez szükséges országos makrofolyamatokat, melyeket aztán kiegészítettem a mikrotörténeti szint bemutatásához a helytörténeti irodalmak felkutatásával és áttekintésével, ezzel párhuzamba állítva a saját terepmunkák során tapasztalt

[1] 2018-ban Tiszaigaron, és 2019-ben Milotán úgy alakult, hogy a szállásunk (ti. a családommal: a férjemmel és a legidősebb – akkori egyetlen, 1-2 éves – gyermekemmel indultunk a terepmunkákra) is egy-egy adatközlőnél volt, akik biztosították a lakhatásunkat a terepmunka idejére.

[2] Ennek egy mulatságos esete volt, amikor Tiszaigaron 2018-ban az önkormányzat részéről felajánlottak kölcsönbe egy kerékpárt, a településen belüli mozgás megkönnyítésére. Örömmel elfogadtam a felajánlást, azonban amikor elém tolták a biciklit, láttam, hogy rikító sárgára van festve, és rajta nagy fekete betűkkel a „BELÜGYMINISZTÉRIUM" felirat díszeleg. Ezzel a járművel már nehezebbnek éreztem a pártatlanság látszatát fenntartani.

kutatási eredményeimet. Mindezeket kiegészítettem néhol levéltári és a korabeli helyi sajtó adataival.

A makro-és mikro történelmi szintek fogalmait a német mikrotörténetírás szemléletmódja alapján használom a dolgozatban. Eszerint a nagy történelmi folyamatok sorozatok egymásutániságának kiegészítője a mikrotörténet, melyben a nagy struktúrák és a mikroszint vizsgálata egyforma súlypontokkal van jelen a kutatásokban.[3]

Hans Medick módszerében a geertz-i sűrű leírást mintaként használta a társadalomtörténeti kutatásokhoz. Ennek során először létrehozott egy részletes és teljes forrásbázist a vizsgált társadalmi szereplők körül, majd ennek birtokában látott hozzá a folyamatok értelmezéséhez és elemzéséhez.[4]

Jürgen Schlumbohm kutatásaival arra hívja fel a figyelmet, hogy a mikrotörténet feladata a makroszintű eredmények felülvizsgálata és ellenőrzése. Belm egyházközségben végzett kutatásaiban a háztartások gazdasági tevékenységét, a paraszti birtokok továbbörökítésének módjait vizsgálta, mellyel egyéni életutakat, stratégiákat, szociális összefüggéseket és differenciált magatartásformákat talált. Mindezek rávilágítottak a száraz, általánosító elméletek mögött rejlő sokszínűségre.[5]

A kulcsfogalom: megélhetés

Megélhetési lehetőség

Munkámban a *megélhetési lehetőségek* fogalmát használom, mely alatt azon adottságokat értem, melyek a jövedelemszerzést, gyarapodást, a család eltartását teszik lehetővé az adott településen. Tehát azt a ’palettát’, amelyből az egyén választhat magának stratégiát az adott társadalmi-gazdasági környezetben. Ezeket befolyásolja a makrotörténeti és gazdasági folyamatok mellett a település társadalmi összetétele, a település elhelyezkedése, infrastruktúrája, némely esetekben a vezető pozíciókat betöltő személyek is.

Megélhetési stratégia

[3] Schlumbohm 2000.
[4] Medick 2000.
[5] Pozsgai 2000: 162-163.

A megélhetési stratégia fogalmának alkalmazásakor a következő meghatározásra támaszkodom. Bánlaki József és Kevy Bea tanulmányukban a Szuhay Péter[6] által kidolgozott megélhetési stratégia meghatározását pontosítják és bővítik ki. „*Felfogásunk szerint a megélhetési stratégia egy terv, elgondolás, valamilyen összetett cselekvési algoritmus kidolgozása arra nézve, hogy adott feltételek között hogyan lehet biztosítani a család megélhetését.*”[7] Az általuk használt fogalomba beletartoznak a jövedelemszerző tevékenységek mellett a költségek csökkentésének módjai, a fogyasztási szerkezet átstrukturálása, a családi munkamegosztás és az értékrend átalakítása is.[8]

Az általam használt stratégiák esetén ez szorosan összekapcsolódik a fenti *megélhetési lehetőségek* fogalmával, melyből az egyén választ magának *megélhetési stratégiát*: a kínálkozó lehetőségek mentén ki-milyen opciót választ, melyik mentén indul el, ami alapján aztán kialakítja a boldogulását. Ezek a stratégiák magukban foglalják a fő jövedelemszerzési kereset mellett a kiegészítő tevékenységeket és jövedelmeket is, ezeket összességükben vizsgálom. Emellett arra is figyelmet fordítok, hogy az így megszerzett megélhetési jövedelmeket mire használják fel, mibe fektetik be.

A 20. századi magyar gazdasági és társadalmi folyamatok lokális és egyéni lecsapódásának bemutatásakor fontos kiemelni, hogy az itt bemutatott 100 éves időtartam alatt a magyar lakosság – témánk szempontjából kiemelten a falusi lakosság – többszörös traumákat élt át, vagyonvesztést, gazdasági hátrányokat szenvedett el. A történelmi csapások (világháborúk, gazdasági válság, politikai-hatalmi átrendeződések) az egyéni szinteken is sokszor újrakeretezték az életkörülményeket, anyagi és megélhetési nehézségeket generáltak. Több olyan része van a magyar történelemnek, melyeket itt a dolgozatban nincs lehetőségem részletesen kifejteni, de mégsem szeretném említés nélkül hagyni.

Így az első világháború után a trianoni határok számos település gazdasági-társadalmi környezetére voltak negatív hatással. Az általam vizsgált falvak közül Milota a döntés következtében elveszítette piaci és járási központját, a 8 km-re fekvő Tiszaújlakot. Az új központ a 30 km-re fekvő Fehérgyarmat lett. A közösségi és kereskedelmi kapcsolatok átrendeződése, a piac által nyújtott értékesítési és vásárlási lehetőség, az infrastrukturális ellátottság és intézmények (egészségügy, kultúra, oktatás) mind jóval messzebb kerültek, mindezek az életkörülményekre, megélhetési formákra is hatással bírtak.

[6] Szuhay 1999: 141-146.
[7] Bánlaky – Kevy 1999: 32.
[8] Bánlaky – Kevy 1999: 31-33.

Az 1929-től kezdődő világgazdasági válság a mezőgazdasági termelők megélhetését nehezítette, legerősebben a már egyébként is gyenge lábakon álló, gazdasági nehézségekkel küzdő kisgazdaságokat.

A Horthy-korszak fokozatosan kiépülő zsidó-ellenes törekvései és a zsidókra vonatkozó korlátozó és ellehetetlenítő országos társadalmi, politikai, gazdasági intézkedések, majd a világháború alatti kitelepítésekben és a népirtásban való részvétel a falusi zsidóságot ellehetetlenítette, eltüntette. Ez – az emberi oldal tragédiái mellett – a falu társadalmára is hatással volt: a zsidó értelmiség, kereskedői és földbirtokos réteg a helyi társadalom részét képezte, eltűnésük és hiányuk átrendeződéseket és új stratégiákat generált a közösségben.

A világháború utolsó hónapjaiban zajló, szovjet lakossági elhurcolások (málenkij robot) szintén sok esetben megtizedelték a falusi lakosságot. Az általam vizsgált települések közül újra Milotáról lehet szomorú példát hozni: az ukrán (szovjet) határmentisége révén Milotáról is – ahogy a többi határmenti és kárpátaljai faluból – elhurcolták a férfiakat, akik 3 napos munkára készültek, de végül a Szovjetunióba kerültek munkatáborokba, többségük vagy csak évek múltán, vagy soha nem tért haza. A helyi társadalom megint új helyzetben találta magát: a háborús pusztítások, gazdasági és megélhetési nehézségek mellett eltűntek a lokális társadalomból a férfiak – a munkaerő jelentős része.

A világháború után következett az újjáépítés időszaka, majd a kommunista hatalomátvétel, melyek hosszú éveken keresztül iszonyatos megélhetési nehézséget helyeztek a lakosság vállára. A hiánygazdaság, jegyrendszer, parasztságot sújtó rekvirálások és beszolgáltatások, az erőszakos téeszesítés mind egy rettentően nehéz időszak megélhetési körülményei.

Az 1956-os forradalom utáni megtorlások, az 1959-1961 között lezajlott totális kollektivizálás a falusi lakosság életében végső döfés volt az önálló mezőgazdasági megélhetés terén. A földbirtokok „önkéntes felajánlásai” vagy kisajátításai, az egyéni tulajdonok beolvasztása egy nagyüzembe egy új megélhetési rendszert hozott létre.

Az 1989-1990-es rendszerváltozás, politikai-gazdasági átrendeződés – bár a kárpótlások terén sokak számára reménységet jelentett újra az önálló mezőgazdasági megélhetés irányába – egy jelentős arányú munkanélküliséget és kiszámíthatatlanságot hozott. Ennek részleteit láthatjuk majd a kapcsolódó fejezetben.

A nagyobb strukturális változások, történelmi megrázkódtatások idején (pl. erőszakos téeszesítés, begyűjtés, rendszerváltozás, szövetkezeti munka megszűnése stb.) az addig bevett

családi vagy egyéni szinten kialakított megélhetési stratégiák nem feltétlenül működtek. Ez látszódni fog az általam bemutatott települések lakóinak egyéni stratégiáinak bemutatásakor is. Ilyen helyzetek értelmezésekor a túlélési stratégia fogalmának tisztázása is fontos, melyet Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerzőpáros definiál legpontosabban az erről szóló munkájukban. Társadalmi megküzdési stratégiának tekintik a társadalomnak azt az immunrendszerhez hasonló fenntartó és védelmi rendszerét, amely egyrészt segíti a bajba jutott egyén fennmaradását, másrészt az egyén életben tartásán keresztül végső soron biztosítja a társadalom fennmaradását is.[9]

A Rákosi-, majd Kádár korszak gazdaság- és társadalomtörténetének egy kevésbé vizsgált része az, hogyan válaszolt a helyi társadalom, a falu a hatalom beavatkozására, különösen a begyűjtés, beszolgáltatások esetében, hogyan indított be ellenreakciókat a helyi közösség részéről.

Ennek a témának a vizsgálata során Nagy Netta is a túlélési stratégia fogalmat használja, mely alatt a válsághelyzetben alkalmazott tervezett cselekvést érti, mely a cél elérése érdekében, különböző taktikai lépésekből áll össze.[10] Azért, hogy feltárja, egyes egyének, csoportok hogyan viselkedtek, milyen reakciókat adtak a makroszintű folyamatokra a szerző az élettörténeti módszert is alkalmazza, melynek segítségével a makroszintű folyamatok dinamikájának árnyaltabb ábrázolása és megértése mellett az egyéni döntések, cselekedetek mozgatórugói is látszanak.[11] Az egyéni életpálya, élettörténet vizsgálatával a beszolgáltatás témája kapcsán az azonosítható minták felismerésére koncentrál, melyekből kirajzolódnak az egyének által alkalmazott életút-megoldások, túlélési stratégiák.

Az elemzések révén három nagyobb paraszti magatartásformát különböztet meg:

- *a kitérőket*, akik a hatalom által rájuk kényszeríteni kívánt útról le tudtak térni, azt nem szenvedték el, így a későbbiekben nem kerültek a hatalom útjába
- *a hatalmi kényszert elszenvedőket,* azon gazdálkodók, akik nem tudtak kitérni a államhatalmi kényszer elől, így kényszerpályára kerültek. Magatartásukat a passzivitás, a visszavonulás vagy a nyílt konfrontáció jellemezte. Ezek a módszerek sikertelennek bizonyultak.

[9] Kapitány-Kapitány 2007: 9-13., 71-72.
[10] Nagy 2011: 155-156.
[11] Nagy 2011: 4-6.

- *látszólag belenyugvókat,* akik a beszolgáltatási rendeleteknek nem szegültek ellen és emellett próbáltak parasztnak maradni[12]

Az egyén hatalommal szemben válsághelyzetben alkalmazott stratégiáit vizsgálja Oláh Sándor Romániában az 1947-tet követő időszakban. Az általa használt fogalom a „visszatulajdonítási cselekedetek", ugyan nem kötődik szorosan a megélhetési stratégiákhoz, ám annak elemei megjelennek az általa bemutatott egyéni stratégiákban is. Az Oláh Sándor által vizsgált időszakban az állam súlyos kényszerek bevezetésével olyan területek fölött is el kezdett rendelkezni, melyek addig a magángazdaságok hatáskörében voltak és a minimálisra korlátozták az egyéni döntések szerepét. Erre válaszul a falvak lakói „visszatulajdonítási cselekedetek" sorozatát indították el, melyeknek célja a felbomlott egyensúly visszabillentése az ő javukra. A fogalomba tartozó cselekedetek jellegzetessége a rejtettség, észrevétlenség és a cselekvők közötti hallgatólagos együttműködés.[13] Ezen cselekedetek közé tartozott a hamis adatszolgáltatás, álcázás, színlelés, halogatás, passzivitás, hárítás, teljesítmény-visszatartás, visszatulajdonítások, lopás, kooperáció, a kötelezettségek tagadása, szimbolikus támadás.[14]

A jelenkor vizsgálata során a hatalommal szemben kialakított egyéni cselekedetekre alkalmazza Lovas Kiss Antal a „lavírozási technika" fogalmat. A vizsgált bihari települések kapcsán megállapítja, hogy a lokális társadalom még mindig külső entitásként tekint a mindenkori politikai hatalomra. Ugyanakkor a helyi társadalom immunrendszere működőképes, és a korábbi tapasztalatok alkalmazásával képes a számára hátrányos állami intézkedések kivédésére, adaptálására.[15]

Néprajz és szociológia kapcsolódásai és az életmódkutatások

A néprajz és a szociológia a 20. század első felében, az 1930-as évektől a „falukutatói mozgalomban" munkálkodott közösen, hasonló módszertannal és vizsgálódási fókusszal. A mozgalom során a falvak életének kutatása, teljességre törekvő felmérése volt a cél: az életmód, kultúra, megélhetés, folklór mind helyet kapott a vizsgálandó témák között. Az ekkoriban felfokozott érdeklődés egyik oka a falu folyamatos elszegényedése volt, mely a mezőgazdaság visszaesése, majd a Trianon utáni megváltozott kapcsolati-és kereskedelmi szálak szétzúzása után súlyosbította a falu megélhetési nehézségeit. Mindezekre következett azután az 1929-

[12] Nagy 2011: 188-191.
[13] Oláh 2001: 200.
[14] Oláh 2001: 204-252.
[15] Lovas Kiss 2006: 97-108.

1933-as világgazdasági válság, mely még tovább mélyítette a nyomort és felszínre hozta a falusi élet ellentmondásait.[16] Az elmélyült tudományos kutatások előzményének tekinthetők ifjúsági- és diákmozgalmak falujárásai, melyek a népi kultúra megismerésének igényével indultak, azonban a falvakban fellelhető társadalmi feszültségek láttán egyre célzottabban a valóság feltárását és bemutatását tűzték ki célul, egyre erőteljesebb politikai állásfoglalás, heves ellenzékiség és változásokat követelő társadalmi szemlélet vált jellemzővé a kutatói mozgalomban.[17] (E politikai-társadalmi eszmeáramlatainak fűtöttsége révén forráskritikával kell szemlélnünk ezeket a műveket.)

Hamarosan a kormányzati oldalról is megindult egy falukutatói mozgalom, amely igyekezett kikerülni a társadalmi és szociális problémákat, és a történetírói, földrajzi szempontokra alapozva végezte kutatói munkáját. Megalakult a Falukutató Intézet, melynek vezetője Bodor Antal volt. *A falu megismerése* c. munkájában amellett, hogy ő is egy interdiszciplináris módszertanra hívja fel a figyelmet, megnevezi a kutatások általuk kitűzött célját: *„A falvak megismerésére s az ezt elősegítő vizsgálódási módszerre azonban nemcsak a gyakorlati életnek van szüksége, hanem több tudományágnak is, aminő a szociológia, nép-, föld- és természetrajz, stb. Másfelől a turisztika és az idegenforgalom érdeke szintén azt kívánja, hogy hazánk természeti és néprajzi sajátosságai s történelmi emlékei mennél szélesebb körben keltsenek érdeklődést.”*[18]

Jelentős szociográfiai, szociológiai, demográfiai, néprajzi irodalom lett e korszak eredménye. Ilyenek voltak azok a települési vagy táji monográfiák, melyek szociológiai indíttatással, terepgyűjtésen alapulva felismerték az életmód és a társadalmi feltételek összefüggését. Így születtek kutatások és monográfiák különféle társadalmi jelenségekről: polgárosodás, proletarizálódás, egyke, szektásodás, egyéb deviáns társadalmi formák. Mindezek a társadalmi átrendeződés mutatói, melyeket erőteljes keretbe foglalnak és meghatároznak a megélhetés különféle módozatai.

A falukutatások többféle tudomány számára kínáltak kutatási terepet, köztük a néprajz számára is. Így tudtak egymáshoz közeledni és illeszkedni a társadalomtudományok, ezek a művek a társadalomnéprajz számára is alapvető mérföldköveket jelöltek ki. A korszak legjelentősebb kutatói alakja Erdei Ferenc, akinek művei, főként a parasztságot bemutató elemzései hosszú távon is a legnagyobb hatású munkák közé tartozott. A társadalomnéprajz

[16] Sárkány 2000: 45.
[17] Kósa 1979: 35.
[18] Bodor 1935: 140-141.

számára is megkerülhetetlen életművet hozott létre, valamint településszociológiai munkái is szorosan beépültek a néprajzi kutatásokba.[19] Korai munkái és tanulmányai hozzájárultak ahhoz, hogy a néprajzi szemléletben a kulturális jelenségek mögé tekintve kirajzolódjanak a társadalmi rétegek körvonalai, és elfogadottá váljék a paraszti műveltség felbomlása.[20]

Mindezen tudományágak hasonlóságai ellenére már ebben a korszakban is elkülönülés kezdődött közöttük, holott ekkor még egymás mellett, hasonló fókusszal és módszerekkel, akár egymást erősítve is működhettek volna. Mégis alig találni reflexiót a falukutatás eredményeire a korabeli néprajzi folyóiratokban. Pedig, ahogy Kósa László is megfogalmazza: *„Mennyi tanulságot kínált volna például a Puszták népe elemzése, hiszen a néprajz addig egyáltalán nem vett tudomást az uradalmi cselédségről. Vagy Veres Péter tanulmányát, Az Alföld parasztságát végiggondolva, rá lehetett volna döbbenni, hogy ez a tévedésektől egyáltalán nem mentes, önértékelő mű egy csapásra mennyivel többet elmondott a néprajzi vizsgálatok egyik súlypontját adó alföldi táj parasztjainak mentalitásáról és világszemléletéről, mint a korábbi néprajzi irodalom. Vajon Szabó Zoltán Cifra nyomorúsága az azt feltehetően olvasó Győrffy Istvánra milyen benyomást tett? Hozzájárult-e ahhoz, hogy az éppen a megjelenés idején készítgetett matyó viseleti monográfiában jóval több figyelmet fordított a társadalmi differenciálódásra, mint addigi vizsgálataiban?”*[21] Kósa máshol érintőlegesen magyarázatot ad a két tudomány külön síkon való mozgására: a szociológiai-falukutató törekvések heves politikai fűtöttsége távol állt a korabeli akadémikus tudományműveléstől, a múltra orientált néprajzi szemlélettől. Még ha érezték is a falusi társadalom szociális problémáit és esetlegesen rokonszenveztek is a célkitűzésekkel, a kutatói szemléletben nem kívánták összekapcsolni a kettőt.[22]

A politikai változások miatt végeszakadt a rövid és gyenge szálakon kapcsolódó együttműködésnek, így nem tudhatjuk meg, hogy hogyan formálódott volna tovább szociológia és néprajz viszonya, együttműködése. A fordulat évétől (1948.) a szociológiát és a szociográfiát igyekeztek ellehetetleníteni, a burzsoá áltudományának bélyegezték, és mint tudományt, felszámolták.[23]

Az általam vizsgált települések közül Dudar is górcső alá került ebben az időben, a szintén falukutatással foglalkozó Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma szervezésében 1937-

[19] Sárkány 2000: 50.
[20] Kósa 2001: 177.
[21] Kósa 2001: 177.
[22] Kósa 1998: 46-47.
[23] Kósa 1979: 40., Sárkány 2000: 54.

ben, külföldi szociológus és etnológus kutatókkal közösen[24]. A kollégium – már a nevében is tetten érhető módon – nem kötelezi el magát egyik tudományág mellett sem, ami érthető, ha áttekintjük alapítóinak sorát (a teljesség igénye nélkül): Ortutay Gyula (néprajz), Radnóti Miklós (szépirodalom), Erdei Ferenc (szociológia), Tomori Viola (pszichológia-néplélektan), Reitzer Béla (szociológia).

A Népi kultúra – népi társadalom sorozat 1971-es kötetének témája a társadalomtudományok különbségei, hasonlóságai, együttműködései, módszereinek kölcsönös használata, stb. Ebben a kötetben Németh Imre a szokáskutatások kapcsán beszámol szociológiai módszertan alkalmazásáról néprajzi célok érdekében, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy a néprajzi kutatásokhoz értékes szempontokat nyújt a két világháború közötti és a korszakban szintén újra virágzó szociográfia.[25] Írásával arra hívja fel a figyelmet – még ha kissé erőtlenül is – , hogy a szociológiai szemléletet és módszereket a néprajzban is hasznos lehet alkalmazni, hiszen a társadalom néprajzához kapcsolódó jelenségek vizsgálata maga is egyfajta szociológia.[26]

Ugyanitt a Bromlej – Skaratan szerzőpáros felhívja a figyelmet három rokon tudomány: a történettudomány, a néprajz és a szociológia hasonlóságaira, valamint hogy mivel mindhárom tudomány igényt tart a társadalom egészének vizsgálatára, ezért a kutató is munkája során gyakran átlépi ezek relatív határait, s így egyszerre értekezik történészként, néprajzosként és szociológusként.[27] A szerzők kiemelik, hogy a néprajzi kutatások tárgya egyaránt a múlt és a jelen vizsgálata, így aztán a néprajzi megismerés sajátossága a komplex megközelítési mód, és a sokfajta társadalomkutatási módszer alkalmazása különböző tudományágakból merítve.[28]

Sárkány Mihály 1972-ben elmélkedett a tudományok közötti különbségekről, metszéspontokról. Megjegyzi, hogy a szocialista falu vizsgálatába már bekapcsolódott a szociológia is, bár a néprajztudományban ekkor még nem központi kérdés a jelenkutatások végzése. Mindenesetre véleménye szerint hasznos lenne a jelenre irányuló kutatások folytatása, mert változatlanul kutathatók azok a társadalmi viszonyrendszerek, intézmények, mechanizmusok, melyek a múltból tovább élnek, így lehetővé válna az összehasonlítás. Mindemellett jellemző már a néprajztudományra, hogy a kulturális elemek vizsgálatáról

[24] lsd a dolgozat 35-39. oldalait
[25] Németh 1971: 19.
[26] Németh 1971: 22.
[27] Bromlei – Skaratan 1971: 203.
[28] Bromlej – Skaratan 1971: 207.

eltolódott a hangsúly a társadalmi kapcsolatok és gondolkodásmód felé. Ez az eltolódás pedig közelíti a szociológiához, így a tudományok közötti munkamegosztás válhat szükségessé.

Úgy találta, hogy többek között pl. a közösségkutatások is felvethetik a két tudomány konfrontációját, mint ahogy a jelenkori társadalom vizsgálatának egyéb kérdései is. Mindemellett Paul Nedó-t idézi, aki hangsúlyozza, hogy helyesebb az interdiszciplináris együttműködéseket erősíteni, mint a tudományok közötti merev határokat fenntartani, ezzel Sárkány is állást foglalva amellett, hogy a két tudománynak szükséges, hasznos lenne az együttműködése, a szétválasztás helyett. Sárkány kiemeli a néprajzi jelenkutatások fontosságát a tekintetben is, miszerint segítséget nyújthatnak a jövőbeli társadalmi folyamatok felismeréséhez.[29]

Az 1970-es évekre a szociológia, mint tudomány újra megerősödött, és jelentős életmódkutatások is megindultak. Az egyik ilyen 1969-1971 között zajlott az MTA Szociológiai Kutatóintézet által, mely egy országosan reprezentált kutatás a mai falu társadalmi struktúrájának felmérésére és az életmód változásának leírására. A kutatás fókuszai között szerepelt az anyagi létfeltételek életmódmeghatározó szerepe, a köznapi tevékenység, vagy a család átalakulásának folyamata. Így közgazdasági témákat is érintett a településszerkezeti szempontok mellett, valamint az értékrend, elvárások, társadalmi normák szerepét is igyekezett feltárni.[30] „*a kutatás során egyszerűen szólva azt akartuk megismerni, ahogyan az emberek élnek, ahogy az emberek életüket szervezik, tervezik, élik és gondolják. Olyan alapvető tényekből indultunk ki, hogy milyenek az adott tárgyi, társadalmi feltételek, hogy ezek között a feltételek között mit jelent a mindennapi létfenntartás gondja; milyen a viszonyuk életük nagy részét betöltő, a társadalmat fenntartó munkához; hogy az egész élet legfontosabb céljairól, tartalmáról mit gondolnak és mit tartanak fontosnak.*”[31]

Ez a kutatás rámutatott arra, hogy a települések meghatározzák és tartósítják az életmódbeli különbségeket, a lakók életkörülményeit. Mindezek vizsgálatához figyelembe kell venni a településhálózat egyenetlenségeit (a városhiányos területek falvainak helyzetét), valamint az adott település betöltött funkcióit, mely leginkább a népességszámhoz kötődik. A településfunkciók mellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a településhálózat egyre erőteljesebben egy organikus rendszer, amelyben a munkamegosztás, közlekedés és kommunikáció kapcsolati rendszere egyre intenzívebb. Emellett a kutatást kiegészítették a falu

[29] Sárkány 2014a: 89-93.
[30] Losonczi 1972: 153.
[31] Losonczi 1974: 366.

foglalkozási szerkezetével, az infrastrukturális ellátottsággal, a bevásárlási lehetőségekkel, a lakosság településsel való azonosulásával, valamint a településfejlesztési tervek koncepcióival.[32]

Sárkány Mihály 1984-ben szintén erre a – szociológusok által végzett – életmódkutatásra utal, mely a csekély létszámú, ezirányú kutatás között a „legátfogóbb és legmódszeresebb" volt. Losonczi Ágnes és H. Sas Judit nevéhez köthetően az MTA Szociológiai Intézetének vizsgálatát emeli ki. Ezen kívül néprajzi monográfiákból ismerhető meg az életmód átalakulása, a társadalmi átalakulások fényében. Mindezek mellett az életmódkutatások száma igen csekély.

Ekkoriban az életmód egységesítése irányába hatnak az országos folyamatok: a mezőgazdaság országosan egységes üzemstruktúrája, technikai fejlődése, ipari övezetek létrehozása, amellyel végül a települések foglalkozási heterogenitása vált gyakorivá (egy családon belül mezőgazdasági és ipari munkavállaló egyaránt előfordul). Emellett az egységesítés felé mutatott a jövedelem-és árpolitika, az iskolarendszer, a tömegkommunikáció.[33]

Mindezek mellett ebben az időszakban a néprajzi kutatásokban egy-egy település tendenciáit igyekeznek felmérni terepmunkák során: a kisüzemi gazdálkodás nyújtotta életmódbeli változások, gyermekek nevelése, mezőgazdaságtól eltávolító orientációja. Ilyen életmódkutatás zajlott például Varsányban [34], Tázláron [35], Zsombón [36]. Vizsgálják a megélhetésből nyert javak életmódra gyakorolt befolyását: lakáskultúra, modernizációs törekvések, gyermekek neveltetése-segítése stb.

Ha a néprajzi életmódkutatások megélhetéssel összefüggő eredményeit keressük, akkor a Magyar Néprajz nyolc kötetben VIII. Társadalom kötetében kapunk a legteljesebb képet a témáról. Megtévesztő lehet a IV. Életmód kötet elnevezése, mert ahogy arra Csoma Zsigmond a kötetről született recenziójában is felhívja a figyelmet, nem szerencsés a kötet címválasztása, ugyanis nem fedi le az életmódkutatások tárgyát. Az ő definíciója szerint *„Az életmódkutatás egy kulturálisan meghatározott, térben és időben, társadalmi rétegek között összevethető, a résztvevők között elfogadott gazdasági-társadalmi-kulturális együttélési normák, szabályzatok*

[32] Vágvölgyi 1980: 377-378.
[33] Sárkány 2014b: 99.
[34] Bodrogi 1978.
[35] Hann 2013.
[36] Jávor 1981.

összességét, az erre történő egyéni és csoportos választ jelentheti." [37] Ezzel szemben a kötet pedig így nevezi meg az életmódkutatás fókuszát: „*a parasztember életmódját, közvetlen környezetét ismerhetjük meg: a települést, amelyen élt, az épületeket, amelyekben lakott, terményeit, állatait tartotta, azt a módot, ahogy a lakását berendezte. Életnívójáról, életkörülményeiről árulkodott az is, hogy hogyan táplálkozott, miként öltözködött."*[38]

Jelen témánk szempontjából az életmód a megélhetéssel összefüggésben szoros kapcsolatban áll mindkét kötetben megnevezett témával. A természeti környezet adottságai befolyásolhatják a megélhetés lehetőségeit, valamint az IV. Életmód kötetben megnevezett körülményeket egyaránt: az építkezést, öltözködési, táplálkozási formákat. Ugyanakkor a megélhetés formája és minősége közvetlenül is hat mindezen életmódbeli jellemzőkre: az egyén megélhetési színvonala, anyagi viszonyai megmutatkoznak az IV. Életmód kötetben megnevezett kategóriákban is (öltözködés, táplálkozás, építkezés, stb.).

A VIII. Társadalom kötetben társadalmi rétegek szerint találjuk meg a rendszerezést, amelyen belül felfedezhetőek a foglalkozási ágak, megélhetési módok, stratégiák is. Így a falusi társadalmat tekintve a parasztságon felül bemutatja az agrártársadalom peremére szorultakat (mezőgazdasági munkások, cselédek, szállító és építő munkások, stb.), a kispolgári réteghez tartozó iparosokat, kereskedőket, a pásztorrendet, a falvakban szintén jellemző ipari munkásság életmódját, valamint a táji munkamegosztást is. Mindezek a megélhetéshez kapcsolódó kategóriák és leírások, tehát a megélhetést vizsgálva ehhez a kötethez kell nyúlnunk, az IV. Életmód kötet helyett.

Ennek a kötetnek az előszavában pedig Paládi-Kovács Attila kiemeli, hogy a néprajzi vizsgálódás a hazai és nemzetközi társadalomtudományi művek mellett gyakran merít a szociológia és más rokontudományok eredményeiből is, (ezzel a mondattal egyúttal elismeri a szociológia rokontudomány-voltát is a néprajzzal kapcsolatban), valamint egyúttal ajánlja is e rokontudományok számára a kötetet, hiánypótló összefoglalásként a társadalommal foglalkozó felsőoktatási műhelyek számára is.[39] Itt tehát – még ha csekély módon is – újra a néprajz és a szociológia hasonló munkálkodására hívja fel a figyelmet.

Gyáni Gábor a kötetről írott recenziójában egyből az elején kiemeli az interdiszciplinaritást, mint a téma és a kötet kapcsán elkerülhetetlen tudományos szemléletet, „*nem oldható meg egyes-egyedül a néprajzi megismerés hagyományos eszköztárával, hanem*

[37] Csoma 1998: 715.
[38] Balassa 1997: 5.
[39] Paládi-Kovács 2000a: 8-9.

kizárólag interdiszciplináris módon. S ezzel nyomban el is vész a sajátosan néprajzi megközelítés lehetősége. Jól mutatja ezt már az is, hogy a társadalomnéprajz újabb törekvéseinek némelyike kezd a faluszociológiára hasonlítani, mivel művelői »survey-típusú szociológiai eszköztárat vettek át és használtak fel«", valamint maga Gyáni pedig az agrártörténet és a társadalomnéprajz részleges egybeesését emeli ki a kötet kapcsán.[40]

Saját kutatástörténet

Kutatói érdeklődésem 14 évvel ezelőtt fordult a szocialista korszak megélhetési stratégiái felé: a 70-es évekre kialakuló stabil együttműködés a mezőgazdasági nagyüzemek és a kisüzemi, háztáji termelés között kialakított egy kiszámítható megélhetést, mely akkori terepmunkáim idején is éles ellentétben állt – akkori – napjaink kiszámíthatóságával (is). A Kádár-korszak otthoni, családi kisgazdasági művelése stabil anyagi biztonságot jelentett, és kiszámíthatóan lehetett kalkulálni az ebből befolyó jövedelemmel – a fix fizetés mellett. Mindez biztosította a gyarapodást, a családi 'létminimum' szintjének a meghaladását. A napjainkkal való kontraszt (miszerint nincs piaci szükség a családi gazdaságok mezőgazdasági termelésére) irányította rá a figyelmemet a megélhetés vizsgálatára, és az egyes korszakokban való formálódásaira. Elsőként a rendszerváltozás hozta változások, és abból folytatódóan napjaink változásai felé, majd utólagosan kiterjesztettem vizsgálódási fókuszomat a szocializmust megelőző korszakra, a két világháború közötti időszakra is.

Első terepmunkáimat a Szabadtéri Népraji Múzeum szervezésében, OTKA kutatások keretében végeztem. Az első az OTKA K 62412 sz. kutatási program *A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai* elnevezésű kutatás volt, a következő program pedig az OTKA K 82103 sz. program *Rurális építészet, lakáskultúra és életmód a 20. században* néven zajlott. Ennek keretében 2007 – 2012 között vettem részt összesen 11 hét terepmunkán, 6 településen. Ezek közül jelen vizsgálódáshoz 3 települést választottam ki: Gerjent, Milotát és Tiszaigart. A negyedik vizsgált település Dudar, amelyet pedig a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológia tanszékével vizsgáltunk 2012-ben, településszociológiai gyakorlatként. Mind a négy faluba visszatértem 2018-2019-ben, hogy a jelen disszertációhoz még kiegészítő kutatásokat végezzek. Ezen kutatások során Dudaron segítségemre volt Gulyás Gyula filmrendező, aki a településen a

[40] Gyáni 2002: 31.

Málenkij robot c. film elkészítése óta (melyből kötet is készült)[41], évtizedes filmes dokumentálást végez a településen, visszatérő terepmunkák során. A közös gyűjtés, interjúzás mellett tanácsaival és helyismeretével segítségemre volt az adatközlők kiválasztásában is.

A vizsgált falvak bemutatása

Az általam bemutatott négy település mind bizonyos szempontból külön típust képvisel, azonban a teljesség igénye nélkül: nem kívánom a teljes magyar faluállomány tipizálását bemutatni, illetve mindegyikre példát hozni. A négy település kiválasztása mégis valamelyest érzékeltetni tudja a magyarországi táji-földrajzi különbségeket, melyeken keresztül a településfejlődésnek is különböző útjait járták be a korszakok során, mindegyik korszakban egy-egy jellegzetes típusát mutatják a magyar kistelepüléseknek.

Fontos szempontnak tartom a mezőgazdasági és ipari jellemzők meglétét / hiányát, mely szintén jó összehasonlítási alapot ad az elemzéshez. Így Dudaron és Gerjenben az ipari megélhetés is jelen van, míg Milota és Tiszaigar esetében ipari központok jelentősen távol esnek a településektől.

Emellett a (kollektivizálást megelőző) birtokviszonyok is megfelelő szórást mutatnak: van köztük kifejezetten uradalminak mondható település (Tiszaigar), az önálló gazdálkodásra berendezkedett falu (Milota), a kettő ötvözete: önálló gazdák és uradalmi megélhetés egymás mellett élése (Gerjen). Dudar pedig a birtokviszonyok terén bár szintén valamelyest uradalminak is tekinthető (határában szintén erősen jellemző a nagybirtokok jelenléte), de emellett az erdőgazdálkodásban mutat egy újabb érdekes típust. Mindezen birtokviszonyok kihatással vannak a szocialista korszak nyújtotta megélhetési körülményekre is (’csak’ TSz, vagy állami gazdaság is nyújtott munkalehetőséget), valamint a rendszerváltás utáni földkárpótlások során újrarendeződő termelői lehetőségekre, melyek szintén különféle mintákat mutatnak a vizsgált településeken.

A települések régiós elhelyezkedése, városokkal való kapcsolata és infrastrukturális lehetőségei szintén minden korszakban különféle típusokat mutat: Tiszaigar közelében csupán egy mezővárosnak tekinthető, kis léptékű városközpont, Tiszafüred található, mely egyik korszakban sem jelentett komoly infrastrukturális előnyt. Gerjenhez megközelíthető távolságban a megyeszékhely (Szekszárd) is közel van, kisebb városok, mezővárosok is a közelében helyezkednek el (Tolna, Paks), majd a szocialista korszaktól kezdődően a mezőváros

[41] Gulyás – Gulyás 1990.

Paks komoly ipari munkalehetőséget és infrastrukturális fejlődést is jelentett az épülő atomerőmű által a település számára. Milota a határmenti települések veszteseinek képviselője, amely a trianoni határokkal elvesztette korábbi régiós központját, és az új központ nagy távolsága jelentős hátrányokkal járt a számára. Ez pedig mindegyik korszakban komoly nehézségi faktor a településfejlődés szempontjából. Dudar – bár a kommunista hatalomátvételt megelőzően csekély hatást kapott a közeli Zirc kisvárosi környezetében, azonban később ő maga lett kisvárosi központ a települési környezete számára, majd a rendszerváltás után a nyugat-dunántúli régió infrastrukturális előnyeit és városi megközelíthetőségeit élvezi (Zirc, Veszprém, Győr, Székesfehérvár), és ennek mentén fejlődik.

Az általam vizsgált négy településen keresztül tehát egy-egy tipikus esetet tudok jellemezni mindegyik bemutatott korszakban.

A falvak tipizálási rendszerei Beluszky Pál – Sikos T. Tamás munkáiban

A szocialista korszakban lezajló mezőgazdasági átalakulás, ipari társadalomba való átlépés mentén zajló falusi változások hívták életre a falutipizálás szükségességét, ezen a téren a legjelentősebb kutatást Beluszky Pál – Sikos T. Tamás végezte el. Ahogy a szerzőpáros kiemeli, ezt megelőzően (a szocialista államberendezkedés előtt) Erdei Ferenc kutatásai alapján tudjuk, hogy a magyar falvak 95-97%-a agrárjellegűnek volt mondható. Így nem volt értelme gazdasági szerepkör vagy foglalkozási szerkezet alapján tipizálni a településeket. Ezt a korszakot tekintve csupán az agrártevékenység keretén belül, a mezőgazdasági birtokviszonyok mentén zajló kategorizálás volt lehetséges, pl. uradalmi, agrárproletár, kis-, közép- és nagybirtokos falvak szerint.[42]

A szocialista korszakban hozott átalakulások (kollektivizálás, ipari fejlesztések, stb.) olyan változásokat indítottak el a falusi térségekben, melyek megváltoztatták a gazdasági szerepköröket, a foglalkozási szerkezetet, és növelték az ingázás mértékét. Ezzel összefüggésben jelentősen változtak a falusi életet meghatározó elemek: infrastrukturális fejlesztések, jövedelmi viszonyok, életmód, lakáskörülmények, modernizáció, stb.[43] Mindezek létrehoztak egy erőteljes differenciálódást a települések között, mely már lehetségessé és szükségessé tette a falutipizálást. Így ennek mentén a következő kategóriák körvonalazódtak a szerzőpáros szerint:

[42] Beluszky – Sikos 1982: 18.
[43] Beluszky – Sikos 1982: 20.

1. Fogyó népességű, kedvezőtlen életkörülmények között élő, egysíkú funkciójú kistelepülések.
2. Hagyományos falusi funkciókat ellátó, alapvetően agrárjellegű (esetlegesen kiegészítő ipari foglalkozási szerkezetű) települések.[44]
3. Agrár-és vegyes funkciójú, nagyméretű települések[45]
4. Városias jellegű, központi szereppel bíró, ipari vagy tercier szektorhoz kapcsolódó foglalkozást nyújtó települések[46]
5. Ipari községek, növekvő lakosságszámmal, városiasodó művi környezettel és funkciókkal
6. Agglomeráció, lakóövezet
7. Speciális szerepkörű községek (pl. üdülőtelepülések)

Az általam vizsgált települések besorolása ebbe a rendszerbe azt mutatja, hogy a kiválasztás során egyik kirívó vagy túl specifikusnak számító típusból sem került az esettanulmányok közé település. Így sem a legelesettebb (1. típus), sem a különlegesnek számító (6. és 7.) típusból nem került a vizsgálódásba település, hanem az önállóan, saját karakterrel bíró települések kerültek be, melyek megmaradnak a falusi szinten (tehát az 5. sem, ami a már-már várossá fejlődő kategóriát takarja).

A szerzőpáros a rendszerváltozás után újra megvizsgálta a falvak helyzetét, és új tipológiát állítottak fel. A 2000-es évekre a falvak és városok közötti éles határvonal enyhült, kevésbé kontúrosak a különbségek az életmódban, lakókörülményekben, közlekedési ellátottságban, kommunikációs lehetőségekben. Mindehhez tartozik a mezőgazdaság háttérbe szorulása is: Magyarországon 1970-ben a lakosság 24.4%-a élt a mezőgazdasági tevékenységből, a 2001-es népszámlálás idejére ez az arány 5.5%-ra csökkent.[47]

Az ingázás viszonyai is változtak: míg az 1950-60-as években a lakóhelyen kívüli munkavállalás fokozatosan a falu elhagyásának folyamatával járt együtt, a 2000-es évekre egyre természetesebbé vált az ingázás. Részben az olcsóbb falusi ingatlanárak, részben pedig a javuló közlekedési viszonyok ösztönzik az ingázó munkavállalást, az újonnan munkaerőpiacra belépőknek már szinte ez válik magától értetődővé.[48]

[44] Ide sorolható az általam vizsgált települések közül Tiszaigar és Milota.
[45] Ide sorolható Gerjen.
[46] Ide sorolható Dudar.
[47] Beluszky – Sikos 2007b: 8-9.
[48] Beluszky – Sikos 2007b: 11.

A 2000-es évek falutipizáló vizsgálatában nem folytathatóak az 1982-es szempontok, annyira gyökeres változásokon mentek át a települések. Így változott például az érettségizettek arányának vizsgálati szempontja, be kellett vezetni a munkanélküliségi és vállalkozói rátát, valamint nagy számban alakultak át korábbi községek várossá.[49]

2001-re tehát a következő típusok körvonalazódtak a falvak között[50]:

I. Az agglomerációk belső övezetének települései (102 db)
II. Az agglomerációk külső övezetének települései (218 db)
III. Stagnáló, vagy mérsékelten csökkenő lakosságú községek (482 db)
IV. Idegenforgalmi szerepkörű falvak, üdülőhelyek (38 db)
V. Közepes méretű, jelentős agrárszereppel bíró, kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetű települések (449 db)
VI. Stabil lakosságszámú, jó munkaerő-piaci helyzettel bíró kisfalvak (675 db)
VII. Rossz munkaerő-piaci helyzetű, hátrányos helyzetű, fogyó népességű kistelepülések (911 db)

A fenti nagy kategóriák további alkategóriákra bomlanak, melyek jelen vizsgálódás szempontjából nem lényegesek, csupán az általam vizsgált települések illeszkedő alkategóriáit mutatom be. Agglomerációs település nincs köztük, így az I. és II. kategóriák nem relevánsak a számunkra.

A III. kategóriának 2. alpontjába sorolhatjuk Gerjent, mely csoport vegyes szerepkörű falvakat jelöl, melynek saját munkahelyei is vannak, viszonylag magas a mezőgazdasági keresők aránya, kedvező arányú mezőgazdasági körzetben helyezkedik el, (Tolna megyében – Gerjen esetében).

Az V. kategória 1. alpontjába kerül Tiszaigar, amelyben a mezőgazdasági keresők átlagos aránya csekély (6%), munkaerő-piaci helyzetük rossz, az aktív keresők aránya mindössze 23%. Az ide tartozó falvak többsége Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, ill. a Közép-Tiszavidéken helyezkedik el (ez utóbbi igaz Tiszaigarra).

A VI. típusban találjuk Dudart, melynek jó a munkaerő-piaci helyzete, bár nincs elegendő helyi munkalehetőség, de kedvező régiós elhelyezkedése révén ingázással

[49] Beluszky – Sikos 2007b: 18-19.
[50] Beluszky – Sikos 2011: 24-25.

megoldható a munkavállalás, a lakosság megélhetése stabil. Többsége a Dunántúlon helyezkedik el, ahogy Dudar is.

A VII. kategória 4. altípusába sorolható Milota, melynek lakossága 1949 óta jóformán megfeleződött, jelentős a 60 éven felüliek aránya. [51]

Az esettanulmányhoz kiválasztott 4 település e szerint a tipológia szerint a 4 legjelentősebb számarányú kategóriából származik, tehát mondhatjuk, hogy e tipizálás szerinti 'legjellemzőbb' falutípusok képviselve vannak.

Tiszaigar

Ez a település jellemzően ún. agrárproletár falu, Jász-Nagykun-Szolnok megyében, a tiszafüredi járásban, 3400 hektáros területtel. [52] A szocialista korszakot leszámítva minden korban hátrányos megélhetési körülmények jellemezték: előtte a nagybirtokkal való függésében a megélhetési kiszolgáltatottság jellemezte, a rendszerváltozás után pedig a szocialista nagyüzemek megszűntével 'kapaszkodó nélkül' maradt, jelentős megélhetési központok nincsenek a közelében. Történetileg erős volt az uradalmi birtokok jelenléte, és az ehhez kapcsolódó megélhetési formák (napszámos munkák, uradalmi cselédség). A rendszerváltozás előtt az itteni termelőszövetkezet és az állami gazdaság kínálta a munkahelyet a település zömének. 1960-ban a lakosság 78.4%-a a mezőgazdaságban dolgozott, ebből is 59% a TSz-ben. [53] A falu az ipari központoktól távol helyezkedik el, az iparban dolgozók többsége is Budapestre járt dolgozni. A TSz kínálta háztájizási lehetőségekkel azonban igyekeztek élni a tiszaigariak, és még a budapesti ingázók is foglalkoztak otthoni kisgazdasággal – családtagok révén tettek szert háztáji földre. Tiszaigaron a háztáji növénytermesztésnek voltak szezonjai, éppen mikor-melyiket fizették meg a legjobban, olyankor az egész falu háztáji gazdálkodói arra szakosodtak. A rendszerváltás után a három szomszédos települési tagból álló szövetkezeti egység szétvált, és a tiszaigari szövetkezet Kft. formában működik azóta is.

Gerjen

[51] Beluszky – Sikos 2007a: 17-19.
[52] A Földhivatal 2006-os felmérése alapján.
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3337 utolsó megtekintés: 2023. márc. 23.
[53] Polgárné 1982: 32.

Gerjen egy Tolna megyei település, a Duna partján, a paksi járásban. Alapvetően egy uradalmi és paraszti megélhetésű település, mely a szocialista korszakban is virágzó megélhetést nyújtott, és lakói a rendszerváltás után, majd napjainkban is viszonylag stabil megélhetésben élnek. A Paksi atomerőmű közelsége miatt az ipari munkalehetőség is nagy arányban jelen van a lakosság számára.

Történelmét tekintve ártéri falu, melyet a 20. század eseményei alapján virágzó mezőgazdasági településnek mondhatunk. Korai birtokszerkezetére jellemző a paraszti birtok és az uradalmi nagybirtok egymás mellett élése. A 3600 hektár területtel [54] rendelkező településen a szocialista berendezkedéssel termelőszövetkezet és állami gazdaság is létesül, ahol a település lakossága egyre fejlődő körülmények között viszonylag biztos megéltetést talál. Gerjen esetében fontos szempont ezek mellett, illetve ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági nagyüzemek vezetősége is. Egy jól együttműködő vezetői gárda alakult, aminek köszönhetően nem csak a termelőszövetkezet működése, hanem a falu élete, mindennapjai is biztos kezekbe kerültek. Később a szomszédos Paksi Atomerőmű építésével párhuzamosan lakossági megélhetését tekintve megjelenik az iparosodó, munkás-életmód is. A rendszerváltozás utáni időszakban, és napjainkban is a település megélhetése stabilnak mondható: helyi vállalkozások, a környező nagyvárosok (Szekszárd, Paks, Tolna), valamint a Paksi Atomerőmű (és ennek jövőbeli bővítése) biztosítják az elérhető megélhetést.

Milota

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, ukrán határ menti, Tisza-parti település, a fehérgyarmati járásban, 1500 hektár területtel.[55] Földrajzi elhelyezkedéséből számos hátrány érte a korok folyamán: a trianoni döntéssel határmenti településsé vált, elveszítette korábbi vásári-városi központját (Tiszaújlakot), és Magyarországon belül perifériára került. A hozzá tartozó csekély földterület (az aprófalvas térségre jellemző, sűrű települési elhelyezkedés) miatt uradalmi nagybirtokok nem voltak jellemzőek korábban a falu határában (egy nagybirtok feküdt itt, több falu határába eső területtel), jellemzően paraszti birtokok osztoztak a földterületen. Nagyobb ipari létesítmények, és egyéb nagyüzemek híján azt mondhatjuk, hogy a szocialista korszakban egyedül a termelőszövetkezet biztosított munkahelyet a falu lakosságának. A szocialista ideológiának és pártpolitikának megfelelően a rendszerváltás előtt

[54] A Földhivatal 1986-os felmérése alapján.
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3068 utolsó megtekintés: 2023. márc. 23.
[55] A Földhivatal 1986-os felmérése alapján.
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3068 utolsó megtekintés: 2023. márc. 23.

még nem jelentkezett munkanélküliség – a TSz igyekezett több melléküzemággal biztosítani a tagok, dolgozók munkalehetőségeit. Ezek a melléküzemágak többnyire a rendszerváltáskor megszűntek, maga a TSz pedig átalakult Kft-vé. Nem tudott azonban sokáig életben maradni, tartozásokat is felhalmozott, és a melléküzemek nélkül már nem tudta fenntartani magát. Így végül 2000-ben csődbement. A rendszerváltás óta azt mondhatjuk, hogy a település lakosai számára igen komoly nehézséget jelent a megélhetés biztosítása, a környék hiányos infrastruktúrája, nagyvárosok távolsága, csekély munkalehetőségek miatt.

Dudar

Veszprém megyében, a zirci járásban fekszik. Megélhetése kapcsán azt mondhatjuk, hogy mindig is viszonylag stabil volt. A 2458 hektár területtel rendelkező[56] bakonyi település természeti környezete miatt a szántóföldi művelés és a klasszikusnak mondható mezőgazdasági termelés nem volt jellemző, jelentős háziipari termékekkel egészítették ki jövedelmüket a 20. század első felében is. Dudar igazi jellemzője pedig az 1947-ben megnyílt szénbánya, mely innentől kezdve erőteljesen meghatározta a falu fejlődését, alakulását. Egyre nagyobb arányban indult meg a faluba történő migráció és a beköltözések, ill. emellett nagyarányú volt a bányába ingázók száma is. A messzebbről érkezőknek létrehoztak bányász-telepeket – új központok alakultak ki, átrendeződtek a falu súlypontjai, ill. többközpontúvá vált a település. Később, a falu fejlődése folyamán újabb munkaadók települtek a községbe: erdőgazdaság, a Videoton (Bakony Művek), a Balaton Volán. A falu lakosságának háromszorosát látta el munkahellyel a település 1983-ban.[57] Termelőszövetkezet is működött, azonban nagyon csekély létszámmal, és a kevés és rossz termőföld miatt gyenge termelékenységgel. Természetesen a bányából való megélhetésen kívül voltak olyanok, akik nem szakadtak el teljesen a mezőgazdaságtól sem, ún. kétlaki életmódot éltek, és megmaradt a mezőgazdasági tevékenység is a kötött ipari munkaidő mellett. A rendszerváltással azonban bezárt a bánya, megszűnt a termelőszövetkezet, így a falubeliek döntő többsége ma a környező városokba ingázik a munkahelyére. Régiós elhelyezkedésének köszönhetően azonban a lakosság megélhetése stabilnak mondható, a fejlődő nyugat-dunántúli régióban.

[56] A Földhivatal 1992-es adatai alapján.
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3937 utolsó megtekintés: 2023. márc. 23.
[57] Boross – Máskusné 2000: 99.

Az egyes falvak kutatástörténete

A dolgozat szakirodalmi jelentősége a vizsgált településekhez köthető helytörténeti munkák összegyűjtésében és feldolgozásában áll. Az itt vizsgált négy település helytörténeti ismereteiről igyekeztem minél részletesebb képet kapni az általam vizsgált időintervallumban, itt áttekintem ezeket a munkákat is.

Mindegyik településhez kapcsolódóan nagy segítségemre voltak országos leírások, gyűjtemények, címtárak, melyekben településsoros adatok is segítették a konkrét, faluhoz köthető adatok megszerzését. Nagyban támaszkodtam az 1930-as népszámlálás adataira, településsoros bontásban (demográfiai, foglalkozási adatok[58], mely alapján az itt bemutatott adatok a településekhez kapcsolódó százalékos mutatói a saját számításaim), valamint a Gazdacímtárak adatgyűjteményeire – ez utóbbiak a 100 holdon felüli birtokosokat nevezték meg településenként.[59] Továbbá Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1924-ből szintén településenként veszi sorra az iparosokat, különféle mesterséget űzőket, valamint a kisebb, 100 holdon aluli birtokosokat is.[60] Emellett a 20-21. század fordulójához közeledve a KSH 2000-es, az Agrárcenzus 2020-as adatai és a földhivatal adatbázisai is segítették az ismeretszerzést a vizsgált településekhez kapcsolódóan.[61] A földhelyzet jelenkori tárgyalásához és a legutóbbi (2015-2016-os) állami földárverésekhez kapcsolódóan nagy segítségemre voltak Ángyán József elemzései, melyek megyei kötetekben, településenkénti adatokat is közölve tárgyalták az utolsó állami földek adás-vételeit.[62]

Tiszaigar

Tiszaigar esetében rendkívül gazdag anyag áll rendelkezésre, hiszen a település több alkalommal is kutatói célpontként bekerült a tudomány vérkeringésébe. A Néprajzi Múzeum munkaközössége 1949-1950 során rendszeres, kidolgozott terepmunkát végzett a településen, céljuk a teljeskörű feltárás és falumonográfia elkészítése volt. Az 1948-tól meginduló szövetkezetesítési folyamatok irányították rá a néprajzi figyelmet a paraszti életvilág felbomlására, amely sürgetővé tette egy utolsó, nagy volumenű kutatás elvégzését. A Néprajzi Múzeum így indokolta a kutatás fontosságát: „*Az 1945. óta bekövetkezett politikai, gazdasági*

[58] Magyar Királyi Statisztikai Hivatal: Az 1930-as népszámlálás adatai.
[59] Gazdacímtárak 1925 és 1935.
[60] Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest, 1924.
[61] Megtalálhatóak az 'Adatbázisok, gyűjtemények' címszó alatt a források között.
[62] Ángyán 2017., 2021.

és társadalmi változások parasztságunk életében gyökeres változásokat idéztek elő. A mai napig még sem a szociológia, sem a néprajz részéről nem történtek kísérletek, hogy ezeket a változásokat a maguk teljes egészében lemérjék és azok közvetlenül ható okait kiderítsék. A változások gyorsüteműek és valószínűnek látszik, hogy néhány éven belül parasztságunk élete olyan mértékben különbözni fog a felszabadulás előtti és a mai állapotoktól, hogy ennek a változásnak nyomonkövetése, lerögzítése, kianalizálása többé nem fog módunkban állni."[63] Három fő szempont alapján választották Tiszaigart ehhez a munkához: egyrészt tipikusan agrárproletár falu, melynek határa ¾ részben nagybirtokból áll, mindezzel a helyzettel együtt jár az, hogy széles palettán mutatkoznak a társadalmi különbségek, és megtalálható benne valamennyi birtokkategória, mely a „felszabadulásig" jellemző volt: 100 holdon felüli nagybirtok, 20-100 hold közötti középbirtokok, valamint az 1-20 hold közötti közép-és törpebirtokok.[64] Másodrészt földrajzi környezetére nagy hatással voltak az elmúlt 100 év folyamatai (a Tisza szabályozása, vizes területek lecsapolása, stb.); harmadrészt pedig a II. világháború utáni szovjet „felszabadulás" óta sokat változott a település, termelőszövetkezeti csoportja ekkor már alakulóban van, a nagybirtokokból pedig állami gazdaság alakult.[65] A Múzeum és a kutatók igyekeztek mindent megtenni, hogy az újonnan kiépülő politikai hatalomnak is kedvére tegyenek, és az új, kötelező szellemiség számára is megfelelő legyen a munkájuk. A szovjet néprajztudomány kollektivizálásra vonatkozó kutatásaira is hivatkoztak a munka szükségességének indoklásakor, valamint a politikai beágyazottságot is igyekeztek biztosítani: a marxista-leninista alapok elsajátításához felkértek tanácsadókat, akik előadásokat tartottak nekik, valamint minden 4 fős kutatócsoportban volt egy fő, aki a politikai felelős volt, és tartotta a kapcsolatot a Párttal és a társadalmi szervekkel.[66]

A gyűjtés 1949 júliusában indult, és kb. 1 – 1.5 évig tartott. 1950 decemberében már megnyílt a kiállítás[67] a Néprajzi Múzeumban, mely bemutatta a kutatás eredményeit és Tiszaigart.[68]

A munkában részt vett a néprajzi szakma számos jeles képviselője is: a rangidős Szendrey Ákos volt, mellette szintén tapasztalt kutató és falumonográfia-szerző volt már ekkor Fél Edit, valamint Balassa Iván, Bakó Ferenc, Molnár Balázs, Barabás Jenő, Csilléry Klára, Kerékgyártó Adrienn, Kresz Mária, Kardos László pedig már szintén több szervezett néprajzi

[63] A Néprajzi Múzeum irattárából idézi: Balassa 1955: 503.
[64] Vincze 1950: 125.
[65] Balassa 1955: 503.
[66] Balassa 1955: 504., 507.
[67] Bakó 1954b.
[68] Balassa 1955: 506.

kutatás résztvevője volt ekkor. Emellett a fiatalabb generáció képviselői alkották a kutatócsoport másik felét, közülük is többen meghatározó alakjaivá váltak később a formálódó néprajztudománynak. A teljesség kedvéért a következők voltak még jelen: Diószegi Vilmos, Erdész Sándor, Halmos István, Hofer Tamás, Keszegh István, Morvay Judit, Solymos Ede, Szolnoky Lajos, Takács Lajos és Vincze István.[69] Munkájáról mindenki elkészítette kéziratát, melyet Kardos László fogott össze és fogalmazott egybe a községi monográfiába. Ennek kézirata elkészült 1951 végére, de a megjelenésére a rendszerváltozásig nem kerülhetett sor – a korszak politikai indokai miatt végül a munka megjelenésének már nem adtak teret.[70] Néhány kézirat külön-külön megjelenhetett a szakma folyóirataiban[71], de a többsége ekkor még a Néprajzi Múzeum adattárában maradt. Néhány tanulmány pedig a rendszerváltozás után, az 1990-es években jelenhetett meg[72], köztük Kardos László összeszerkesztett monográfiája is, mely a teljes kutatási anyagot egy összefüggő könyvvé dolgozta ki[73]. A kötetből tükröződik a II. világháború után jellemző szemléletmód, melyben fókuszba helyezik a nagybirtok és a tőle függésben álló alacsony társadalmi rétegek szembenállását.[74] Ennek is utolsó munkálatait már felesége, Pogány Mária végezte el a megjelenés előtt, illetve ugyanő szerkesztette kötetbe Kardos László későbbi gyűjtéseit a településen, melyek *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1944-1964*[75]. címmel jelentek meg végül 2001-ben. Pogány Mária maga is végzett kutatásokat a településen, melyből szintén született publikációja.[76]

Később az 1970-es évek végén, 1978-1979-ben zajlott egy szociológiai kutatás az ELTE BTK Szociológiai Kiegészítő Szak végzős hallgatóival, ebből tanulmánykötet is született.[77] Ebben a jelenkutatásban születtek írások a cigányságról, a televíziózásról, a munkacseréről, családtörténetről, valamint történeti áttekintés és jelenkori demográfiai adatok bemutatása is helyet kapott a kötetben. Az ekkor a kutatásban részt vevő Tausz Katalinnak több írása is megjelent később tiszaigari cselédekről, tudományos[78] és szociográfiai formában is.[79] Két írás, a családtörténetet bemutató[80] és a munkacserét (kalákát) felgöngyölítő[81] írás megjelent más helyeken is, a tanulmánykötet kívül.

[69] Kardos 1997: 5-7.
[70] Balassa 1955: 511.
[71] ld: Bakó 1954b., Csilléry 1952., Fél 1959., Katona 1950. 75-81., Kresz 1959.
[72] Bakó 1992.
[73] Kardos 1997.
[74] Csíki 2015: 947.
[75] Pogány 2001.
[76] Pogány 1987.
[77] Lengyel (szerk.): 1982.
[78] Tausz 1981.
[79] Mátyus – Tausz 1984.
[80] Somorjai – Tausz 1982.
[81] Sik 1981.

Emellett a Skanzen kutatásainak köszönhetően jelentős anyag gyűlt össze a Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárában is.

Gerjen

Gerjennel kapcsolatban született egy összefoglaló mű Danis György tollából, 2001-ben[82]. Műve megközelítőleg az ismeretterjesztés és a szakmai helytörténeti munka ötvözése, nagy érdeme, hogy alapos levéltári kutatás áll mögötte, és a település korai időszakának részletes a feldolgozása. Emellett Gerjenről Wallner Ernő írt két tanulmányt is, melyben a paksi járás többi településével együtt áttekintette a térség természeti-földrajzi-mezőgazdasági adottságait, településenkénti bontásban.[83] Mindezekhez kapcsolódóan a megélhetési formákra is kitér, melyek szoros összefüggésben állnak a természeti környezettel. Mindezek mellett Gerjenhez hasznos gyűjtemény még két tanulmánysorozat a Tolna megyei Levéltár összeállításában és szerkesztésében. Ezek a *Tanulmányok Tolna megye történetéből (I-XI.)*[84] és az *Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve I-III.*[85] Mivel azonban mindezen írások mellett maradtak még hézagos részek a kutatásom során, ezért Gerjenhez kapcsolódóan áttekintettem a helyi sajtó termékeit is. Így a két világháború közötti időszakban a Tolnamegyei Újságban tesznek említést többször is Gerjen ügyeiről, a helyi nagybirtokosokról, az 1950-es évektől pedig a Tolnai Napló és a Tolna Megyei Népújság hasábjairól lehetett korabeli ismeretekhez jutni – a tartalomelemzés-és kritika alkalmazása mellett.

Gerjenről a szentendrei Skanzen említett OTKA kutatásai során jelentős néprajzi gyűjtés került a múzeum adattárába is.

Milota

Helytörténeti feldolgozottsága során nem született még összefoglaló mű. Ami az én kutatásom szempontjából jelentős segítség volt, Kovácsy Tibor kiadott kéziratos gyűjtési anyaga, egy 17 beszélgetésből álló interjúsorozat, melyet 1976-ban készített a településen, főként a mezőgazdaságra való fókusszal – tehát kvázi a helyi megélhetésről.[86] Ezek az interjúk főként a 20. század első felének időszakára irányultak, így ebből közvetlenül megismerhetjük

[82] Danis 2001.
[83] Wallner 1958a és 1958b
[84] K. Balogh – Puskás (szerk.) 1968-1987.
[85] K. Balogh (szerk.) 1978 – 1990.
[86] Kovácsy 1981a és 1981b

a kollektivizálás előtti önálló gazdálkodói korszak megélhetési lehetőségeit, az egyének által választott stratégiákat. Emellett részinformációk a kollektivizálás és a szövetkezeti mezőgazdaság idejéből is felmerülnek (tehát a gyűjtési idő jelenidejéből), de a beszélgetések fókusza – valószínűleg szándékosan – az ezt megelőző időszakon maradt.

Emellett Milota szintén bekerült a néprajzi tudománytörténetbe: a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, mely 1972-ben önállósult a Néprajzi Múzeumtól, első tájegységében, a Felső-Tiszavidék tájegységben egy milotai lakóház is helyet kapott.[87] A tájegység előkészítő munkálatai során végzett néprajzi gyűjtésekből milotai tárgykészlet, gazdasági eszközök is gyarapították a múzeum(ok) gyűjteményét, valamint kéziratos adattárát.[88]

Dudar

Tiszaigarhoz hasonlóan gazdagon feltárt kutatási adatokkal rendelkezik a korszakból. Az első kutatások az 1850-es évektől zajlottak, melyek természettudományi érdeklődésűek voltak: a természeti adottságokat, geológiai különlegességeket térképezték fel.[89] 1935-ben született egy kisebb mű Péter Ernő tollából, melyben elég pesszimistán mutatja be a falu jövőjét, művelődési állapotát és lehetőségeit.[90]

Két évvel később, 1937-ben került sor egy nagyszabású felmérésre, a helyi társadalom vizsgálatára, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma nemzetközi falukutató tábort szervezett a településre angol és német kutatók számára. A felkérés a londoni Le Play House és az Institut of Sociology intézmény Field Studies csoportjától érkezett, akik korábban több európai országban is végeztek falukutatásokat, 1935-ben például Szlovákiában. Az 1936-ban Londonban megrendezett Szociális Munka 3. Nemzetközi Konferenciáján részt vevő magyar felek a Magyar Vöröskereszt Egylet szociális osztályának tagjai voltak, feléjük intézte felkérését Alexander Farquarson, az Institut of Sociology intézetének főtitkára a magyarországi falukutatás megszervezésére.[91] A meghívás gyorsan eljutott a Szegedi Falukutatókhoz, akik ekkorra már egy évtizede jelentős falukutató munkát végeztek, és országszerte ismertté vált tevékenységük. A társaság emblematikus alapító tagja volt Radnóti Miklós, Ortutay Gyula, Erdei Ferenc, Buday György, Reitzer Béla, Hont Ferenc, és a dudari kutatást megszervező

[87] Kovácsy Tibor egyik interjújában ez szóba is kerül, mert egyik interjúalanya korábbi tulajdonosa volt a háznak: „*nekünk egy házunk volt, egy szalmás kis házunk, ott van még a nagy iskola mellett, de, már azt eladták a muzeomnak, mert a rokonok megvették tüllem*." Kovácsy 1981b: 97.
[88] A tárgygyűjtemény gyarapodásáról: Takács 1969., Kresz 1969., Varga 1969. Továbbá Morvay 1968.
[89] Boross – Márkusné 2000: 7-21., 186-188.
[90] Péter 1990 (1935)
[91] Lencsés 2018: 102-104.

Tomori Viola. 1937-re azonban közös munkájuk kezdett gyengülni, a tagok többsége már elhagyta Szegedet, szétszéledtek, és ez a felkérés – amellett, hogy komoly szakmai elismerésnek élték meg – a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának hallgatólagos búcsúja is volt. [92]

Az előkészítéssel eredetileg Buday Györgyöt bízták meg, de ő külföldi ösztöndíja miatt nem tudta ezt elvégezni – sőt a kutatáson sem tudott végül részt venni. Ő felkérte maga helyett a Kollégium titkárát, Tomori Violát, aki maga is aktív falukutató munkát végzett Szeged környéki falvakban és Észak-Magyarországon, 1935-ben már doktorált *A parasztság szemléletének alakulása* című disszertációjával. 1936-37-ben pedig Humboldt ösztöndíjával nemzetközi kapcsolatokra is szert tett.[93] Az ő választása volt Dudar. Szempontjai szerint a következők miatt volt megfelelő település a nemzetközi tanulmányozás céljaira. 1. Megragadhatóak a településen a korszak nemzetiségi viszonyai: Dudar színmagyar község a környező sváb és szlovák települések gyűrűjében. 2. Lakossága az öntudatos protestáns parasztság jó példája, a zirci római katolikus apátság szomszédságában. 3. A birtokviszonyokon jól érzékeltethető a korszak földbirtokproblematikája: a kis-, közép-és nagybirtokok aránya megközelítőleg kiegyenlített – legalábbis megfelelően illusztrálja az általános magyar birtokviszonyokat. 4. A hagyományosnak mondható parasztközösség zártsága még igen elevenen meghatározza a közösségi működés szabályait.[94] Tomori Viola így fogalmazza meg Buday Györgyhöz írott levelében: *„A falu tipikus képe a magyar parasztproblémának, sőt a magyar problémának is. És tipikus képviselője az én minden problémámnak is. Magyar falu, olyan, ahogy én ismerem és képzelem és szeretem és egy csomó külföldi tudóssal fogunk odamenni, akiknek a véleménye az egyedül mérvadó és vigasztaló számomra ebben a rettenetes kis országban.”*[95]

A kutatásban részt vett az angolok részéről Alexander Farquarson a feleségével, Dorothea Farquarsonnal, valamint további 5 kutató, emellett Tomori személyes meghívására részt vett a kutatáson a német etnológus professzor, Richard Thurnwald a feleségével és kutatótársával, Hilde Thurnwalddal. A magyar szervezői oldalról képviselte magát a Szegedi Fiatalok Kollégiumának néhány tagja: Tomori Viola, Reitzer Béla, aki előadást is tartott, tolmácsként is segített, és a kutatásban is aktívan kivette a részét, valamint Gáspár Zoltán. Emellett a Kollégium baráti-szakmai köréhez tartozott még Vajkai Rózsi szobrászművész, a

[92] Lengyel – Simon 1986: 9-10.
[93] Lencsés 2018: 47-48.
[94] Tomori 1937: 270.
[95] idézi Lengyel – Simon 1986: 26.

Vöröskereszt szociális munkása, Móricz Virág írónő, Veress Sándor zeneszerző, népdalgyűjtő (őt Bartók ajánlotta maga helyett), valamint Reitzer László, Reitzer Béla unokatestvére.[96] Az ő jelenlétükre a tolmácsolás miatt is nagy szükség volt, hogy támogathassák a külföldi kutatókat munkájuk elvégzésében.

A kutatás napi beosztásáról Móricz Virág írt plasztikusan beszámolójában a *Magyarság* hasábjain, mely alapján mi is könnyen magunk elé képzelhetjük a kutatói helyzeteket: *„Minden vendég más parasztcsalád 'tisztaszobájában' kapott szállást. Döngölt padlóju szobákban, ruganyos szalmazsákos, dunnás, sokpárnás ágyban aludtak. A gazda nyitott tűzhelyes konyhájában reggeliztek, de alig tudták negyedét megenni annak a sok tejnek, vajnak, gyümölcsnek, méznek, friss kukoricának, amit eléjük tálaltak a gazdasszonyok. Reggelitől ebédig házról-házra járt a társaság, minden idegen mellett önkéntes tolmács segédkezett: a szegedi fiatalok és barátaik. Ebédre a kocsmában találkozott a társaság, teára pedig a református tiszteletes nagy ebédlőjében. Itt mindennap felolvastak egy angolra fordított tanulmányt: Ortutay a magyar folklórról, Reitzer Béla a paraszttársadalom szerkezetéről, Erdei Ferenc a települési formákról, Tomori Viola a nép lélekről, Visky Károly a magyar tárgyi néprajzról, Bartók Béla a magyar népzenéről írt összefoglaló tanulmányt a vendégek számára. Vacsora után kendert törni, kukoricát fosztani, daloló lányokat hallgatni járt a társaság, utána pedig mindennap kikötöttek a Teke László körjegyző vendégszerető házában, ahol jó somlói bor mellett hallgatták Bartók Béla népi gramofonlemezeit."*[97]

Ahogy a fenti beszámolóból is kitűnik, a szervező Tomori Viola gondosan előkészített mindent a kutatók számára, minden délután elhangzott egy előadás a magyar vidék, parasztság helyzetéről, mindennapjait meghatározó szociálpolitikai kérdésekről. Ezeket az előadásokat legépelve megkapták a résztvevők, és egy mappába gyűjtve haza is vihették – mintegy tanulmánykötetként. Az előadások szerzőinek – még ha maguk nem is voltak személyesen mind jelen – közvetve mégis részük volt a dudari kutatás kimenetelében.[98]

A terepmunka kutatási eredményeit azonban a külföldi kutatók hazavitték magukkal. Itt Magyarországon azóta szinte semmi, vagy nagyon elenyésző adatok kerültek be a szakmai köztudatba, hiszen a magyar résztvevők leginkább a külföldiek munkáját segítették, ők maguk nem végeztek kifejezetten kutatói munkát. Így tehát leginkább a kutatás megszervezésének körülményei és lebonyolítása volt ismert, a kutatás során megismert adatok nem. Ebben úttörő jelentőségű és hiánypótló volt Lencsés Gyula kutatói munkája, aki egy angliai levéltárban, a

[96] Lencsés 2019: 76-79.
[97] Móricz 1937: 7.
[98] A kutatás megszervezéséről és lezajlásáról még ld.: Reitzer 1986., Tomori 1993., Lengyel (szerk.) 1986., valamint Voigt 2001.

Keele University Special Collections and Archives gyűjteményében felkutatta, lefordította és rendszerbe szedte az angol kutatók kéziratait, gyűjtési jegyzeteit, fotóit. Ennek a munkának köszönhetően valóban megismerhetővé vált Dudar 1937-ben.[99]

Dudar továbbra is a kutatói tekintetek előterében maradt: az 1980-as években több szociológiai kutatás is folytatódott a faluban. 1983-ban Vági Gábor és ELTE egyetemi hallgatók végeztek kutatást, melynek eredményeit sajnos nem ismerhettük meg Vági Gábor korai halála miatt, csupán az előzetes kutatási vázlata jelent meg.[100] 1987-ben (a Szegedi Fiatalok kutatásának 50. évfordulóján) a szegedi egyetemről Pete György kulturális titkár vezetésével szerveződött kutatói csapat érkezett ismét Dudarra, meghívva a kutatás filmes dokumentálására Gulyás Gyulát és Gulyás Jánost. Ebből a kutatásból született később az ő díjnyertes filmjük, a *Málenkij robot* is, majd az ezt követő években, évtizedekben Gulyás Gyula továbbra is visszajárt Dudarra, folytatni a filmes kutatói munkát.[101]

Emellett Boross István és Márkusné Vörös Hajnalka helytörténeti kutatásának köszönhetően ismerhetjük meg Dudart ebben a korszakban (is): az általuk végzett levéltári és történeti kutatás eredményeként jelent meg a Száz magyar falu sorozatban a dudari monográfia.[102]

A történeti, társadalmi bemutatásokon túl Jármai Ervin, dudari bányamérnöknek több tanulmánya is született a dudari bányászatról, szénkitermelésről. Ezek többnyire szakmai, bányászati-technológiai írások, azonban némelyikben képet kaphatunk a bányászok munka-és életkörülményeiről is, valamint a településre gyakorolt hatásokról is.[103]

Végül pedig a bányászat mellett a mezőgazdaságra tekintve is született egy helytörténeti mű: Turai Lajos a Váralja Mezőgazdasági Termelőszövetkezet történetét foglalta össze (melybe a dudari is csatlakozott 1974-től), a dudari részek történetét is bemutatva.[104]

Napjainkhoz közeledve Dudar kutatása még mindig nem ért véget: a Szegedi Fiatalok kutatásának 75. évfordulóján ismét egy szegedi csapat, az SZTE-BTK szociológia tanszékének településszociológiai szakirányú végzős hallgatói és tanáraik szerveztek egy kutatást Dudarra (én magam is részt vettem a kutatásban). Tanulmánykötet is született az eredményekből 2013-ban.[105]

[99] lsd. erről Lencsés 2018., Lencsés 2019.
[100] Vági 1984.
[101] Gulyás 2012.
[102] Boross – Márkusné 2000.
[103] Jármai 1983., 1986., 1990., 1991.
[104] Turai 1990.
[105] Lencsés – Feleky 2013.

Végezetül pedig a már említett, Lencsés Gyula által folytatott kutatás volt a legnagyobb jelentőségű az elmúlt időszakban: az ő angliai levéltár és dudari kutatómunkája során született meg az a hatalmas kötet, amelyből megismerhetjük Dudar 1937-es állapotát.[106]

Emellett Gulyás Gyula évtizedek óta tartó dudari terepkutatása még mindig zajlik, el nem fogyó lendülettel újra és újra visszatér Dudarra, hogy folytassa a település életének filmes dokumentálását.

[106] Lencsés 2019.

I. FALUSI MEGÉLHETÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Előzmények: a századforduló birtokviszonyai

Az 1848. évi törvények eltörölték a 16. század elején a Tripartitumban megfogalmazott viszonyokat a föld feudális tulajdonáról, amely tulajdonjogi elemek mellett hatalmi elemeket is tartalmazott. A törvény rendelkezett arról, hogy a föld birtoklásában a földesurakkal osztozó jobbágyok mennyi földdel és milyen formában kerülnek a szabad földtulajdonosok közé. A törvény rendelkezései nyomán a korábban jobbágyok által használt földek 76,4%-a a parasztság szabad polgári földtulajdonává vált.[107] A forradalom leverését követően az 1853-as és az 1854-es uralkodói pátensek rendezték véglegesen a jobbágyfelszabadítás folyamatát.

Az 1900-as népszámlálás idején a nagybirtokos (1000 kat. hold. felett) kategóriához tartozott a birtokosok 0,14%-a, a középbirtokosokhoz (100-1000 k. h.) 0,89%-a, kisbirtokos (5-100 k. h.) volt 51,29%, törpebirtokos (5 k. h. alatt) pedig 47,68%. A birtokosok alsó csoportját már nem önmagában a birtokkal, hanem a feltételezett bérmunkavállalással együtt definiálták.[108] A számokból kitűnik, hogy a felszabadítás után is a földdel rendelkezők jelentős része (közel fele) 5 kat. hold alatti birtokkal rendelkezett, akik bár megszabadultak a kötelező robottól, de a megélhetésük biztosításához el kellett adniuk a munkaerejüket. Továbbra is zömében a nagybirtok uralta a birtokmegoszlást az országban, ahol így bérért dolgoztak a korábbi zsellérek. Egy aratópár (akik általában házaspárok voltak, tehát egy családra számított a bevételük) kb. 3 mázsa búzát kaphatott a munka végeztével, ami a család megélhetésének a minimumát sem biztosította egy évre. A nincstelenek száma a századfordulóra elérte a 2 millió főt, közülük zajlott legnagyobb arányban az Amerikába való kivándorlás is.[109]

Farkas József elemzésében bemutatja a 20. század eleji paraszti birtokosok helyzetét számokban. Eszerint a 19-20. század fordulóján Magyarország alapvetően agrárország, a mezőgazdasági keresők és eltartottak kb. 12 millió főt tettek ki. Mindezek mellett a korszakra fokozottan jellemző a földbirtokok elaprózódása, ami leginkább a kis-és középbirtokosokat érintette. Az örökösödési megoszlások olyan törpebirtokokat hoztak létre, amelyekből a megélhetés már szinte lehetetlenné vált. Emellett a kisbirtokosok részéről a termőföldre kirótt adók a jövedelem átlagosan 53%-ét elvitték (paraszti területeken, mint pl. az Alföldön, a Tisza bal partján ez meghaladhatta a 62%-ot is). Emellett a tényleges, földdel járó kiadások

[107] Orosz, 2010: 72-95.
[108] Gyáni-Kövér 2001: 82.
[109] Balassa 1985: 39-40.

felemésztették a jövedelem 74%-át (a paraszti területeken akár a 90%-át is). Ezzel országos átlagban minden 4. hold föld a teljességig eladósodott, paraszti vidékeken ez minden 3. holdat érintett. Átlagosan évente 7665 birtok tűnt el. Az anyagi tönkremenés főként a kis-és középbirtokokat érintette, végrehajtás formájában elárverezték a földjeit (amely leggyakrabban a vásárláshoz tőkével rendelkező, tehát vagyonosabb réteghez került, ezzel az ő földjeit növelve). Ez a folyamat vezetett a századfordulón a kisbirtokos paraszti réteg pusztulásához, valamint az amerikai kivándorláshoz is.[111]

A közteherviselés erőteljesen egyenlőtlen volt: az ország földjeinek kb. a felét bírták a birtokos parasztok, a földre vonatkozó adóknak azonban az oroszlánrésze őket érintette. A korszak gazdaságpolitikája erősen a nagybirtokoknak kedvezett. Ezek földjei többnyire alacsonyabb adóosztályba kerültek, mint a birtokos parasztságé, emellett a folyószabályozások által nyert lecsapolt területek többsége is az uradalmak művelhető területét növelte, amelyek azonban az eredeti besorolásban maradtak, és adó nem vonatkozott rájuk. A parasztgazdaságok zöme a tőkehiány miatt, és a birtokgyarapítás lehetősége nélkül tehát vegetált, és a túlélésért, fennmaradásért küzdött ebben az időszakban.[112]

Kis léptékben már ebben az időszakban is valamelyest napirenden volt az állami politikában a földkérdés rendezése. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1900-ban szervezett egy szakmai tanácskozást, amely valóságos eredményt végül nem ért el, de kirajzolódott belőle az érdekcsoportok sokszínűsége, valamint a társadalmi elit áldozatvállalásának képtelensége. Darányi munkássága végül abban lett csupán eredményes, hogy a politika felszínére hozta a problémát, és felvetette az állam szerepvállalásának szükségességét a birtokpolitikai kérdésekben. Ezzel a Horthy-korszak földreformtervezeteinek is kiindulópontot szolgáltatott.[113]

A forradalmak kora és az első földreform ideje

Az első világháború után egy zavaros politikai-társadalmi időszak kezdődött Magyarországon. A Monarchia utolsó nyögései majd felbomlása, a demokrácia kezdeti kiépülése, az őszirózsás forradalom, majd Tanácsköztársaság egy néhány hónap, egy-két év alatt lezajló sűrű változásokkal teli időszak. Mindezek után következett 1920. június 4-én a

[111] Farkas 1993: 209-210.
[112] Farkas 1993: 210.
[113] Bartha 2010: 167-169.

trianoni békeszerződés, aminek következményei jelentősen rányomták a bélyeget a következő évtizedekre, a két világháború közötti időszakra, a Horthy-korra.

Mindezek a vidéki, falusi lakosság életére is hatással voltak. Az itt élők mindennapjaira legnagyobb befolyással a földkérdés volt: lesz-e változás végre, lesz-e valódi megélhetésük a földből a falusiaknak, akiknek az élete összefonódott és elválaszthatatlan volt a természettől és a mezőgazdaságtól, tehát a földbirtokpolitikától is.

A háború utáni első kormányban, a Károlyi-kormányban már a kezdetektől heves vitákat szított a földreformtörvény ügye. A konzervatív társadalmi erők (pl. az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a katolikus egyház), valamint a nagybirtokosok igyekeztek nyomást gyakorolni, és csak az 5000 holdon felüli birtokok kisajátítását támogatták, és ennek végrehajtását is évtizedekre elnyújtva tervezték. A másik végletben a szociáldemokraták pedig már a közép-és nagybirtokok teljes kisajátítása után szétosztás helyett egyből szövetkezeti művelésben látták a jövőt. Végül hosszas, heves viták után egy köztes megoldás, a Károlyi-pártiak és a Kisgazdapárt elképzelése diadalmaskodott, melynek nyomán azokat a kis-és középbirtokokat kívánták megerősíteni, melyek egy-egy család megélhetését biztosítják. Az első, földreformra vonatkozó rendeletet 1919. febr. 15-én fogadta el a kormány, az 1919/XVIII. néptörvényt.[115] Alapelve volt, hogy „a föld azé, aki megműveli", ennek értelmében az állam kisajátíthatta (kártérítés ellenében) az 500 holdon felüli birtokokat (egyházi birtok esetében a 200 holdon felülieket) azzal a céllal, hogy abból kis-és középbirtokokat hozzon létre. A törvény arról is rendelkezett, hogy olyan méretű kisbirtokokat kell létrehozni, amely elegendő egy-egy család megélhetéséhez, és amelyet saját maga erejéből meg tud művelni. Így 5-20 hold közötti birtokok kerülnek kialakításra. A néptörvény szerint azon családok igényelhettek földet, akik korábban is földműveléssel foglalkoztak, (de nem volt megfelelő mennyiségű földjük), valamint a világháborúban megsérült hadirokkantak, hadifoglyok családjai, és a hadiözvegyek. Az új gazdák örökhaszonbérletbe kapták a földet, valamint max. 5%-os kamattal, kedvező részletfizetés mellett, 50 évre szóló törlesztéssel meg is vehették azokat.[116]

A rendelet alapján végül csupán egy földbirtok került kisajátításra és felosztásra: Károlyi Mihály köztársasági elnök kápolnai birtoka. A további földosztások a Tanácsköztársaság 1919. márc. 21-i létrejötte miatt félbemaradtak. A tanács kormány programja szerint minden 100 holdon felüli birtokot kisajátítottak, a helyi tanácsok ellenőrzése alá adtak, és állami gazdaságokat hoztak létre, a földművelésügyi népbiztosság irányításával.[121] A tiszavirág-életű

[115] Romsics 2005: 118-119.
[116] 1919. évi XVIII. néptörvény a földmívelő nép földhöz juttatásáról. Belügyi Közlöny, 1919/10. 383-412.
[121] Bartha 2010: 174.

kormányzás, a proletárdiktatúra bukása (1919. aug. 1.) után a földprobléma továbbra is megoldásra várt. Már 1920 januárjától a falusi szegény réteg panaszos levelekkel árasztotta el a kormányhivatalokat. Égető problémává vált a földkérdés, minden politikai párt belátta ezt. Az országban művelhető föld 55.8%-a a 100 holdnál nagyobb birtokok része volt, jól kirajzolódott, hogy a birtokszerkezet nem fenntartható, változtatni kell. Az Országos Kisgazda és Földmíves Párt, (melyet Nagyatádi Szabó István szervezett újjá), 1919-es programjában követelte valamennyi kötött formájú földbirtok (hitbizományi, egyházi, részvénytársasági stb.) teljes területének kisajátítását. Emellett javasolták a külföldi állampolgárok birtokainak is a kisajátítását a földreform céljaira. Valamint a szabad forgalmú nagy-és középbirtokok 500 kat. holdon felüli területét, és a háború alatt szerzett földbirtokok 200 kat. holdon felüli területét is a földreform céljaira kérte igénybe venni.[122]

A Nagyatádi-féle földreform

Az új, Horthy-féle kormányzat számára nehéz volt lavírozni a két érdekcsoport között: kielégíteni a szegényparasztság igényeit úgy, hogy a nagybirtokosok érdekeinek sem szabad sérülnie. Az új kormányzati vezetésnek ugyanis nem volt célja komolyabb változtatást létrehozni a birtokszerkezetben.[123] Horthy Miklós kormányzóságának konzervatív jellege miatt továbbra is alapvetően az arisztokráciát, a nagybirtokosokat tartotta az egyik legfontosabb társadalmi bázisának, ezért nem kívánt szembefordulni vele.[124] Mindezek mellett azonban a haladó, liberálisabb szemléletű pártok ragaszkodtak a földreformhoz, melyet a földterületek állami kisajátításával és a parasztság örökbérlethez juttatásával képzeltek el. Így tehát igen csekély mértékben, látszat-intézkedésként folytatódott a földreform, megszületett az „1920. évi XXIX. törvénycikk halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról”[125], valamint az „1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről”[126]. Ezen törvények a Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földosztás szabályozásai, de valódi tartalmuk nem Nagyatádi céljait tükrözik, hanem politikai ellenfele, Rubinek Gyula szándékai nyertek benne teret. Kettejük különböző koncepciója csapott össze a reform megalkotásában: Nagyatádi a már eleve birtokos

[122] Tolnay 2000: 31.
[123] Nagy 1989: 24.
[124] Romsics 2005: 191., Gyáni – Kövér 2001: 381.
[125] https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 utolsó megtekintés: 2023. jan. 23.
[126] https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 utolsó megtekintés: 2023. jan. 23.

paraszti réteget kívánta megerősíteni, és főként az ő részükre földet osztani, ezzel életképes, megfelelő jövedelmet biztosító gazdaságokat létrehozni. A kisgazda réteget kívánta megerősíteni, mert ennek a rétegnek már volt valamennyi anyagi tőkéje, igaereje, és főként a gazdálkodáshoz szükséges tapasztalata, ismeretei ahhoz, hogy valóban jövedelmezően tudjanak gazdaságot működtetni. Ez az elképzelés nagymértékben igénybe vette volna a nagybirtok területeit.

A másik, végül tartalmában megvalósuló koncepció Rubinek Gyuláé volt, aki, mint az OMGE [127] korábbi titkára és igazgatója, nem kívánt valódi változást létrehozni a birtokszerkezetben, hanem tudatosan kis parcellákat kívánt kiosztani szélesebb tömegeknek. Tisztában volt vele, hogy az agrárproletariátus számára már maga a tulajdonosi tudat is kielégítő lehet, valamint a saját házhely és konyhakert területe az életszínvonalukat is javítani tudja a korábbi állapotokhoz képest (albérleti költségek kiesése, és az élelmezés gondjainak enyhítése végett). [128] Ezzel az intézkedéssel kívánta lecsillapítani a kedélyeket, a nagybirtok valódi megbolygatása nélkül.

A törvény szövegének hézagai, rossz megfogalmazásai a végrehajtás során sok visszaélésre adtak lehetőséget, melynek a hosszú bürokratikus folyamatok végén azok a kisemberek, földet igénylők látták kárát, akiknek nem volt érdekérvényesítő képességük. A kijelölt házhelyek tekintetében sok esetben lakhatásra alkalmatlan területeket jelöltek ki, pl. patakmederben, ártérben, vadvizes réteken, illetve a község központjától nagyon távol. Emellett ez alacsony társadalmi rétegeknek a hitellehetőségei is igen szűkösek, bürokratikusak, lassúak voltak, viszont a lakhatás sürgős megoldása miatt az egészségtelen lakáskörülmények nyertek teret. Gyorsan felépített kis kunyhók, vert falú házak épültek kapkodva, sőt sok esetben földbevájt veremben laktak a boldog új házhelytulajdonosok. [129] A végrehajtási folyamat jellegét és hierarchikus működését jól jelzi, hogy a hatóságok is sokszor szabotálták a végrehajtást, a törvény szövege is sok kiskaput hagyott, és gyakran az is megtörtént, hogy a földet igénylő uradalmi cselédeket elbocsátották a munkájukból. Emellett az eljárási költségeket előre kellett kifizetni, az eljárás sikerességétől függetlenül is.[130] A földreform által emelkedett a törpebirtokok száma, ami valódi mezőgazdasági megélhetésre nem adott megoldást. Emellett a földek megváltási ára a háború előtti nagy földéhség és a kedvező hitelviszonyok miatt magasra volt futtatva (ami a nagybirtokosoknak kedvezett a megváltás során), ezért az árat az új kisgazdák, tulajdonosok még a hosszú törlesztési idővel együtt is

[127] Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nagybirtokosok érdekérvényesítő szervezete
[128] Gunst 1987: 31.
[129] Weis 1931: 39-40.
[130] Bartha 2010: 176-177.

nehezen tudták megfizetni, sok esetben a hiányzó eszközök beszerzése melletti anyagi terhet már nem tudták megoldani, és hamar csődbe ment a gazdaságuk.[131] Végül az is gyakori eset volt, hogy a 20-as évek végén bekövetkező világgazdasági válság, a gabonaárak katasztrofális esése visszanyomta az agrárproletariátusba a földreformkor kisgazdává váló gazdákat is. A gazdasági válság pedig a korábbi tulajdonos, a „megváltást szenvedett" nagybirtokos hasznára hajtott, hiszen a válság miatt a földárak zuhanásával már nem számíthatott volna olyan magas árra, mint amit a megváltáskor kapott.[132]

Összességében a földreform során 411 500 személy jutott hozzá összesen 700 000 hold földhöz, átlagosan csupán 1.7 hold méretében.[134] Később pedig – a már említett gyakori bukások, csődbe menetelek miatt – megindult egyfajta visszarendeződési folyamat is, hiszen a túl kicsi földek az önellátásra sem voltak elegendőek, nemhogy a megváltási költségekre vagy az adóra. Emellett a tulajdonosok korábban alkalmi mezőgazdasági munkákból éltek, a földműveléshez szükséges eszközök és tudás sem volt a birtokukban.[135] Nincstelen agrárproletárok lévén rákényszerültek, hogy bérmunkában vegyék igénybe az igarerőt is, így annak a költségét már sokszor nem bírta el az önálló gazdaságuk, és emiatt gyorsan tönkrementek.[136]

Érdemben tehát nem változtatott a birtokszerkezeten a földtörvény, megmaradt a földtulajdon aránytalan megoszlása, mely végigkísérte és egyre mélyítette a két világháború közötti időszak társadalmi problémáit. Weis István így foglalja össze a földreform eredményeit: *„… az 1920-ban megindult földreform lényegesen nem változtatott a falu struktúráján, nem járul jelentősen hozzá túlméretezett mezőgazdasági munkásosztályunk apasztásához, sőt a falu társadalmának olyan rétegeit is megingatta a teljes kártalanítás és ezen a réven előálló teher következtében, amelyek addig úgy-ahogy biztonságban voltak.* […] *…a földmíves tömegek ma is kielégítetleneknek érzik magukat és falusi kocsmák vasárnapdélutáni borozgatásaiban, gazdakörök, olvasókörök esti megbeszélésein – bármi legyen is a tárgysorozat – csakhamar a földreform végrehajtásának visszásságaira, a földbirtokviszonyok ma is észlelhető aránytalanságára terelődik a szó. Különösen érezzük ezt azokban a községekben, amelyek határában vagy közvetlen közelében a földreform által egyáltalában nem vagy igen kevéssé érintett nagybirtokok vannak."*[137]

[131] Weis 1931: 42.
[132] Weis 1931: 44.
[134] Bartha 2010: 178.
[135] Bartha 2010: 179.
[136] Kerék 1939: 219.
[137] Weis 1931: 45.

A falusi lakosság társadalma

1920-1940 között a lakosság települések szerinti megoszlása kb. 2/3 – 1/3 arányban állt a falu és város között, a falu javára. Pontos számadatokkal áttekintve így fest a kép[138]:

	Falu	Város	Ebből Budapest
1920	5 353 266	2 636 936	929 690
1930	5 807 068	2 881 251	1 006 184
1940	5 995 343	3 324 649	1 164 963

Forrás: Berend T. – Ránki 1973a: 93.

A magyar lakosság kétharmada tehát falun él, a falu társadalmát alkotja.

A falusi infrastuktúra, ellátottság a városihoz képest alacsonyabb színvonalú. Egészségügyi ellátásban míg Budapesten 277 emberre jut egy orvos, addig vidéken 1668 főre jut egy, a tanyavidékeken pedig még ennek is a többszörösére. A rossz táplálkozás, gyenge egészségügyi körülmények mellett a lakáskörülmények is rontanak a falusi életminőségen. Vannak tanyavidékek, ahol a csecsemőhalálozás meghaladja a 60%-ot is, de általánosan is 33%-on áll az arány.[139] Életmódjában viszonylag egységes, a falusi társadalmon belüli rétegzettségben sincsenek kirívó különbségek az egyes vagyoni helyzetek között. A nagygazda és a mezőgazdasági munkás megközelítőleg azonos körülmények között élt: táplálkozásában hasonló, legfeljebb a módosabb zsírosabban főzi az ételeket. Lakáskultúrájában a vagyonosabb még ha nagyobb házat épít is, de hasonló funkciók és berendezési tárgyak kapnak benne helyet. Ruházatban általánosan ugyanazt a fajta csizmát, ruhát veszik meg és varratják, a szegényebbek tovább hordják, készleteik lerongyolódottabbak.[140] Ezek a különbségek tehát többnyire nem minőségiek, hanem mennyiségiek voltak. A tehetősebbek többet ettek, többet fűtöttek, gyakrabban ruházkodtak. Gunst Péter így fogalmaz erről: „*A gazdagabb rétegek, vagy azok, akiknek lehetősége volt némi fölhalmozásra, nem életformájukat akarták megváltoztatni, ellenkezőleg, még inkább parasztokká kívántak lenni, a paraszti lét meghatározó alapját kívánták szélesíteni; földet akartak vásárolni*."[141]

[138] Berend T. – Ránki 1973a: 93.
[139] Weis 1931: 23.
[140] Weis 1931: 68-72.
[141] Gunst 1985: 493.

Jövedelmi viszonyok

A Horthy-korszak társadalmának alapvető jellemzője, hogy egy erősen konzerválódott, merev társadalmi szerkezetet mutat. Bár a feudalizmus jogi és gazdasági keretei, valamint a Monarchia már a múlté, a társadalmi átalakulás nagyon lassan megy végbe. A születéskori adottságok továbbra is egy életre meghatározzák a társadalmi státuszt, a társadalmi mobilitásra igen gyenge lehetőségek álltak rendelkezésre. Kisebb részben meghatározó a születéskori helyzetben a táji, területi elhelyezkedés. Ez nagy részben hatással van az életminőségre, életvitelre, hogy például tanya, falu vagy mezőváros a születési hely. Ezen kívül etnikai, vallási, mentalitásbeli különbségek is befolyásolhatják az életvitel formáit.[144] A Dunántúlon például jobb volt az iskolarendszer, az egészségügyi ellátás, míg keletre haladva ezek egyre romló viszonyokat mutattak. Emellé kell figyelembe venni az adott település típusát, természeti adottságokat, a konkrét körülményeket. Azonos gazdasági szint mellett is óriási különbségek lehetnek például egy 10-20 holdas gazda megélhetésében az alföldi homokon, vagy a Dunántúlon. A rendelkezésre álló föld mennyiségén túl fontos szempont a föld minősége, a városi piacok megközelíthetősége, értékesítési viszonyok stb.[145] Emellett más lehet a gazdasági és életmódbeli helyzet a szőlővidékek kistermelői, vagy nagybirtok szomszédságában álló településen is.[146]

A jövedelmi megoszlás erősen eltolódott a legfelső réteg irányába: a lakosság felső 20%-ának jövedelme a többi 80% jövedelmének ötszöröse volt. A felső 20%-nyi lakosság ugyanis átlagosan 1525 pengős évi jövedelmet tudhatott magáénak, míg az alsó 80%-nak 288.8 pengő volt az átlagos éves jövedelme.[149] Ennek az alsó 80%-nak pedig a zöme (a 80-ból 72%) a vidéki lakosságból tevődött össze. Tehát az alacsony jövedelműek legnagyobb része a falusi, vidéki lakosságot tette ki.[150] Ha részletesebben nézzük a megoszlást, akkor a legalsó, legszegényebb rétegek a földnélküli mezőgazdasági munkások és az 1 kataszteri holdnál kisebb birtokkal rendelkező mezőgazdasági munkások. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján létszámuk eltartottjaikkal együtt 1 250 349 fő. A szűkös munkalehetőségek miatt munkaerejüknek csak töredékét tudják kihasználni, és egy évben csupán 150 napot tudnak dolgozni, átlagosan 2.10 pengő napszámbérért. Ez egy évre fejenként 183.4 pengős jövedelmet

[144] Gunst 1987: 14.
[145] Gunst 1987: 29.
[146] Bodor 1935: 140.
[149] Matolcsy 1936: 286.
[150] Gunst 1987: 14., 29.

jelent a számukra. Kitűnik, hogy a társadalom rétegeinek alsó 80%-a 288.8 pengős éves jövedelmi átlaga alatt helyezkedik el kb. 35%-kal. A mezőgazdasági, uradalmi cselédek száma 1930-ban eltartottakkal együtt 599.622 fő, ők egy évre 205.30 pengős átlagjövedelmet tudnak szerezni. Még ez sem éri el az alsó 80% éves jövedelmi átlagát. Az 1-10 kataszteri holdas birtokosok és bérlők vannak a legnagyobb arányban a társadalom rétegeinek alsó 80%-a között, ez az a réteg, aki már valamelyest önálló gazdaságot tud vezetni, de legtöbb esetben családtagjaival együtt még szükséges kiegészítő jövedelmet is szereznie a megélhetéshez. Így ők már megközelítik a 80% átlagjövedelmét, 227.2 pengő az éves bevételük, eltartottjaikkal együtt 1 749 977 főt számlál ez a csoport, az össztársadalom kb. 20%-a. A 10-100 kataszteri holdas tulajdonosok és bérlők már meg tudják haladni az átlagjövedelmet, az ő részük 429.6 pengő évente fejenként. Ebben a kategóriában viszont valószínűleg igen nagy a szórása a megoszlásnak, a 10 és a 100 holdas gazdaságok között.[151] A többi kategóriát itt nem emelem ki külön, jelen kutatás szempontjából kevésbé fontos, de egy összesítő táblázatban áttekinthetjük a jövedelmi megoszlást[152]:

	Népesség	Az összes lakosság %-ában	Jövedelem millió pengőben	Az egyéni jövedelmek összegének %-a	Fejenkinti jövedelem pengőben
Mezőgazdasági munkások	1.250.349	14.4	229.3	4.9	183.4
Gazdasági cselédek	599.622	6.9	123.1	2.7	205.3
1-10 kh-as kisbirtokosok és bérlők	1.749.977	20.1	397.6	8.6	227.2
10-100 kh-as kisbirtokosok és bérlők	771.793	8.9	331.6	7.2	429.6

[151] Matolcsy 1936: 278-282.
[152] Matolcsy 1936: 285.

Bányászati és kohászati munkások	105.711	1.2	46.8	1.0	442.5
Ipar, közlekedés, stb. segédszemélyzete	1.631.784	18.8	647.3	14.0	396.7
A kisjövedelmű önálló kisiparosság	437.550	5.0	149.5	3.2	342.0
Napszámos, ismeretlen foglalkozású, véderő	389.832	4.5	78.0	1.9	200.0
Összesen	6.936.618	79.8	2,003.2	43.5	288.8
A lakosság többi része	1.751.701	20.2	2,632.5	56.5	1,500.3
Mindössze	8,688.319	100.0	4,635.7	100.0	907.9

Forrás: Matolcsy 1936: 285.

A társadalom rétegeinek felső 20%-a átlagos 1525 pengős évi jövedelme a valóságban még magasabb összeget is mutathatott, mert ennek a rétegnek a főfoglalkozása mellett háza, birtoka is lehetett, ahonnan még szert tehetett plusz bevételre. Emellett ennek a felső 20%-nak is a 0.6%-a volt a legfelső réteg, mely az összjövedelem 20%-át tudhatta magáénak. [153] Összehasonlításképpen Németországban ekkor a leggazdagabb 0.7% réteg az összejövedelemnek csupán a 10%-át szerezte meg, és a lakosság többsége (90%-a) az összes jövedelem kb. 60%-át.[154]

A bevallott jövedelmek sokszor megtévesztőek és nem fedik a valóságot, a valós jövedelem sokszor a duplája vagy háromszorosa is lehetett a bevallott összegnek.[155]

Összességében egy viszonylag szegény társadalom állt össze a korszakban, melyben a gazdasági erőforrások a nagybirtokos és nagytőkés szűkkörű elit kezében összpontosultak, és

[153] Matolcsy 1936: 286-287.
[154] Gyáni – Kövér 2001: 218.
[155] Matolcsy 1936: 287.

velük szemben állt a kisszámú középosztály és a széles rétegeket, többmilliós létszámot magába foglaló proletár és félproletár rétegek.[157]

A falu rétegződése, társadalmi csoportjai

Weis István az alapján veszi két részre a falu társadalmát, hogy kik vannak befolyással a falu életére, mindennapjaira, és kik nem. Így ez alapján az első csoportba tartoznak, akik irányt mutatnak valamilyen formában: a művelt osztályok, mint a földesúr, gazdatiszt, jegyző, lelkész, tanító, jobb iparosok, tehetős gazdák.[158] Ide sorolhatjuk az Erdei által megnevezett falusi intelligenciát (aki nincsen közvetlen kapcsolatban a természettel, csak a falu életén keresztül érzékeli azt), a birtokos urat (aki bár a falunak nem tagja, de mégis a falu életének első számú tényezője), a parasztgazdát (birtoka révén felsőbbségi tudata van, de kötődik a természeti elemekhez, hagyományokhoz, életmódhoz, születési helyéhez), valamint a falusi polgárt (a városba vágyódik, elleneszegül a falusi jellemzőknek). Ez utóbbi típusnak lehet a megfelelője Weis István egy másik művében a falusi kereskedő: életmódjában, érdeklődési köreiben, szokásaiban is elüt a többségtől. Általában magasabb életszínvonalon él, a falut átmeneti állomásnak tartja, hosszútávú célja a városba való továbbtelepülés, legalább a gyermekei szintjén. [159]

A Weis által meghatározott másik részben lévő lakosságnak nincs befolyása a falu életének folyására, a közösségi élet színtereire. Ők a zsellérek, kisebb gazdák, kisebb iparosok, nincstelenek.[160] Erdeinél a földtelen paraszt, a zsellér vagy cselédparaszt tartozik ide.[161]

Weisnél a jegyző köti össze a hivatalos és a magánélet világát: ő közvetíti az állami akaratot és szükséges intézkedéseket, de a kisember szintjén van jelen, érintkezik a falusi emberrel. Tanácsot ad, segítséget nyújt a bürokráciában, hivatalos ügyek intézésében. „A községi jegyző összekötő kapocs a két világ között: a hivatalos és a magánélet között. Őáltala érvényesül az állami akarat, az ő közreműködésével válik tetté az elrendelt intézkedés. Ő érintkezik az emberekkel: adót szed, hernyót irtat, iskolát meszeltet, árkot tisztíttat.” [162]

[157] Gyáni – Kövér 2001: 220.
[158] Weis 2013: 31.
[159] Weis 1931: 47-49.
[160] Weis 2013: 31.
[161] Erdei 2004. https://mek.oszk.hu/04600/04699/html/magyarfalu0010.html utolsó megtek.: 2023. márc. 31.
[162] Weis 2013: 31-33.

Birtokmegoszlás, paraszti birtokosok

A legtöbb kategorizáló elemzésben az 5 holdat állapítják meg a törpebirtok határának.[163] A Magyar Néprajz II., Gazdálkodás kötetében is Paládi-Kovács Attila felveti a kategorizálás problémáját, mely szerint 1914-ben a Szeged környéki birtokkategóriákban 5 hold alattiakat nevezték törpebirtoknak, az 5-20 hold közöttiek kisbirtoknak számítottak, és a 20-50 holdas kategóriában lévők a középbirtokok. Ugyanakkor Erdélyben már a 10-20 hold közöttiek is középbirtoknak számítottak. [164] Mindezek a különböző változatok azzal lehetnek összefüggésben, hogy a birtok mérete csupán az egyik követelménye a megélhetés szükséges mértékének: jelentősen függ a termőföld minőségétől, piaci központok közelségétől, közlekedési viszonyoktól, a termesztett növények típusától.[165] Így például a bolgár-típusú kertészeti műveléshez elegendő lehet 1-2 hold, illetve a szőlő-és gyümölcsültetvények is 5 holdon aluli méretben megfelelő megélhetést tudnak nyújtani. Ilyenek azonban elenyészően kis mértékben vannak, a törpeméretű gazdaságok legnagyobb aránya nem ad megfelelő megélhetést.[166]

A kategóriákat nem kívánom megbontani, de fontosnak tartom megállapítani, hogy a megélhetéshez szükséges méretet 10 holdban állapítom meg, ez a méret megközelítheti az átlagos megélhetés alsó szintjének mértékét. Weis István 1931-es írásában kijelenti, hogy a 10 kataszteri hold méreténél kisebb birtokosokat nem lehet kisgazdának tekinteni, mert – ahogy ő is kifejti – ez az alacsony földmennyiség csupán piaci központokhoz közel, főútvonalak mentén rendelkezik a megfelelő körülményekkel a megélhetéshez (kertészkedés, gyümölcstermesztés, istállózó állattartás esetén). Ahol ezek a lehetőségek nem adottak, ott a 10 holdon felüli birtokosokat tekinthetjük önellátó gazdának, aki a szükséges eszközkészletével földjeit maga tudja művelni.[167] Roszner István a Magyar Gazdák Szemléjének hasábjain a szükséges telepítésről és a helyes magyar földbirtokpolitikáról elmélkedve szintén kiemeli, hogy az egyik legszükségesebb intézkedés volna a törpebirtokos gazdaságok méretét megemelni min. 10 holdas méretűvé, mert az ez alattiak a megélhetés szempontjából egészségtelen birtokarányokat mutatnak, és a megfelelő családi kisbirtok e mérettől felfelé kezdődik.[168] Kerék Mihály 1934-

[163] Paládi-Kovács 2001: 201., Berend T. – Szuhay: 1989: 300., Elek 1938: 217., Gyáni – Kövér 2001: 310.
[164] Paládi-Kovács 2001: 201.
[165] Kerék 1934: 17.
[166] Némethy 1940: 273., Kerék 1934: 19.
[167] Weis 1931: 30.
[168] Roszner 1936: 350-351.

es megállapítása szerint átlagosan a legkevesebb 10-20 hold közötti méretű paraszti üzem tudja biztosítani egy család megélhetését.[169]

Mindemellett azt mondhatjuk, hogy bár a törpebirtok kategóriája az 5 holdban van meghatározva, de ez a méret a biztos megélhetéshez nem elegendő, csupán kiegészítésként az egyéb (mezőgazdasági vagy ipari) bérmunkák mellett. Így tehát – a fentiek fényében – 10 hold szükséges egy parasztcsalád olyan minőségű eltartásához, hogy a földből nyert jövedelem ne kiegészítője legyen a bérmunkának, hanem önmagában is elegendő legyen a megélhetéshez.

Az alábbi táblázat Berend T. Iván – Szuhay Miklós elemzéséből való, annyi módosítással, hogy a 10 holdig terjedő birtokméreteket még a törpegazdaságok típusába soroltam, lévén, hogy ezt a határt tekintem megélhetési határnak – ezzel könnyítve a táblázat áttekintését a megélhetés szempontjából.

A földbirtok megoszlása 1935-ben:[170]

Megnevezés	A gazdaságok száma		A gazdaságok területe			
	összesen	%-ban	összes terület		ebből szántóföld	
			kat. holdban	%-ban	kat. holdban	%-ban
Törpegazdaságok						
1 kat. hold alatt	558 090	36.8	198 294	1.2	89 115	0.9
1-5 kat. hold	484 430	31.9	1 225 009	7.6	930 325	9.5
5-10 kat. hold	198 645	13.1	1 433 510	8.9	1 137 146	11.6
Összesen:	**1 241 165**	**81.8**	**2 856 813**	**17.7**	**2 156 586**	**22**
Kisgazdaságok						
10-20 kat. hold	160 339	10.5	2 266 451	14.1	1 819 072	18.6
20-50 kat. hold	86 464	5.7	2 548 457	15.9	1 996 712	20.5
50-100 kat. hold	16 327	1.1	1 102 136	6.9	739 943	7.6
Összesen:	**263 130**	**17.3**	**5 917 044**	**36.9**	**4 555 727**	**46.7**
Középgazdaságok						
100-200 kat. hold	5 866	0.4	812 019	5.1	415 851	4.3
200-500 kat. hold	3 878	0.3	1 207 897	7.6	534 755	5.5

[169] Kerék 1934: 23.
[170] Berend T. – Szuhay 1989: 300.

500-1000 kat. hold	1 612	0.1	1 132 501	7.1	552 311	5.6
Összesen:	**11 356**	**0.8**	**3 152 417**	**19.8**	**1 502 917**	**15.4**
Nagygazdaságok						
1000 kat. hold felett	1 517	0.1	4 106 771	25.6	1 547 744	15.9
Gazdaságok összesen	1 517 168	100.0	16 033 045	100.0	9 762 974	100.0

Forrás: Berend T. – Szuhay 1989: 300.

Ebből a kimutatásból látszik, hogy a birtokmegoszlásban is a jövedelemi megoszlásnál kialakult tagolással megközelítőlegesen 80-20%-os arányok mutatkoznak a megélhetési határ mentén: a földdel rendelkezők közel 80%-ának 10 hold alatti birtoka van, ami önmagában kevés a megélhetéshez, kiegészítő jövedelemre van hozzá szükség. Ugyanakkor a gazdaságoknak ez a 81.8%-a rendelkezik az összes mezőgazdasági területnek csupán a 17.7%-ával.

Talán ez az érték a legjelentősebb jelen fejezet megértése szempontjából: a falusi megélhetés, melyet az egész dolgozatban, korszakokon átívelően vizsgálok, a földbirtokok megoszlásában itt tetten érhető arányokat mutat. Hatalmas tömegek osztoznak rendkívül csekély mértékű megélhetési alapegységen: a földön.

A kisgazdaságok aránya, amely a 100 holdig terjedő birtoknagyságban határozható meg, a földtulajdonosoknak csupán 17.3 %-át foglalja magába, és az összes földterület 36.9%-a van a birtokában. Ez a réteg lenne tehát a kisgazda réteg, ahol családi üzemként működtetik a gazdaságot, többnyire csupán a családtagok munkaerejét igénybe véve. Ebben a gazdaságban az emberi munkának nincs értéke. Önmagát zsákmányolja ki a végletekig, hogy ne legyen kiadása más irányba, ezzel valamelyest védetté is teszi magát a külső gazdasági sodrásoktól.[171]

Az 1920-as évek második felétől induló agrárválság, melyet aztán az 1929-es világválság is betetőzött, főként a piaci, értékesítési nehézségek miatt alakult ki. Ennek hatásaként a törpebirtokosok még a korábbinál is nagyobb arányban mentek csődbe és szegényedtek el, a kis-és középbirtokosok pedig minden igyekezetükkel igyekeztek a felszínen maradni. Ezt azzal próbálták elérni, hogy minél nagyobb arányban az önellátó termelésre törekedtek, saját, családi munkaerejüket még erősebben, a teljes végletességig kizsigerelték, valamint a kiadásokat igyekeztek a minimálisra csökkenteni a fogyasztásuk terén.[172]

[171] Szuhay 1982: 139.
[172] Gyáni – Kövér 2001: 315.

A 100 holdon felüli gazdaságok száma, az 1000 holdon felülivel együtt már csupán 0.9%-át adja az összes gazdaságok számának, azonban a földbirtokok területének 45.4%-a az ő kezükön van. Ebben a kategóriában vannak a gazdagparaszti és uradalmi gazdaságok, akik már külső munkavállalókat is alkalmaznak a gazdaság működtetésében – a földbirtok méretével arányos mértékben. A kategórián belüli kisebb gazdaságok sok esetben csak a nagyobb idénymunkák idején vesznek igénybe külső munkaerőt, míg az uradalmak működésében az uradalmi cselédség állandó jelenléte tartja fenn a gazdaság működését.

A fenti táblázat nem foglalja magába a teljes falusi lakosságot, hiszen eleve csak a földterülettel rendelkezőket veszi számba. Emellett van a teljesen nincstelen réteg is, a korábbi zsellérek (nincstelen napszámosok) és az uradalmi cselédek. Ez a két réteg az, amelyik évről-évre él, nincs a tulajdonában olyan megélhetési alap, amely bármely kis mértékben is kiszámíthatóvá tenné a megélhetését.

A nagybirtok, amelynek fennállása okozza ezt az aránytalan birtokmegoszlást és megélhetési aránytalanságokat, területének adottságaival négyszer több család nyerhetne megélhetést, ha kisebb részekre osztva családi gazdaságok működtetnék a darabjait. Ráadásul ebben a formájában is a gépesítés és termelési technológia fejlődésével csökkenő tendenciában biztosítja még a szerény megélhetési körülményeket is a dolgozóinak.[173]

A legszegényebbek: mezőgazdasági munkások, törpebirtokosok, gazdasági cselédek

Az imént bemutatott viszonyok legalacsonyabb jövedelmet képviselő rétege a földnélküli, vagy minimális földdel rendelkező (1 hold alatti) mezőgazdasági munkás réteg (napszámosok, summások), és az uradalmi cselédség. Ha mellékük vesszük még az 1-10 holdas földdel rendelkező, törpegazdaságot művelő réteget[174] (akik szintén a saját gazdaságuk mellett napszámos vagy kiegészítő munkára is kényszerültek a megélhetés biztosításához), akkor a társadalom 41.4%-áról beszélünk, közel 3.6 millió emberről. E három legalsó társadalmi réteg családjainak 80%-ában két kereső bevételére volt szükség a megélhetéshez.[175] Kerék Mihály 1933-as elemzése szerint a törpebirtokos réteg megélhetésében is kb. csak egyharmada származik a saját gazdaságának (földművelés és állattartás) bevételéből, a többi külső

[173] Weis 1931: 35-36.
[174] Berend T. – Ránki például még tovább bővíti a keretet, és 15 holdban húzza meg az önálló megélhetés határát. Berend T. – Ránki 1973a: 103.
[175] Gunst 1987: 83.

munkákból, aratási és egyéb idénymunkákból tevődik össze.[176] Ez a három legalsó társadalmi réteg, a társadalom 40%-os embertömege alkotja a társadalom azon részét, amely változó mértékben a nagybirtoktól való függésben él.

Magyarországon a századfordulón még zajló országos méretű földmunkálatok (vasút- és útépítések, vízszabályozások, lecsapolások) véget értek, így nemhogy nem szívott fel munkaerőt a mezőgazdaságból, hanem még a kubikosok rétege is visszaáramlott a mezőgazdaságba, tovább növelve ebben a szektorban a munkaalkalmat keresőket.[177] A mezőgazdasági munkások gyakran a munkaerejüknek csak a harmadát, de legtöbbször csupán a felét tudták munkába fektetni. Korabeli pontos adatolás hiányában csak becslések szólnak a mezőgazdasági munkanélküliség arányairól, eszerint 175 – 250.000 fő közötti munkanélküliről beszélhetünk az 1920-30-as években, mely az 554.000 fős teljes mezőgazdasági munkásságnak szinte az egyharmada – fele.[178]

„Az eredmény az a falusi nyomor, amelynek legalább legkiáltóbb eseteit ínségakcióval kell orvosolni, - valamint a falu külső képének, lelkivilágának az a megváltozása, hogy a kenyérgondok és a kenyérkérdések jóformán minden érdeklődést lefoglalnak."[181]

Az uradalmi cselédek helyzete annyiban volt könnyebb, hogy bár szintén nyomorúságos körülmények és bérezés mellett, de egy évre biztosítva volt a megélhetésük. Könnyebben elérhető az orvosi ellátás, a gyermekek számára az iskolai oktatás. Ugyanakkor ez a réteg őrizte meg legerősebben a patriarchális hatalmi viszonyokat: teljes kiszolgáltatottságban éltek a nagybirtok urának, illetve a tisztikar tagjainak, akik a közvetlen munkabeosztásukat, feladataikat megszabták, a hétköznapjaikra hatással voltak.[182] A cselédek lakásai az uradalmak területén helyezkedtek el, egy épületen belül több cseléd lakott a családjával, egy-egy szobát kapva (vagy rosszabb esetben egy szobán belül 2 család is élt). Közös konyhán osztozott általában 2 vagy 4 család.[183]

A nagygazdánál szolgáló cselédek helyzete valamelyest emberközelibb volt, a gazda együtt dolgozott az embereivel, a meghatározott kommenció mértéke is kevésbé változott a válság alatt is. Az uradalom azonban igyekezett a minimumra csökkenteni a kifizetendő juttatásokat, figyelmen kívül hagyva a mezőgazdasági kamarák tájékoztató béreit. Az országnak egyes vidékein a földbirtokosok és bérlők összezártak, egymás közötti

[176] Kerék 1933.: 614.
[177] Gunst 1987: 19-21.
[178] Gyáni – Kövér 2001: 332.
[181] Weis 1931: 37.
[182] Gunst 1987: 29.
[183] Gyáni – Kövér 2001: 325.

megállapodásokat kötöttek a bérek színvonaláról, egymás felmondott cselédeit nem vették át. Így aztán az illető cseléd kénytelen volt mégis elvállalni a munkát az alacsonyan megállapított juttatással és ellátással. *„Minthogy pedig a szegény cselédnek arra pénze nincs, hogy bizonytalan munkaalkalmakra várjon, vagy hatodik vármegyébe költözzék, a kisgyermekek mérhetetlen kárára újévkor véghezvitt egy-két helycsere után megtörik és engedelmesen hagyja magát kiuzsorázni tovább."*[185]

A gazdasági cselédség erősen patriarchális viszonyok között élt, kívülrekedve a falu paraszti közösségén, így egyaránt izolálva társadalmi és fizikai értelemben is. 1930-ban 215.896 kereső élt cselédként Magyarországon, ennek kb. 60%-ának a családjáról is gondoskodnia kellett.[186]

A munkáltatók, földesurak, gazdatisztek részéről sokszor szándékos törekvés is irányult arra, hogy a rendies viszonyok között fenntartsák a cselédség izoláltságát, tájékozatlanságát, amint arra Csíki Tamás is utal a gödöllői koronauradalom leírása kapcsán.[188] Erdei Ferenc így írja le ezt a társadalmi réteget: „*Termelők, munkások, természeti emberek ők is, de még csak nem is parasztmódra, hanem úgy, mint a jobbágyok: a más földjén termelnek, mások szolgálatában, és mások irányítása alatt. Nem önálló szolgái vagy harcos ellenfelei a természetnek, hanem más keze-lábaképpen olyan akaratot és termelőszándékot szolgálnak, amelyikhez maguknak semmi közük. Akkor is jobbágyparasztok, ha a legtermészetibb gazdálkodást folytatják is és akkor is, ha gépekkel folytatott kapitalista termelést űz a gazdájuk. Munkások is, de nem vérbe ivódott erkölcs és nem tisztességes bér a mozgatójuk, hanem a parancsszó, amely követi minden lépésüket. A bérük annyi, hogy éppen csak megélhetnek. Ezért inkább kevesebbet igyekeznek dolgozni, mint többet. Természeti emberek, éppúgy, mint a jobbágyok voltak.*" [189] Életük úgy telt, mint az órakerék: lassan-lassan mindig haladva, folyamatos mozgásban, mindig csak körbe, körbe.[190]

Ipar és társadalom, kiegészítő megélhetés

A nagybirtok fennmaradása Magyarország sajátos gazdasági viszonyainak köszönhető. Nyugat-Európa jelentős részén az ipari fejlődés nagyobb üteme miatt már korábban felszámolódott a nagybirtoki üzemszervezet. Ott ugyanis az ipar fejlődésével jelentős munkaerő

[185] Weis 1931: 38.
[186] Gyáni – Kövér 2001: 323-327.
[188] Csíki 2013a: 69 és 93.
[189] Erdei 1973: 151.
[190] Mátyus – Tausz 1984: 136

átcsoportosult a mezőgazdaságból az ipari szektorba, ezzel a napszámbérek is emelkedtek, nagyobb értéke lett a munkaerőnek. Így a nagybirtokos gazdasági szerkezet nem volt tovább kifizetődő, és felszámolta saját magát. Ezzel jöttek létre a nyugaton leginkább jellemző középgazdaságok, melyek családi üzemszervezetben működnek.[192] Kerék Mihály 1934-ben a magyar viszonyok közt ezt – a nagybirtok magától való felbomlását – nem tartja lehetségesnek, mert nem adottak azok a gazdasági körülmények, melyek ezt lehetővé teszik. Ehhez ugyanis arra volna szükség, hogy az egyes termelési ágak egyenlő versenyben álljanak. *„A birtokviszonyoknak a természetes evolució során kialakult rendje tehát különleges intézmények és rendszabályok (földbirtokpolitika) nélkül felborul és olyan aberrációkra vezethet amelyek nem csupán a hivatásos földművelő osztályok boldogulását veszélyeztetik, hanem sérelmesek az egyetemes nemzeti érdekekre is."*[193] Nálunk az iparosodás bár kisebb mértékben zajlott, de néhány vidéken mégis javítani tudta az életfeltételeket. Természetesen főként Budapesten zajlott az ipari termelés (1930-ban az ipari foglalkozásúak 85%-a lakott a fővárosban), de a Dunántúlon és északon is voltak kisebb ipari-kereskedelmi központok.[194] Ezeken a vidékeken sok esetben a csekély mezőgazdasági megélhetéshez kiegészítő tevékenységként kapcsolódhatott ipari munka. A vidéki lakosság számára tipikusan ilyen üzemek voltak a cukorgyárak, melyek alapvetően kevés állandó munkással működtek, de az őszi szezonális időszakra nagy számban, akár több ezer munkást is felvettek ideiglenes munkavégzésre.[195] *„Ácsott úgyszólván a fél falut az ottani cukorgyár tartja el. Idény alatt 20-22.000 pengőt keresnek az ácsiak. Meglehetős jómódban is él az ácsi nép. Majdnem mindegyik idénymunkásnak van földje. Az egyiknek csak 2 hold, de sokan 10-15 holdat mondhatnak magukénak. Gyár nélkül az ácsi nép valószínűleg csak tengődő parasztfalu lenne, mint annyi más ezen a környéken a nagybirtokrendszer fojtó ölelésében."*[196]

Hasonló ipari jövedelemkiegészítést jelentett Észak-Magyarországon a Sajó és Bódva mentén kialakuló bányavidék. A megnyitott bányák 10 km-es körzetében fekvő falvak számára a kétlaki életmód lehetőségét kínálták: a mezőgazdasági megélhetés kiegészítéseként a lakosságnak lehetősége volt a bányákban kiegészítő jövedelemhez jutni, jellemzően az ősztől tavaszig tartó időszakban, a mezőgazdasági idénymunkák szerint. Szuhay Péter felhívja a figyelmet, hogy egyrészt a bányász-parasztok gazdaságai voltak a legstabilabbak, a biztos jövedelemkiegészítés miatt, másrészt pedig ezek a falvak stabil lakosság-megtartó erővel

[192] Gunst 1987: 19.
[193] Kerék 1934: 6.
[194] Gyáni – Kövér 2001: 209.
[195] Pogány 2000: 121.
[196] Rézler 1939: 345.

bírtak, alacsony volt, vagy nem is volt jellemző az elvándorlás, sőt később még inkább a beköltözés vált egyre inkább jellemzővé.[197]

Tiszaigar

Tiszaigar társadalma a két világháború között legnagyobb arányban a nagybirtokokkal való kapcsolatra épült. Az 1930-as népszámlálás adatait veszem alapul a bemutatáshoz, részben mert ez a középmetszete az adott korszaknak, részben pedig a korszakot vizsgáló és bemutató egyéb kutatások is leggyakrabban ezt az adatfelvételt idézik.[198] Az itt szereplő százalékos adatok a saját számításaim. Ez alapján ekkor Tiszaigar lakossága **1635** fő, melyből kereső férfi és nő 678 fő, eltartottjaik pedig 957-en vannak. Őstermelőként (eltartottjaikkal együtt) van megnevezve közülük **1279** fő, **199**-en élnek az ipar valamely ágából (itt köztük vannak az önálló iparosok, a segédeket foglalkoztatók az inasokkal együtt, valamint a mesterségbe besegítő családtagok), a fennmaradó **157** ember pedig egyéb (közlekedés, közszolgálat, házi cselédek, stb.) területről nyeri megélhetését.[199] Láthatjuk tehát, hogy legnagyobb arányban (78%-ban) a mezőgazdaságból él a lakosság, mellettük egy kisebb létszámú iparos és egyéb közösséggel. A népszámlálás 100 holdon felüli birtokost csupán 3-at jelöl, szintén 3 főt mutat az 50-100 kataszteri holdas birtokkategóriában, valamint 24 főt a 10-50 holdas kategóriában. Az 1-10 kataszteri hold méretének birtokos csoportjában van a legjelentősebb tömeg: 129 fő. Összesen 179-en szerepelnek keresőként a birtokkal rendelkezők kategóriájában (az 1 holdon aluli és a részes földművesekkel), segítőkkel és eltartottakkal együtt összesen 564 fő. A mezőgazdaságból élő 1279 főnek tehát kb. a 44%-a rendelkezik birtokkal, de közülük is (a keresőket tekintve, mert lebontva itt csak az ő számukat tudjuk pontosan) 83%-uk 10 holdon aluli, tehát kiegészítő jövedelemre szorul a saját birtokán kívül. A fennmaradó 715 fő, akinek saját birtoka nincs, a csekély tisztviselői rétegtől eltekintve (2 fő kereső 2 eltartottal) gazdasági cseléd: 113 fő 271 eltartottal, és mezőgazdasági munkás 153 fő, 174 eltartottjával.[200]

Arányaiban tehát 55-45%-osan aránylik egymáshoz a nincstelen és a birtokos réteg, de a birtokosok között is a 10 hold alattiak csoportja a legnépesebb, tehát nagy eséllyel ők is az agrárszegénységet gyarapítják, akik önállóan a birtokukból megélni nem képesek.

[197] Szuhay 1982: 138-139.
[198] pl. lsd. Matolcsy 1936., Berend T. – Ránki 1973., Gyáni – Kövér 2001.
[199] 1930-as népszámlálás, II. rész, 76.
[200] 1930-as népszámlálás, II. rész, 230-231.

Ez alapján nyugodtan kijelenthetjük, amit a Néprajzi Múzeum is egyik kiválasztási szempontként megnevezett: Tiszaigar valóban agrárproletár falu, igen jelentős (55%-os) a szegény, nincstelen társadalmi réteg.

Hasznos lehet áttekinteni a népszámlálás mellett a Gazdacímtárak jegyzékeit, ezek azonban csupán a 100 kataszteri holdon felüli birtokosokat és bérlőket veszik lajstromba.[201] Itt részletesen jelölik az egyes művelési ágakat is, területi megoszlásban, valamint a tulajdonosok lakóhelyét. Ebből az adatból ugyanis kiviláglik, hogy Tiszaigar területén igen sok nagybirtokos osztozik, azonban kisebbik hányaduk él a településen, nagyobbik részük a környék más településein is rendelkezik birtokkal, és lakóhelye is oda köti.[202] A társadalom vizsgálatának szempontjából azonban hasznosabb adatokat láthatunk a *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtárá*ból, 1924-ből.[203] Itt tételesen is felsorolásra kerülnek a 10 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező gazdák, valamint a helyi iparosok és egyéb szakmát űzők is, szakmai ágak szerint. Tiszaigaron 119 főt nevez meg a különféle mesterségek művelőiként[204], ez a népszámlálás adataival összefésülve megközelítőleg megegyezik – a kb. 10 fős különbséget betudhatjuk a két adatfelvétel között eltelt 6 év változásainak.

Összesítve tehát ezeket a száraz adatokat, azt mondhatjuk, hogy a legnagyobb, leggazdagabb földbirtokos rétegnek egy igen csekély része lakik a településen. Közülük már évszázadok óta a legjelentősebb a Széky család, ebben a korszakban Széky István és Széky Péter vezeti külön-külön a birtokát. A nagybirtokosok közül még Hering János lakik a településen, a többi nagy birtokterület nem tiszaigari lakosok kezén van.

A lakosságnak kb. 22%-a (356 fő) él a mezőgazdaságon kívüli tevékenységből, 34% (564 fő) közép-, kis-vagy törpebirtokos a családjaikkal együtt, 44%-a (715 fő) pedig nincstelen. Ugyanakkor a fentebbi elemzésekből tudjuk, hogy a 10 holdon aluliak is kénytelenek napszámos munkát vállalni a nagybirtokosoknál, hogy előteremtsék a szükséges jövedelmet a család megélhetéséhez. Tehát a 10 holdon aluliakat is a nincstelenekhez számítva (mint akik a nagybirtokon vállalt munkából élnek) így módosul a társadalom összetétele: 22% (356 fő) továbbra is a mezőgazdaságon kívüli réteg, 25% (415 fő) a közép-és kisbirtokosok aránya, és 53% (864 fő) a törpebirtokos és nincstelen réteg.

Az iparosok és kézművesek rétegét áttekinti Bakó Ferenc, aki tagja volt az 1949-1950-es gyűjtőmunka kutatócsoportjának. Munkájában a kézművességet végzőket külön kategóriákra bontja aszerint, hogy mennyire művelték komolyan az adott mesterséget. A

[201] Gazdacímtár, Budapest, 1925. és 1935.
[202] Gazdacímtár 1925: 153., Gazdacímtár 1935: 143.
[203] Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. 1924.
[204] Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1924: 1438.

legerősebb réteg az iparosengedéllyel is rendelkező csoport, akiket a fentebbi statisztikák is számba vettek. Ugyanakkor mellettük dolgoznak még a kontárok, akiknek nincs hivatalos engedélye, munkájuk díja is valamivel alacsonyabb emiatt. Általában őket keresik fel a szegényebb sorból valók, valamint ők inkább kiegészítő jövedelemként foglalkoznak ilyen munkával. Emellett az uradalmak szolgálatában is állnak állandó alkalmazottként, a cselédekhez hasonló módon olyan mesteremberek, akiknek munkája a nagybirtok mindennapi működése során szükséges.[205] Az általa közölt interjúkból és visszaemlékezésekből gyakran kitűnik, hogy az iparosok, kézművesek a lokális társadalom felső rétegéhez tartoztak, ez megjelenésükben is megmutatkozott (nem hordtak bő gatyát, hanem nadrágot, pantallót, és sokszor nem csizmával, hanem cipővel), valamint házasodás terén is vagy másik iparos családból[206], vagy nagygazda családból való lányt vehettek el. Az egyik kovácsmesternek a fia így emlékezik vissza: *„… anyámat nem is adták volna gazdafiúhoz, azelőtt azt mondták, hogy egy mesterember többet ér, mint száz hold föld. Kevesen voltak és aki mester volt, megvolt a beccse*."[207] Többen közülük az iparos munka mellett mezőgazdasággal is foglalkoztak, ki-ki lehetősége vagy szüksége szerint.[208]

Tiszaigar társadalmában a gazdagparaszti réteg gyarapodott a legjelentősebben ebben az időszakban. A szétforgácsolódott kisbirtokokat többnyire ők vásárolták fel, akik megfelelő stabil anyagi háttérrel rendelkeztek, és igyekeztek, iparkodtak is a folyamatos gyarapodásban, állandó céljuk volt a föld mennyiségének növelése. A Kardos László által hozott adatokban 1935-ben 24, majd 1944-ben már 50 gazdagparaszt tartozott ebbe a rétegbe, holott az I. vh. előtt mindössze 18 ilyen gazdaság volt. [209]

A birtokos paraszti rétegek állandó problémája volt a földek elaprózódása. A közép-és kisbirtokos gazdák sokszor nehezen jutottak egyről a kettőre, a családi gazdaságként működő kisüzem az örökösödéssel többfelé osztódott, az egyre kisebb földterület egyre kevésbé biztosította egy-egy családnak a megélhetést. A földet ugyanis sújtották közterhek és adók is, amelyek a kisebb gazdák számára a kevés jövedelem miatt nehezebb terhet jelentettek, mint a nagygazdáknak megfizetni. A piaci és értékesítési viszonyok között is nehezen igazodtak el, a

[205] Bakó 1992: 9.
[206] Bakó 1992: 49.
[207] Bakó 1992: 15.
[208] Bakó 1992: *„(A gyűjtés idején hozzávetőlegesen az év felét földműves munkával tölti.). Pedig nem szívesen tesszük, de az a fontos, hogy kenyér legyen*." 18.
„*A mesterségből egy kis tőkét hoztak össze és vettek egy kis földet. Úgy dolgozott, hogy 40 éves korára már nem is kellett neki dolgozni. Birtoka volt és cselédet fogadott, ezek dolgoztak helyette*." 47.
„*Van úgy, hogy délelőtt varrok, délután kimegyek boronálni, este megint varrok. Van úgy, hogy egész nap kint vagyok a határban, este meg hoz valaki egy nadrágot, hogy leszakadt rulla. Éccaka megvarrom és reggel megint megyek a határba*." 52.
[209] Kardos 1997: 218.

technikai fejlődésben terén nem tudtak modernizálni, kevés tőkéjük miatt nehezebben kaptak kölcsönt a hitelintézetektől, ami segíthette volna egy-egy nagyobb fejlesztésüket vagy földvásárlásukat. Így aztán sok esetben maradt az egyhelyben toporgás, majd a szétforgácsolódás. A századfordulóra ez a réteg már egy megmerevedett zsákutcába került, ahonnan az elérhető földek és a kitörési lehetőségek egyre messzebbre kerültek. Sok esetben lejjebb csúsztak a társadalmi mobilitásban, és az agrárszegénység soraiba kerültek.[210] Akik felszínen tudtak maradni erős takarékossággal, a családi munkaerő kizsákmányolásával, paraszti leleménnyel és megfelelő tapasztalattal rendelkeztek. Szegény-és középparaszti családok gyermekei gyakran elszegődtek summásnak, napszámosnak, szőlőmunkásnak a helyi vagy környékbeli nagybirtokosokhoz, főként az évi búzamennyiség megszerzéséért. [211] Ezekben a gazdaságokban sok múlott a családi munkamegosztás formáin, a jól boldoguló családokban szinte mindenhol a nők ugyanolyan mértékben kivették a részüket (a háztartási, gyermeknevelési teendők mellett), a szántás kivételével minden munkát ugyanúgy végeztek a gazdaságban. Szabó Pálné (szül. Dengi Julianna) például kaszálni és kapálni a férfiakkal azonos szinten tudott, valamint a háztartáshoz szükséges kertészeti terményekről is ő gondoskodott, ellátta az állatokat a ház körül, valamint természetesen vezette a háztartást, ellátta a 3 gyermeket. Minden nap egy órával korábban kelt a férjénél (hajnali 3 órakor), mire ő felkelt, az asszony már ellátta a jószágokat és elkészítette a reggelit. Utána a baromfit kiengedte, megetette, a házat rendbe rakta, és ment a férjével a határba dolgozni. Ebédre hazajöttek, az asszony főzött valamit, megebédeltek. A férfiak lepihentek, ő addig újra ellátta a jószágot, és fél 2 körül indultak vissza a határba dolgozni. Este 6 körül hazaért a csorda is, akkor fejni kellett, utána újra gondoskodott a jószágokról, elkészítette a vacsorát, ellátta a családot, és 8-9 körül feküdt le aludni. Mindezek mellett hetente kétszer kora hajnalban kenyeret sütött, mire a család többi tagja felkelt 4 órakor, addigra már kész volt a kenyér. „*A Dengi Julianna-féle vagy az övéhez hasonló típusú női munkamorál és munkateljesítmény a kisparaszti gazdaságok erős hajtóerejének és motorjának bizonyult*.”[212] Hasonló női munkamorálról olvashatunk a tiszaigari Béres család történetét bemutató elemzésben, ahol a feleség osztja be a munkát és a pénzt is, mindig sikerül kicsivel többet kicsikarni a családi gazdaságból, a jószágnevelésből (elad tojást, tejet, malacokat), amivel mindig sikerül előbbre jutniuk.[213] Fél Edit a tiszaigari társadalom

[210] Kardos László hoz egy érzékletes példát a 19. század végéről: 1884-es kataszteri térképen már 68 tagban vannak azok a földek, amelyek 25 évvel korábban még 32 tulajdonos kezében voltak. A 68 birtoknak is egyharmada már új tulajok kezére került. Kardos 1997: 96.
[211] Kardos 1997: 237.
[212] Kardos 1997: 242-243.
[213] Somorjai – Tausz 1982.

családi szerepeinek elemzésekor szintén kiemeli, hogy a gazdasszony őrzi a gazdaság pénzét, a nagyobb gyermekek napszámbérét is ő őrzi és osztja be, valamint igyekszik gyarapítani a bevételeket a háztáji gazdálkodásból.[214]

A törpebirtokosok száma a Nagyatádi-féle földreform után is sokat nőtt, a saját föld az önállóság, paraszti felemelkedés illúzióját alkotta meg, de nagy arányban az agrárproletárok számát gyarapították. Ők lettek a legszélesebb réteg. Igaron 86-an kaptak földet, 13-an házhelyet, de az igényjogosultak száma meghaladta a 300-at is. A 86 család összesen 177 hold földet kapott (tehát átlagosan 2 holdat). A földek és az örökhaszonbérlési lehetőségek gyakran cseréltek gazdát, főként azért, mert ezeket többnyire cselédek kapták, akiknek sem a komplex gazdálkodási szakértelme, sem a szükséges felszerelése nem volt meg a föld megműveléséhez „*»Az egész társaság igátlan volt«, »csak később került belőle úgy öt-hat«. A juttatott földet az bírta megtartani, akinek valamelyes mellékjövedelme is volt. Mert iga hiányában 15-16 pengőért szántottak, fél mázsa búzáért vetettek-boronáltak. S akinek nem volt pénze, az egy hold szántásért kaszálásban, kapálásban dolgozhatott vissza hat napot is, és minden fuvarért még két napot. Harminc-negyven kereszt búza elgépeléséért a segítséget hat-hét helyre kellett visszaadni, így a szegény hosszú heteket dolgozhatott vissza – ingyen.”*[215]

A törpebirtokosok és nincstelen agrármunkások megélhetése a nagybirtoktól függött. Korábban láttuk, hogy ez a réteg sok esetben munkaerejének csak töredékét, gyakran csak 50%-át tudta hasznosítani és általa jövedelemhez jutni, tehát a mélyszegénységről, nyomorúságról beszélhetünk esetükben. Tiszaigaron is erőteljes kiszolgáltatottság volt jellemző a nagybirtokok felé, a téli hónapokban minimális munkalehetőséget biztosított. Tavasztól kezdődően az őszi betakarítás végéig volt igazán munkaalkalom, de a település teljes munkaerőkapacitását így sem tudta lekötni. Volt tehát egy szűkebb summás réteg is (kb. 50 fő), akik ebben az időszakban távolabbi vidékeken vállaltak munkát, több hónapi távolléttel. Az 1930-as évek elejétől, a gazdasági világválság idején még tovább csökkentek a munkalehetőségek, ugyanakkor a helyi birtokosok, Székyék is igyekeztek falun belül tartani a napszámos lakosságot, hogy biztosítva legyen számukra az olcsó munkaerő. A községi elöljáróságtól kellett engedélyt kérni a távolabbi munkavégzésre, amit gyakran nem adtak meg – ez is mutatja a nagybirtokos befolyást a falu közéletében, a mindennapok szövetét át meg átszőve.[216] A mezőgazdasági munkás és uradalmi cselédi rétegek alacsony érdekérvényesítése miatt egy erősen kiszolgáltatott helyzetbe kényszerültek a nagybirtok nyomása alatt. Az epikus hagyományokban fennmaradtak

[214] Fél 1959: 99.
[215] Kardos 1997: 219.
[216] Kardos 1997: 244-245.

visszaemlékezések erről a kapcsolatról, valamint az úri erőfölényből származó büntetések és méltatlan bánásmód példáiról. Katona Imre gyűjtött össze ezekből néhányat. *„»Azután az öreg Sziki (Széky) felált oda a halom tetejire gukkerral, hogy mejik munkás dógozik, mejik nem dógozik. És amejik nem dógozott, este behívatta, huszonöt botot kapott, somfabotot, azon meg egymást éri a görcs. «* (Tóth Béni, 50 é.)"[217] *„»Az ojan vót (t.i. Széky Péter), hogy háromágú korbáccsa vót, avvaa korbácsóta az embert. Kutya veszett ember vót a!«* (Szabó László, 71 é.)"[218] Ebben a feudális jellegű kiszolgáltatott egymás mellett élésben az uraságnak az elöljárók, tisztviselők, értelmiség (pl. tanító, lelkész) megválasztásában is befolyása volt, de még a hétköznapi viselkedésben is hatalmat gyakorolhatott. Leggyakrabban a munkából való elmaradást büntették, vagy kisebb engedetlenségeket, de az illetlennek ítélt viselkedéseket is megtorolhatta, a népi emlékezet szerint. *„»Oszt megkorbácsoltatta szegíny jó édesapámat is. Bement (az uraság) a templomba, oszt beszélgetett valaki, valamit rosszul szót. Asztán 25 botot veretett rá, oszt víres gatyával ment haza az ídesanyához, pedig nem ű vót, szegíny, mer nagyon csendes ember vót.«* (Császár Lajosné, Bertók Lidia, 60 é.)[219]

Fennmaradt aratási és cséplési szerződésből, valamint korabeli munkásigazolványokból ismerhetjük meg némely munkafolyamatokat, a bérezést, a munkakörülmények viszonyait. Széky Istvánnál 1944-ben az aratásért a termény 10%-a volt a járandóság, a cséplésért a fennmaradó mennyiségnek további 3%-a volt a munkásoké. Kötelesek minden terményt tarlóra vágni, a kaparékot összeszedni, és a munkaadó által megjelölt távolságra 18 kévés keresztekbe rakni. *„A sorok nyílegyenesek legyenek!"* – szól a felszólítás a szerződésben is. Emellett az összes terményt asztagba kell rakni, szélkár esetén újra megigazítani, tűzkár ellen őrizni. Ahányszor a szél szétveri, vagy az eső eláztatja, szét kell szedni, megszárítani, és utána újra visszarakni, külön fizetség nélkül.[220] Azt pedig Emődi István parasztíró naplójából tudjuk, hogy aratás-cséplés idején egy munkás napi 21-22 órát dolgozott. Hajnalban fél3-kor kelt, és 12-re ért haza, mindezt heti 6 napon át a szezonban.[221]

Tiszaigar széleskörű feldolgozottságának köszönhető, hogy az egyes forrásokból össze lehet fésülni azonos szereplőket, különböző élettörténetekkel. Az egyik ilyen ifj. Patornai Lajos, akinek a munkásigazolványát áttekintve megtudjuk, hogy 1906-1907-ben Széky Péternél aratott, 1910-ben Kern Izmael bádogosmesterhez lépett be havi 80 koronáért. 1912-ben Hering Jánosnál vállalt aratási munkát, már gép melletti aratásra és gép melletti cséplésre szerződve.

[217] Katona 1950: 76.
[218] Katona 1950: 77.
[219] Katona 1950: 76.
[220] Kresz 1959: 267.
[221] Emődi 1950. NM EA 2252

Következő évben Hajdú Kálmánnál újra kézi erővel zajlott az aratás, cséplés, 1914-ben Bánó Antalnál szintén, 1919-ben Széky Péternél, továbbra is kézi erővel való munkára szerződött.[222] Az együttműködés további részleteit a szerződésük tartalmazza, amely nem áll rendelkezésünkre a további elemzéshez. Valószínűleg ugyanő lehetett az, akit Kardos László említ, mint Nagyatádi Szabó Istvánhoz a faluból induló küldöttség vezetőjét.[223] Ugyanez a Potornai Lajos a Néprajzi Múzeum kutatómunkája idején (1949-1950-ben) még csak 57-58 éves lehetett (a munkás igazolványából tudjuk, hogy 1892-ben született), tehát előfordulhat, hogy Bakó Ferenc számára is ő szolgált adatokkal és történetekkel az iparosokat illetően[224], valamint az ő családjukról maradt fenn a történet szintén Bakó Ferenc munkájában, miszerint a református templom építésekor Potornai nagy segítséget tett. *„Akkor nagy jutalmat akartak neki adni, de nem fogadták el és kaptak széket a templomban. Ez a Potornai-szék, ez firul-fira szállott."*[225]

Hasonlóan népszerű, vagy jellegzetes figura lehetett Emődi István, aki a Néprajzi Múzeum kutatóinak javaslatára írta meg paraszti naplóját. Így vall erről az írása elején: *„Mivel, 1949-50,es években a Bpesti, Néprajzi muzeum kiküldötjei a Falu kutatók, az én községemet is meg látogatták, az egy világon, minden féléről, egyiket is, másikat is, kikérdezték, úgy a mult, mint a jelenbeni, dolgok felől. Igy éngemet is felkerestek. Éppen a kapot házhelyemen, vájog verés közben, találtak. Persze, érdekelte őket ezis. Le is fényképesztek, bennűnket.* […] *A falu kutatók látogatása, kezdet sűrűbben, sűrűben meg ismétlődni, ujabb és ujabb kiküldöttek által. Már kezdtem el bizakodni, hogy valamejik még Nevezetes embert fog csinálni – belőlem. Gondolkoztam azon, hogy, hogy miért éppen én lettem a leg látogatottab ember a faluban. Egy oszt elárulta, hogy miért. Hogy bár mere jártak a faluban, mindenűt csak, róllam hallottak. Hogy Emődi Pista csinálhatta, erre csak, Emődi Pista adhatna felvilágositást, mer az mindent tud, az, egy huncut ember. Mindenkit ki dalol, mindenkiről verseket ir, stb (*[226]*). Tehát így lettem én, ojjan látogatott ember. Igy kereset fel Katona Imre, akki több versemet és dallomat gyűjtöte össze. Legutób, Takács Laci barátom is, aki, több és több kérdést intézve hozzám, nyerve nagyonsok hiteles adatokat, és gazdagitva, jegyzet fűzeteinek sokaságát és értékességét. El is ment idősebb emberekhez, adat gyűjtés véget. Hallot is, tőlük eggyet mást, de végűl ujból csak, vissza kerűlt hozzám, a kapot anyagok, tisztázása, érthetőbbé tétele céljából. Csinált róllam is,*

[222] Potornai NM EA 18184.
[223] Kardos 1997: 218.
[224] Bakó 1992: 22. és 70.
[225] Bakó 1992: 45.
[226] A Néprajzi Múzeum adattárában szerepel egy ilyen tétel is: Emődi István parasztíró versei, dalai. NM EA 2253

jegyzeteket, véllem történt dolgok eseményekről. Végűl ajjánlotta, hogy irjam meg, ön élet rajzomat, és küldjem el a Néprajzi muzeomnak. Mivel írni szeretek, bár a helyes irást tökéletesen nem bírom. De magyarul írom, magyar betűvel, így maj csak akad valaki, aki, meg tudja értelmezni. A finom kifejezéseket tőllem ne várják, iró nem vagyok, csak a nép nyelvén, tudom magam, igy, amugy, ki fejezni. Tehát, neki fogok leirni, születésemtől kezdve egész a jelen időkig, életem le folyását."[227] Ugyanő szerepel Katona Imre már említett tanulmányában, amelyben a régi idők földesúri büntetéseit idézik fel az epikus hagyományokból adatközlői. Nagy mesélő lehetett Emődi, cifra történeteket mesél, amik kapcsán csak reméljük, hogy saját képzeletével színezte izgalmasabbra, és nem így történtek meg valóságosan. Íme néhány: *„»Szíkijék mikó renováták eszt a kastéjt, az izébe, a kandaló kéményibe ojan nagy bótozat vót odabent. Asztán ott tanátak csontvázakat. Álítólag jobbágyok vótak elpusztítva, felkötötték a füstre, ot pusztút el a füstön… (ha) panaszra mentek a jobbágyok, meghalgatták az urak, de többet az nem ment el onnan. «"*

„»Álítólag ottan annak (t.i. Józsa György nemesnek) itt a Hót-Tiszaparton vót a kastéja, de sose készűt el tejjessen. Ha a cselédsíg vagy jobbágyok panaszra mentek ebbe a téglakastéjba, ami a Hót-Tiszaparton vót, ot vót ojan csapóajtó a küszöb alatt. Mikó az irodára hívatták a parasztot, belépett, az ajtó becsapódott utána, és ot lent a kaszagép összevagdosta darabokra. És abba az aknába a Hót-Tisza vize be vót eresztve. Onnan ment ki a Tiszára a hulla északnak« »…felesígüket, jányukat felhajtották, mikor ijen összegyövetelek, mulaccságok vótak az urakná és meztelenű táncótatták űket az urak, mikó má berugtak. «"[228]

Végül saját gyűjtéseimből is találtam egy kapcsolódási pontot a többi, korszakot feldolgozó tiszaigari munkákból: Bakó Ferenc bemutatja Tolnai József kovácsmestert, aki 1920-ban elszegődik Széky Péterhez uradalmi kovácsnak. *„Idősebb Tolnai József kovács és egyben kerékgyártó mester 1920-ban kénytelen feladni önállóságát és elszegődni a Széky uradalomba. Saját műhelyében, a saját szerszámaival dolgozik és a húszas évek végén az évi kommenciója 34 mázsa vegyestakarmány (12 q búza, 12 q rozs, a többi főzelékféle és árpa), 2,5 hold kukoricaföld, 2 tehén tartása, „valami" bor és 400 pengő."*[229] 1905-ben nősült, és a visszaemlékezéséből megtudjuk, hogy a fia volt a segédje a műhelyben.[230] Az én egyik adatközlőm, akit szintén Tolnai Józsefnek hívnak, 1939-ben született, tehát valószínűsíthetően az itt említett idősebb Tolnai József fia, a segéd lehet az ő apja. Ő maga pedig így vall az általam

[227] Emődi NM EA 2252
[228] Katona 1950: 77., 78., 79.
[229] Bakó 1992: 13.
[230] Bakó 1992: 16.

készített interjúban, amiből ez nyilvánvalóvá is válik: *„Gépészkovácsmester apám, anyám pedig háztartásbeli volt. Nagyapám gépészkovács, kerékgyártó, ilyen komplex.*
BLB: Az édesapja itt dolgozott Tiszaigaron?
TJ: Igen, először, hát fiatalkorában a Székyeknél dolgozott, mint földbirtokos családnál dolgozott. Ott gépészkovács mesterséget végezte, azt csinálta."[231]

Gerjen

A település a Duna mellett fekszik, mondhatni annak (korábbi) árterében. Jelenlegi helyére 1844-ben telepítették a házakat, amikor egy súlyos tűzvész elpusztította a falu legnagyobb részét: iskolával, községházával együtt 142 lakóház porrá égett, csupán 60 ház maradt meg. A régi falu az ártéri területen belül, egy szigetszerű, kiemelkedő teraszmaradványon feküdt, mocsaras terület közepette. Halmazos elrendezésű település volt, szűk, sikátorszerű utcákkal, ahol a kocsi alig tudott megfordulni. Viszont fontos jármű volt a csónak: más településeket, vagy távolabb eső házcsoportokat is sokszor ezzel közelítettek meg, és a halottat is csónakkal vitték ki a temetőbe. [232]

A megye igazgatása új helyszínre rendelte el a falu újjáépítését, ekkor mérnökökkel megtervezett utcakép és települési elrendezés alapján kezdték meg az építkezéseket. A gerjeniek tiltakoztak az új helyszín ellen, mert ott a gyümölcsösük terült el, amit így ki kellett vágni a helyszín biztosítása miatt, valamint a Duna közelsége is veszélyeztette a lakosságot.[233] Tiltakozásuk nem vezetett eredményre. Ebben az időszakban zajlott a Duna folyószabályozása is, amely szintén komoly változásokat idézett elő a település természeti környezetében. Kanyarok átvágásával és kisebb Duna-ágak leválasztásával (holtággá alakításával) az ártéri terület drasztikusan lecsökkent, ami alapjaiban változtatta meg a falu megélhetési viszonyait is. Addig a legfőbb megélhetési forrás a halászat volt, melyből ugyan a feudális viszonyok között adózni kellett a földesurak számára is, de még így is bőven tudtak saját részre halhoz jutni, amit aztán a halkereskedők továbbítottak a környék piacaira. Pesthy Frigyes 1864-es gyűjtését idézi Wallner Ernő: „*A lakosok hajdan a környékben található tavakban folytatott halászatból éltek, amelyet a földesuraktól bírtak és az ún. kántori hal fizettetett vagy adatott haszonbér fejében. Oly bőven volt hal, hogy naponta 100 mázsát is kihalásztak*." [234] Kisebb részben maguk is

[231] Az egyértelmű beazonosítás végett itt név szerint is megneveztem az adatközlőmet, remélem megharagudni nem fog érte, ha olvassa ezeket a sorokat. Tehát interjúrészlet Tiszaigar, 2018. Tolnai József, szül. 1939.
[232] Wallner 1958a: 434-436.
[233] Danis 2001: 57-58.
[234] Wallner 1958b: 459.

értékesítették a halat: az asszonyok sózással tartósítani tudták, és így lehetővé vált hosszú utak megtétele és a piacra járás is. A halakat nem a nagy Dunában fogták, mert annak a halászati joga a Duna szemközti oldalán fekvő Kalocsai érsekségé volt, hanem az ártéri területen a fokokban[235], mely színes fajokkal bőségesen állt rendelkezésre.[236] Szántóművelésre alkalmas terület ekkor még kevés volt a környéken, a településtől kb. 10 km-re nyugatra terült el egy erre alkalmas rész, Vettlepuszta, amelyből parcellákra osztva szinte minden úrbéri paraszti gazdasághoz tartozott egy-két hold, vagy néhány száz öl vettlei szőlő vagy szántó.[237]

A folyószabályozással hatalmas területeket választottak le a Dunáról, amik odáig szerves részei voltak a folyam területének: változó intenzitással, de időnként víz alatt álltak, vizes-mocsaras, ártéri vidékként. A fokok, és a környező területek is így kiszáradtak, és szántóföldi használat alá kerültek. A halászat így kikerült az általános megélhetési lehetőségek közül, és csupán néhány halásznak maradt meg fő kenyérkereseteként, a lakosság döntő többségben a mezőgazdasági termeléssel kezdte fenntartani magát.[238] 1855-ben még csak 15% volt szántó, sok volt a vízállásos terület, majd később a fokozatos lecsapolásokkal egyre növekedett a szántók aránya. [239] A jobbágyfelszabadítással, az ármentesítéssel és a tagosításokkal alakult ki a gerjeni birtokrendszer a 19. századra, mely középbirtokokból (általában 1000 kat. hold alattiak) és kisebb parasztgazdaságokból állt össze. [240] A középbirtokok központjaiként alakultak ki a gazdasági majorok, mellette kastélyszerű központtal.[241] Ezekben a majorokban lakott a hozzá tartozó gazdasági cselédség is, a település összlakosságának kb. 10-14%-át tették ki.[242]

A folyószabályozásoknak egyéb következményei is voltak: a Duna sodrása gyorsabbá vált, és az árterek leszűkítése miatt az áradások egyre nagyobb problémát kezdtek okozni. Kiváltképp nagy volt a baj a tavaszi olvadások idején, amikor a feltorlódó jégtömbök valóságos gátat építettek a folyásban, és nagyon rövid idő alatt felduzzasztották a vizet. Ez történt 1893-ban is, amikor a víz elöntötte az egész falut, két méter magasan állt a víz a házak között, a 346 épületből csupán 41 maradt meg. Az ekkor újjáépített lakóházak már erősebbek, nagyobbak voltak, sok helyen ezek határozzák meg ma is a faluképet.[243] Ezt a tragédiát hozza példának az

[235] A fokok ember alkotta vagy természetes vízfolyások vagy csatornák, amelyek összekötik a folyót az ártéri tavakkal, ezeken keresztül volt biztosítva, hogy az áradások alkalmával a folyó vize az ártéri tavakban és a környező területen terül szét. Szilágyi 2001: 111.
[236] Andrásfalvy 1975: 186. Danis 2001: 122-127.
[237] Wallner 1958b: 458-459.
[238] Danis 2001: 127.
[239] Wallner 1958b: 460.
[240] Wallner 1958b: 424.
[241] Wallner 1958a: 58.
[242] Wallner 1958b: 429.
[243] Danis 2001: 117.

a törvényjavaslat is, amely sürgeti a folyószabályozás munkálatainak folytatását és befejezését, hogy ne ismétlődhessenek meg a gerjenihez hasonló tragédiák.[244]

Gerjen tehát ilyen tűz és víz által sújtott történetével lépett a 20. századba. Birtokviszonyaira jellemző a családi gazdálkodás és az uradalmi üzemgazdálkodás egyaránt. Az 1930-as népszámlálási adatok alapján a település területe 7237 kataszteri hold, lakossága 1797 fő.[245] Közülük 681 kereső a 851 eltartottjával a mezőgazdaságból él. Ez a teljes lakosság 85%-a. Iparból élő keresőként jelen van 62 fő, kereskedelemből él 13 családfenntartó, és az egyéb megélhetésű (közlekedés, közszolgálat, nyugdíjasok és házi cselédek) 48 családfő.[246] Az őstermelők között 3 fő áll 100 holdon felüli birtokkategóriában tulajdonosként, és további 3 fő pedig bérlőként. Ezt az adatot tudjuk összevetni a Gazdacímtárakkal, amelyek szerint megközelítőleg egyeznek az adatok. A nagybirtokok területéhez kapcsolódva a lakosságban 383 fő élt gazdasági cselédként (keresők és eltartottak együttesen), ez a lakosság kb. 21%-a. További nincstelenek száma az eltartottakkal együtt 358 fő, mely a lakosságnak további 19%-a, tehát összesen a lakosság közel 40%-a élt a nagybirtokokra utalva megélhetésében.[247]
Bár sok nagybirtokosnak van földje Gerjen határában, de lakcímük szerint csak 3-an laknak Gerjenben. Az egyik a Szuprics család, akiknek Szuprics Vendel irányítása alatt nyugszik a gazdaság 1925-ben, míg 1935-re megözvegyült felesége nevén vannak a birtokok. Szuprics Vendel 1935. február 6-án hunyt el – tudjuk meg a Tolnamegyei Újság febr. 9-ei számából[248], még az ő neve alatt van egy 800 holdas földbérlet Hartán. A másik nagybirtokos család a Mádi Kovács család, akik között a birtokok szintén az öröklések miatt változnak a két Gazdacímtár felméréseiben. 1925-ben Mádi Kovács Dénes birtokol 226 holdat, mellette 'Mádi Kovács Imre és testvérei' 592 holdat. 1935-re Mádi Kovács Dénes már nincs a birtokosok között, mellette külön tulajdonosként szerepel Mádi Kovács Imre 146 holddal, Mádi Kovács Árpád 141 holddal (és Mádi Kovács Ferenc 135 holddal, de budapesti lakóhellyel). Itt időközben birtokeladások is történhettek, mert összességében kevesebb föld van a Mádi Kovács család tulajdonában, mint 10 évvel korábban, viszont új földtulajdonosok is szerepelnek a felsorolásban.[249]

Az 1930-as népszámlálási adatok alapján a 3 nagybirtokosból (összevetve az 1925-ös gazdacímtárral) az egyik Papp István 230 holddal.

[244] Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. 1895: 196.
[245] 1930-as népszámlálás I. rész: 22.
[246] 1930-as népszámlálás II. rész: 23.
[247] 1930-as népszámlálás II. rész: 125.
[248] Tolnamegyei Újság, 1935. febr. 9., 1. Szuprics Vendel meghalt
[249] Gazdacímtár 1925: 337. Gazdacímtár 1935: 309-310.

A Szuprics család volt az egyik legjelentősebb a birtokosok közül. Egy mesébe illő anekdota is fennmaradt velük kapcsolatban: a 19. század közepén felmenőjük, Szuprics Vendel faddi juhász volt, aki legeltetés közben hatalmas kincsre bukkant.[250] Ebből birtokot kezdett vásárolni, és végül ő lett a környék legnagyobb földbirtokosa. Nem tudjuk, hogy a legendás kincstörténetnek mennyi a valóságalapja, de ha az igaz, hogy juhászként kereste a kenyerét, akkor máshogy valóban szinte elképzelhetetlen, hogy hogyan lett a családja birtokában a 20. század elejére (egy fél évszázad alatt) egy több száz holdas birtok, ami mellé még bérelt is további 800 holdat. A Szuprics családról tudjuk, hogy nem csak a mezőgazdasággal foglalkoztak, hanem vállalkozásaik kiterjedtek a halászatra[251], sertésfelvásárlásra,[252] a komp üzemeltetésére, valamint cséplőgéppel is rendelkeztek.[253] A család tragédiája volt a Tanácsköztársaság idején két fiú, Szuprics György és ifj. Szuprics Vendel elvesztése, akiket a vörös katonák kivégeztek.[254] A család Horthy Miklós kormányzót is vendégül látta 1922-ben, melynek részleteit Szuprics Vendel is elmeséli videós interjújában, valamint a Tolnamegyei Újság is hírt adott róla.[255]

A másik jelentős család a Mádi Kovács család, akik szintén kiterjedt földbirtokkal rendelkeztek Gerjen határában, és a falu hétköznapjaiba is – a Szuprics család mellett – nekik volt a legtöbb befolyásuk. A megyén belüli jelentőségüket is jelzi, hogy 1939-ben Mádi Kovács Imrét – aki akkor már vitézi címet is szerzett magának – főispánná választották. Méltatásáról megjelenő újságcikkekben mint ősi magyar birtokos család sarját írják le, aki „*összeforrott a magyar földdel, a föld révén a magyar néppel, amelynek ismeri minden baját és számos szociális kezdeményezésével megmutatta, hogy tud is a bajokon segíteni.”*[256] Ő maga pedig úgy nyilatkozott kinevezéséről, hogy *„most többet szolgálhat a népnek, így a gerjenieknek is, akik között mindig otthon érzi magát.”*[257] A falun belül több tisztséget is viselt, például elnöke a gerjeni mezőgazdasági bizottságnak, a gerjeni Levente Egyesületnek, az általa alapított Gerjeni Tejszövetkezetnek, díszelnöke a Gerjeni Lövész Egyesületnek, a Gerjeni Tűzoltó Egyesületnek. Felügyelő Bizottsági Elnöke a Tolnamegyei Tejszövetkezetek Szövetkezetének,

[250] Ördögh – Végh 1981: 438.
[251] ifj. Szuprics Vendellel (szül. 1920.) készült videós interjúból tudjuk, hogy a nagyapja birtokában volt a halászati jog egy időszakban. Szuprics Vendel kitüntetése c. internetes videó: https://www.youtube.com/watch?v=Y6H2LIePxcg utolsó megtekintés: 2023. márc. 16.
[252] hirdetés olvasható a Tolnamegyei Újság 1939. okt. 21-ei számában, miszerint Szuprics Jenő gerjeni földbirtokos „hízott sertéseket vesz és szállít”.
[253] Danis 2001: 70., 73.
[254] Esti Kurir, 1937. szeptember 4. 10. A polgár a viharban (Napló a vörös diktatúrából)
[255] Tolnamegyei Újság 1922. szept. 23., 2. A kormányzó Tolna vármegyében; A 100 éves Szuprics Vendel köszöntése c. internetes videó: https://www.youtube.com/watch?v=Y6H2LIePxcg
Utolsó megtekintés: 2023. márc. 16.
[256] Tolnamegyei Újság 1939. ápr. 19., 1. Magasközéleti előkelőségek vitéz Madi Kovács Imre főispáni beiktatásán
[257] Tolnamegyei Újság 1940. jan. 13., 2. Pártvacsora Gerjenben

tagja az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamarának és a Tolnamegyei Gazdasági Egyesületnek.[258]

1920-tól – miután elvégezte a Keszthelyi magyar királyi Gazdasági Akadémiát – átvette apjától a családi birtok vezetését. Ezért is szerepelhetett az 1925-ös Gazdacímtárban olyan tétel, hogy „Mádi Kovács Imre és testvérei" – 592 holddal. Végzettségénél fogva később előadássorozatot is tartott a talajművelésről.[259]

A Mádi Kovács család közismertségét jelzi talán az is, hogy a korabeli Tolnamegyei Újság hasábjain több apró, néhol egészen hétköznapi történet is híradásként megjelent velük kapcsolatban. Így például Mádi Kovács Imre kislánya 8 éves korában egy baleset következtében elveszítette a jobb kezének gyűrűs ujját[260], később pedig 1943-ban férjhez ment Peterdy Márton tüzérszázadoshoz, esküvői tanúja volt Mádi Kovács Dénes.[261] Mádi Kovács Imre másik leányával keserű tragédia történt: esküvője előtti időben Budapesten volt vendégségben, ahol vizet kérvén töltöttek neki a jégszekrényből elővett kristályüvegből. Kiderült, hogy abban methylalkohol van, melyből egy kortyot meg is ivott. Másnap reggelre elveszítette a látását, és délutánra meg is halt.[262]

Mádi Kovács Imre testvére, Árpád szintén Gerjenben élt és vezette a kovácspusztai gazdaságot. Az újságból megtudjuk, hogy 1930-ban felmondott inasának, mire az dühében zsebkésével nekirontott, és két helyen súlyosan megsebesítette, valamint dulakodás közben gazdája jobb kezét megharapta.[263] Istállójából pedig 1943. júli. 27-én elloptak 1 hámot, 2 kantárt, 2 közágat, 1 hajtószárat 600 pengő értékben.[264]

Végül pedig Mádi Kovács Dénes udvarából (aki talán Mádi Kovács Imre nagybátyja lehetett) 1933-ban ismeretlen tettes ellopott 50 kendermagos tyúkot, egy kakast és egy kappant.[265] Ugyanő 1923. dec. 16-án a szérűskertjében egy 180 kilós vadkant lőtt.[266] Valószínűleg az ő fia volt a 19 éves Mádi Kovács István, aki 1921. decemberében Budapesten váratlanul elhunyt.[267] Dénesről még az egyik általam készített interjúból az is kiderül, hogy *„elzüllött, elkártyázta, elnőzte a vagyonát."*[268]

[258] Tolnamegyei Újság 1939. ápr. 8., 3. Vitéz Madi Kovács Imre lett az uj főispán. E hó 22-én lesz az installáció
[259] Tolnamegyei Újság 1929. nov. 16., 2. Vitézek értekezlete
[260] Tolnamegyei Újság 1931. okt. 21. 2. Egy urileány balesete
[261] Tolnamegyei Újság 1943. júni. 5., 2. Főispánunk leányának házasságkötése
[262] Tolnamegyei Újság 1941. okt. 4. 3. A főispán leányának halálos szerencsétlensége
[263] Tolnamegyei Újság 1930. júli. 5., 4. Megbicskázott egy földbirtokost az inasa
[264] Tolnamegyei Újság, 1943. szept. 4., 4. Megszökött tolvaj
[265] Tolnamegyei Újság 1933. nov. 15., 3. Tyuktolvajok
[266] Tolnamegyei Újság 1923. dec. 29., 5. Ritka vadászszerencse
[267] Tolnamegyei Újság 1921. dec. 10., 2. Halálozás
[268] Interjúrészlet Gerjen, 2011. Szül. 1939.

Gerjen falusi társadalmáról tudjuk, hogy a faluban laktak a független megélhetésűek (iparosok, önálló gazdák, napszámosok), míg a településkörnyéki uradalmi majorokban laktak a gazdasági cselédek. Több ilyen major is volt, így például a Szuprics családé volt a Györgymajor, ahol mezőgazdasági cseléd volt 25 kereső 40 eltartottjával. A Kovácsmajor, mely a Mádi Kovács család birtokában volt, itt 19 családfő dolgozott mezőgazdasági cselédként 45 eltartottjával. A Ferenczymajorban pedig 14 családfő 34 eltartottal.[269] Ez utóbbi minden bizonnyal Ferenczy Sándor tulajdonában állhatott, (akit ismerünk a Gazdacímtárból birtokosként), amit ezidőben Eszterbauer József vett bérbe. [270] Ez rövid idejű bérleti megállapodás lehetett, mert az ő nevét sem az 1925-ös, sem az 1935-ös Gazdacímtárban nem találjuk a gerjeni bérlők között. Danis György említi könyvében, hogy gazdasági nehézségek miatt a válság idején a Ferenczy majort is bérbe adta a tulajdonosa.[271] A cselédek életéről egy rövid beszámoló birtokába jutottam az egyik interjúm során, amely a korszakban általános cselédi élet mindennapjairól szól. *„az apám kocsis volt ott az uraknak, az anyám meg otthol volt. Minket rendezett, meg hát állatjaink voltak, baromfi, tehén, disznó, és akkor, hát az. Meg ami, hát ugye kaptunk az uraknál, ilyen konvekciónak mondták, hogy hát mindenki megkapta a maga fejadagját.* […] *Akkor volt háztáji földünk, úgyhogy kaptunk krumplifődet, egy kis kukoricafőd is volt, ilyen kertet kaptunk. Hát nem volt rossz sorunk, jó sorunk vót ott lent. Állatot annyit tarthattunk…* […] *Vót egy így egy cselédház, abba laktunk."*[272]

A falu társadalma az önálló gazdákból és az iparosokból tevődött össze. A gazdákról azt tudjuk, hogy nem volt jelentős a nagygazdák csoportja, 50-100 hold közötti birtokkal csupán 2 gazda, 10-50 hold között 32 gazda szerepel a népszámlálás adatai között. Mint ahogy az országosan jellemző volt, itt is a törpebirtokok voltak döntő többségben: 1-10 hold közötti területtel 198 családfő rendelkezett, további 1 holdon aluli, részes földműves és birtok nélküli volt még 199 család.[273]

Önálló iparos volt a faluban 35, akiknek összesen 22 fős segédszemélyzete is volt. Ipari vállalkozásként működött 29 segéd nélküli, 11vállalkozásban pedig 1 vagy 2 segéd van, és 1 nagyobb vállalkozás van, ahol pedig 3-5 segédet foglalkoztatnak.[274]

Sajnos a korabeli hozzáférhető adatok kissé szegényesek Gerjennel kapcsolatban, azt leszűrhetjük, hogy valószínűleg viszonylag jómódú településnek számított ebben az

[269] 1930-as népszámlálás, II. rész, 342.
[270] Ezt egy újságcikkből tudjuk, mely szerint gazdasági cseléde nagyobb mennyiségű árpát lopott tőle. Tolnamegyei Újság 1928. dec. 15., 8. Tolvaj gazdasági cseléd
[271] Danis 2001: 71.
[272] Interjúrészlet Gerjen, 2011. Szül. 1939.
[273] 1930-as népszámlálás II. rész, 124.
[274] 1930-as népszámlálás II. rész, 125.

időszakban. Erre utal az is, hogy már 1935-ben egyeztetnek a villamosság bevezetéséről, amelynek során csak azok a községek jöhetnek szóba, *„amelyek anyagi helyzete az így felmerülő terheket elviselni képes.”* [275] Emellett 1929-ben engedélyezték a csütörtökönkénti hetivásárt Gerjenben (állatfelhajtás nélküli kirakodóvásárt), [276] polgáriasodását jelzi, hogy ugyanebben az évben a magyar királyi földmívelésügyi miniszter a Gerjeni Polgári Olvasókör részére népkönyvtárt adományozott.[277]A magyari királyi kereskedelemügyi miniszter a község részére az utcák rendezéséhez 10.000 pengős hitelt engedélyezett, 15 évre, 7.5%-os kamatra.[278]

Szintén a modernizációhoz, fejlődéshez kapcsolódik, hogy a vasút témája évekig 'terítéken volt'. 1925 januárjától indultak meg ezzel kapcsolatban a megyei egyeztetések, ahol Mádi Kovács Dénes képviselte Gerjen érdekeit. Az ő javaslatára Gerjen község testülete is megszavazott 58.000 korona hozzájárulást a vasút építéséhez, feltéve, ha Gerjen is kap állomást, és az a református templomtól nem esik messzebb 2 km-nél. [279] A vármegyei végrehajtó bizottság ugyanez év augusztusában – Gerjen községgel egyetértésben – megszavazta, hogy a keskeny nyomtávú vasút helyett a rendes nyomtávút kívánják megépíteni. [280] Egy évvel később a kalocsai érsek Tolna megye főispánjához írott javaslatában felvetette, hogy a Kalocsánál megépíteni tervezett Dunahíd egyúttal vasúti híd is legyen, ezzel élénkítve a megye kereskedelmi lehetőségeit.[281] 1928-ból majd 1930-ból is csak annyit tudunk, hogy az építési engedély meghosszabbítása továbbra is fennáll a vasútra, azonban itt már keskeny nyomtávú vasútról van szó.[282] A szálak nem követhetőek tovább, mindenesetre azt tudjuk, hogy azóta sem kapott Gerjen vasútállomást, valamint az említett Dunahíd Kalocsánál napjainkban, a 2020-as években került újra terítékre, és indult meg a kivitelezése.

Milota

A település korszakbeli bemutatásánál szintén az 1930-as népszámlálási adatokat veszem alapul, a korabeli gazdacímtárakkal kiegészítve. Emellett – mivel saját gyűjtéseim során erről a korszakról nyilatkozni tudó, elsődleges adatközlővel már nem volt alkalmam

[275] Tolnamegyei Újság 1935. febr. 13., 2. Negyvenhét község villamosítása megyénkben
[276] Tolnamegyei Újság 1929. máj. 25., 7. Hetivásár Gerjenben
[277] Tolnamegyei Újság 1929. máj. 4., 6. Népkönyvtár Gerjenben
[278] Tolnamegyei Újság 1929. jan. 12., 5. Államkölcsön
[279] Tolnamegyei Újság 1925. jan. 24., 1. Vasutat Paks-Szekszárd között. Gerjen állomást kér; Danis 2001: 71.
[280] Tolnamegyei Újság 1925. aug. 8. 2. Paks-Szekszárdi vasut ügye
[281] K. Balogh 1983: 300.
[282] Tolnamegyei Újság 1928. nov. 24., 6. Meghosszabbitott vasutépítési engedély; 1930. jan. 18., 3. Vasúti előmunkálati engedély meghosszabbítása

találkozni – nagy segítségemre volt Kovácsy Tibor milotai kutatása[283], melyet 1976-ban végzett a faluban, 17 mélyinterjút készítve.

Az 1930-as népszámlálási adatok alapján a község területe 2667 kataszteri hold, lakossága 1030 fő. Közülük kereső 464 fő, 566 eltartottal. A keresők közül 406 családfő őstermelő, eltartottjaikkal együtt **894 fő** a mezőgazdaságból nyeri a megélhetését, 36 fő iparos, 5-en dolgoznak a kereskedelem területén, és a közlekedés, közszolgálat, valamint a nyugdíjasok között oszlik meg a többi néhány fő.[284]

100 holdon felüli birtokost 3 főt jelöl meg, 50-100 hold közöttit egyet sem, 10-50 hold közöttit pedig 36-ot. 86 fő az 1-10 hold közötti törpebirtokos, és 1 fő a részes földműves. Összesen tehát 126 kereső van a birtokkal rendelkezők kategóriájában, segítő családtagokkal és az eltartottakkal együtt összesen **455 fő**. Ez a mezőgazdaságból élőknek az 51%-a.

A fennmaradó 49% keresői 1 fő tisztviselő, 47 fő gazdasági cseléd, és 129 fő földnélküli mezőgazdasági munkás. Eltartottjaikkal együtt **439 fő** él saját földtulajdon nélkül, a mezőgazdaságból.[285]

A birtokmegoszlást összevetve az 1925-ös gazdacímtárral, amelyben a 100 kataszteri holdon felülieket nevezik meg, ezt a 3 nagybirtokost nevén is tudjuk nevezni: Tarpay Lajos (242 kat. hold), Klein Andor (783 kat. hold) és Nagy Bálint (101 kat. hold) (a gazdacímtárban a negyedik tulajdonos Milota község 148 kat. holddal)[286]. Valószínűsíthető, hogy ez a három nagyobb tulajdonos van 1930-ban is a népszámlálás adatai között, azonban az 1935-ös Gazdacímtárban már máshogy alakul a nagyobb földbirtokok sorsa. Egyrészt ez a jegyzék megjelöl két nagybirtokost, akiknek bár 100 holdon felüli birtoka van, de ebből csak kevés (2 ill. 5 hold) esik a milotai határra, ezért részünkről nem érdekesek. Emellett a Tiszabecsi Református Leányiskola és a Tisza-Szamosközi Ármentesítő Társulat is meg van nevezve birtokosként, de mint intézmények, ez sem érint most bennünket. Így marad továbbra is Klein Andor (554 kat. hold), Tarpay Lajos (204 kat. hold), valamint megjelenik Milota község legeltetési társulata, 140 holddal.[287] E társulatnak a létrejöttét a Kovácsy Tibor által készített interjúkból is megismerhetjük, tudniillik a község tulajdonosainak nem volt elegendő legelője a jószágaik számára. Ezért Klein Andor birtokostól vásároltak a gazdák egy nagyobb területet (mint a gazdacímtárból megtudjuk, 140 holdat), amelyet községi legeltetési társulatként közösen fizettek ki. A gazdák minden évben befizettek a társulat pénztárába egy bizonyos

[283] Kovácsy 1981a és 1981b
[284] 1930-as népszámlálás II. rész, 66.
[285] 1930-as népszámlálás II. rész, 210-211.
[286] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) 1925: 325.
[287] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) 1935: 300.

összeget, amelyből így közösen törlesztették a szükséges vételárat, kamatokkal együtt. Ebben a közös legeltetési rendszerben működtek 1945-ig.[288] Ugyanakkor fontos változás továbbá, hogy az 1925-ben még szereplő, harmadik nagybirtokos itt már nincs jelen: Nagy Bálint. Ezt szintén Kovácsy Tibornak köszönhetően tudjuk felgöngyölíteni: interjúiból kiderül, hogy ez az illető egy nagygazda volt, akinek 3 fia volt: Bálint, Dezső és Péter. Közülük kettővel, Dezsővel és Péterrel interjú is készült, így az évszámot is ismerjük, amikor ők megkapták a családi vagyonból az örökségüket: Dezső 1927-ben, Péter pedig 1933-ban kapta meg az örökségét. Közben a család vásárolt még plusz földeket is, illetve az édesanyának is volt öröksége, amiből juttatott a fiainak, ez lehet az oka, hogy Dezső 1927-es különválása után még továbbra is szerepelnek az 1930-as népszámlálás nagybirtokosai között, de az 1935-ös gazdacímtárban már nem. A különváló fiúk onnantól önállóan gazdálkodtak.[289]

Ez a három nagybirtokos különbözőképpen volt jelen a település életében. Klein Andornak volt a legnagyobb területe, azon volt, hogy 15 állandó cseléd is dolgozott: 8 béres, 4 kocsis, a kerülő, a gazda és az ispán, aki vezette az egész gazdaságot. Többségük nem a környékből került ide, hanem messzebbről, egy család volt, akik milotaiak voltak, és ott laktak kint a gyerekeikkel.[290] Magát a gazdaságot többen is elismeréssel emlegették: *„Jó gazdák voltak. Volt egy zsidó ispán, én tanultam a zsidó ispántul. Figyeltem, hogyan gazdálkodnak és utánoztam mindig.”*[291], *„ott voltak ezelőtt sok vizlevezető árkok, mert az nagyon prima gazdaság volt!”* [292]. Ugyanakkor egyfajta távolságtartás volt megfigyelhető, néhányan említették, hogy voltak ott aratni, vagy harmadosművelésben dolgozni, de szoros kapcsolat nem alakult ki a falu és az uradalom között.[293] A másik földbirtokos, Tarpay Lajos már inkább kapcsolódott a faluhoz. Elsősorban amiatt is, hogy a háza a falu közepén, a templom mellett állt (később a TSz központja lett). Másrészt a mindennapokban is erősebben jelen volt, a cselédei is gyakrabban kerültek ki a milotaiak közül, és sokszor volt, hogy ügyes-bajos dolgaikkal is hozzá fordultak[294], többen pedig elismerően nyilatkoztak róla: *„Tehát ez az ember volt a szegénységnek a pártfogója, ez az egy.”*[295] Azt mindenesetre sokszor említették az interjúk során, hogy nem volt jó gazdája a földjének, eladósodott, és mindig igyekezett eladni belőle birtokdarabokat. A harmadik nagybirtokos család, a Nagy család, mint már fentebb volt róla

[288] Kovácsy 1981b: 91., 1981b: 59.
[289] Kovácsy 1981a: 86.
[290] Kovácsy 1981a: 124.
[291] Kovácsy 1981a: 95.
[292] Kovácsy 1981a: 128.
[293] Kovácsy 1981a: 123., Kovácsy 1981b: 11., 149.
[294] Kovácsy 1981a: 108.,
[295] Kovácsy 1981b: 102.

szó, inkább nagygazda család volt, mint uraság, majd aztán a gyerekek között szét is aprózódott a birtok.

Milotán viszonylag erős középparaszti réteg is jelen volt, a 10-50 holdas gazdák (ahogy a népszámlálás besorolja őket) is még két részre oszthatóak a helyi társadalomban, mert a 'nagygazda' 35-40 holdnál kezdődik. A 40 holdasok már állandó alkalmazottat is tartanak, illetve kiterjedt feles-, harmadosművelő munkavállalói rétegük van (többnyire évről évre ugyanazok a családok). Ezek a gazdák a megtermelt terményekből is visznek piacra, valamint jószágokat is nevelnek eladásra.[296] A 10-20 holdas gazdák is meg tudnak élni a saját gazdaságuk jövedelméből, a nagyobb munkákat szintén vagy részes-, harmados-, felesművelésbe adják ki, vagy gyakran kalákában, kölcsönös segítségnyújtásban végzik el egy bizonyos baráti-rokoni körön, és azonos vagyoni rétegen belül.[297] A középbirtokos gazdák stabilitását mutatja az is, hogy körükben alkalmazható stratégia volt a közös cséplőgép vásárlás, amit aztán bérbe adtak a faluban – a saját munkájuk végeztével. Ilyen közös cséplőgépben benne voltak a nagygazdák is, de a közepes, 10 hold körüli gazdák is tudtak venni egy-egy csoportban.[298]

Sokszor nem kizárólag a föld mennyisége határozta meg egy gazdaság működését és a család megélhetését, hanem a gazda rátermettsége, ügyessége, a gazdálkodáshoz fűződő habitusa. Ezt többen is kiemelik az interjúk során, hogy voltak lustább, hanyagabb gazdák, akik vagy nem értettek igazán a gazdálkodáshoz, vagy nem törték magukat, hogy jobbak legyenek. De voltak többen is, akik ügyesen 'forgatták magukat', tanultak másoktól, vagy igyekeztek követni a piaci viszonyokat. *„Itt volt a Varga Bálint bácsi is, lássa, annak se volt olyan sok birtoka, kis kevés birtoka volt, de az a tengerijét is háromszor megkapálta. Volt neki olyan tengerije, hogy kifogástalan."*[299] *„Szerettem is, értettem is hozzá, nem is restelltem utána járni…"*[300]

Volt egy kiemelkedő személyisége is a falunak, aki alacsony társadalmi rétegből tört fel a nagygazdák közé, szorgalmas, törekvő, a sikeres gazdálkodáshoz megfelelő hozzáállásának köszönhetően. Berhés József cipész-csizmadia volt[301], és a század elején kiment Amerikába pénzt keresni. Onnan visszajőve igyekezett földet vásárolni, amiben aztán egyre ügyesebben gazdálkodott. Jószágot is tartott, a termesztett növényekben is igyekezett követni a legjobban

[296] Kovácsy 1981a: 88., 104.
[297] Kovácsy 1981b: 49.
[298] Kovácsy 1981a: 66., 112., 1981b: 64.
[299] Kovácsy 1981b: 88.
[300] Kovácsy 1981b: 58.
[301] A faluban cipészként emlegették, de az ipari címtárban csizmadiaként szerepel: Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára, 1924: 1082.

kifizetődő piaci folyamatokat. „*Hát aki igazán felment és sokra ment, Berhés Józsinak hítták azt. Az nagyon sok földet szedett itt össze.* […] *Az is nagyon jól gazdálkodott, rengeteg takarmányt termelt, jószága is sok volt néki, és azért mégis volt mindig eladó takarmánya. Hogy honnan volt annyi sok pénz?! Pedig annak nem volt két vagy három hold földje. Tudom, hogy volt Amerikába, mikor hazajött, azután mindig veszegette, veszegette a földeket.''*[302] *„Berhés Józsi bácsi vette a földet ugyi… neki se volt előbb, de nagyon szorgalmasak voltak.''*[303] *„Berhés Józsi nevezetű volt, az kulák lett. Az gazdálkodott itt a legjobban. Mert az 80 hold földet szerzett össze a tizennégyes háború után.* […] *Mert kinn vót Amerikába, Amerikából mikor hazajött, hát akkor aztán kezdett gazdálkodni, az aztán úgy fokozatosan mindég emelkedett.*[304] Ahogy az lenni szokott az ilyen kirívó egyéniségeknél, a személye ellentmondásos viszonyokat idéz a falusiak körében. *„Berhés Józsi bátyám az soha nem volt elismerve a többi úgynevezett öröklött gazdák által. Nem ismerték el magukkal egyenrangúnak. Hiába kifizette volna mindegyiket, hogy így fejezzem ki magam. De nem ismerték el, mert az suszterbül, meg szegényparasztbul küzdötte fel magát.''*[305] *„Itt volt né, Berhés Józsi. Elmentem hozzá, hogy adjon egy véka málét, pénzér! Azt mondta, ő pénzér nem ad. Hát hogy adja? Azt mondta, két napi kaszálásér. Egy véka málét! Két napi kaszálásér! Hogyha én két napot elmentem furikulni, akkor én kerestem másfél mázsa málénak az árát – ü meg két napi kaszálásér adta vóna.''*[306] *„Hát Berhés Józsi nyolcvan hold földet izélt össze, oszt muzsikás volt, megéntelen csizmadia. És nyolcvan hold földet tudott összeszedni a szegénységtül. Mindenki adta neki elfele már utóbb a birtokot.* […] *Meg akkor megszorult a szegény ember, akkor azt mondta, csinálok neked az összes… egy pár csizmát mindegyik családnak. Add nekem eztet a két vékás földet! Odaatta neki. Aszt így nyolcvan hold földet szedett össze.''*[307] *„Végtelenül szerény ember volt.* […] *Volt olyan, hogy a vasárnapi ebédje sokszor az volt, hogy a surcába, úgy mondtuk, a kötényébe beledobott egy szelet kenyeret, a favillát felkapta, vagy a vasvillát, és a szilvafákat a kertben megverte vele, a kötényét telehányta, felkapdosta, és ment kifele, közben megette és egész nap gyűjtött, kaszált.''*[308]

Többen is említették, hogy a lóherét például ő kezdte el termeszteni először, aminek a termesztéséből aztán többen is jó pénzhez jutottak. Amellett, hogy állandó alkalmazottat is tartott, ő maga is mindig dolgozott. *„A gazdasága azért úgy ment, hogy mindene sikerült neki.*

[302] Kovácsy 1981b: 52.
[303] Kovácsy 1981a: 94.
[304] Kovácsy 1981a: 171.
[305] Kovácsy 1981b: 15.
[306] Kovácsy 1981b: 112.
[307] Kovácsy 1981b: 115.
[308] Kovácsy 1981b: 12.

Ő is nagyon dolgozott, meg volt cselédje is, bejárója, úgyhogy az mindig csak emelkedett, minden esztendőbe."[309]

Berhés Józsefhez hasonlóan, Milotáról többen is jártak kint Amerikában, mintegy ezt a megélhetési stratégiát választva sorsuk jobbra fordítására. Móricz Zsigmond is, az 1903-as szatmári népdalgyűjtő útján Milotán járva, elidőzik a helyi tiszteletes, Sipos Józsefnél. Ő is megjegyzi, hogy Milotáról 10-15 férfi van szétszéledve a világban[310] (nagyobb részük valószínűsíthetően Amerikában, mert az interjúkból ez körvonalazódik, mint népszerű úti cél és pénzgyűjtő alkalom). Az amerikás történetek között aztán Berhés Józsefhez hasonló igazi sikertörténetet többet nem ismerünk. Volt, aki hazajőve tudott venni 1-2 jószágot, vagy 2-3 hold földet, viszont olyan is volt, akinek a kint megkeresett pénz az I. világháború után hazajőve az inflációs válságban elértéktelenedett, és ismét nem sokkal volt előrébb, mint előtte.[311]

Az amerikás stratégiát választók közül még megemlítendő a milotai betonkészítő részvénytársaság, a Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtárában Milotai cementgyár a neve.[312] Ezt egy 45 fős csapat alapította, köztük is voltak Amerikából visszatért emberek. Cserepet, betonoszlopokat, csöveket, itatóvályút készítettek, 4 fő dolgozója volt, akik az eladott termékek után százalékos jutalékot kaptak.[313]

Az iparosok megélhetésüket tekintve a középbirtokos gazdák szintjén állhattak: nem a legszegényebbek voltak, de nem is éltek különösebben fényesen. Az ipari összeírás szerint voltak itt ácsok, kőművesek, cipészek és csizmadiák, egy kovács, valamint a kocsmáros és a kereskedő. Az interjúkban is megközelítőleg ezek a szakmák jelennek meg, valamint még a kerékgyártó. Többségében az iparosok családja gazdálkodott (szülei, testvérei), a gazdaságba esetleg ő is besegített, de alapvetően ő maga nem élt kétlaki életet, hanem főként iparosként működött, mégis kapcsolódva a mezőgazdasághoz.[314]

Milota társadalma az interjúkból is úgy sejlik fel, ahogy a népszámlálás száraz adatai is mutatják: a lakosságnak közel a fele nagyon szegény, nélkülöző volt, akik a nagyobb gazdáknál vagy a két uradalomnál (Klein Andornál és Tarpay Lajosnál) vállaltak részesmunkákat: attól függően, hogy hogyan egyezett meg az arató a gazdával, a búza aratása kilenc-tizedébe zajlott, vagyis a 10., vagy volt, hogy csak 11. vagy 12. kereszt volt az aratóké.[315] Emellett a kukorica és a krumpli általában harmados művelésben zajlott, ami pedig azt jelentette, hogy a gazda

[309] Kovácsy 1981a: 171.
[310] Czine 1958: 310.
[311] Kovácsy 1981a: 62., 173., 1981b: 13., 44., 126.
[312] Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1924: 1082.
[313] Kovácsy 1981a: 221., 1981b: 41.
[314] Kovácsy 1981a: 82., 100., 231., 1981b: 60-62., 88.
[315] Kovácsy 1981a: 116., 207.

felszántotta, elvetette és boronálta a magot, de a harmados művelőnek kellett megkapálnia (megegyezés szerint akár kétszer vagy háromszor is), és betakarítania. A behordást aztán megint a gazda végezte. A feles művelésnél azonban a termény felét kaphatta meg a munkás, akkor viszont a teljes munkafolyamatot neki kellett elvégeznie, a gazda csak a termőföldet biztosította és a vetőmagot. Ilyen munkát viszont csak az tudott vállalni, akinek volt hozzá jószága és fogatja, hogy a szántás, behordás feladatait is el tudja végezni.[316]

Emellett női stratégiaként további jövedelemhez lehetett jutni kender termesztéséből, amit szintén harmados művelésben tudtak vállalni. Az ebből készített vászonnemű az asszonyok munkafolyamata volt, már a kender növénytermesztési munkálataitól kezdve, minden munkafolyamaton át. Ezeket a környék vásáraira hordták Fehérgyarmatra, Kölcsébe, Csengerbe.[317] Az 1920-as trianoni határok komoly hatással voltak az értékesítési lehetőségeikre, addig ugyanis a legközelebbi város és vásáros hely a 7-8 km-re fekvő Tiszaújlak volt a Tisza túloldalán, ami aztán az országhatáron kívülre került. Utána viszont Fehérgyarmat lett az új központ, ami 32 km-re van, ezeket a távolságokat pedig legtöbbször gyalog kellett megtenniük. Onnantól kezdve, hogy Csehszlovákiához került (ma pedig Ukrajnához tartozik), a vámkötelezettség megnehezítette az értékesítést, de sokszor még így is sokszor inkább ezt a lehetőséget választották, könnyebb volt, hogy nem kellett elmenni Fehérgyarmatig.[318] A nagyobb gazdák a búzából, takarmányból is igyekeztek 'túlfelől' eladni, mert ott sokkal jobb árat fizettek érte, mintha itthon adta volna el.[319] A kisebb gazdák, vagy földnélküliek azonban a takarmányt igyekeztek megtartani, és saját jószágot fenntartani vele, mindenki azon iparkodott, hogy legalább igavonó vagy fuvaros állatot tudjon tartani, többnyire marhát, ökröt. Így aztán ők kisebb terményeket, termékeket igyekeztek a piacra vinni. Így például a zöldségtermesztésből a káposzta volt kelendő, nyersen és savanyítva is, az országhatár túloldalán, Tiszaújlakon.[320] Emellett az asszonyok tömtek libát, és valamennyi baromfit is vittek át a túloldalra eladni, annak alacsonyabb volt a vámköltsége is. Emellett a sok tehéntartásból is a tejet ott igyekeztek eladni, bár annak nem volt olyan erős felvevőpiaca. *„Baromfit is oda vittük, kövér libát, ugye, azelőtt a kövér libát is ez a zsidóság szedte, tojást.*[321] *Még a tejet is, akkor még nem volt csarnok. Hát mentünk, vittük Újlakra a tejet. Arra nem kellett*

[316] Kovácsy 1981b: 34.
[317] Kovácsy 1981a: 80., 157., 1981b: 129.
[318] Kovácsy 1981b: 153-155.
[319] Kovácsy 1981a: 107.
[320] Kovácsy 1981a: 198., 1981b: 7.
[321] Kárpátalján jelentős zsidó lakosság élt, mely Szatmár megyére is kihatással volt, a visszaemlékezésekből is kitűnik (Kovácsy interjúiban), hogy sok területen felbukkan a zsidó származás. Csíki Tamás rámutat, hogy ezen a vidéken a zsidó lakosság többsége községben élt (1910-ben kb. a 80%-a), és mezőgazdasággal is jelentős arányban foglalkoztak – mint ahogy a milotai nagybirtokos, Klein Andor is zsidó volt. Csíki 2013b: 27.

vámot fizetni. A baromfira kellett, de igen keveset. Úgyhogy megérte." [322] Ugyanakkor a legszegényebbek – és egyben vakmerőek, akinek a habitusába belefért – a csempészésbe is belefogtak, hogy könnyű keresethez jutva, megkerülve a vámügyőrséget, több pénzhez juthassanak. *„Már én is csempész voltam, hát mi szedtük a búzát összefele a faluba. Ahol eladó volt, aztán vittük által. Hát magyarok voltak ott is. Ott drága volt, itt pedig olcsó volt. Itt volt nyolc forint egy mázsa búza, meg tíz. Mi tízér' vettük, mert ugyi, nyolc volt az ára, de adtunk tizet. De ők meg kaptak huszat túl* [ti. a kereskedők – BLB.]. *Ott már drágább volt. Így aztán ők dupláér adták el. Minekünk nem ment úgy, mert nekünk egy mázsa buzán esetleg két pengő volt, már az nagy kereset volt.* […] *Nagyba' csináltuk, minden községben csinálták itt a határszélen, hát mi ugyi, előbb voltunk ketten, majd aztán lettünk ötön.* […] *Hát ugyi még akkor legények voltunk, én is, az is, hát bátor voltam, nem féltünk, na.* […] *Jó időszak volt az életemben, ami hát jó volt benne, mert ott nem kellett nagyon dolgozni, azt többet kerestem, mintha elmentem kubikolni."*[323] *„Éjszaka, csónakokkal, nyáron a gázlóba vállon is átvitték a búzát."*[324]

A Tisza közvetlen közelsége még a két világháború között is lehetőséget adott a kubikmunkára a milotaiaknak. Árokásás, vízelvezetők kialakítása, utak és töltések építése mind munkalehetőséget biztosítottak. A legtöbb interjúban azonban ezek időszakosak az emberek életében, és akkor folyamodtak az ilyen munkákhoz, amikor a gazdálkodásban már nem volt más lehetőség, vagy a téli, munka nélküli időszakban.[325]

Alapvetően az önellátásra törekvés volt jellemző a kisebb és nagyobb gazdák körében is. A nagyobbaknál persze már jutott eladásra is a terményekből, jószágokból, de gondosan ügyeltek arra, hogy mindenből termeljenek, amire szükség van.[326] A kisebbek pedig igyekeztek célként kitűzni maguk elé, hogy mindenből legyen legalább egy kevés, a részes-, feles-és harmados művelések és kisebb vásári bevételek mellett a gyűjtögetés is jellemző stratégia volt a hiányzó jövedelem, vagy betevő falat pótlására. *„Itt a gyűjtögető életmódnak még ma is van kihatása, még abban az időben az erdőmaradványok vadkörtefái több volt a határba, azt is megaszalta a nép, összegyüjtötte, a káposztasavanyitáshoz a torma az megvan. Itt sóskát senki se ültet a kertbe, mert a határnak a tiszaháti részén a sóska vadon terem, azt is csak be kellett gyűjteni.* […] *Itt a holt Tur-ágakban díszlett abban az időben a sulyom nevű növény. Elmentek, szekérszámra hozták a vízben… Persze beleragadt egy-egy asszonyba a nadály, de ez a falu*

[322] Kovácsy 1981b: 144.,
[323] Kovácsy 1981a: 176-177.
[324] Kovácsy 1981a: 218.
[325] megjelenik ez a munka több helyen is: Kovácsy 1981a: 136., 174., 1981b:5., 100., 128.
[326] Kovácsy 1981b: 48., 55.,

népe még én is ettem, és kitűnő volt megfőzve, úgyhogy még a gyerekkoromba azt is szedték."[327] Emellett aki nem a teljesen nincstelen réteghez tartozott, hanem már valamivel stabilabban állt, igyekezett a húsról is gondoskodni. A baromfi általános volt, emellett 1 vagy 2 hízót is tartott, aki tehette, de azt mindig csak saját részre. A tehén, ökör, bika tartása és nevelése volt jellemző ezen a vidéken, a szálas takarmányt, legelőt itt könnyebb biztosítani, mint a kapásnövényeket (pl. kukoricát) megtermelni a szükséges mennyiségben. A tehén és az ökör a föld megműveléséhez is szükséges volt, lovat kevesen tartottak, ökröt fogtak be az eke elé. A tej és tejtermékek eladása nem volt jellemző, nemigen volt felvevő piaca. Néhányan hordtak belőle Tiszaújlakra, vagy Tiszabecsen a katonaság, pénzügyőrség megvásárolt valamennyit, de a milotaiak többsége nem tudott pénzhez jutni a tejből. *„Nem kellett a tej senkinek, megette a bornyú. Meg a malac."*[328] *„A teheneket nem is nagyon fejték abban az időben, a tehenet jármoztuk, mi a tehénnel szántottunk, vetettünk, mert a tej nem kellett a kutyának se."*[329]

Dudar

Elsőként tekintsük át Dudar 1930-as népszámlálási adatait és birtokviszonyait. Területe 4218 kataszteri hold, lakossága 1251 fő. Foglalkozási megoszlását tekintve az 534 keresőből **481 őstermelő**, akik eltartottjaikkal együtt 1132-en vannak. Ezen felül a keresők között 31 fő iparos, 3 kereskedő és 19 fő egyéb foglalkozású. Ami érdekes, hogy 100 holdon felüli nagybirtokos egy sem lakik a településen, de 50-100 hold közötti sem. A 10-50 holdas kategóriában szerepel 37 kereső, és a 10 hold alatti törpebirtokosok csoportja a legnépesebb: 131 fő. A birtokosok tehát (akik csupán kis-és törpebirtokosok) eltartottjaikkal és segítő családtagjaikkal együtt **707** főt tesznek ki. A birtok nélküliek között tisztviselő nincs, gazdasági cseléd 39 fő, mezőgazdasági munkás 139 fő, eltartottjaikkal **417**-en vannak. Itt tehát azt láthatjuk, hogy – ellentétben Tiszaigarral és Milotával – végre nem a nincstelenek, birtoknélküli mezőgazdasági munkások vannak többségben, hanem a – még ha csak kicsiny méretű is – birtokkal rendelkezők.[330] Itt Dudaron tehát a népszámlálási adatok szerint a mezőgazdaságból

[327] Kovácsy 1981b: 10.
[328] Kovácsy 1981a: 115.
[329] Kovácsy 1981b: 8.
[330] A két számadat nem illik össze, a birtokos és birtoknélküli kategória nem adja ki az összes őstermelésből élő számát. Az okát nem sikerült kiderítenem, viszont érdekes adat a táblázatban, hogy két kategóriában nem szerepel kereső, de van 4-4 eltartott. Ez az összesen 8 fő éppen kiegyenlíti a hiányzó néhány főt, így lehet, hogy ezek az eltartottak valójában az őstermelésből élők közé tartoznak valamilyen formában.

élők 63%-a rendelkezik valamennyi földterülettel, és csupán 37%-ának nincs egyáltalán földterülete.[331]

Dudar esetében a fentebb említett kutatás végén Tomori Viola egy részletes beszámolót készített a Belügyminisztérium számára Dudarról. Az általa közölt birtokmegoszlási és foglalkozási adatokat a különböző típusú kategorizálás miatt nehéz összevetni a népszámlálási adatokkal, de az általa közölt nagybirtokos adatokat áttekintjük a Gazdacímtárak jegyzékével. A népszámlálási adatok nem neveznek meg helyi, 100 holdon felüli birtokost, ennek oka az lehet, hogy az itteni földbirtokosok lakóhelye nem a településen van – ahogy azt a gazdacímtárak is jelölik. Tomori és a Gazdacímtárak is két nagy földbirtokost neveznek meg: az egyik a gróf Nádasdy család, amelynek birtokmennyisége az évek során csökkenő tendenciát mutat. Az 1925-ös gazdacímtár[332] szerint 1712 kat. hold a birtoka, amely 1935-ben[333] 1401 kat. hold, Tomori 1937-es közlése szerint pedig 1392 kat. hold. A másik pedig Szávozd Richárd, akinek mindkét gazdacímtár adatfelvétele idején 145 holdja volt, 1937-ben pedig Tomori 139 holdat nevez meg tulajdonaként.[334] Emellett mindhárom adatközlés Dudar község további földtulajdonát említi, mindegyik megközelítőleg hasonló arányokban (4-500 kat. holdban).

A falu megélhetése alapvetően a mezőgazdaságtól függött, azonban nem a 'hagyományos' formában. A hegyvidéki környezet miatt kevésbé volt jelentős és megoldható a szántóföldi művelés, ezért a rideg állattartás volt erősen jellemző. A szarvasmarhát és a sertést is csordában, külterületen, a közösség által fogadott pásztorral őriztették (legeltetés, erdőben makkoltatás). A kondás, gulyás évi bérét a közösség adta össze, többnyire terményben, évről-évre szerződést kötve a munkavállalóval.[335]

A gazdálkodás mellett jelentős háziipar is formálódott, a jövedelem kiegészítéseként és a gyengébb termőföld ellensúlyozásaként: fuvarozás, seprűkötés, járomfaragás, talicska készítés, mész-és szénégetés, szövés-fonás.[336] Az erdők közelsége és nagy mértéke is adta a lehetőséget: fa szerszámokat, fa eszközöket készítették (szerszámok, járom, talicska). Ahogy Dorothea Farquarson írja Jakab János családjáról: „*Megtudtuk, hogy téli estéken a kemence mellett gyűlnek össze, és énekelnek. A zenei kíséretet a fiúk adják: az egyik citerázik, a másik harmonikázik. Talán még ez a zene is segít a ház körüli teendők ellátásában, például amikor a nők varrnak, kötnek és fonnak, és a férfiak jármot faragnak vagy seprűt készítenek."*[337] Az

[331] 1930-as népszámlálás, II. rész: 33., 144-145.
[332] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) 1925: 372.
[333] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) 1935: 345.
[334] Tomori 1986: 83.
[335] Tomori 1986: 83.
[336] Tomori 1986: 86.
[337] Farquarson 2019b: 184.

értékesítést részben maguk rendezték a környékbeli piacokon, vásárokon, Zirc a falu 'vásárvárosa', a terményeket oda vitték, akinek volt eladó. Emellett mégis az egyik adatfelvétel szerint Dudarnak nagy hátránya, hogy a vásároktól és városoktól távol esik (Zirc 8 km-re fekszik tőle). Az illető azt nevezte meg hátrányként, hogy neki nincs fogata, és ha a szállításért is fizetnie kell, valamint az érvényben lévő útadót is kifizeti, akkor már haszna nincs is a vásári eladáson.[338], Az értékesítés másik formájában pedig környékbeli kereskedők vásárolták fel helyben az árut, amit maguk értékesítettek tovább. Ugyanígy volt például a dudari szilvával is, amit – a milotai dióhoz hasonlóan – helyben vásároltak fel kereskedők, Várpalotáról. A dudariak a 20. század elején egy tavaszon 50-60.000 nyírfaseprűt is eladtak.[339]

Emellett a mellékkeresetek között szerepel a szénégetés és mészégetés, melyet a falubeliek szintén műveltek, és a terméket piacon árulták. Ez a tevékenység is az erdők közelségének köszönhető, a szénégetéshez a gyertyán-, bükk-, és kőrisfa szolgáltatja az alapanyagot, a mészégetéshez pedig a mészkő a település környékén, a hegyvidéki környezetben sűrűn megtalálható, melyet kőből kirakott veremben égettek.[340] Szakismeretet igénylő tevékenység, melyet gyakran segítő napszámosokkal végeztetnek, akik őrzik a boksát, amíg véget ér az égetési folyamat.

Iparosok terén azt mondhatjuk, hogy az alapvető mesterségek jelen vannak Dudaron. Az 1924-es ipari címtár szerint asztalos, cipész, kovács és szatócs van a településen, emellett van egy községi bába, 3 kocsma és egy vízimalom. Az 1937-es kutatás idejére a cipészek száma gyarapodott, akik közül az egyikük, Bitmann István kifejezetten nagy műhelyt tartott fenn, a téli időszakban 12-13 tanonc is dolgozott a műhelyében. A termékeit árulta helyben, a műhelye melletti boltban, 4 környékbeli piacon és vásáron (átlagosan 250 cipőt küldve és eladva egy-egy vásáron), valamint megrendelés esetén távolabbi megyékbe is készített lábbelit. Emellett 1936-ban nyitott egy vegyesboltot is, ami szintén jól jövedelmező vállalkozás lett, alkalmazottat is fizetve benne.[341]

Az 1924-es ipari címtárhoz kapcsolódva 1937-ben a 3-ból két kocsmáros továbbra is ugyanaz (Kerpen Mór illetve 1937-re Kerpen Mórné, és Király Péter), a harmadikkal

[338] Bremner – Reitzer 2019a: 253. Egyébként Milotán éppen a 8 km-re fekvő Tiszaújlak 'elvesztését' sajnálták, és hogy a 32 km-re fekvő Fehérgyarmat lett az új vásári központjuk. Ott többnyire nem pénzért, hanem vagy visszasegítésért, vagy ingyen is adtak egymásnak fuvarozási lehetőséget, vagy gyalogosan tették meg a szükséges távot.
[339] Boross – Márkusné 2000: 100-108. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/dudar-2FD6/az-ekevastol-a-malomkoig-311E/ utolsó megtekintés: 2023. márc. 31.
[340] Boross – Márkusné 2000: 100-108. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/dudar-2FD6/az-ekevastol-a-malomkoig-311E/ utolsó megtekintés: 2023. márc. 31.
[341] Shand 2019d: 267-270.

valószínűsíthetően tulajdonosváltás történt (1924-ben Ábrahám János, 1937-ben Kovács Dávid), de továbbra is 3 kocsma van a faluban.

A település gazdatársadalmában a középgazdák viszonylag stabil megélhetéssel rendelkeznek. Alapvetően az a benyomás a közölt felmérések alapján, hogy aki energikus, ambiciózus, az Dudaron megtalálja a módját a boldogulásnak. Dudaron ennek titka az erdő nyújtotta lehetőségekben van. A földbirtokok itt is kötöttek és nehéz hozzájutni újabb területekhez, ahogy az ország többi részén is. Itt azonban a közösségi legeltetéssel, és az erdő közelsége nyújtotta mellékjövedelmekkel (mészégetés, szénégetés, famunkák) lehetőség van plusz bevételhez jutni annak, aki erre rászánja magát, és feljebb juthat a megélhetési színvonalában. Természetesen ez főként azokra vonatkozik, akiknek már van egy alaptőkéjük, és arra támaszkodva tudják bővíteni a keresetüket.[342] Példa erre Földesi Lajos családja, akik házat, gazdálkodási eszközöket és 10 holdat örököltek. A gazdálkodást kb. 20 éve végzik önálló családi gazdaságként, azóta vásároltak még további 20 holdat, és mészégetéssel is foglalkoznak. Állatállományuk is jelentős (a falun belüli többi gazdáéhoz képest): 2 ló, 1 csikó, 2 ökör, 3 tehén, 2 borjú, 6 disznó, 11 malac, valamint libák, tyúkok. Ők a helyi társadalomban köztiszteletnek örvendenek, haladó szellemű és szorgalmas gazdának tartják őket a falubeliek. Lehetőségük van egy állandó napszámost is tartani, havi 15 pengőt és ellátást adnak neki.[343] Az ő unokaöccse, Földesi Pál, bár hasonló adottságokat örökölt (házat és 16 hold földet), mégis inkább enerváltan, kiábrándultan tekint az életére. *„Nem voltak energikus terveik a jövőre nézve, hiányzott belőlük az eddig elért eredményeikkel kapcsolatos büszkeség és az az aktivitás, ami Pál nagybátyjának, Földesi Lajosnak a mindennapjait jellemezte.* […] *Nyilvánvaló, hogy Földesi Pál soha nem lesz olyan jómódú, mint a nagybátyja, Lajos. Intelligencia-és energiaszintje alacsonyabb az övénél.”*[344] És bár az ő életszínvonaluk nem éri el a Földesi Lajos családjáét, valószínűleg így is a falu társadalmának felső egyharmadához tartoznak.[345] Ez a kétféle példa is jól tükrözi a habitus jelentőségét: hasonló körülményekkel és háttérrel rendelkező családok (családfő) mégis mennyire másként rendezi a boldogulását, és ennek tükrében valóban eltérően alakul jövedelmi helyzete, megélhetési körülményei – holott a lehetőségei hasonlóak lennének.

Másik példa az ambícióhiányos hozzáállásra a Horváth család, ahol a férfi Amerikából hazatérvén vásárolt 9 hold földet. Ez azonban nem elég a család megélhetésére, napszámos munkát is kell mellette vállalnia, hogyha sikerül. Hangulatuk és hozzáállásuk beletörődő.

[342] Ahogy Milotán mondták: *„Mert úgy mondjuk, hogy a vanbul már könnyű. Igy van?”* Kovácsy 1981a: 142.
[343] Shand2019b: 192-196.
[344] Shand 2019c: 212.
[345] Shand 2019c: 213-214.

Tehenet nem tartanak, néhány baromfi teszi ki a ház körüli állatok mennyiségét. *„Ugyan hozott magával némi pénzt, de hiányzott belőle az a kezdeményezőkészség, amely sok hozzá hasonló, hazatérő emigránsban megvolt, és ami hozzájárult több közép-európai falu fejlődéséhez.”*[346]

Újabb példa a törekvő, ambiciózus családtípusra Török Gyula és családja, akik részben a feleség örökségéből, részben a férfi megtakarított pénzéből (még amikor az apja házánál laktak, nevelt 2 tehenet és 3 borjút, amit értékesített) tudtak elindulni az önállóság útján. Házat építettek maguknak, és vásároltak 4 hold földet, ami mellé bérelnek még további 4 holdat. Új lakóházuk egyik szobáját bérbe adják egy házaspárnak, amiből fix kiegészítő bevételük van. *„Ez a család el tudott szakadni az apai háztól, sikeresen éli»emancipált« életét, és magabiztosan tervezgeti a jövőbeni még jelentősebb fejlődést.”*[347]

Kovács B. Mihály családja 20 holdon gazdálkodik, állatállománya 1 tehén, 2 ökör, disznók és baromfik (e két utóbbi számát nem tudjuk meg). Mindent megtermelnek maguknak, amire az élelmezésükhöz szükségük van, ha pedig pénzre van szükségük, akkor eladnak a jószágokból. Aratás, vagy nagyobb munkák idején felvesznek két napszámost, akik természetbeni fizetséget kapnak: minden 10. mázsa terményt. A kutató, Ethel J. Ewart kissé naivan megjegyzi: *„A parasztok munkája keménynek tűnik: kora reggeltől sötétedésig robotolnak. Az évet az első naptól kezdve végig kell dolgozni, de a munka eredményét csak az év végén látják meg. Kétségtelen, hogy van ennek szép oldala is, de nem igazán jövedelmező.”*[348]

Reitzer Béla közöl még egy rövidebb bemutatást, melyből megtudjuk, hogy Varga József apja uradalmi cseléd volt (vagyis nagy valószínűséggel nincstelen), azonban később szert tett egy árpamalomra és 9 hold földre.[349] Ez tehát egy olyan kivételes történet lehet, amelyben a semmiből is ki tudott törni, és feljebb kapaszkodni a megélhetési színvonalában. Sajnos több részletet nem tudunk meg róla, feljebb jutásának miként nem ismeretes.

A Jakab család az egyik legerősebb példája a kevésből való felemelkedésre, a gazdálkodás melletti melléktevékenység példája. Az ő esetükben jól érezhető, hogy a családfőnek erős vállalkozói attitűdje van, habitusának köszönhetően bátran belevág új tevékenységekbe, és szorgalmával mindig előbbre jut. Házasságkötésükkor még csak egy kicsiny földjük volt[350], és igyekeztek minél előbb önállósodni. Mostanra – 17 év házasság után – van 12 hold földjük, amelyen főként szántóföldi termesztés zajlik (búza, árpa, rozs, lucerna),

[346] Shand 2019a: 220., 222.
[347] Shand2019e: 229.
[348] Ewart 2019: 241.
[349] Reitzer 2019: 234.
[350] A pontos mennyiség nem derül ki.

valamint krumpli. A jószágállományuk 2 tehén, 1 borjú, 2 ló, sertések, galambok, libák és tyúkok. Melléktevékenységei közül az egyik a fejtett kővel való kereskedelem: megfizet embereket, hogy fejtsenek követ a kőfejtőből, ennek eladását már ő maga intézi. Emellett mészégetéssel is foglalkozik, két fia (17 és 18 évesek) segítenek neki a munkában: fát és követ hordanak hozzá. Felfogad még két férfit, akik aztán őrzik a kemencét a mészégetés 3 napos ideje alatt. A mészégetés bevételéből 60% a helyi földbirtokost, Nádasdy grófot illeti, a 40%-ból pedig még kifizeti a két férfit, akik felügyelték az égető kemencét, a fennmaradó bevétel marad az övé. Igen jövedelmező lehet a vállalkozás, ha még így is megéri, különben nem folytatná.[351] Emellett seprűkkel és taligákkal is kereskedik, amelyeket a környékbeli falvakba visz eladásra. Továbbá 1937-ben tervei között szerepelt még, hogy megvásárolja az egyik kocsmát a faluban.[352] Ő tehát láthatóan az aktív és agilis emberek típusába tartozik, aki mindig keresi az újabb lehetőséget, amelyből további bevételhez juttathatja a családját.

A század elején Dudarról is sokan választották az amerikai kivándorlás stratégiáját. Csupán 1905-ben 48 fő indult neki a hosszú útnak, hogy aztán hazatérve földvásárlással bővítsék gazdaságukat. A kivándorlási lehetőség 1914-ben azonban megszűnt, így a vagyonszerzés lehetősége, és a családi gazdaságok földbirtokainak bővítése újra megrekedt.[353] *„Az Amerikába történő emigráció egyáltalán nem kivételes jelenség. A parasztok azzal az indítékkal mennek ki, hogy ott annyi pénzt keressenek, amiből hazatérve földet vásárolhatnak. Általában tényleg jelentős összegeket hoznak magukkal. Mindenesetre azok, akik kimentek Amerikába, vissza is jöttek Dudarra, bár tudták, hogy keményen kell dolgozniuk, miután hazatértek, és nem lesz olyan sok pénzük. Ez az özvegyekre is igaz. Egy olyan esetet is meséltek, amikor a szülők hazajöttek, de a fiaikat és lányaikat Amerikában hagyták."*[354] A kivándorlás kapcsán még megemlítendő, hogy Tomori Viola Belügyminisztériumnak készített beszámolójában megemlíti az Abesszíniába való kivándorlást[355], mint ami foglalkoztatja a dudariakat. Ez azonban máshol, a külföldi kutatók felgyűjtött anyagaiban nem kap alátámasztást, így nem tudni, hogy mennyire volt ez valóban elterjedt a falu köztudatában, mint valódi lehetséges terv.

[351] Farquarson 2019b: 183.
[352] A szerző zárójelben megjegyezte, hogy egy évvel később Jakab János levélben megírta, hogy végül megvette a kocsmát, aminek nagyon örül. Valószínűleg Kerpen Mór családjának kocsmájáról van szó, mert annyit tudunk, hogy zsidó tulajdonostól vásárolta. Így az idősebb fia fogja örökölni a házat és a földet, a kisebbik pedig a kocsmát. Farquarson 2019b: 184.
[353] Boross – Márkusné 2000: 70.
[354] Bremner – Reitzer 2019c: 160.
[355] Tomori 1986: 83.

A Nagyatádi-féle földreform idején a gróf Nádasdy birtokból jelöltek ki területeket, ahol hadirokkantak, hadiözvegyek, földnélküliek, törpe-és kisbirtokosok, valamint két iparos kaptak földterületet. Az összesen 141 fő részére kiosztott földek 191 kataszteri holdat tettek ki, ami azt jelenti, hogy átlagosan 1.35 holdat kaptak egyenként. A 141-ből mindössze 12-en kaptak két holdnál nagyobb területet. Az esemény tehát az országos helyzethez hasonlóan zajlott le, valódi változást nem hozott a lokális birtokviszonyokban sem.[356]

Ahogy a népszámlálás adataiból is kitűnt, a lakosságban a törpebirtokosok (10 kat. hold alattiak) vannak döntő többségben. Ez az országos viszonyokhoz hasonló kép: az öröklődésekkel a birtoktestek folyamatosan aprózódnak, és egy-egy új birtokos gazdának nagyon nehéz a gyarapodás, fejlődés útjára kerülnie, hogy újra növelni tudja családja birtokát, a korszak nehéz gazdasági és társadalmi körülményei miatt. Dudaron is ilyen apró birtoktestek vannak, azonban ahogy említettem, az állattenyésztés jelentős szereppel bír a környéken. A közösségi állattartásnak, és a község közös legelőin, erdőin való tartásnak köszönhetően[357] kisebb arányban is elegendő a takarmányt a saját földön megtermelni, tehát nincs szoros összefüggésben a földterület nagysága a tartott jószágok számával.

A legszegényebb réteg a nincstelenek és a 10 holdon aluli birtokkal rendelkezők: ők azok, akik nagyobb gazdáknál vagy uradalmakban való munkavállalással kell, hogy kiegészítsék éves keresetüket. Tomori Viola adatközlése szerint annyiban tudják ezt megtenni, hogy az egész évre való élelemszükségletük éppenhogy meglesz, de egyéb szükségletekre (pl. ruházkodás) már nem futja belőle. Szerinte évente 20-30 család él ezen a legalacsonyabb megélhetési szinten.[358] Ez a korszakban fennálló, gyakori helyzet, amikor egyik évről a másikra tengődik a család, és esélyük sincs kilépni ebből a mókuskerékből, mindig csak a 'kenyérrevalót' igyekeznek legalább megszerezni, a létminimumot elérni. A településen meginterjúvolt napszámos is hasonló kilátástalanságról számolt be a kutatóknak: *„Állítása szerint a körülmények rosszabbak már nem is lehetnének, és nem fog jobbra fordulni a sorsuk."* Emellett szerinte *„ha megint kitörne a háború, minden férfi elmenne harcolni, mert mind úgy érzik, hogy a jelenlegi életük semmit nem ér, és jobb lenne mielőbb meghalni, mint a mostani körülmények között, szinte élő halottként tovább létezni."*[359] Egy másik interjúban egy helyi ács többnyire napszámosmunkából igyekszik fenntartani magát, mert a faluban 4 ácsmester is van,

[356] Boross – Márkusné 2000: 71-82. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/dudar-2FD6/egy-talpalatnyi-fold-30B5/ utolsó megtekintés: 2023. márc. 31.
[357] Az 1925-ös és 1935-ös Gazdacímtárban is kb. 500 kat. hold szerepel Dudar község tulajdonában, az 1935-ösben részletekre bontva: 253 hold az erdőbirtokosságé, 131 hold a legelőbirtokosságé, és 114 hold általánosan a községé, amiből kisbérleteket is kiadnak.
[358] Tomori Viola melléklete az Erdei Ferencnek 1937. augusztus 20-án címzett leveléhez. Lencsés 2019: 557.
[359] Bremner – Reitzer 2019b: 245.

ezért a bérét korábban is aratási munkákkal igyekezett kiegészíteni, de az adott évben a rossz termés miatt nem volt elég munkaalkalom. Szorítja őt a házának hitele, egy évben 120 pengőt kell befizetnie, és az átlagos napszámbér 1 pengő 70 fillér.[360] Ez azt jelenti, hogy kb. 70 munkanap alatt keresi meg a törlesztéshez szükséges összeget, ez 6 napos munkahetekkel számolva kb. 11 hét. Ez már ki is adta az aratási munkák idejét, és az ezidőben megkeresett pénz megy a banknak, egyéb dologra még nem is jutott[361]. Elmondása szerint az uradalmakban napi bért kapnak, míg a nagygazdáknál terményben fizetnek, a munkák végeztével. A betakarított termény 1/11-ed része illeti a munkást.[362] A legszegényebbek kiszolgáltatottságát jól mutatja, hogy az uradalmakban a körülmények mennyire méltatlanok. Többen is leírták, hogy az éjszakai szállásuk az istállóban van, ahol a patkányok szaladgálnak rajtuk, vagy a pincében, ahol eső idején beömlik a víz, és ők a vízben fekszenek. Emellett a munkáltatók kihasználják tájékozatlanságukat, mert bár a szerződésben le van fektetve, hogy hány hold megmunkálásával bízzák meg őket a megadott fizetségért, de azt a szerződést ők vagy nem is láthatják, vagy nem tudják maguk ellenőrizni, hogy mekkora a valóságban a megadott hold mennyisége. Ha szót emelnek a nem megfelelő szállási körülményekért vagy le akarják mérni a földterületet, akkor elbocsájtják őket.[363] Az egyik adatközlő szerint 28 napszámos házaspár van, akik minden évben ebből nyerik a keresetüket, azonban „*Úgy látja, azok a napszámosok, akik a munkaerejükön kívül némi földterületet és állatokat is birtokolnak, szegényesen, de megélnek, mert valamennyit ki tudnak árulni, amivel egy kicsit ki tudják egészíteni a jövedelmüket. Akiknek nincs annyijuk, hogy eladásra is jusson, azok akkor kénytelenek vásárolni, amikor az árak magasak, azaz januárban, amikorra már felélték a bérüket.”*[364]

Tomori Viola a Belügyminisztériumnak küldött jelentésben kiemeli a szegénység helyzetét, és javaslatokat is tesz a javítására. Három helyen is hangsúlyozza, hogy korábban a Salgótarjáni Szénbányák Rt. nyitott egy szénbányát a településen, de hamar be is zárta. Ennek a bányának az újranyitása jelentősen javítaná a szegénység megélhetési problémáit, ezért hangsúlyozza ennek fontosságát. Emellett a téli időszakban, amikor a mezőgazdasági munkák szünetelnek, a családok a háziipar termékeit készítik otthonaikban: seprűket, kosarakat, vásznakat. Ezeknek azonban nincs megfelelő felvevőpiaca, ezért nem tudnak belőle megfelelő jövedelemkiegészítéshez jutni – ezt is megoldásra váró problémaként veti fel Tomori.[365]

[360] Bremner – Reitzer 2019a: 250.
[361] Saját számítások alapján – BLB.
[362] Vagyis minden 11. keresztet kapják meg fizetségül. Ez Milotán is hasonlóan zajlik, bár ott volt 10. keresztért aratás is, és 11., 12. is.
[363] Bremner – Reitzer 2019b: 241-243., 2019a: 250-251.
[364] Bremner – Reitzer 2019b: 244.
[365] Lengyel – Simon 1986: 82.

A szénvagyonnal, bányával kapcsolatos első kutatások 1927-ben kezdődtek a környéken, melynek eredményeként 1935-ben megnyitottak egy aknát, azonban 1936-ban be is zárták (az 1937-es kutatási jelentésben erre a rövid megnyitásra utalnak vissza). A bezárás indokai között egyik oldalon a minőséget kifogásolták, míg a kutatásokba fektetett munkát nem hagyva annyiban, végül elvégezték a már említett 1935-1936-os mélyítéseket. Másik indok a környéken lévő felvevőpiac hiánya volt, mely miatt nem érdemes kiépíteni a környék bányászatát[366], ekkor pedig még nem vezetett vasúti vonal a településre.

Modernizáció terén az 1930-as években a Veszprém megyei falvakba elkezdték bevezetni a villanyt (összehasonlításképpen: ez Milotán csak 1959-ben történt meg[367]), az 1937-es kutatás idején is már több helyen volt villanyvilágítás. Általános még nem volt minden háztartásban, de néhány helyen már lejegyezték jelenlétét a kutatók. Így Gwendolyn Shand az édesanyjának írott levelében ír róla, hogy a falu fő utcáján, és még 3-4 házban van villanyvilágítás, illetve az értelmiségi rétegnél pedig rádió[368], valamint Dorothea Farquarson tanulmányában említi, hogy a lakóház egyik szobájában már villanykörte lóg a plafonról, míg másik szobában még csak függőlámpa van.[369] Dudaron a gyári vászonneműk már megkezdték a térhódítást: a három vegyeskereskedésben is árusítanak vászonneműket, és a faluban is már csak néhány asszony foglalkozik szövéssel, a többiek vagy velük szövetik meg a vásznat, vagy készen megveszik a boltban.[370]Az iparosok, kereskedők lakásbelsőjéről jegyezték fel a kutatók, hogy modernebb, városiasabb a bútorzata, de annyira mégsem kirívó, vagy hivalkodó, hogy ne illeszkedne a falusi lakásbelsők közé.[371] A falu zártsága már 1937-ben is kezd feloldódni a kutatók szerint is, a kutatás idejét megelőző másfél évben több új vállalkozás is indult a településen: egy új cipészműhely, új vegyeskereskedés, gabonalerakat és tejgyűjtő állomás, melyek sikeresen működnek a kezdetektől. A gabonalerakat egy zirci malom kirendeltsége, ahova a gazdák letehetik az őrölni való gabonájukat, a malom szállíttatja be teherautókkal a zirci üzembe, és a lisztet biztosítják a gazdáknak Dudaron. A molnár az egytizedet tartja meg fizetségképpen. Ez a rendszer a gazdáknak is kényelmes, a malomnak is nyereséges.[372] A tejgyűjtő pedig egy budapesti vállalkozás helyi kirendeltsége, ahol bármilyen mennyiségben átveszik a tejet, literenként 9 fillért fizetve érte. A dudariak örömmel vették a lehetőséget, és

[366] Jármai 1990: 10-32.
[367] Kovácsy 1981a: 220.
[368] Gwendolyn Shand Mrs. Clifford Shandnek írt levele – részlet. Bécs, 1937. szept. 19. Lencsés 2019: 592.
[369] Farquarson 2019a: 380.
[370] Shand 2019d: 273.
[371] Shand 2019d: 272.
[372] Shand 2019d: 265-266.

bár kevesellték a fizetséget, mégis jó, hogy van hol pénzzé tenni a tejet.[373] Ez utóbbi két vállalkozás nem csak a dudariaknak, hanem a környékbelieknek is lehetőséget nyújt. Láthattuk a korábbi példákból is, hogy ezek nem feltétlen általánosak a többi településen.[374] A modernizációhoz kapcsolódva egy apró érdekesség: a 3 vegyesboltból kettőben például gumicsizmát is lehet kapni.[375] [376]

Összességében – bár valóban szerény, szegény életmódot folytattak, többen nélkülözni is kényszerültek, mégis az országos viszonyok között Dudaron még így is viszonylag stabil és megfelelő megélhetési körülményeket tudhattak magukénak a helyiek. Ahogy Tomori Viola is írja még a kutatás előtt Buday Györgynek Dudarról, melyben egyúttal össze is foglalja a magyar helyzetet: *„1300 lakosa nem a legrosszabb anyagi körülmények között él. Földművelésen kívül mészégetéssel, járomfaragással, seprűkötéssel, szövéssel és fonással foglalkoznak. Kb. az összes agrárprobléma képviselve van. A falu határában egyházi és világi nagybirtok: zirci apátság, Nádasdy gróf. A környék csupa sváb és tót telepítés, tehát nemzetiségi probléma. A zirci apátság tövében színprotestáns, tehát vallási probléma. Vasúti állomása nincs, stb., szóval kulturális probléma. A férfiak még háziszőttes ingben és bő gatyában járnak, a nők ruhája már városiasabb, vagyis az átalakulás problémája stb., stb.”*[377]

Rövid összegzés

Összességében azt láttuk, hogy az országos folyamatok megfelelnek az általunk vizsgált települések eseményeinek is. A társadalmi berendezkedés hasonló az országos átlaghoz: Tiszaigaron jelentős az agrárszegénység, a nagybirtokokkal való függés jellemző a helyi társadalomra. Gerjen jómódú példáját adja a nagybirtokrendszer és az önálló egzisztenciájú, polgárosuló gazdatársadalom együttélésének. Milota szintén az önálló mezőgazdasági megélhetés példáját mutatja, de nem jómódban, hanem a többség számára kemény munkával csupán a létfenntartást biztosítva. Dudar esetében jól körvonalazhatók az egyéni ambíciók hatásai a megélhetésre: a birtokviszonyok bár az országos átlaghoz hasonlóan elaprózódottak, és uradalmi nagybirtok is van a falu határában, de az erdő közelsége és a természeti környezet

[373] Shand 2019d: 267.
[374] Milotán például többen is panaszkodtak, hogy a tejet nincs hova eladni, és ez egészen így is maradt a szocialista korszak tejgyűjtéséig.
[375] Shand 2019d: 256., 270.
[376] Eközben Milotán ekkoriban még igen ritka volt a gumicsizma, inkább csak bőrcsizmában jártak. Kovácsy 1981a: 228.
[377] Tomori Viola levele Buday Györgynek, 1937. júli. 28. Lencsés 2019: 532.

nyújtotta körülmények lehetőséget nyújtanak a plusz jövedelemszerzési módokra. Így mindenki habitusának, vállalkozói ambíciójának megfelelően választhat módozatot a megélhetésre.

II. A FALUSI MEGÉLHETÉS ALAKULÁSA A KOMMUNISTA-SZOCIALISTA KORSZAKBAN[378]

Kommunista hatalomátvétel a mezőgazdaságban

Az 1945. évi földosztás és hatásai

A falusi parasztság életében fontos tényező volt a kollektivizálást megelőző földreformrendelet, melynek célja a földnélküliek és a törpebirtokosok rétegének megerősítése, földhöz juttatása volt a nagybirtokok felosztásával. Nevében is hordozza célját: *1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetésére és a földmíves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről*. Teret nyert a már évtizedek óta felgyűlt földéhség, amely az uradalmi nagybirtokokat tette felelőssé széles társadalmi rétegek nyomoráért. Korábban idéztük Weis István megállapítását, aki szerint az uradalmi földterületek négyszer több családnak tudnának megélhetést nyújtani, ha családi gazdaságok részére lennének felosztva.[379] 1942-ben Kerék Mihály (közgazdász, agrárpolitikus) sürgeti a továbbra is szükséges földreformot a mezőgazdaságban, de elemzésében elővigyázatosságra int, és felhívja a figyelmet arra, hogy kiemelten fontos, hogy ne érje készületlenül a döntéshozókat a földreform végrehajtása, komoly társadalmi előkészítő munkálatokra van szükség. Közösségi, nemzeti kérdésként tekint rá, melynek során lesznek, akiknek áldozatot kell vállalni a kérdésben (nagybirtokosok, földhöz nem jutó kisparaszti igénylők), de az eseményeket a közösség érdekében mindenkinek el kell fogadnia. Művében javaslatokat tesz a reform végrehajtására, az arra való felkészülésre, mert mint írja: *„Végzetesnek tartanám, ha a világháború befejezése, amikor a földkérdés megint egész súlyával fog jelentkezni, készületlenül találna bennünket és már csak későn ébrednénk rá, hogy nem tudunk megbirkózni a reánk váró*

[378] A fejezet megírásához a következő, korábban kidolgozott munkáimat használtam fel:
- A falu és a falubeliek élete a bánya működése alatt. (Dudar) In *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron*. Szeged, Belvedere, 2013. 182-194.
- *Megélhetési stratégiák a szocialista korszak magyarországi falvaiban*. Néprajz MA szakdolgozat 2014, SZTE-BTK
- A szocialista korszak hatása a magyar paraszttársadalomra. Polgárosodás és paraszttalanítás. In Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): *Táj és kultúra 1.* MTA DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen, 2018. 160-165.
- „Hát abba' az időbe lehetett boldogulni". A kiszámítható megélhetés. Stratégiák a szocialista korszak magyarországi falvaiban. In Bereczi Ibolya – Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember 27*. Szentendre, 2015. 203-224.

[379] Weis 1931: 35-36.

feladatokkal. Hogy ezt elkerüljük, tartottam szükségesnek reámutatni a hiányokra és tennivalókra."[380]

A világháború végeztével a korábbi politikai hatalom megbukott, melynek társadalmi bázisa volt a nagybirtokos és az arisztokrácia rétege. Korábbi valódi földreformok emiatt a hatalmi összefonódás miatt nem jöhettek létre, most azonban elemi erővel tört ki az azonnali igény a földek szétosztására. Ahogy a törvény az első paragrafusában is, némi pátosszal összefoglalja ennek történelmi jelentőségét, mintegy ezredéves igazságszolgáltatásként:

„1. § A rendelet célja, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés Szózatában és az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozatában lefektetett elvek és a megadott felhatalmazás alapján, a nagybirtokrendszer megszüntetésével valóra váltsa a magyar földmíves nép évszázados álmát és birtokába adja ősi jussát, a földet.

A feudális nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja az ország demokratikus átalakulását és jövő fejlődését, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját, az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt.

A földreform végrehajtása életbevágó nemzeti érdek és gazdasági szükségesség. A nagybirtokrendszer megszüntetése után Magyarország mezőgazdasága erős, egészséges és termelőképes kisbirtokokon fog nyugodni, melyek a birtokosok telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonát képezik."[381]

A korszak politikai folyamataira itt nincs mód kitérni, de röviden fontos áttekintenünk, hogy az ekkor megalakuló kormányban a Magyar Kommunista Párt 39%-os képviselethez jutott, holott párttagsága ekkor még csupán 3000 fős volt, ellentétben a Független Kisgazdapárttal, amely 900 000 fős párttagsága ellenére csupán 19%-os képviseletre kapott lehetőséget az ideiglenes kormányban. Az MKP ezt a jelentős előretörését az országban jelen lévő „felszabadító" munkát végző Vörös Hadseregnek köszönhette.[382]

Ahogy az 1920-as földreformra is jellemző volt, itt is kétféle megközelítés került kidolgozásra a célok megvalósítására. A Független Kisgazdapárt a gazdasági hatékonyságot tartotta szem előtt, és céljuk volt a már földdel rendelkezőket megerősíteni (ahogyan az 1920-as reform idején is ezen célok vezették a pártot), a föld megváltási árát az aktuális forgalmi értéke körül kívánták meghatározni, a végrehajtást pedig agrárszakemberekre és földbirtokos gazdákra bízva, több év alatt hajtották volna végre. A kommunista álláspont pedig (melyet a Nemzeti Parasztpárttal közösen nyújtottak be) a földnélkülieket (mezőgazdasági munkások,

[380] Kerék 1942: 130.
[381] 1945. évi VI. törvénycikk. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42 utolsó megtekintés: 2023. febr. 22.
[382] Varga 2015: 583-605.

uradalmi cselédség) és a törpebirtokosokat részesítette előnyben, tekintet nélkül a szakértelem vagy gazdasági felszerelés meglétére avagy hiányára – a társadalmi igazságtétel szellemében minél többeknek kívánt földet juttatni.[383] A végrehajtást magukból a földigénylőkből alakult bizottságokra bízták volna. A két koncepció között végül az országban jelenlévő Vörös Hadsereg vezetője, Vorosilov marsall döntött, aki katonai szempontokra hivatkozva azt mondta, hogy a földreformot azonnal végre kell hajtani. A rendelet 1945. márc. 17-én jelent meg, de elfogadására csak ősszel került sor.[384]

Az intézkedések során kisajátították az uradalmi birtokok 100 holdon felüli részét, a paraszti birtokosok pedig 200 holdat tarthattak meg. E két kategória megkülönböztetése visszaélésekre is lehetőséget adott. Ha éppen az adott településen a földkiosztó bizottság úgy ítélte meg, hogy több kiosztandó területre van szükség, akkor a gazdagparasztot is nemesként regisztrálta, vagy rosszabb esetben hazaárulóvá is nyilváníthatták a tulajdonost, ebben az esetben pedig teljes egészében, megváltás nélkül elkobozták teljes földbirtokát.[385] Az így nyert 5.6 millió holdból 3.2 milliót osztottak szét az igénylők között átlagosan 5 kataszteri hold mértékében, a maradék 2.4 millió hold területen pedig állami gazdaságok létesültek.[386] Az életbe lépő reform értelmében a kis- és törpebirtokosok, földnélküliek 3-15 hold földet kaptak, az addig birtokolt föld mértékétől függően. Összességében a törpebirtokosok, életképtelen gazdaságok száma gyarapodott.[387]

A kommunista agresszió színre lépése: az első szövetkezetesítési időszak

A parasztság régi vágyának teljesülése – a földosztás – után érthető módon a jelentkező kollektivizálás igen csekély népszerűségnek örvendett.

1948 decemberében kormányrendeletben szabályozták a termelőszövetkezetekkel kapcsolatos kérdéseket, és három kategóriáját alakították ki: Az 1. típusban a művelés alatt álló terület a tagok saját tulajdonában marad, a munkálatok közül a szántást és a vetést közösen, de a betakarítást már mindenki maga végezte el. A 2. típus ehhez hasonló, de itt már a betakarítást is közösen végezték el, míg a 3. típus volt – a később is elterjedt és „kívánatos" típus, amikor a

[383] Hasonló elvek mentén zajlott az 1920-as földreform előkészítése is, és ott is a második nyert teret, a földnélkülieknek való földosztás. Itt természetesen annyiban más a helyzet, hogy szélesebb tömegeket érint az intézkedés, és valódi változást hoz a birtokszerkezetben.
[384] Varga 2015: 589-590.
[385] A háborús bűnösök, nyilasok, népellenes bűnöket elkövetők földbirtokai mind ebbe a kategóriába estek, valamint a német kisebbség kollektív háborús felelősségre vonása is már itt megjelenhetett. Varga 2015: 590.
[386] Romsics 2007: 313.
[387] Valuch 2001:189-190.

tagok már csak a háztáji művelésként alkalmazott másfél kataszteri holdat tartották meg saját tulajdonukban, ahol a háztartási szükségleteiket állították elő.[388]

1948 nyarán Rákosi Mátyás, az MDP főtitkára meghirdette a mezőgazdaság gyors ütemű szövetkezetesítési feladatát. Célul tűzte ki, hogy három-négy év alatt el kell érni, hogy a parasztság 90%-a, és a földek 95%-a a szocialista közös, társas gazdaságokban legyen.[389] 1949 januárjától indította meg a kommunista kormány az erőteljes szövetkezetesítési kampányát, melynek során kiképzett agitátorokat indítottak munkára. Felkészítették őket azokra a helyzetekre és ellenérvekre, amelyekkel találkozhatnak majd a beszervezési munka során, így például igyekeztek hangsúlyozni, hogy a belépés önkéntes, sőt, nem is léphet be bárki (például a kupecek, kulákok[390], és a különféle rendeletben meghatározottak számára nem áll nyitva ez a lehetőség). Az érvek között szerepelt, hogy a termelőszövetkezeti csoportok részére a gépállomások[391] 30%-os kedvezménnyel biztosították a gépeket, emellett ígértek még kiemelt bérezést, állami támogatást, műtrágya-ellátást, kisgépakciót, alacsony vagy kamatmentes hitelt, nemesített vetőmagot.[392] Ahogy az 1948 év végi kormányrendeletben megfogalmazták: *„Csakis a nagyüzemi termelés adhat a falunak, a dolgozó parasztságnak jólétet és műveltséget: villanyt, vízvezetéket, kórházat, szülőotthont, jó iskolát és óvodát, könyvtárat, mozit, szóval mindazt, amitől a mi dolgozó parasztságunk és gyermekei még jórészt el vannak zárva. A nagyüzemi termelés megvalósításának útja a dolgozó parasztság számára: a szövetkezés."*[393]

Mindezen hangzatos ígéretek ellenére is, az első szövetkezetesítési hullám idején nem lett népszerű opció a szövetkezetbe való belépés. Azok, akik öntudatos, önálló gazdák voltak, vagy éppen a földosztás után lettek végre azok, nem kívánták feladni önállóságukat egy ismeretlen, bizonytalan hatákonyságú közös művelés végett. Így ebben az első időszakban főként a továbbra is földnélküli cselédekből, mezőgazdasági munkásokból és az önálló gazdálkodással megbirkózni nem tudó újgazdákból alakultak a szövetkezetek.[394] Az államhatalom tehát elkezdte bevetni további fegyvereit. Ez a korszak Ö. Kovács József szerint jóformán polgárháborúként zajlott le város és vidék, az állam és a parasztság között.[395]

[388] Ö. Kovács József 2012: 141-142.
[389] Simon 1984: 104.
[390] Minden 25 kataszteri holdon felüli birtokost, vagy akinek földjének aranykorona értéke meghaladta a 350 aranykoronát, cséplőgép tulajdonost, kocsmárost kulákká nyilvánítottak. Valuch 2001:192.
[391] A szűkös géppark racionális eloszlása érdekében az állam gépállomásokat hozott létre 1948-1950-ben, ide érkeztek meg az új gépek is, valamint a begyűjtött gépi eszközök is. Innen lehetett igénybe venni a gépeket a mezőgazdasági munkálatokhoz. Romsics 2005: 353.
[392] Ö. Kovács 2012: 103.
[393] Magyar Közlöny, 1948. december 18.: 2571.
[394] Valuch 2001:191-192.
[395] Ö. Kovács 2019: 80.

Az egyik ilyen eszköz volt az adóterhek emelése. Az egységnyi területre kirótt adók 1949-1953 között megháromszorozódtak. Emellett a háború óta továbbra is érvényben volt még a beszolgáltatás kényszere, amit eleinte a háborús veszteségek, az ország újjáépítésének költségeivel, valamint a háborús jóvátétel fizetésével magyaráztak. Később azonban a parasztság szorításához, megfélemlítéséhez és ellehetetlenítéséhez alkalmazták eszközként, és tartották fenn kényszerét.[396] Míg 1949-ben az államhoz befolyó készletnek 22%-a származott a „beadásból", 1952-re már a 73%-a. És bár a beszolgáltatott terményekért fizetett az állam, de ez az összeg folyamatosan csökkent: 1956-ra egy mázsa búzáért 60 Ft-ot fizetett az állam, míg az előállítási költsége 280 Ft volt (szabadpiaci ára pedig 300 Ft). Mindezen kizsákmányolások eredményeképpen 1952-ben (amikor az időjárás kedvezőtlensége is nehezítette a helyzetet) birtokos parasztgazdáknak sem a családja számára szükséges fejadag, sem a jövő évi vetőmag nem állt rendelkezésére. [397]

Másik, igen hatásos, adminisztratív eszköz volt a tagosítás, egy településen akár többször is. Ennek során a nagyüzemi termelés racionális működtetésének érdekében a földeket 'újraosztották', egyesítették a különálló parcellákat. Így a tulajdonosok korábbi, esetleg jó minőségű, vagy sok talajmunkát és talajjavítást kapott földjeit elvették, és helyette máshol, másikat osztottak ki. Ezeken keresztül tudott a TSz is jobb minőségű földekhez jutni, valamint az önálló gazdákat pedig hátrányos helyzetbe hozni, hiszen többnyire ők kapták a falutól távol eső, rossz minőségű földeket. [398] Az első országos tagosításra 1949 őszén került sor, ekkor 3 hét alatt 320 településen tagosítottak. A folyamat eredményeként 9000 fővel gyarapodott a szövetkezetek taglétszáma, mely ekkor lett 14.830 fő. [399] 1949-1953 között a magyar települések kétharmadában történt tagosítás, több helyen kétszer vagy háromszor is. Ez az intézkedés is tovább gyengítette a földtulajdonlás biztonságát, megerősítette a kiszámíthatatlanságot, a belefektetett munka semmivé foszlását. [400]

Mindezeken felül kulákká nyilvánították a 25 kataszteri holdon felüli közép-és gazdagparasztokat, akik többnyire egy-egy településen a haladó szellemű, versenyképes gazdák voltak. Őrájuk még további adóterheket kényszerítettek, hiteleket nem kaphattak, kizárták őket mindenféle testületből, elkobozták nagygépeiket, gazdasági épületeiket, sokszor még

[396] Nagy 2010: 314.
[397] Romsics 2005: 350-351.
[398] Romsics 2005: 351.
[399] Tóth 2015: 1.
[400] Romsics 2005: 351.

lakóházaikat is, és kitelepítették őket. Gyermekeik nem járhattak egyetemre, sokszor még középiskolába sem, valamint nagyerejű országos gyűlöletkampány indult ellenük.[401]

Végül a sokfelől érkező nyomás eredményeképpen 1953-ra, a szövetkezetesítés első hullámának végére a termelőszövetkezetek művelték az ország szántóterületének 26%-át, az egyéni gazdaságok 54%-át.[402] A földjét az állam számára felajánló gazdák sokszor inkább máshol kerestek munkát, nem álltak be a TSz-be, hanem vagy állami gazdaság alkalmazottai lettek, vagy teljesen elhagyták a mezőgazdasági ágazatot, és az iparban helyezkedtek el.[403]

Enyhülést mutatott Nagy Imre miniszterelnöksége, majd az '56-os események utáni konszolidációs intézkedések sorozata. Akkor még nem következett be a hagyományos paraszti életmód, életforma megszűnése, a megindult folyamatok még nem voltak visszafordíthatatlanok. A forradalomnak átmeneti haszonélvezője lett a parasztság, a Kádár-kormány ugyanis számos forradalmi követelést teljesíteni látszott az érdekükben.[404] Önkéntesen lehetett választani a TSz-tagságot, ki lehetett lépni, és a bevitt földeket is ki lehetett vinni a szövetkezetekből. Ekkoriban a TSz-ek 62%-a felbomlott. Annak köszönhetően, hogy korlátozott mértékben folyhatott a földek adás-vétele, 1957 közepén Magyarország szántóterületének ¾-e újra egyéni gazdaságok kezében volt.[405]

A totális kollektivizálás

Azt mondhatjuk azonban, hogy az 1956-os forradalom csak lassította a paraszti társadalom felbomlását, mert 1959 és 1961 között újra megkezdődött a kollektivizálás.[406] Számokkal kifejezve az 1958 – 1959 – 1960. évek során a szövetkezeti tagok száma 140.000 – 548.000 – 1 millió lett.[407] Mindezek a számok a másik irányból, az egyéni gazdálkodók felől közelítve: 1958-ban, az újabb kampány kezdetén még 1.580.000 fő volt egyéni, míg 1962-re, a folyamat végére 111.000 fő. Ez a kezdeti magas szám az akkori paraszti lakosság háromnegyedét jelenti, mely tömegnek végül csupán 7.4%-a tudott megmaradni az egyéni gazdálkodásnál. Ez lett tehát a totális kollektivizálás, ahol mondhatjuk, hogy végül a teljes parasztság és gazdatársadalom a termelőszövetkezetekbe került.[408] A folyamat sikere Ö. Kovács József szerint abban rejlett, hogy a kádári hatalom máshová helyezte módszerének

[401] Romsics 2005: 352.
[402] Ö. Kovács 2012: 143.
[403] Romsics 2005: 352.
[404] Valuch 2001:195.
[405] Valuch 2006a: 129-130.
[406] Valuch 2006a: 130.
[407] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:17.
[408] Ö. Kovács 2008b: 40.

fókuszát. A megelőző időszakban (mely az 1956-os forradalommal zárult) látványos, intézményesített agresszióval és a hatalom embereivel léptek fel a parasztság ellen: büntetőeljárások, koncepciós perek, letartóztatások, kitelepítések stb. Ehhez képest a kádári hatalom a kampányát elrejtette: az agresszió a társadalom rétegei, tagjai között zajlott. A kisemberek, átlagemberek szintjére helyezte a folyamatot, az események társadalmiasításával: jóformán „egymás között" zajlott a rábeszélés, agitáció, az egyik átlagember indult a másik felé. Így át-meg átszőve a társadalom szerkezetét vált közös társadalmi üggyé és közös társadalmi traumává is a totális kollektivizálás elérésének folyamata.[409] A Párt hivatalosan elítélte az erőszakos agitálást, kivizsgálta a panaszokat és a visszaéléssel kapcsolatos ügyeket. Ezek tehát a háttérben zajlottak tovább, és jártak fokozatosan egyre több helyen sikerrel.[410] Az is előfordult, hogy túlzott sikerességet értek el: a „meghódított", és közös termelésbe vont területek olyan nagy méretűvé váltak, hogy nem volt hozzá elegendő dolgozó, hogy megfelelően megművelje és gondozza.[411]

A központi vezetés egyik módszere volt, hogy a közösség legtekintélyesebb, véleményformáló egyéniségeit igyekeztek megnyerni, és nekik vezető beosztású állásokat kínáltak a létrejövő szövetkezetekben. Így a nagy befolyású és köztiszteletben álló gazdálkodókat tömegesen követték a többiek is.[412]

1960-tól országszerte megindultak újra a termelőszövetkezetek, kezdetben elég nehézkesen, döcögve. Munkaegységre dolgoztak a tagok, sokszor nem pénzbeli, hanem természetbeli, terménybeli fizetést kaptak. 1964-1965-ben az állam a mezőgazdaság felé fordult: a TSz-ek tartozásait elengedték és nagyobb beruházásokat eszközöltek. Ekkortól indult meg a pénzbeli fizetés osztása, és egyensúlyba került a mezőgazdaság működése.[413]

A termelőszövetkezetek kiépítésében egyre inkább eltértek a hagyományos kolhoz-modelltől, és nagyobb hangsúlyt fektettek a második gazdaság, a háztáji szerepére. Kezdetben a még instabil rendszer megszilárdulásáig kompromisszumnak szánták a parasztság felé a háztáji engedélyezését, azonban kiderült, hogy a kettős rendszer működik, így végül nem csak nem akadályozták, hanem támogatták, ösztönözték is a kisüzemi termelést.[414] Háztáji földként minden tag jogosult volt 1 kataszteri hold önálló megművelésére, mellyel kezdetben főként az önellátáshoz szükséges alapot kívánták biztosítani.[415]

[409] Ö. Kovács 2008b: 40-41.
[410] Ö. Kovács 2008b: 46-56.
[411] Ö. Kovács 2008b: 59.
[412] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:18.
[413] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:17.
[414] Márkus 1991a: 194.
[415] Valuch 2001: 197.

A háztáji mellett továbbá fontos elem volt még a részesművelés bevezetése. Ebben a formában a TSz éves bérletként kiadott a tagjainak részesművelésre parcellákat, amelyeken a munkálatokat a családi kisüzem végezte, cserébe a termény felét vagy harmadát (megállapodás szerint) megkapták saját felhasználásra.[416] E két önálló gazdálkodási lehetőség erősen hasonlított a '45 előtti uradalmakban és nagybirtokokon a cselédek kommenciós földjére és a szintén működő részes művelésre.[417] Sári Zsolt a TSz-ben zajló részesművelés kapcsán megállapítja, hogy mentális változásokat is generált a termelőszövetkezet működésében, ugyanis ezáltal megerősödött a közösségi művelésen belül az egyéni felelősség szerepe, és elősegítette a családi munkaszervezet fenntartását és továbbörökítését.[418]

Mezőgazdasági fellendülés, háztáji termelés, kiszámítható megélhetés

A kádári konszolidáció idején a politikai vezetésnek tudatos célja volt az életkörülmények javítása, modernizációs folyamatok elindítása a lakókörülményekben, települési infrastruktúrában.

Célja volt ezzel bizonyítani, hogy az új politikai vezetés merőben más szemléletet vall, mint az 50-es évek hiánygazdasága, és igyekezett elkerülni egy '56-hoz hasonló elégedetlenséget. Így a 60-as évek során elkezdődött egy fokozatos eltérés a sztálini gazdasági modelltől, és igyekezett a magyar gazdaságot a fejlődőképes útra állítani. Ennek a betetőzése volt az 1968-as mechanizmus, melynek előkészületei már a korábbi években is elkezdték éreztetni hatásukat. Így a fő szempontok voltak a parasztság életszínvonalának javítása, a mezőgazdaság fejlesztése és az iparral szembeni hátrányainak kompenzálása, a hazai adottságokhoz igazodó mezőgazdasági üzemszervezet kialakítása.[419]

Az 1968-as új gazdasági mechanizmus elsőként a mezőgazdaságban eszközölt jelentős változásokat: ekkortól nyert igazán nagy teret a háztáji és a kisüzemi termelés lehetősége, a maszek munkák és plusz jövedelemszerzési lehetőségek segítése. Ezt aztán az iparban is igyekeztek alkalmazni, és munkaidőn kívüli munkavégzésre nyitottak lehetőséget, az üzemi infrastruktúra használatával, a fix kereset kiegészítéseként.[420]

[416] Romsics 2005: 427.
[417] Valuch 2001: 203.
[418] Sári 2010: 66.
[419] Varga 2018: 3.
[420] Gunst 1997: 12-13.

Az 1968-ban életbe lépő Új Gazdasági Mechanizmus egy komplex gazdasági reform volt, melynek egyik fő alappillére volt a központi tervezés és irányítás szerepének csökkentése. Ennek folyományaként a háztáji gazdaságok is tágabb lehetőségekhez jutottak, így például eltörölték a családi állattartás létszámkorlátait, háztáji földet juttattak a nyugdíjas tsz-tagoknak is, így egy nagycsalád kezén akár 3-4 hold föld megművelése is összpontosulhatott, mellette pedig nagylétszámú állattartásra is berendezkedhettek.[421] Innentől kezdve már nem csupán az önellátáshoz szükséges alapélelmiszerek előállítása volt a háztáji elsődleges szerepe, hanem megkezdődhetett a piaci árutermelés, tudatos vállalkozói formák alakulhattak ki. Egyre többen tudatosan választottak új növényfajtákat, amelyeket a piac kívánt, valamint az állattartás terén is egyre nagyobb felesleget (tejet a tejcsarnokba, hízó állatokat a húsforgalmi vállalathoz) tettek pénzzé.[422] Így a háztartások a saját szükségletre való termelés mellett az állam által felvásárolt élelmiszerek 22%-át is előállították a 60-as évek végére.[423] A mezőgazdasági kisüzemek főként a kertészeti termelésben (zöldség és gyümölcs), valamint a jószágállomány nevelésében vették ki a részüket az összmezőgazdasági termelésből. Az 1970-es évekre például a baromfiknak 80%-a, a sertéseknek 50%-a a kisüzemekből került ki.[424]

Végül a magyar mezőgazdasági rendszer erre a kettőre, a kisüzemek és a nagyüzemek együttműködésére, szimbiózisára épült fel.[425] Az 1960-1970-es évekre a falusi családok ¾-e vett részt valamilyen formában a mezőgazdasági kistermelésben (az 1972-es Állami Mezőgazdasági Összeírás szerint 1.62 millió háztáji és kisegítő gazdaság működött). Ez a folyamat, a fokozatos vagyonosodás tette lehetővé a korábban paraszti réteg egyre gyorsabb polgárosulását, hiszen a megtermelt hasznot csak részlegesen lehetett a termelésbe visszaforgatni, a fennmaradó megtakarításokat a fogyasztásba, lakáskörülmények javításába, tartós fogyasztási cikkek vásárlásába fektették.[426] Ez már a fridzsiderszocializmus ideje, az 1970-es évek, amelynek során egy idő után „fölösleges" tárgyak is felhalmozódnak az egyen-lakásbelsőkben, a 'tehetősség' jelképeként.[427]

Az első és második gazdaságok együttműködése, egymást kiegészítő jelensége a falusiak számára is egyre nyilvánvalóbbá vált, és a korábban elvesztett népszerűségét újra

[421] Romsics 2005: 442.
[422] Sári 2010: 70.
[423] Romsics 2005: 427.
[424] Romsics 2005: 435.
[425] Ez a gazdálkodási forma tulajdonképpen nem volt teljesen új a magyar mezőgazdaságban, a 20. század elején érvényben lévő munkamegosztás hasonlóképpen volt kialakítva a nagybirtokok és a családi gazdaságok között. A termőföldek kb. 40%-a volt a nagybirtokosok tulajdonában, ahol inkább a gabona- és takarmánytermesztésre specializálódtak, a többi területen pedig a kisüzemekhez hasonlóan húst, gyümölcsöt és zöldségeket termeltek, eladási szándékkal. Harcsa – Kovách – Szelényi 1994: 19.
[426] Valuch 2006b: 182-183.
[427] S. Nagy 1997: 47-48.

kezdte visszanyerni a mezőgazdaság. A TSz egy idő után már nemcsak a földet biztosította, hanem gondoskodott a vetőmagról és az értékesítésről is a háztáji gazdaság számára.[428] Emellett bérhizlalást is lehetett vállalni, amelynek során a szövetkezet adta a növendék állatot és hozzá a takarmányt.[429] A 80-as évek elejére a háztartások 60%-a állított elő mezőgazdasági terméket, a kisüzemeknek pedig több, mint a fele túllépett az önellátás keretein, és többletet, eladásra is termelt.[430]

A kisüzemi gazdaságban újra teret nyerhetett a korábban is jellemző önkizsákmányoló paraszti mentalitás. A családi munkaerő befektetése nem minősült költségtényezőnek, a fizikai határokon belül maximálisan kihasználható volt. Ezért is tudott olyan sikeressé válni a háztáji kisüzem, mert amennyi keretet engedett a TSz, azon belül mindenki saját ambíciójának megfelelően maximalizálhatta erőforrásait. Márkus István kiemeli, hogy ebben a korszakban a vidéki családok megélhetése leggyakrabban három megélhetési bázisból fakadt: az első a nagyüzemi mezőgazdasági tevékenységből eredő fix bér, a másik a családon belül általában jelen lévő, legalább egy ipari kereset, a harmadik pedig a háztáji gazdaság, kisüzemi tevékenység. Kiemeli, hogy az ebben töltött munkaidő és a jövedelem is sokszor meghaladja a fix kereseteket. Mindezekből, a több lábon állásból és a megfeszített munkából következett a korábbi paraszti életforma modernizálódása és urbanizálódása.[431] Emellett Laki László több helyütt is hangsúlyozza a háztáji rendszer „munkacentrikus" és „önkizsákmányoló" jellegét, lévén alacsony gépesítettség mellett, magas óraszámban végzett munka, a fix jövedelmek kiegészítése végett.[432]

A korábbi paraszti kisüzemhez képest a leglényegesebb különbség az volt, hogy a földek vásárlása és bővítése már nem lehetett cél, nem ez jelentette az előbbrejutás lehetőségét, mint a II. világháború előtti időszakban. Az így nyert javakat – a termelési és gazdasági fejlesztések helyett – egy polgárosuló életforma elemeire tudták fordítani. Így a lakáskörülmények, modernizációs fejlesztések, tartós fogyasztási cikkek, valamint a jólét egyéb formáiba (nyaralás, autó) tudták befektetni.[433] Mindezek a plusz jövedelemszerzési lehetőségek a korábbi kiszolgáltatottság helyett (amely a II. világháború utáni években és az 50-es évek folyamán jellemezte a falusi, paraszti megélhetést és mindennapokat), egy kiszámíthatóságot biztosítottak.

[428] Valuch 2001:197-200.
[429] Valuch 2001: 204.
[430] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:19.
[431] Márkus 1996: 97-98.
[432] Laki 1988: 168., Laki 1991: 190., Laki 2003: 89.
[433] Valuch 2001: 204.

A még korábbi, II. világháború előtti időszakhoz képest is könnyebbséget jelentett, hiszen itt valóban volt eredménye a belefektetett munkának. Ha az ember megfeszítetten dolgozott, azt érezhette, hogy valóban mindig előrébb tud jutni belőle, és nem csak a túlélésért, a minimális megélhetési szint eléréséért küzd, hanem azon felül tudja magát és a körülményeit is fejleszteni. Ráadásul egy széles skálából, a megélhetési lehetőségek sokféle típusaiból választhatott magának megélhetési stratégiát, amely leginkább megfelelő volt a személyiségéhez, munkabírásához, vagy anyagi terveihez. Ezek a plusz bevételek mindig olyan összegek voltak, amire stabilan lehetett számítani: ha az ember teljesítette a szükséges munkafolyamatot, például leadott egy hízott sertést, vagy megtermelt egy mázsa vöröshagymát, tudta, hogy azért mennyi pénzt fog fixen kapni. stb. Erre az időszakra és erre a megélhetési formára használom a kiszámítható megélhetés fogalmát.[434]

A nagyüzemi működés

Mindezek mellett az Új Gazdasági Mechanizmus reformjának köszönhetően a szövetkezetek beindíthattak ipari melléküzemágakat, melyek alkalmasak voltak a faluból történő elvándorlás megállítására és a munkaerő megtartására, valamint a szövetkezet jövedelmének növelésére.[435]

Az 1970-es évektől a termelőszövetkezetek vezetése is cserélődött: a korábbi tapasztalt gazdák vagy kiöregedtek, vagy háttérbe szorították őket, és egyre nagyobb arányban agrárvégzettségű fiatalok vették át a vezető pozíciókat.[436]

Az 1960-as, 1970-es években Magyarországon is meginduló ún. zöld forradalom során számos új mezőgazdasági technológiát vezettek be, melynek révén a termelést gyors ütemben lehetett növelni. Újfajta munkaszervezést indítottak meg, komoly befektetéseket eszközöltek a mezőgazdaság szektoraiban.[437] A nagy- és a kisüzemek szoros együttműködése, az állami agrárpolitika, a sikeresen végrehajtott kollektivizáció, a zöld forradalom eredményei, és az ezáltal jelentősen megnövekedő termelési átlag lehetővé tette, hogy a magyar mezőgazdaság teljesen önellátóvá váljék, sőt jelentős mértékben tudott exportra is termelni.[438]

Az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig terjedő időszak a magyar mezőgazdaság történetének talán legsikeresebb időszaka volt. Az 1950-es szinthez képest 1965-re 25%-kal,

[434] ld. erről: Legeza 2015.
[435] Valuch 2001: 201.
[436] Valuch 2001: 198.
[437] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:21.
[438] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:22.

majd 1982-re 126%-kal nőtt az értékesített bruttó agrártermékek aránya.[439] Ebben az időszakban a nagyüzemi mezőgazdasági munka termelékenységi növekedése meghaladta az eddigre már lassabban fejlődő iparét. Ennek egyik kiemelkedő oka az 1961-től engedélyezett háztáji gazdaság volt, mely szépen tudott gyarapodni és fejlődni a nagyüzemmel közös erőforrások talaján.[440]

A 80-as évek elejétől felbukkanó válságjelenségeket még egy darabig tudták mérsékelni a nagyüzemek melléküzemágaival, ill. a kisgazdaságok termelésével. Ekkor már az összmezőgazdasági termelés 40%-a a kistermelésből származott, amit az egyéni gazdasági döntések, önálló mérlegelés vezérelt, a viszonylagos piaci igényekhez alkalmazkodva – ezáltal tudott egyre nagyobb teret szerezni magának. A nagyüzemek már a 80-as évek elejétől növekvő arányban adták bérbe vagy részesművelésbe a földjeiket, ezzel is csökkentve a saját termelési költségeiket. Az 1980-as évek végétől pedig egyre több reformintézkedés irányult a piaci alkalmazkodás alapján a kistermelés nagyobb lehetőségeire – ezek az intézkedések azonban addigra már megkésettek voltak, a megindult válságfolyamatokat nem tudták megállítani. A fő hiba az MSZMP politikai ideológia mentén való uralkodása volt, nem adott teret a gazdasági problémák reális kezelésére.[441]

A lokális, decentralizált redisztribúciónak köszönhetően tudták legtöbbször a termelőszövetkezetek fenntartani magukat, a nagyüzem melléküzemágainak profitját forgatták a mezőgazdasági ágazatokba.[442] Gerjenben cérnázóüzemet hoztak létre a 70-es évek végén a többletmunkaerő részére, Milotán pedig több melléküzemág is működött, a kisebb földterület miatt, munkahelyteremtés céljából. Itt a Tisza közelsége miatt megindult a sóderkitermelés- és szállítás, faüzemet hoztak létre, ahol a régi, nagy diófákat vágták fel furnérnak, parkettának. Varrodát alapítottak, ahol az asszonyok tudtak munkába állni, valamint műanyagüzemük is volt, ahol nagy méretű műanyag eszközöket, pl. csúszdákat készítettek. Tiszaigaron faipari részlege volt a TSz-nek, melyben bútorüzem működött.

1960 után a Márkus István által megállapított 3-as jövedelemszerzési bázis (a mezőgazdasági nagyüzemi bér, a háztáji és az ipari ingázós munkahelyek) nem csak a családi megélhetés szintjén, hanem településföldrajzi szempontok alapján is meghatározta egy-egy falu, lokális közösségi lehetőségeit. Az döntötte el egy-egy település sorsát, hogy a megélhetésnek e három forrása mennyire volt elérhető, ill. a központi településpolitika és az állami redisztribúció intézkedései hogyan érintették a falut – azonban ezek sokszor

[439] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:16.
[440] Juhász 2008: 219.
[441] Varga 2008: 227-229., 238.
[442] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994:25.

egyenlőtlenül oszlottak el.[443] Ezzel is magyarázható némelyik vizsgált település sorsa, pl. Milota esetében a redisztribúció nem működött túl sikeresen, tulajdonképpen magára volt utalva a település, míg vele szemben Gerjennek minden lehetősége adott volt mindhárom megélhetési formára.

Ipar a szocializmusban

A mezőgazdasági ágazat mellett az ipar szintén fejlődésnek indult. Jelen dolgozatban témánk szempontjából a községekben jelen lévő ipari termelés típusa releváns, Dudar vizsgálata miatt. Terjedelmi korlátok miatt nem tudjuk itt áttekinteni a teljes ipari szektor átalakulását a második világháború után.

A kommunista hatalomátvétellel egy időben, 1947-1949 között zajlott a hároméves terv időszaka is. Ennek célkitűzései a háborús veszteségek helyreállítása, az ország újjáépítésének munkálatai voltak, ehhez pedig nagy szükség volt a nehéziparra, ami korábban nem kapott akkora hangsúlyt az ország gazdaságában – agrár-ország lévén –, így jelentős munkaerő-átcsoportosításra volt szükség a mezőgazdaságból az iparba. Ez egy hosszabb folyamat elindítása volt. Az 1949. évi népszámlálás volt az utolsó, amikor az ország népességének még a fele a mezőgazdaságban dolgozott, utána ez az arány csak csökkent az idők folyamán. Nagyarányú toborzás indult meg az ipar szektoraiba: a közlekedés, könnyű- és élelmiszeripar, magánkisipar, mezőgazdaság munkaerőigényét alacsonyabb szintre helyezték, csökkentették, valamint a „maximális mozgósítás" bevezetésével hazarendelték a külföldi munkavállalókat, 1949-től a börtönbüntetésüket töltőket és rendszeres elmegyógyászati kezelés alatt állókat, valamint 1950 után a feloszlatott egyházi szervezetek tagjait is munkára fogták.[444] A nagyarányú átcsoportosítás eredménye az lett, hogy 1951-re munkaerőhiány jelentkezett az állami gazdaságokban és a TSz-ekben, ekkor vált fontossá a nők munkába állítása is: a mezőgazdasági munkák egy részét ők is el tudták végezni az iparba irányított férfiak helyett. A gazdagparasztság gyors gazdasági tönkremenetele, a földek felajánlása és a mezőgazdaság elhagyása következményeként 1953-ra a mezőgazdasági magánszektorban foglalkoztatottak aránya az 1949. évinek a 7 %-ára csökkent.[445] Ekkor már az állam sem volt képes minden földet átvenni a 'felajánlóktól' a munkaerőhiány miatt, ezért a korábbi tulajdonosokat kötelezték

[443] Márkus 1991b: 32.
[444] Belényi Gyula: Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949-1953). In.: uő (szerk.): A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon 1948-1956. Szeged, 1993. 11-55. p. 11-15. p.
[445] Belényi 1993: 34-35.

földjük megművelésére, a családtagjaiknak sem engedélyezték a mezőgazdaság elhagyását.[446] 1952-ben hoztak erre rendeletet, melyben megtiltották, hogy elköltözzön lakóhelyéről az a földtulajdonos, aki nem gondoskodik a földje megműveléséről. Rendeletileg szabályozták a termelőszövetkezetek elhagyását is, nem lehetett toborozni a TSz-dolgozókat más munkára, aki pedig mégis otthagyta a szövetkezetet, az új munkahelyét kötelezték, hogy utasítsa vissza a szövetkezetbe a dolgozót.[447]

A hároméves terv idején a településfejlesztéseket még a helyi adottságokat figyelembe véve tervezték, az MDP[448] céljai azonban, majd az ötéves terv[449] már ezeket figyelmen kívül hagyva a nehézipar és a gépipar fejlesztését ösztönözte. Az ipari városok, települések kiemelt szerephez jutottak ezekben a fejlesztési folyamatokban: kulturális, szociális, kereskedelmi és lakásügyi szempontból egyaránt.[450]

A folyamatok miatt a migráció is tömegessé vált az ország területén: az 1940-es évek végétől egy évtized alatt megnégyszereződött az ingázók száma. 1982-ben 1,5 millió fő volt ingázó vagy munkásszálláson élő Magyarországon.[451]

Dudar is ilyen ipari település volt, melyet a szocialista ipar fejlesztett fel az 1950-es évektől kezdve. Korábbi néhány száz fős lakossága megtöbbszöröződött, hatalmas infrastrukturális, szociális, kereskedelmi, kulturális fejlesztések irányultak a településre, valamint nagyléptékű lakásépítkezéseket is támogatott az állam. Az ilyen iparossá váló falvak eredeti lakói előtte mezőgazdasággal és annak ágazataival foglalkoztak, így a betelepülő ipari munkások élesen elkülönültek tőlük. Az országban több ipari település is ilyen helyzetbe került: szembe kellett nézni a helyiek és a „együtt mentek” konfliktusaival, valamint egyre inkább elterjedt a kétlakiság.[452] A kétlaki életmód a falusiakra volt jellemző, akik korábban foglalkoztak valamilyen mezőgazdasági tevékenységgel, azonban a családnak egy tagja az iparban is vállalt munkát. Ennek fő oka a biztos ipari kereset volt: 1955-ben a munkások és alkalmazottak közül a leggyengébben a mezőgazdasági és élelmiszeripari dolgozók kerestek.[453] Így a családok a mezőgazdaságból származó – többnyire természetbeli – bevételeket ki tudták egészíteni a biztos anyagi jövedelemmel. Szvircsek Ferenc a létalap különbözőségében nevezi

[446] Belényi 1993., 36-39.
[447] Belényi 1993: 36.
[448] Magyar Dolgozók Pártja, 1948-ban alakult, és 1956-ig a sztálinista irányvonalat követő kommunista párt volt Magyarországon.
[449] 1950. jan. 2-án beinduló népgazdasági terv Magyarországon, melynek célkitűzése az ország szocialista iparosítása, a mezőgazdaság fejlesztése, a honvédelem, és az életszínvonal emelése volt.
[450] Belényi 1993:11-55.
[451] Paládi-Kovács 2000b:253.
[452] Erről ld. még: Horváth 2003., Czetz 2007., Sári 2005.
[453] Pető-Szakács 1985:223.

meg a két típusú munkás megélhetését: a telepített, állandó ipari munkások létalapja a bánya. Így a bánya bezárásával további ipari munkalehetőség után tekint. A kétlaki életmódot folytató falusiak létalapja a föld: a bánya esetleges bezárásával visszatér a föld nyújtotta megélhetéshez.[454]

A kizárólag iparban dolgozó falusiak életvitele már nem viselt magán paraszti jegyeket, egyre inkább a polgárosulás felé haladt, ami elsősorban a lakás- és tárgykultúrában mutatkozott meg.[455] Előfordultak az országban olyan munkás-telepek is, ahol egy kis konyhakertet is kialakítottak, állattartáshoz is lehetőséget teremtettek, azonban ennek ellenére a munkáscsaládok többnyire a piacon vásárolták a konyhára valót. Különbözött a két típus gazdasági szemléletmódja is: a betelepülő, telepen élő munkás főként fogyasztói magatartást képviselt, míg a falusi, paraszti szemléletű ipari dolgozó inkább felhalmozó, spórolós volt.[456] Az országban több helyen okozott is konfliktusokat a helyiek és a betelepülők különböző életmódja[457], Dudaron leginkább egyensúlyt találtak a helyzetben: a betelepült munkáscsaládok mivel nem törekedtek önellátásra, hanem mindent pénzért vásároltak, felvevőpiacot jelentettek a háztájizós, kis plusz bevételért küzdő, paraszti mentalitásban élő falusiaknak.

A magyar szénbányászat 1964-ben érte el maximumát, majd utána 1964 és 1988 között 88 milliárd forint beruházás történt, azonban ez idő alatt a széntermelés mennyisége 3%-kal lett kevesebb, dolgozóinak létszáma pedig 2,5%-kal lett több, mint 1951-ben, a szocialista iparosítás kezdetén. 1989-ben összehasonlító adatok alapján a magyar volt a legalacsonyabb termelékenységű szénbányászat a világon.[458]

Egy közösségi megélhetési stratégia – a kaláka

A szocialista korszakban megfigyelhető a kaláka – mint reciprocitáson alapuló kölcsönös segítségnyújtás – virágzása, elsősorban a házépítések során. Minden általam vizsgált településen, szinte minden beszélgetőtársam arról számolt be, hogy amikor építkeztek a családjukkal, a faluban bevett szokás volt, hogy kölcsönösen segítettek egymásnak, a későbbi visszasegítés reményében, illetve a közös munka, együtt töltött idő fontossága, élvezete végett. A Néprajzi Lexikon szócikke szerint a definíció így hangzik: „[a kaláka] *a legismertebb társasmunkák egyike, amelynél a közösség tagjai vagy bizonyos csoportjai (lokális, vérségi,*

[454] Szvircsek 1989: 209.
[455] Horváth 2003:155-156.
[456] Paládi-Kovács 2000b.
[457] ld. erről: Czetz 2007., Horváth 2003., Legeza, 2009., Sári 2005.
[458] Illés 1989:49.

vagyoni) tagjuknak (családjának), vagy egy községi intézménynek szívességből vagy kölcsönösségi alapon munkát végeznek, s amelynél a segítők együtt, egyszerre, társaságban, s rendszerint szórakozással (ének, tánc, mese) egybekapcsoltan dolgoznak. A közösség bármelyik tagja akármikor visszahívhatja a megsegítettet, s az a munka visszaadását, a kalákában való részvételt kötelességének tartja."[459] Csite András szerint a szocialista korban a háztartások a rendelkezésükre álló termelési tényezőket nem tudták máshova felhasználni, befektetni (nem tudtak birtokot szerezni), így a helyi munkaerőpiacon felesleggel jelentek meg. A reciprocitással kötötte le az így felszabadult munkaerejét, arra számítván, hogy ezen befektetését viszonozni fogják, és így virágzott a kaláka.[460]

Véleményem szerint a kaláka intézménye sokkal jobban függött a hagyománytól, mint a gazdasági számításoktól olyan értelemben, hogy ez korábban is így működött a mezőgazdasági munkákban, a házépítési segítségnyújtásokban. Sik Endre a tiszaigari munkacserét vizsgálva szintén arról beszél, hogy nem újraéledésről van szó, hanem egy folytonosságról, ami – ha a szükség úgy hozza – megragadható lehetőség. Jó lehetőség arra, hogy kikerüljék a pénzbeli költségeket azok, akik nem engedhetik meg maguknak.[461] Emellett pedig sok esetben közrejátszik a szórakozás, együtt-levés élménye, ami miatt elmentek az ilyen közös alkalmakra. *„Hát itt is volt már, hogy legszívesebben mondtam volna, hogy ne jöjjön már bátyám! De annyira jók, összetartók voltak az emberek, hogy még ha nem is csinált semmit se, de csak eljött azért a pohár sörért, azért a jószándék benne volt, na, hogy jött, aztán lapátolt, vagy… Óóó, hát mondom, itt 20 alatt nem voltunk sose! De máshol se! Akkor az úgy működött, hogy egy hétvégin az alap az kész volt."*[462] Ez egy természetes reciprocitáson alapuló folyamat volt, a kollektivizálás előtti falusi társadalomban éppúgy, mint a TSz-esítés utáni falusi közösségekben.

Korábban, az egyéni gazdálkodás idejében a társasmunkákban, kölcsönös segítségnyújtásokban a munkáknak típusok szerinti rangsorolása is életben volt a paraszti közösségekben. Így tehát – ahogy Tiszaigaron, Milotán is láttuk –, a nagyobb gazdák által nyújtott fogatos segítség, az 1 napi fogatos munkáért min. 2 napos gyalogmunka járt vissza, de leggyakrabban 3 napról szólnak a visszaemlékezések. Csíki Tamás is felidéz erre vonatkozó beszámolókat, és kiemeli, hogy az 1950 utáni etnográfiai kutatások mindezt a kiszákmányoló szemlélet fényében interpretálták (mely a kuláküldözések kapcsán is 'kapóra' jött a nagygazdák elleni érvként), azonban a közvetlen beszámolók narratívájukban nem feltétlen negatívumként

[459] Szabó 1979: 713.
[460] Borsos-Csite-Letenyei 1999:153.
[461] Sik 1981: 61-62.
[462] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.

emelték ki, hanem kölcsönös egymásrautaltságként értékelték a helyzetet a 'nagygazda' és munkásai, napszámosai között.[463]

Mindamellett ez nem volt automatikusan működő rendszer minden falusi közösségben, volt, ahol a közösség tagjai mind maguk végezték el a szükséges munkáikat, vagy fizetett munkaerő alkalmazásával.[464]

A korszak és a falubeli közös munkahelyek, nagyüzemek talán még táplálták is ennek a közösségi tudatnak a fennmaradását, a közösségi programokkal, KISZ szervezetekkel, brigádokkal, ill. már maga az is összetartó erő lehetett, hogy a mindennapokban az egész falu 'egy csapatban játszott' a közös munkahelyeken: a faluban működő nagyüzemekben. Természetesen nem csak a közösségi élményről, szórakozásról van itt szó, hanem ez egy szigorúan vezetett rendszer volt: számontartották, hogy ki-hány napot segített, esetleg még a munka bonyolultságát, megterhelőségét is megjegyezték, és ennek fényében, ezzel arányosan kellett 'visszasegíteni'.[465] Anyagilag tehát komoly előny volt ezzel a lehetőséggel élni, de erkölcsileg sokszor hátrány, mert addig adósnak érezte magát az ember, amíg vissza nem segítette, amivel tartozott. Gerjenben az egyik adatközlőm kőműves szakmájánál fogva már a saját építkezése előtt hosszú időn keresztül járt segíteni mások építkezésén. Így amikor ők fogtak hozzá, 7 hónap alatt felépítették a házukat, a rengeteg 'visszasegítő' ismerőssel. *„8-10 éven körösztül, valaki az ismerősök, barátok, munkatársak közül építkezett, mint kőműves mentem segíteni, nem fogadtam el pénzt. S akkor mikó' én építkeztem, akkor az mind, csak már előre szóltak, hogy szólj ám, szólj ám!"*[466] Egy külön füzetben vezette magának az egész építkezést, hogy melyik napon mit csináltak, és ki jött neki segíteni. Ez is amiatt volt fontos, hogy később saját magának is tudja számontartani, hogy kinek-mennyivel tartozik. A többi interjúalanyom nem vezette ennyire részletesen, de többen is beszámoltak a segítségnyújtásokról építkezések idején. *„ez a ház úgy épült, hogy nem fizettünk rá segédmunkást, csak kőművest.* […] *Barátok, ismerősök, kollegák. Na jó, hát itt főzni kellett, meg 'A' betűvel kezdődő italokat kellett biztosítani, de szinte hétvégeken épült, és saját erőből."*[467] *„… mi is, mikor építkeztünk, itt vót annyi ember, há' nem győztem főzni! Hát jött mindenki, segítségből csinálták."*[468] Dudaron a beszélgetések során nem került szóba a kölcsönös segítségnyújtásnak ez a formája, itt viszont az építkezéseknél a falu életét

[463] Csíki 2018: 98-99.
[464] Csíki 2018: 101-102.
[465] Sik 1981: 56.
[466] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[467] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[468] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.

meghatározó bánya nyújtott sok kedvezményt, lehetőséget, különösen a dolgozóinak. *„Hát például ez a ház, mikor épült, hát ugye a férjem is föliratkozott házépítésre. És akkor úgy segítették a fiatal bányászokat, hogy anyagot adtak.* […] *Sose felejtem el, 6600 forint készpénzt adtak csak a ház fölépítésére."*[469]

A szocialista korszak hatása a magyar paraszttársadalomra: polgárosodás és paraszttalanítás

A parasztságról Erdei Ferenc ad részletes meghatározást 1941-ben, mely szerint a körébe tartozik nemcsak a birtokos parasztság, hanem a nincstelen földművesek, a mezőgazdasági munkások, a paraszti rétegeket közvetlenül kiszolgáló iparosok, és emellett a falusi, a mezővárosi és a városi agrárlakosság is.[470] Parasztosodásnak nevezi azt a hosszan tartó, kölcsönös folyamatot, mely a dolgozók és az „urak" osztályára való rétegződés: valakinek dolgozni kell (földművelést és ipari munkát végezni) ahhoz, hogy mások ettől mentesülve élhessenek.[471]

A paraszti réteg egy folyamatos társadalmi és kulturális változáson megy keresztül, mely a polgárosodás irányába mutat, végeredménye pedig a paraszti réteg megszűnése, polgárrá válása. A folyamat során a parasztság megszabadul jogi kötöttségeitől, a felsőbb társadalmi rétegek felé való kiszolgáltatottságától, és egy önálló, vállalkozóképes réteg lesz.[472]

Az 1940-es évek végén a kommunista fordulat megszakította a földreformmal és a demokratikus fejlődéssel épphogy lendületet kapó polgárosodást, és a társadalom nagyobb részét az állami bérmunkás sorba kényszerítette.[473] A Magyar Kommunista Párt aktív szerepet vállalt a földosztásban, hiszen a földek elkobzása, kisajátítása a földosztás céljaira, valójában bizonyos formában már a kommunista hatalomátvétel, majd a kollektivizálás előkészítésének is tekinthető, a nagybirtokok, gazdagparaszti birtokok egy részét már itt kisajátította az állam saját céljaira.[474]

[469] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1932.
[470] Erdei 1941: 1-19.
[471] Erdei 1941: 23.
[472] Kósa 1998: 43.
[473] Szelényi 1991: 203.
[474] Az így igénybe vett 5.6 millió holdnyi terület kb. 60%-át osztották szét az igénylők között, a fennmaradó 40%-ot (főleg erdő-és legelőterületeket) állami, községi és szövetkezeti tulajdonba adták át, így tehát az állam is haszonélvezője lett a földreformnak. Varga 2015: 591.

A szocialista államberendezkedés és ideológia igyekezett a parasztságot, mint társadalmi réteget megszüntetni és átalakítani.[475] A falusi-paraszti lét ismertetőjegyeit eltüntetni, és egy ideológia mentén polgárosítani, a városihoz hasonlóvá tenni (nevezhetjük akár erőszakos polgárosításnak is a folyamatot). Hasonló elképzelése volt Erdei Ferencnek is, aki szívügyének tartotta a magyar falvak helyzetét, a feudalizmus keretei között létező paraszti társadalom jobbító szándékú átalakítását: véleménye szerint a falvak fejlesztésével egyre inkább közeledni kell a városi lét felé életszínvonal, infrastruktúra, életmód tekintetében, mert szerinte csak így menthető meg a falu jövője: ez életben maradásának kulcsa.[476]

Az 1960-as évektől a kompromisszumokra is hajlandó kádári vezetés során a polgárosodási folyamat újra beindulhatott: az államgazdaság mellett plusz munkával kezdték kialakítani a polgári létet.[477] A háztáji gazdaságok, a kisüzemi termelés engedélyezésével a falusi lakosság számára újra lehetővé vált, hogy szabadidős munkával, mezőgazdasági tevékenységek révén plusz jövedelemhez jusson. Ezzel újra kapott egyfajta önállóságot, önálló vállalkozási lehetőséget, a korábbi paraszti létformának egy amorf lehetőségét. A kisüzemi termelés jellege vidékenként, településenként eltérő volt, így más-más stratégiák alakultak ki közösségi szinten, többnyire ezekhez illeszkedve alkalmazták az egyének is a háztájiban megvalósítható gazdasági tevékenységeket. A terepmunkáim során megismert települések között ilyen tendenciák voltak például Gerjenben (Tolna m.) a sertéshizlalás, Milotán (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) a szarvasmarha nevelés és tejleadás, Tiszaigaron (Jász-Nagykun-Szolnok m.) a sertéshizlalás mellett a háztájiban való növénytermesztés (vöröshagyma, mák, cukorrépa). Ezek a lehetőségek helyben adottak voltak, mindenki maga döntötte el, hogy milyen mértékben kíván élni vele, mennyi plusz munkát fektet ebbe a szabadidejéből.

Ezek a plusz jövedelemszerzési lehetőségek biztosították az általam 'kiszámítható megélhetésnek' nevezett életformát. Tudni lehetett, hogy az elvégzett munka után fixen mennyi pénzre számíthat az ember, a megtermelt javakat (akár meghizlalt jószágot, akár megtermesztett növényt) mindig átvették tőle, kifizették, nem volt benne kockázat. Ez biztosította a családok egyről a kettőre való jutását, boldogulását, sokszor banki kölcsönök nélkül is. Így az emberek tudtak javítani az életkörülményeiken: elkezdtek építkezni, házat bővíteni, a lakáskultúrában modernizálni, nyaralni járni, autón utazni.

„- Az a két szoba, hát illetve három szoba, azt '62-be' építettük. Tehát ez az időszak volt az, amikor már jobban lehetett boldogulni tényleg.

[475] Erre utal a korszakban bevett megnevezés is: „dolgozó parasztság", mintegy munkásként tekintve a parasztságra.
[476] Erdei 1940.
[477] Szelényi 1991: 203-204.

- És akkor miből tudták megépíteni? Kellett hitelt felvenni?

- Nem, nem. Adtunk el tehenet.

- A háztájiból?

- Igen. Tehát ez mind ebből."[478]

„De azon izélek, hogy az az érdekes az egészbe', hogy akkor leadtunk mondjuk 3 hízót, akkor azér' kaptunk egy bizonyos összeget, de az olyan összeg volt, hogy abból tudtál tervezni, hogy most megcsinálsz egy 20 méteres kerítést, vagy egy melléképületet, vagy valamit, érted."[479]

„Azt tudom, hogy eladtuk a tehenet, az utolsó tehenet, abból vettük a színes tévét."[480]

Emellett pedig a társadalmi mobilitási lehetőségük is bővült: a gyerekeket tudták taníttatni, városra iskolába járatni, felsőoktatási tanulmányaikat támogatni. Az így szerzett tudás révén pedig a gyerekek már kiléphettek a falusi létformából, és a paraszti életkörülményekből megmaradt utolsó elemeket is maguk mögött hagyhatták.

„Úgyhogy úgy volt, hogy tetszik tudni kislányom, hogy felépítettük, azt odaadtuk a fiunknak, a kislányunk elvégezte az iskolát, tanár lett, ő meg elment Szatmárcsekébe, ott vettünk egy kis lakást neki."[481]

„Hát rengeteget dolgoztunk. Itt csak fizetésből nem épült volna fel a ház. És mellette a lányaink tanultak. Középiskolában, és méghozzá Kalocsán, ott mind a kettőt vinni kellett, pénteken menni kellett értük, aztán vasárnap vinni kellett őket vissza. Maradt Kalocsa, mert ő kiskorától ének tanárnak készült, lett is belőle, de ahhoz kellett a zeneiskola."[482]

„A másik lányomék, ők is építkeztek, jócskán beszálltunk. […] *Hát a bútort is, nem azt mondom, hogy az összes lakást, de azt is mi rendeztük be főleg."*[483]

A korszak agrárpolitikájának 3 elsődleges célja volt: 1. a mezőgazdasági termelés intenzívvé tétele által a lakossági ellátás minél szélesebb körű biztosítása. 2. A falu és a város közötti különbségek csökkentése. 3. A munkás-paraszt szövetség erősítése az ideológiai célkitűzés mentén.[484]

Az önállóság megszüntetésével, alkalmazotti státuszba kényszerítésével valóban megváltozott a falusi, korábban paraszti társadalom mentalitása, életmódja. A föld magántulajdonának megszűnésével már nem járható tovább az a korábban tradicionális életpálya, amelynek legfontosabb célja a földszerzés volt. Bizonyos összetevőiben

[478] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1928.
[479] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[480] Interjúrészlet Milota, 2011. Szül. 1947.
[481] Interjú-részlet, szül. 1935. Milota, 2011.
[482] Interjú-részlet, szül. 1948. Gerjen, 2012.
[483] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1928.
[484] Ö. Kovács 2008a: 515.

megfigyelhető a szétesőparaszti hagyomány elemeihez való ragaszkodás, mely a háztáji kisgazdaság művelésének köszönhetően maradt fenn. A kettő közötti szakadékban azonban megszakadt az ismeretek átörökítésének rendje, és jelentős mennyiségű gazdálkodási tudás és tapasztalat veszett el. [485] Márkus István a változási folyamat kapcsán egy társadalompszichológiai tényezőt is felvet: a korábban paraszti rétegek ambícióik kibontakozását is látják az újfajta családi kisgazdaságokban, és ezzel párhuzamosan lehetőséget kapnak arra, hogy megszűnjenek parasztok lenni – városias jellegű életszínvonalat alakíthatnak ki maguknak: fürdőszobás, többszintes házak, városias lakberendezés, öltözködés, modern technika (televízió, háztartási eszközök). A paraszti létből magával hozott elszántsággal, tűrőképességgel tudott kilépni a paraszti keretekből, és utódait is véglegesen kimenteni belőle.[486] A falun élők városi életmódjának felvételével párhuzamosan migráció is megindult a városok felé, ami egy idő után már nem tudott tovább burjánzani, így egyre növekedett az ingázók száma, akik még falun éltek, de már a városba jártak nap mint nap dolgozni. Emiatt a falvak agrárjellege is megváltozott – azt mondhatjuk, hogy a hagyományos magyar falu a hagyományos parasztsággal együtt tűnt el.[487]

Szabó István 1965-ben született meghatározása szerint: „*A parasztság mint egységes rendi osztály felbomlott a kapitalista rendszerben, de továbbra is megmaradt olyan tágabb társadalmi keretként, amelyet az említett értelemben gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális meghatározottságok parasztként fognak egybe*.”[488] Ebből a definícióból is az tűnik ki, hogy bár eredeti formájában, funkciójában már nem beszélhetünk ugyanarról a parasztságról, mint a II. világháború előtt, de bizonyos elemei még megmaradtak a szocialista korszak kínálta keretek között is.

Parasztosodástól a paraszttalanításig

Az itt bemutatott folyamat Erdei parasztosodás fogalmától indult, az 1945-ös földosztás megerősítette a parasztság létrehozását, majd a szövetkezetesítés, és a kisüzemi, háztáji termelés egy másfajta formába kényszerítette a parasztságot, mely már megszűnőben volt, de bizonyos elemei még mindig továbbéltek ekkor. Ezt Kovách Imre látszik lezárni a „paraszttalanítás” fogalmának bevezetésével.

Véleménye szerint három szinten zajlott le a folyamat:

[485] Valuch 2006a: 116-117.
[486] Márkus 1991: 201.
[487] Romsics 2007: 355-356.
[488] Szabó 1965: 15.

1. Társadalmi paraszttalanítás – melynek során a mezőgazdasági funkciók változtak meg a gazdálkodók körében. A paraszti termelésből származó javakat nem tudták a földvásárlásokba, a termelésbe visszaforgatni – elsősorban a fogyasztásra fordították.
2. Strukturális paraszttalanítás – a parasztságnak, mint társadalmi osztálynak a differenciálódása, majd eltűnése. Ennek fokozatai a kollektivizációban, a kádár-kori modernizációban és a rendszerváltozás utáni posztszocialista vidéki átalakulásban jelölhetők meg.
3. Kulturális paraszttalanítás – kulturális tradícióvesztés. A paraszti társadalom intézményeinek funkcióvesztése következtében épültek le a hagyományos paraszti értékek és tradíciók.

Ezek a folyamatok a szocialista korszakban indultak meg, a kor politikai, ideológiai berendezkedése és intézkedései nyomán. A véglegesedésük azonban a rendszerváltozás utáni posztszocialista időszakra tehető, amikor a megkezdett folyamatok végére pont került – a célt tévesztett kárpótlási rendszer, illetve a fogyasztói társadalom globalizálódó folyamatai miatt.[489]

Tiszaigar

Földosztás majd a paraszti ellehetetlenítések

Az 1945-ös földosztás során kb. fele-fele arányban történt a földek elkobzása (1211 kat. hold) és megváltása (1425 kat. hold). Bőségesen rendelkezésre álltak a földek, igénylők is voltak nagy számban. A korábbi napszámos mezőgazdasági munkások, cselédek, törpebirtokosok (az előző fejezetben láttuk, hogy ők tették ki a helyi társadalom megközelítőleg 80%-át) átlagosan 5-5 holdat kaptak, amelyet gyermekenként kiegészítettek 1-1 holddal. Házhelyet is osztottak, a tanyán élők beköltözhettek a faluba, ezzel is javítva az életkörülményeiken és az infrastrukturális eszközökhöz való hozzáférésükön.[490] Jellegzetesen mutatja a két korszak találkozását, hogy a korábbi gazdasági cselédek sok esetben nem merték elfogadni a földet, mert féltek, hogy ha visszajön az uraság, akkor baj lesz.[491] Végül az önálló gazdálkodásba belefogó korábbi nincstelenek sokszor gazdasági eszközök, szerszámok és tapasztalati tudás nélkül nehezen boldogultak. Valamennyi eszközt, vetőmagot szintén

[489] Kovách 2005.
[490] Tausz 1981: 40.
[491] Tausz 1981: 46.

szétosztottak az uraság készleteiből, de ez nem jutott mindenkinek. Ők pedig gyakran megint abba a spirálba estek, hogy segítséget kellett kérni, amit aztán többszörösen kellett visszasegíteni, tehát megint egy munkaerőuzsora kezdett kialakulni.[492]

Tiszaigaron is jellemző volt az országos paraszti ellehetetlenítés: a súlyos adóterhek, beszolgáltatások, valamint a tagosítás is sújtotta a település gazdáit. Somorjai Ildikó és Tausz Katalin a Béres család történetét elemző bemutatásában így szerepel ez az időszak, a visszaemlékezésekből: *"»Aztán egyszer meg, ez már 50-ben volt, megy ki az uram, hát ott van a földön két ember traktorral. Kérdezi őket, hogy mit csinálnak, mondják neki, hogy szántanak, mert ezt a földet már elvették, már nem az övé. Később aztán adtak helyette másikat, de az már nem volt olyan jó föld, meg két tagban is adták. Akkor már nekünk is be kellett lépni a téeszbe. A csikókat eladtuk, meg eladtunk mindent, ezt meg bevették.«" [493]* A tagosítás a bizonytalanságot, kiszámíthatatlanságot is növelte, hiszen úgy tűnhetett, hogy bár kiosztották a földeket, de mégis bármikor elvehetik, újraoszthatják, kicserélhetik. Az egyébként is bizonytalanabb habitusú, frissen „felszabadult" gazdasági cselédek nehezen igazodtak el ebben az önálló világban, hozzá voltak szokva, hogy vezetik őket, és megmondják, hogy mikor-mit kell csinálni. Így az egyébként is nehezen boldoguló friss önálló gazdák bizonytalansága még tovább erősödött a növekvő terhek és a tagosítás súlya alatt. *„»Jobb hát a téesz-ben, persze, hogy jobb itt. Legalább ennek az idegességnek, az állandó beszolgáltatátsnak nem voltunk kitéve. Mert tényleg úgy van, hogy azért csak bántotta az embert, hogy már beadtuk, beszolgáltattuk, az adót kifizettük, mert az ember mindig azon igyekezett, hogy eleget tegyen a kötelességének és akkor mégiscsak elvitték aztán.«".[494]*

Termelőszövetkezet

Az első termelőszövetkezeti csoport 1949. dec. 21-én alakult meg, Sztálin 70. születésnapján. Ettől az évtől hirdette meg Rákosi Mátyás, az MDP főtitkára a szövetkezetesítési kampányt, melynek során a többségében agrárproletár lakosságú Tiszaigar is a szövetkezeti útra lépett. Ez az út nem volt azonban zökkenőmentes. Az első, Petőfi TSzCs 21 taggal alakult meg, akiknek a zöme korábbi agrárproletár vagy törpebirtokos volt[495]. Azok körül kerültek ki az első tagok, akik az önálló gazdálkodással nem boldogultak, és úgy voltak

[492] Ángáriába, visszadolgozásért kaptak segítséget, például a fogatos gazda 1 napi szántást elvégzett, de cserébe 3 napot kellett visszadolgozni. Tausz 1981: 60.
[493] Somorjai – Tausz 1982: 55.
[494] Tausz 1981: 72.
[495] Pogány 2001: 53.

vele, hogy könnyebb lesz a közösben dolgozni, mint a néhány hold saját földön eszközök, jószág nélkül kínlódni.[496] Egyik adatközlőm így mesél erről az időszakról: *„A lényeg az, hogy én tulajdonképpen azzal, hogy '49. december 21-gyel beléptem a termelőszövetkezetbe, ez azt is jelentette, hogy én alapítótagja voltam a szövetkezetnek, mert 21 fő volt akkor. 21 fő volt a taglétszáma a termelőszövetkezetnek. Hát az is úgy indult, hogy 4 lova volt a szövetkezetnek, tehát két fogat, akkor még parasztszekér, tudja, hogy hogy nézett ki az annak idején.* […] *Olyan munkákat lehetett végezni, hogy hát kapásnövények termesztése, kapálni, kaszálni, aratni, és ahhoz volt négy ló, tehát két fogat, és hát így próbált a termelőszövetkezet elindulni azzal, hogy hát majd valami csak kijön belőle."*[497] A TSzCs első évének eredményei meglepően jól alakultak: ismerték a helyi viszonyokat és a földek tulajdonságait, a korábbi egyéni gazdálkodó évek (1945-1949) esetleges sikertelenségei után lendületet adott a tagoknak a közös munka és a közös felelősség, így mindenki igyekezett tevékenyen részt venni a feladatokban.[498] Visszataláltak a korábbi, jól ismert és megszokott munkaformához, megszabadultak az önállóság terhétől, a kockázatvállalás és a tervezés felelősségétől, és újra mások irányítása alá kerülhettek. Ez volt számukra a jól ismert munkakörnyezet. „*A közös, nagyüzemi gazdálkodás lehetővé tette a cselédi tudat részbeni átmentését is a megváltozott viszonyok közé*."[499] A TSzCs rövidítését is úgy értelmezték, hogy Tovább Szolgáló Cselédek.[500] *„Mert hiába azt mondták, hogy a demokráciában nincs cseléd, csak alkalmazott. De én azt mondom most is meg holnap is, mert másképpen nem mai gyerek vagyok, hogy ahol parancsolnak, ott csak cseléd van."* [501]

A kezdeti 21 tag 80 holdon kezdte meg a gazdálkodást, azt pedig az előbbi interjúból tudjuk, hogy csupán két igásállatuk volt.[502] A tagok közül többen is nincstelenként léptek be a csoportba, de a többiek között is – mivel a földosztáskor kaptak csak földet – sokuknak gazdasági felszerelésük igen hiányos készletben mutatkozott meg. Később csatlakoztak még hozzájuk a faluban – a korabeli sajtóból úgy tudni, hogy a sikeres gazdálkodás hatására, hiszen a falubeliek is látták, hogy a közös termelés hatékonyabb, jobbak a terméshozamok a közösen művelt földeken.[503]

[496] Mátyus – Tausz 1984: 141.
[497] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.
[498] Pogány 2001: 55-57.
[499] Tausz 1981: 75.
[500] Tausz 1981: 68., Pogány 2001: 58.
[501] Mátyus – Tausz 1984: 123.
[502] Interjú Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.
[503] A Magyar jövő 1951. február 16-ai számában (6.) az arányokat úgy írja, hogy míg az egyéni gazdaságokban 3-4 mázsa zab termett egy holdon, addig a közösben 11 mázsa. Árpából az egyéniben 7 mázsa, a közösben 12 mázsa. Pogány Mária kisebb különbséget nevez meg, de ő is a közös gazdálkodás javára (egyéniben 6-7 mázsás átlag termések, míg a közösben 8 mázsa). Pogány 2001: 56.

A következő gazdasági évben jelentősen megugrott a TSzCs taglétszáma és a megművelt föld területe is. 1950 őszére 127 tag művelt 790 kat. holdat, majd 1-2 hónappal később pedig 280 fő és 1027 kat. hold tartozott a szövetkezethez (az arányokból is látszik, hogy nagyobb arányban nőtt a taglétszám, mint a földek mennyisége, tehát sok lehetett közöttük a föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező tag). A növekedés egyik oka lehetett a valóban eredményesen zárt gazdasági év, másik oka pedig, hogy Szolnok megye kiemelt célpontja volt a kísérleti kollektivizálásnak. Népnevelők, agitátorok, a tiszaörsi gépállomás dolgozói járták a falut, hogy rávegyék az embereket a közös gazdálkodásra.[504] Véleményem szerint az agitációk sikerét növelhette a település társadalomszerkezeti múltja is: a fentebb már bemutatott cselédi és agrárproletár réteg magas aránya, nevezhetjük cseléd-habitusnak, akik sok esetben nehezen boldogultak az önálló gazdálkodással, valamint megszokott munkarendszerük is jobban kívánta a korábbi 'alkalmazotti' létet. Így tehát feltételezhetjük, hogy – természetesen öntudatos parasztgazdák kivételei mellett – nagy arányban könnyen beálltak a közös művelésbe, ami a korábbi nagybirtok rendszer munkakörnyezetéhez volt hasonló.

1951-től erősebb agitációt indítottak a még továbbra is egyéni gazdálkodást folytató gazdák ellen, kifejezetten a közép-és kisparasztokat célozva. Ebből az agitációs folyamatból jött létre az I. típusú termelőszövetkezeti csoport, Győzelem névvel. Ez többnyire tehát a középbirtokos gazdákat foglalta magába, néhány 'kulcsembernek' számító középgazda erőszakos megnyerésével. A folyamat során az ÁVH[505] támogatásával dolgoztak az agitátorok, az utolsó felvonásban behívattak a tanácsházára 13 kulcsfontosságú középparasztot, majd hosszas rábeszélések és erőszakos nyomásgyakorlás hatására végül aláírták a belépési nyilatkozatot. A névválasztás is ezt a folyamatot tükrözi, ironikus fájdalommal: legyőzték őket.[506]

„ …agitációval, nagy agitációval, emlékszem rá, menni kellett, tudták meggyőzni arra, meg hát azt is el kell mondani, hogy bizony sokat erőltettek is. Nem nagyon, nem nagyon lehetett ottan kibújni alóla."[507]

Állami gazdaság

[504] Pogány 2001: 58.
[505] Államvédelmi Hatóság, politikai rendőrség
[506] Pogány 2001: 75-76.
[507] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.

1948-1949-ben[508] alakult meg a Tiszaigari Állami Gazdaság. Birtokösszetétele a korábbi nagybirtokosok területeiből tevődött össze, összesen 400 holdon.[509] A legnagyobb korábbi birtokos, id. Széky Péter, bár a törvény értelmében megtarthatott 100 holdat, arról mégis inkább lemondott, és Budapestre költözött. Magnemesítő vállalatoknál dolgozott, majd később a Mezőgazdasági Minisztériumban.[510] Kardos László azonban úgy írja, hogy 1945-ben Széky Péter meg is halt (előző évben, 1944-ben Széky István is elhunyt),[511] egy újságcikk tanúsága szerint pedig 1946-ban halt meg (1996-ban emlékeztek meg halálának 50. évfordulójáról)[512].

Az állami gazdaság a Tiszaigar és Tiszaörs közötti területen működött, a két település lakosságából tevődött össze a dolgozói kollektíva. Működésének kezdetén a szervezetlenség jellemezte, több intézményi átalakítás és területi átcsoportosítás után az 1952-es tagosítás során egy jelentős része a Petőfi TSzCs-hez került, és végül 1080 kat. holdban állandósult a területe.[513] Többnyire azok jelentkeztek ide munkára, akiknek a földosztásnál nem jutott föld, vagy nem is merték elfogadni, esetleg túl későn értek haza a háborús hadifogságból, ill. a fiatalok, akik önálló vagyonnal még nem rendelkeztek, első munkahelyükként itt kezdték meg a munkát. Ebben az intézményi formában is megtarthattak a dolgozók ún. illetményföldet, ami a háztájihoz volt hasonló.[514] A dolgozók korábbi társadalmi státuszát tekintve az 1951-es 120 főből 61 fő volt újbirtokos (korábbi cseléd), 53 fő nincstelen, valamint 5 fő iparos és 1 középparaszt.[515] Ezek az arányok is alátámasztják a korábban megfogalmazott helyzetet: azok kerültek ide dolgozóként, akik önállóan nem boldogultak a megélhetéssel, szükségük volt egy szigorú szervezeti formára, amelybe becsatlakozhatnak. Hasonló arányok mutatkoznak még 1954-ben is, azonban az ekkor 320 fős dolgozói létszámnak csupán kb. az 1/3-a tiszaigari. A gazdaság vezetése és szakmai hozzáértése a kezdeti években hagyott kívánnivalót maga után, végül 1952-ben kezdődött egy sikeresebb időszak. Ekkor döntöttek amellett, hogy az állattenyésztés legyen a fő profil, ugyanis legelőterület adott volt bőven.[516] Mindezek mellett 1956-ig a tiszaigari állami gazdaság is veszteséges volt, a korabeli agrárpolitika, a drága beruházások, az agrárolló és a szakszerűtlen vezetés miatt.[517]

[508] Pogány Mária 1948-at ír, Polgárné Táll Éva 1949-et, Tausz Katalin is 1949-et. Pogány 2001: 85., Polgárné 1982: 30., Tausz 1981: 66.
[509] Pogány 2001: 85.
[510] Tausz 1981: 40.
[511] Kardos 1997: 229.
[512] Új néplap, 1996. júli. 9. 3. A Székyekre emlékeztek Tiszaigaron. Az értékteremtő múlt tisztelete.
[513] Pogány 2001: 85.
[514] Tausz 1981: 66-67.
[515] Pogány 2001: 86.
[516] Pogány 2001: 87.
[517] Pogány 2001: 90.

Az 1953-as, Nagy Imre miniszterségе idején meginduló enyhülés a mezőgazdasági szektorban Tiszaigaron változóan éreztette hatását. Az állami gazdaságban nem történt változás, a Petőfi TSz-ben néhányan meginogtak, de végül a 123 tagból senki nem lépett ki. A Győzelem TSz azonban felbolydult, szinte el sem akarták hinni az új kormányprogramot, amely szerint ki lehetett lépni a TSz-ből, és kivinni a földet is. Ennek eredményeként 157 tagja maradt a szövetkezetnek, és 106-an kiléptek a közös gazdálkodásból.[518]

A kádári szocializmus kínálta lehetőségek

A Kádár-korszak kiépülő szocializmusában a helyi termelőszövetkezet és az állami gazdaság kínálta a munkahelyet a lakosság zömének. 1960-ban 78.4%-a a mezőgazdaságban dolgozott, ennek 59% a TSz-ben.[519] A falu az ipari központoktól távol helyezkedik el, az iparban dolgozók többsége eleinte Budapestre járt dolgozni. Ekkoriban a lakosság 35-40%-a nem kapott munkát a településen, így ők lettek az ipari ingázók.[520]

Kezdetben a nők munkába állása okozott nehézséget, ezért ők főként otthon a háztartásban, illetve a háztáji gazdaságban dolgoztak. A munkalehetőségek szűkössége miatt elvándorlási tendencia is kirajzolódott a korszak kezdetén. Pogány Mária adatai szerint 1949-1970 között 415 fővel csökkent a település lakossága, az iparosítás idején az ipari központok szívták fel a munkaerőt[521], Polgárné Táll Éva pedig úgy fogalmazza meg, hogy 1960-1970 között kb. 1/3-ával csökkent az aktív kereső férfiak aránya, a fiatalok elvándorlása volt jellemző.[522]

Később fokozatosan kiépültek kisebb ipari üzemek a környéken is: Tiszafüreden Hajó- és Darugyár, valamint alumíniumgyár és építőipari KTSZ-ek (kisipari termelőszövetkezetek) működtek, ez utóbbiak főként szakmunkás munkavállalókkal. Karcagon (30 km-re Tiszaigartól) üveggyár és Kunmadarason (14 km) varroda. E két utóbbi hely a nőknek is kínált munkalehetőséget.[523]

Kialakult egy viszonylagos egyensúly: a környékbeli munkalehetőségek miatt az elköltözési tendencia lassult, és az ingázás lett jellemző. Pogány Mária közöl egy adatot,

[518] Pogány 2001: 95-98.
[519] Polgárné 1982: 32.
[520] Polgárné 1982: 31.
[521] Pogány 1987: 430.
[522] Polgárné 1982: 32.
[523] Pogány 1987: 430-431.

miszerint 1977-ben a faluban 300 aktív kereső van, akik közül 130 fő naponta, 80 pedig hetente ingázik. Ez összesen 210 ingázó, az aktív keresők közel 2/3-a.[524]

Háztáji

A TSz kínálta háztájizási lehetőségekkel azonban igyekeztek élni a tiszaigariak, és még a budapesti ingázók is foglalkoztak otthoni kisgazdasággal – családtagok révén tettek szert háztáji földre. Az egyik interjúalanyom a MÁV-nál helyezkedett el pályafelújítási munkásként. *„BLB: Jobban járt, mintha itthon a TSz-ben dolgozott volna? - Akkor még igen, jobban, jobban. Hát azér'. Meg akkor még megérte eljárni, tehát megfizették rendesen."*[525] A TSz-es fizetés bár kevesebb volt, annyiban volt mégis megfelelő, hogy legalább otthon volt az ember a családjával, ill. a háztáji plusz munkával tudta növelni a bevételét. Tiszaigaron a háztáji növénytermesztésnek voltak szezonjai, időszakai, éppen mikor-melyiket fizették meg a legjobban, olyankor a falu háztáji gazdálkodói nagyrészt arra szakosodtak. Ilyen nagyobb szezonja volt például a vöröshagymának, volt még mák, bab, töktermesztés, emellett jószágnevelés (hízó, tehén) is. *„Akkor volt még egy időbe divat ez a sertéshizlalás is, az is ment úgy, a TSz-en keresztül, hogy vót ilyen üzletkötőnk, direkt azt arra, háztájis volt az is, az vót a neve, hogy akkor mondta, hogy na."*[526] *„Hízó, fiasdisznó volt, bika is vót, fejős tehén, úgyhogy vót."*[527] Előfordult az is, hogy nem az állami Állatforgalmi Vállalatnak adták le a hízott jószágokat, állatokat, hanem otthon levágták, és a falun belül, házakhoz eladták. *„Sokat levágtunk, azt szétmértük, meg volt 3-400 csirke, előnevelt, azt úgy adtam el kilósan, másfél kilósan.* […] *Elvitték háztul, szombaton gyöttek vágni való csirkéért. Amelyiket akarta, megfogtuk, azt lemértük, és kész."* [528]

Legtöbbször a háztáji földön megtermelték a takarmányt az állatoknak (baromfit is szinte mindenki tartott, de azt többnyire saját részre), és időnként még mellette kisebb területeken egyéb, fent említett növényeket. *„Hát akkor volt ez a háztáji föld akkor is, akkor meg úgy írattuk, hogy búza, kukorica. Hát ez a hagyma ez csak egy holdat vett el, az nem nagy terület volt."*[529] Ezekből az időszakosan kifizetődő növényekből több éven keresztül állandó plusz bevételük származott. *„Így hagymáztunk, mer' itt akkor az volt a, ez a magról vetett*

[524] Pogány 1987: 447.
[525] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[526] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[527] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1942.
[528] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1942.
[529] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.

hagyma, ez volt a menő. Volt, mikor 200 mázsánk is volt egy évbe'! […] *Itt fehérre, konyhakészre meg kellett pucolni, és volt, mikor 10 mázsát pucoltunk meg egyszerre!* […] *De jó volt nagyon, meg olyan, hogy mondjam neked, hogy volt, mikor 3.50-et adtak érte, de fix keresetbevétel volt. Mer' vittünk 3 szállítmányt, utána fizették."*[530]

„Hát, most az megint attól függ, mer' voltak olyan évek, amikor az állattenyésztés dominált jobban, meg volt olyan is, amikor meg fordítva, tehát ez megint úgy, nem lehet kijelenteni egyikre se, hogy mindig jobb, meg mindig rosszabb."[531]

Természetesen voltak olyanok, akik habitusuk szerint inkább csak kicsiben, saját használatra kívánták a háztájit igénybe venni. *„Na aztán volt olyan, aki aszonta, hogy nekem kell, de csak kisháztáji. A kisháztáji az azt jelentette, hogy az 2-300 négyszögöl, hát még akkor négyszögölbe' beszéltünk, meg lehet duplázni, mondjuk azt, hogy 600 négyzetméter. Azért igényelt annyit az illető, mert mondjuk abba' krumplit akart termeszteni, meg egy kis zöldségfélét, ezt azt amazt. Annál meg aki nagyobbat akart, hízót, teszem fel jószágot akart tartani, majd télen levágja, meg mifene, az meg aszonta, hogy én igénylem az egy holdat, mert én abba' kukoricát akarok termeszteni."*[532]

Amikor pedig úgymond 'nem volt idő' beleetetni a takarmányt a jószágba, mert gyorsabban kellett a pénz, akkor arra is volt lehetőség, hogy a kukoricát adták el, és abból tudták kipótolni például házvásárláskor a ház árát. *„BLB: És az olyan jó lett akkor, hogy abból meg tudták venni a házat?* [ti. a kukoricatermés – BLB] - *Meg tudtuk venni, igen. Meg eladtuk azt a kis házat, amiben laktunk, azt kellett kipótolni ezzel a kukorica-eladással."*[533]

„Hát nem mindenki vállalt, mert volt cukorrépa, vót mák, meg vót kukorica. Nekem vót cukorrépa, meg mák is volt."[534] Ebből a részletből is kiviláglik, hogy a választott stratégiák nagyban függöttek az egyéni ambícióktól, teherbírástól vagy anyagi tervektől.

Családi generációk között is öröklődhet a habitus: egyik adatközlőm nagyapja nagygazda volt, és bár az öröklődések folytán szétaprózódott a föld, ő még így is 10 holddal rendelkezett a II. világháború után. A falubeliek elmondása szerint már a nagyapja sem bírt a földjeivel, műveletlenül álltak, és végül lánya (de főként annak fia, az én adatközlőm) a rá eső örökséggel alapító tagként belépett az elsőként megalakuló Petőfi TSzCs-be.[535] Az általam készített beszélgetésben az adatközlő elmondása szerint apja meghalt a háború idején, anyjával

[530] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[531] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.
[532] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.
[533] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1942.
[534] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1942.
[535] Pogány 2001: 54.

a nagyapjánál laktak, a nagyapja 1945-ben halt meg. Az örökséget szétosztották az 5 örökös között, a művelést azért nem bírták, mert egyrészt a benyomuló Vörös Hadsereg elhajtotta a lovaikat, másrészt az örökösödés révén a szerszámok, eszközök is szét kerültek. *„Hát gazdasági felszerelések, amik voltak, elkallódtak, mert anyámnak még volt másik 4 testvére, az örökösödés folytán bizonyos dolgok elmentek, kimentek, amit korábban 4 lóval gazdálkodott nagyapám, ott két lovat elvittek a háborúba, az kötelező volt, ugyanúgy kapott behívóparancsot, hogy jószágot elő kell állítani, két ló maradt, mikor az oroszok bejöttek, a két lovat meg azok vitték el, mert olyan helyen laktunk, hogy útba esett nagyon.* […] *Na úgyhogy ezek 1945 és '49 között mi ezt a 10 hold földet úgy próbáltuk művelni, ahogy tudtuk. Hát valahogy csak össze tudtuk hozni, és hát azon gazdálkodtunk. Utána mikor Tiszaigaron megalakult a termelőszövetkezet, 3-as típusú, az megalakult 1949. december 21.-én, nem láttunk más kiutat, jobb megoldást, minthogy valaki a földdel be kell lépjen a szövetkezetbe."*[536] Itt tehát azt feltételezhetjük, hogy a családi habitus vonzotta őket abba az irányba, hogy az önállóság helyett inkább a közös gazdálkodás felé hajlottak, bízva abban, hogy közösen könnyebb lesz boldogulni. Később ugyanő irodai dolgozó lett, és a részemre ezzel magyarázta a háztáji gazdaságban is az enyhébb aktivitását. *„Hát én miután irodai dolgozó voltam, énnekem annyira le volt szűkülve a lehetőségem, hogy én nem nagyon."*[537]A lehetőség tehát számára is adott volt, mint a település többi lakójának, kapott ő is háztáji földet, de azon csupán takarmányt termelt az otthoni saját fogyasztásra tartott baromfinak, a fölösleget pedig eladta. Az irodai munkával és a kevés szabadidővel indokolta, azonban előfordulhat, hogy a habitusába már nem fért bele a gazdálkodással kapcsolatos tevékenység, ill. gyermekük nem született, ketten voltak a feleségével, így lehetséges, hogy anyagilag sem voltak rászorulva, hogy plusz jövedelemhez jussanak.

A habitus megnyilvánulhatott a háztáji munkákon belül végzett vállalások terén, saját belátás szerint lehetett a munkákat is elvégezni vagy végeztetni. „*Tehát a talajelőkészítést, talajmunkát azt a szövetkezet végezte, ugye azért meg kellett fizetni, a növényápolási munkákat azt az illető saját maga. Hát, hogy aztán hogy tudta megoldani, hát ha úgy oldotta meg, hogy ő levegyszereztette, kifizette a vegyszerköltségeket, akkor oké, el van intézve. Ha meg úgy csinálta, hogy nem, én bekapálom, akkor azért nem kellett fizetni, azt saját magának, mint tudom én, jónak látta, hogy úgy csinálja."*[538]

[536] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.
[537] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.
[538] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.

Egy másik habitust képvisel a településen belül az az adatközlőm, aki maga munkába állása kezdetén a vasútnál helyezkedett el pályafelújítási munkásként. A felesége Tiszaigaron TSz-tag volt, így kaptak háztáji földet, és ő hétvégente azt is művelte otthon. Már a kezdetektől foglalkoztak sertéshizlalással, így kezdetben a háztáji földön takarmánynak valót, kukoricát termesztettek. Később bekapcsolódtak az éppen aktuálisan futó mezőgazdasági termelésekbe is, amik a településen elterjedtek voltak, pl. 10 évig vöröshagymát is termesztettek eladásra. 1984-ben felajánlották neki a TSz-ben a növénytermesztésért felelős ágazatvezetői pozíciót, ekkor jött el a MÁV-tól, haza, Tiszaigarra. Bár agronómus végzettsége nincs, de ismerték őt, tudták, hogy ért hozzá, ill. az édesapja is volt még az ötvenes és hatvanas években TSz-vezető. Mondataiból kiérződik, hogy nagyon fontos számára a mezőgazdaság, szívesen, és nagy energiákat belefektetve foglalkozik vele ma is, nyugdíjasként. Az otthoni kisgazdaságot mindig aktívan művelték, évente 5-6 sertést neveltek eladásra a háztáji növénytermesztéseken felül. Szívesen hagyta ott az ipari munkát, a TSz-es kevesebb fizetés ellenére, mert: *„… hogy mondjam, jó helyre jöttem haza, meg szabad voltam. Mert akkor az igari határ az enyém volt.* […] *… ráálltak jobban ilyen háztájizásra, ilyen kultúrnövényekre, hogy hagyma, dohány, és akkor abba' jobb pénz volt.* […] *Hát gyakorlatilag ezér' is jöttem haza."*[539]

Eleinte a TSz haszonbérbe is adott ki földeket, a kézimunkaigényesebb terményeket, pl. cukorrépa, mák. Egyik adatközlőm ebben a korai időszakban, a 60-as évek első felében vállalt ilyen munkát is, a fix, 1 holdas kiosztott háztáji terület mellett. A haszonbérleteket terményben fizették, tehát a termés bizonyos százaléka volt a megmunkálóé, a háztáji 1 holdja pedig egy az egyben az illető TSz-tagé volt. Azt is mellette ugyanúgy megmunkálni kellett, a TSz csak a nagyobb gépesített munkákat végezte el. Ez az adatközlőm ezekkel a plusz vállalásokkal kvázi önellátóvá tudott válni: a haszonbérből kiegészítette a háztartási élelmiszerszükségleteit, a háztáji földből a jószágnak a takarmánya kitelt, abból 6-8 hízót is neveltek, és volt, hogy 3-400 csirkét is. Volt még mellette liba, pulyka, gyöngytúk is. A csirkéket és a hízót is eladta háztól: a csirkét csak úgy egészben, a hízót meg levágták, és széjjelmérték a faluban. A telken belül pedig hatalmas veteményesben a teljes zöldség-és gyümölcsszükségletet előállította, utóbb már a gyermekei családjai részére is. A házvásárlás költségei, kibővítés is a kisgazdaság bevételeiből zajlott: *„Akkor adtuk el a bikát, mikor ezt a kiszélesítést csináltuk. A bika meg a tehén. A tehenet is eladtuk akkor. Utána csak hízók maradtak, meg fiasdisznó. S akkor utána abból gazdálkodtunk."*[540]

[539] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[540] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1942.

Gerjen

Földosztás

Gerjenben az 1945-ös földosztás során 2366 kataszteri holdnyi középbirtokból[541] 323 juttatott személy részesült, összesen 1690 kat. hold földdel. Mindössze 5 középbirtok maradt meg, 676 kat. hold területtel. 1949-re már ez utóbbiak is eltűntek, és nem volt már Gerjen határában 100 kat. holdon felüli birtokos, és 25-100 hold közötti is elenyészően kevés. Az 1-10 holdas gazdaságok 70.7%-ban jellemezték a települést.[542] A Szociáldemokrata Párt (SZDP) 1946-ban kérdőíves felmérést végzett a magyar falvakban a földreform utáni helyzetről. Ezen kérdőívek elemzéséből megtudjuk, hogy Gerjenben az újgazdák általános ellátottsága igen rossz, napszámba is eljárnak, hogy jövedelmüket kiegészítsék, mindezek mellett azonban megfigyelhető, hogy a régi gazdák az újaknak segítségére vannak, amiben van rá lehetőségük.[543] Egyes területekből már a földreformkor állami gazdaságokat hoztak létre, a paksi járásban (amelyhez Gerjen is tartozik) ez a terület 21.5%-át tette ki.[544]

Állami gazdaság

Az új földbirtokosok területei sokszor kedvezőtlenül, szétszórtan feküdtek a határ különböző részein, ennek oka főként a meghagyott középbirtokok elhelyezkedése volt. Ezen utolsó középbirtokok eltűnésével, és az állam részére való 'felajánlásával' végül kezdetét vette a szocialista mezőgazdasági átszervezés. A középbirtokokból megalakult 1949-ben a gerjeni állami gazdaság, tagosítással egységesítették a területet a számára, melynek során az egyéni birtokoknak is egy része ide került, a településtől délre pedig megalakult az első, a Vörös nap termelőszövetkezet is. Ez utóbbi az állami gazdaság területén belül helyezkedett el.[545] Az állami gazdaság területe 4062 kataszteri hold, sík, korábban ártéri területen. Ez Gerjen határának kb. 2/3-át foglalja magába. A településtől északra és délre is van egy-egy nagy egysége, délen a település egy részét is magába foglalva. A korábbi fejezetből láttuk, hogy Gerjenben a középbirtokok központjaként majorok alakultak ki, kastély-szerű épülettel, és cselédi lakossággal együtt. Az átalakulások idején az itt lakó cselédség is nagy számban felajánlotta a

[541] Wallner Ernő középbirtoknak nevezi az 1000 hold alatti birtoktípust, ebben a Gerjenről szóló részben én is ezt a terminust használom az itteni korábbi 1000 hold alatti birtokokra.
[542] Wallner 1958b: 462. és 430.
[543] Orbán 1966: 74. – 13. melléklet.
[544] Wallner 1958a: 59.
[545] Wallner 1958b: 462.

földosztáskor kapott földjét az állami gazdaság részére, és beállt állandó alkalmazottnak a gazdaságba.[546] Ez folyamat alátámaszthatja a cselédségről korábban kifejtett képet: sokszor nem tudott mit kezdeni a 'szabadsággal', nem találta a helyét az új, önálló életében, és visszavágyott a már megszokott körülmények közé, amiben komfortosan érezhette magát, az ismerős volta miatt. Itt is tetten érhető tehát az ún. cseléd-habitus.

Az állami gazdaság fokozatosan állattartó irányt vett, 1952-ben már rideg mangalica sertés nevelése zajlik[547], 1955-ben jellege kifejezetten sertéstartó, a paksi járásban a három legnagyobb állattartó gazdaság között van.[548] Emellett szarvasmarha állományát is fejleszti, 1956-ban az 'ország legjobb tehenészete' versenyben a 15. helyet éri el.[549] Később, 1972-ben az állami gazdaságot több környékbeli gazdasággal összevonták, és annak egy kerülete lett a gerjeni állami gazdaság. „*1972, most pontosan nem tudom a hónapot, mert katona voltam, de mikor katona voltam, akkor alakult át Paksi Állami Gazdaság Gerjeni Kerületévé.*"[550]

Az első termelőszövetkezet

1948 őszén megalakul az első termelőszövetkezet is a gerjeni Vörös Nap TSz, Rákosi Mátyás lelkesítő, híressé vált kecskeméti beszéde nyomán.[551] A szövetkezet területe a településtől délre helyezkedett el, az állami gazdaság területe vette körbe. Korábbi középbirtokok egyik majorságán, a Mádi Kovács család Kovácspusztai (más néven Istvánmajor) területén.[552] „*'49-be'* [sic!] *alakult eredetileg a Kovács-tanyán az első, a kis TSz.*"[553] Az Élet és Irodalom hasábjain Szekulity Péter riportjában így fogalmaz: „*huszonnégy gazdasági cseléd, földhöz juttatott újgazda alapította 1949. március 16-án reggel 8 órakor a Kovács-pusztai kastélyban.*"[554] Mindenesetre a dátum nem tisztázott, de a helyszín igen: a Mádi Kovács család korábbi birtokán, a településtől délre.

A kezdeti, induló nehézségek után a gerjeni TSz is kiemelt állami támogatásokat kapott működéséhez, ezért látványos eredményeket tudott felmutatni, termelői ágazatait is tudta

[546] Wallner 1958a: 60-63.
[547] Tolnai napló, 1952. júli. 6. 8. Rideg mangalicasertés nevelése a gerjeni állami gazdaságban.
[548] Wallner 1958a: 82.
[549] Állami Gazdaság, 1956. júli. 1. , 16. Héki képek
[550] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[551] Tolnai Napló, 1951. jan. 14. 5. Megalakult megyénkben a 100-ik termelőcsoport
[552] Kikövetkeztetve az összevetésből: Wallner Ernő térképe 1958a: 61., Gerjen jelenlegi internetes térképes megnevezései és a Magyar Digitális Helynévtár gerjeni adataiból: https://mdh.unideb.hu/telepules.php?c=12-43-151&adatlap=12-43-151&t=Gerjen Utolsó megtekintés: 2023. márc. 6.
[553] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[554] Szekulity Péter riportja: Európa közel van. Élet és Irodalom, 1973. márc. 31. 16.

fejleszteni, és viszonylag magas, 29.5 Ft-os munkaegységet[555] tudott fizetni a tagjainak.[556]A kezdeti működésről néhány korabeli újságcikkből is tájékozódhatunk, mely az adott politikai sajtóviszonyok miatt nem minden esetben ad hiteles képet. Talán a kiemelt állami támogatások miatt is történhetett, hogy sok apró hír is megjelent a TSz működésével kapcsolatban, mikor-mit és hogyan végeztek a gazdaságban, adott munkafolyamatokat milyen módon végeztek el, és természetesen milyen eredményeket értek el vele.[557] Később, 1956 október-novemberében a paksi járásban a termelőszövetkezetek közel fele feloszlott, de a jól szervezett gerjeni megőrizte teljes területét, a tagoknak csupán 10%-a vált ki.[558] Mindez az újságcikkekből pedig úgy derül ki, hogy a kételkedő vélemények „*a termelőszövetkezet tagságát nem ingatták meg. Tény az, hogy azért három kilépő akadt a termelőszövetkezetből, de ezzel szemben – bizonyítékául annak, hogy az egyénileg dolgozó parasztokat sem ingatták meg az akkori események – öten kérték felvételüket a megváltoztatott nevű Rákóczi TSz-be*".[559] Végül ezen a néven marad a szövetkezet a hátralévő teljes időszakban, a rendszerváltozásig. A friss Rákóczi TSz-ben érvényesültek engedmények a tagság felé, amelyek az országos mezőgazdasági politikában is érezhetőek voltak: rövid időre engedélyezték újra az önálló gazdálkodást, és a szövetkezeten belül is nagyobb teret engedtek az egyéni ambícióknak. Így a Rákócziban is nagy arányban lehetett haszonbérbe venni a szövetkezettől területet, és részesben művelni. Kukoricát, takarmányrépát, burgonyát 40%-os részesedéssel lehetett vállalni, a cukorrépa esetében pedig a termés után kapott cukor 80%-át kapta meg a dolgozó. Újságcikkben bírálják ezt a fajta működést, ugyanis így alig marad közös, szövetkezeti jövedelem, amiből a későbbi fejlesztéseket majd véghez tudják vinni.[560] Mindenesetre ebből az tűnik ki, hogy tág teret adtak az egyéni vállalásoknak és a korábbi, II. világháború előtti korszak napszámos mezőgazdasági munkáihoz sokban hasonló munkaszervezetben dolgoztak. Visszaemlékezésből így tűnik ki ez az időszak: „*a 60-as években az alakuláskor még munkaegység volt, nem voltam itt, csak anyámék, anyám itt dolgozott. És akkor utána hát nem volt pénz, amiből fizessenek, tehát nem volt guruló forint,*

[555] Munkaegység: a TSz-ek korai időszakában, 1956-ig fennálló rendszer, amely egy mértékegység a szövetkezetben elvégzett munka jellegének és mennyiségének számontartására. Ez alapján történt később a kifizetés. Varga 2014: 40.
[556] V. Kápolnás 1984: 224.
[557] Néhány példa: a gerjeni Vörös Nap TSz jutalmat kap a terménybegyűjtésben való teljesítményéért: Termelőszövetkezet, 1950. szept. 10. 19.
40 holdon vetett négyzetesen kukoricát, beszervezték a női munkaerőket is: Tolnai Napló, 1951. máj. 11. 4.
A TSz tagjai jó barátságot ápolnak az egyéni gazdákkal: Tolnai Napló, 1951. aug, 3. 1.
A gerjeni Vörös Nap TSz 20 holdon folytat öntözéses gazdálkodást: Tolnai Napló, 1951. ápr. 04. 3.
A gerjeni Vörös Nap TSz 300 százalékra teljesítette tejbeadási kötelezettségét, Tolnai Napló, 1952. márc. 18. 3.
[558] Wallner 1958a: 60.
[559] Tolna Megyei Népújság, 1957. január 6. 1. Új névvel és jobb kedvvel dolgoznak a gerjeni tsz-tagok
[560] Tolna Megyei Népújság, 1957. júli. 5. 5. Járható-e a gazdálkodásnak ez az útja, amelyen a gerjeni Rákóczi Tsz tagjai elindultak?

akkor bevezették a harmados meg a feles művelést. Tehát a termésnek az egyharmada lett, aki művelte, kétharmada meg a szövetkezeté volt. Akkor ezmellett működött a terményben való fizetés, tehát mindenki a járandóságát kapta év végén, mit tudom én, rőzsében, szalmában, cigarettában, dohányban, borban, ilyenekbe, ez volt a prémium, vagy 13. hónapnak nevezett valami."[561]

Teljes kollektivizálás

1959 októberében még arról olvashatunk az újságban, hogy Gerjenben az egyéni gazdák továbbra is folytatják 'elavult módszerekkel' működésüket, és nem kívánkoznak a korszerűen működő termelőszövetkezetbe. Ekkor még 920 kisgazdaság működik, 1414 holdat művelve az egyéni gazdák kezén.[562] Végül ez év végén Gerjent is utolérte a végzete: megérkezett a településre az agitáló csapat. 8 részes cikksorozatból ismerjük meg a folyamatot a Tolna Megyei Népújság hasábjairól. Az agitátorok 1959. decemberében érkeztek meg az – elmondásuk szerint – bizonytalankodó, de a szövetkezésre kész faluba. Volt köztük postás, újságíró, állami gazdasági és termelőszövetkezeti dolgozó, népboltos, pártmunkás, stb. Mindannyian felvértezték magukat a parasztság érvei ellen, és tisztában voltak vele, hogy olyan dolgot kell elérniük, amit a gerjeniek nem akarnak majd, de kitartónak kell lenniük, mert nemcsak „szükséges rossz" létezik, hanem „kellemetlen jó" is. Végül 1960 január 12-ére minden mezőgazdasági megélhetésű lakosa tagja lett a szövetkezetnek: Gerjen termelőszövetkezeti község lett.[563] Engedményeket is tettek a meggyőzés során: zárt kertként megtarthatták a vetlei részeket (többnyire gyümölcsös, szőlő, vagy kisebb szántók), és maguk választhatták meg a szövetkezet vezetőit. Így, bár az elnök az lett, aki már korábban is a szövetkezet vezetője volt 1954-től[564], (és valószínűsíthetően ugyanő még az illegális kommunista pártnak is tagja volt a két háború között[565]), viszont az elnökhelyettes az egyik legtekintélyesebb gazda lett a faluban. 1960-ra 90 család (családfő) dolgozik az állami gazdaságban, és mindenki más a termelőszövetkezetben van. Egységessé vált a gerjeni parasztság azáltal, hogy mindenki, aki a mezőgazdaságból él, valamelyik nagyüzemben keresi a kenyerét.[566] *„A lakosság többsége tisztán látta, egyetlen járható út van a parasztság számára, a szövetkezés. S hiszem, vallom —*

[561] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[562] Tolna Megyei Népújság, 1959. okt. 6. 4. Gerjen két arca
[563] A cikksorozat: Tolna Megyei Népújság, 1960. júni. 2. 4., júni. 3.4., júni. 5. 7., júni. 7. 4., júni. 8. 4., júni. 9. 4., júni. 10. 4., júni. 11. 6. A tegnapból a holnapba (1-8.)
[564] Tolnai Napló, 1954. április 7.1. Gerjeni Vörös Nap tsz. A nehézségek ellenére is teljesitik adott szavukat
[565] Tolna Megyei Népújság, 1959. április 30.3. Illegális emlék…
[566] Tolna Megyei Népújság, 1960. júni. 10. 4. A tegnapból a holnapba (7.)

ma sokkal inkább, mint akkor —, nem is nagyon bánták, hogy máris sor került Gerjen átszervezésére."[567] Az újságcikk szerint erőszakoskodások, kényszerítések nem történtek. „*Nyugodt lelkiismerettel írhatom le, egyetlen hibától és félreértéstől eltekintve semmi visszásság nem történt Gerjenben. Az önkéntesség legteljesebb és legtisztább betartása persze nem jelenti azt, hogy időtlen időkig halogatjuk a mezőgazdaság átszervezését, de ebben a nagy munkában csak egyetlen eszköz használható: az okos, a meggyőző felvilágosító szó. Ez volt az egyetlen fegyverünk, s hatásos fegyvernek bizonyult. Tanúnk erre az a 294 gerjeni gazda, aki a nagy átalakulás idején lépett a termelőszövetkezetbe.*"[568] A gerjeniek is emlékeznek az 1959-es agitátorokra. Az emlékezet szerint voltak vonakodások, de 1960-ban már megalakult a szövetkezet. „*egy-kettő belépett, akkor már ment utána a többi.* […] *Voltak, akik nagyon nem akarták, de aztán a végén belátták, hogy ők is.*"[569]

„*'60-ban amikor a TSz megalakult, úgyhogy apámnak is, mondom, lehet, hogy volt két lova, meg egy kocsija, meg ami esetleg, azt be kellett vinni a TSz-be, hát ugye rákényszerítették, hogy bevigye ezeket. Hiába mondják, ez nem önkéntes volt. Muszáj volt."*[570]

Innentől kezdve egy egységes korszaka indult meg a településnek, melyben sok, lokálisan történelmi jelentőségű esemény zajlott. A falu közössége társadalmi munkában kultúrházat épített, több száz méter járdát, majd az utcákat is.[571] *„Vízmű társulat, azok adtak ilyen vaszsalukat, a TSz-nek volt betonkeverője, volt vibrátora, és akkor minden ház előtt. Volt olyan ház, ahol 30-40-en összejöttek, és volt olyan nap, hogy 30-40 méter, 3 méter széles út épült."* [572] *„…akkori polgármester úrral, tanácselnökkel, TSz-háttérrel, 4 év alatt megvalósítottuk, hogy minden utca beton lett a faluban. 4 vagy 5 éves ciklus volt.* […] *Összefogtak, és akkor a falu annyit biztosított, egyrészt kellett a segéderőt biztosítani mindenkinek, hát a szembe' lévő ház, meg a mellette lévő, meg a szomszédok összefogtak, és hát a büfét biztosították itt az utcán. Üdítőt, sört, bort."*[573]

<u>Egységes vezetés</u>

[567] Tolna Megyei Népújság, 1960. júni. 5. 7. A tegnapból a holnapba (3.)
[568] Tolna Megyei Népújság, 1960. júni. 9. 4. A tegnapból a holnapba (6.)
[569] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1949.
[570] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[571] Kultúrház: Tanácsok Lapja, 1958. febr. 27. 7. A borúlátó Gerjenből; Járdaépítés: Tanácsok Lapja, 1958. júli. 24. 4. Félévi bizonyítvány a paksi járás községeinek; Útépítés: Szabad föld, 1984. júli. 28. 11. Gerjeni gerjedelem: egymásért, a közért
[572] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[573] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.

Fontos elem, és Gerjen esetében valóban kiemelendő az a tény, amit egy 1984-es újságcikkben is említenek, az utak építése kapcsán: a TSz vezetősége és a falu emblematikus emberei összhangban, közös célokat kitűzve, csapatként dolgoznak a közösség és a falubeliek életminőségéért. Ahogy a cikkben a plébános – kissé romantikusan – fogalmaz: „*Nálunk tisztában vannak az emberek azzal, hogy a falu és a tsz egy cipőben jár. Szerintem az a jó, hogy az agrárszakemberek egyúttal „lámpások" is, a szó igaz értelmében, ők lettek a jó dolgok igazi motorjai, az összefogás első számú kezdeményezői. Tudják, hogy nemcsak a termésátlagokért felelősök, és így is élnek az esztendők minden napján.*"[574] Kiemelik a főagronómust, a gépesítési brigádvezetőt, az üzemmérnököt és a főállattenyésztőt, akik szoros együttműködésben dolgoznak a munkában és a hétköznapokban is. Az én tapasztalatom is hasonló volt az interjúkat készítve: a gerjeniek valóban sokszor így élték meg ezeket az időszakokat, egy jól együttműködő vezetői gárda alakult, aminek köszönhetően nem csak a termelőszövetkezet működése, hanem a falu élete, mindennapjai is biztos kezekbe kerültek. Mindezek hatással voltak a megélhetésre is, az anyagiakra: *„Év végén, igen, mikor jobb termés volt, főleg, mikor az XY* [elrejtés tőlem – BLB.] *lett az elnök, akkor az minden évbe szinte, ha 5 mázsát, volt, mikor 25 mázsát kaptunk a 25 mázsára* [ti. 25 mázsa volt ekkor a háztájiként kapott termény – BLB]*."*[575] „*Végülis azt mondhatom, hogy elég jó volt a vezetés, annak köszönhető, meg a helyi adottságoknak, a földterületek ugye olyanok, hogy azért 24 aranykoronás földekről lévén szó, hát azért az sokat jelentett. Meg az, hogy azokat a terményeket termeltük, ami ideillő*."[576]

Arra is figyeltek, hogy már a leépítések idején se kelljen senkit elküldeni. Igyekeztek munkaátcsoportosításokkal megtartani a dolgozók munkahelyeit, csak a nyugdíjba menők mentek el a nagyüzemtől, és helyettük már nem vettek fel új dolgozókat. A gépesítés fejlődésével és a kézimunkaerő csökkenésével a nők munkaalkalmai csökkentek, az ő foglalkoztatásukra hoztak létre egy cérnázóüzemet 1972 májusában.[577] Valamint ez a tendencia a rendszerváltozás idején is megfigyelhető volt, tehát a vezetés igyekezett az emberek sorsára is odafigyelni. *„Itt nem küldtek el, hanem úgy küldtek el, hogy mit tudom én, kiöregedett valaki, akkor nem vettek föl helyette. Vagy mit tudom én, volt olyan is, hogy na, ő elmegy, mert jobb helyzetbe akart kerülni, vagy lehet, hogy került is, akkor az helyett se vettek fel. Így fogytunk el. Nyugdíjba mentek.* […] *Nem küldtek el. Nem is emlékszek, az nagyon kirívó dolog volt, mikor itt valakit is elküldtek."*[578] A 70-es évek végéig zöldségtermesztéssel, fóliázással is foglalkozott

[574] Szabad föld, 1984. júli. 28. 11. Gerjeni gerjedelem: egymásért, a közért
[575] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[576] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1949.
[577] Mérleg, 1972. aug. 1. 4. Meleg étel az aratóknak, Interjúk Gerjenben, 2012. szül 1947. és szül. 1952.
[578] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.

a TSz, azonban az országos kereslet csökkenése miatt megszüntették ezt az ágazatot, és egy cérnázóüzemet létesítettek melléküzemágként, ahol az asszonyok találtak maguknak elhelyezkedési lehetőséget.

A paksi atomerőmű hatása

A mezőgazdasági nagyüzemek mellett 1969-től megindult az atomerőmű építése Pakson, ami már a kezdetektől nagy munkaerő-elszívó hatással bírt. Előfordult az is, hogy a TSz-ben ezáltal munkaerőhiány mutatkozott, *„Az erőmű az fix volt, sokat fizetett*, […], [a mezőgazdasági nagyüzem – BLB.] *úgy nem tudta megfizetni, mint az atomerőmű, és az atomerőmű elszippantotta a munkaerőt.”*[579] *„az atomerőmű épült a 60-as években, tehát a férfimunkaerőt tőlünk is elvitte az atom, mert egy stabilabb, jobb munkahelyet biztosított.”*[580] Ekkor a falun kívülről is kellett dolgozókat szerezni a mezőgazdasági nagyüzemekbe, az állami gazdaságba és a termelőszövetkezetbe egyaránt. Ezáltal pedig az ipari munkás-életmód is megjelent a faluban, másféle mentalitást, életmódot hozva a korábbi mezőgazdasági mindennapok közé. *„… aki reggel fél 6-kor felült az atomos buszra, az már nem bírt disznót tartani. Meg este hazajött nem tudom mikor, az már nem akart disznót tartani.”*[581] *„… hát ha aki elment, az gyakorlatilag jobban járt, mert azért elment ide az atomerőmű épült, itt nagyon sok vállalkozó, nem tudnám felsorolni, hogy hány vállalat volt, ott az mind jobban keresett. Nekünk csak az volt az egy nagy előny, hogy itt voltunk. És akkor itthon ugye kaptuk a kukoricát, háztáji kukoricát, abból mindig tudtunk disznókat tartani. Mer’ az is nagyon ment, a hizlalás.”*[582]

Háztáji stratégiák

A fix munkahelyek mellett elterjedt volt a háztáji sertéshizlalás: szinte nem volt olyan háztartás, ahol ne tartottak volna hízókat még a saját fogyasztáson felül. A vállalkozói kedvtől, ambícióktól függött, hogy ki-mennyi hízó tartásába fogott bele. Az Állatforgalmi-és Húsipari Vállalattal a település nagyüzemei (termelőszövetkezet, állami gazdaság) éves szerződéseket kötöttek, melynek teljesítése során „*volt, mikor 3000 sertést adtak le a faluban. Háztájiból.”,*

[579] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[580] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[581] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[582] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.

„volt olyan hét, hogy 100-at adtak le."[583] Emellett pedig bérhizlalást is lehetett vállalni: a nagyüzem adta a takarmányt, és a ráhizlalt súly alapján fizetett a végén. „*Akkor adták mellé a takarmányt, tehát munkabér nem jelentkezett a cégnél. Tehát az volt a lényeg benne, ugye a legtöbb mindig a munkabér, az nem itt jelentkezett, hanem otthon, aki művelte, kész volt a hízó, akkor úgy volt rajta haszon, hogy mittom', elvitt 10 malacot, annak elvitte a takarmányát, és azon fölnőtt 12. Tehát így volt a haszon rajta, és nem számolta azt, hogy reggel etet, meg este etet. Így azért volt rajta haszon.*"[584]

„*Megvolt a szerződés, hogy a ráhizlalt súlyért mennyit kap, de itt az elhullásokat, meg mit, figyelembe kellett venni, és levonni.*"[585]

„*Lajosmajor, itt amit mondtam sertéstelepet, innen elhoztam 50 malacot, ő adta a takarmányt, és a többi az az én dolgom volt. És akkor a többi az én dolgom volt, tehát a munka, meg a dolog, és akkor ha nem etettem bele a takarmányt, mert általában az az igazság, hogy úgy volt, hogy az 50 mellett még meghízott sajátom 4-5. És akkor gondold el, az már eleve az haszon volt, és plusz haszon volt, amit még kaptam a kilókra. Mer' megvolt, hogy egy kiló után mennyi pénzt kapok, tudod? Amikor adtam le."*[586]

Az anyakocák malacait a piacon vagy a falubeliek között tudták értékesíteni. Így, mivel a hizlalás volt a legelterjedtebb háztájizási plusz jövedelem, a háztáji földön szinte mindenki kivétel nélkül kukoricát termelt/termeltetett takarmánynak. Az állattartásnak e nagy aránya köszönhető egyrészt a húsra való nagy keresletnek ebben a korszakban, másrészt pedig gyökerezhet a település hagyományaiban is: az ártéri gazdálkodás idején a kiterjedt legelőterületeken szintén az állattartás volt az egyik legjellemzőbb mezőgazdasági tevékenység.[587] Wallner Ernő ezt szintén a korábbi viszonyok továbbörökítésének tudja be: Gerjen 1935-ben is első helyen állt a paksi járásban sertésállományának sűrűségi értékével. A teljes járásban messze kimagaslik állatsűrűség terén Gerjen a többi település között.[588] Él is egy mondás Gerjenben ezzel kapcsolatban, miszerint *„a bőrbe adott termény mindig jövedelmezőbb"*[589].

Itt Gerjenben is, mint máshol, az egyéni ambícióktól függően lehetett választani stratégiát a plusz jövedelemszerzési, megélhetési lehetőségek közül. Nem tapasztalható összefüggés azzal kapcsolatban, hogy ki-milyen beosztásban dolgozott a nagyüzemben, milyen

[583] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[584] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[585] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[586] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[587] Danis 2001: 78-79.
[588] Wallner 1958a: 89.
[589] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.

hierarchikus pozíciót foglalt el, szinte mindenféle kombinációra találunk példát a faluban. Van az a típus, aki a nagyüzemben is középvezetői tisztséget töltött be, de otthon is igen kiterjedt kisgazdaságot művelt, kisvállalkozói szinten. Így például az állami gazdasági szarvasmarhatelep-vezetőből a TSz-hez átszegődött főállattenyésztő feleségével a legelterjedtebb háztájis formát, a sertéshizlalást is művelte, átlagosan 20 hízót neveltek évente, de *„Volt olyan év, hogy mit tudom én, 50-60 sertést adtam le én is. Tehát úgy, hogy az előző évről áthúzódott, meg az az évi hizlalás, úgyhogy 50-60 sertést is adtam le egy év alatt.”*[590] Emellett túllépve a gerjeni konvenciókon, többszáz csirkét is neveltek, amivel nem nagyon foglalkozott más a faluban. Vettek egy kopasztógépet is, ami naponta 2-300 csirkét is megpucolt. Így nagy mennyiségben kezdték árulni a falubeliek között: *„akkor íratták, hogy kell 10 darab, kell 20 darab, tehát lemértük, mennyi kilója, megmértük, ennyit fizetnek, és akkor fizettek 10 forintot, 20 forintot, és nem tudom mennyit, a pucolásért, és akkor lepucoltuk, és úgy vitték el.* […] *Volt olyan, hogy előneveltünk, vettünk 400 csirkét, kettőt eladtunk, 200-at előnevel, 200-at fölhizlaltunk, aztán volt, hogy két vagy három turnust is végigcsináltunk egy évben.”*[591] Hozzáteszi még a felesége: „*Hát aztán volt, mikor ezret is, 500-at fölhizlaltunk, 500-at meg eladtunk előneveltnek. Akkor már nagy, nagyobb tételbe’ csináltuk.*”[592] Emellett az ő kisüzemüknek egy harmadik ágazata volt még a 300 négyzetméteres fóliasátor a kert végében, ahol zöldséget is termesztettek. Ezzel addigra, a 70-es évekre már nem nagyon foglalkozott senki a faluban, így amikor ők belevágtak, *„Nem tudtunk annyit termelni, amit nem lehetett volna eladni.”*[593] Hordták a környékbeli települések piacaira is (Tolnára, Faddra, Paksra), vagy a falun belül adták el: *„Tehát a napközitől kezdve, a boltba, mindenhova vittük az árut.”*[594] A feleség a Takarékszövetkezetnél dolgozott, és ott is árulta a terményeket: „*Énnekem az irodában volt egy zöldséges polc, tehát az a műanyag polc, és oda be volt rakva a káposztától kezdve, paprika, paradicsom, minden, és nekem ide jöttek villanyszámlát fizetni, meg disznók árát fizetni, meg minden. Hát aki jött, az mindjárt be is vásárolt zöldséget.*”[595] Ezek mellett még további tevékenységeik is voltak, uborka, dohány, palántázás, paprika, „*Minden, amiből pénzt lehetett valamiből csinálni, tehát árunövénnyé lehetett tenni, azzal foglalkoztunk.*”[596]

A sok megfeszített, leleményes munkának meg is volt az eredménye: „*A garázst berendeztük disznókkal, bérhízókkal, szóval fantasztikus, hát szóval rengeteget dolgoztunk. Mondom, elment*

[590] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[591] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[592] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1948.
[593] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1948.
[594] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[595] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1948.
[596] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.

a 20 hízó, és akkor abból megvettük a cserepet, az egész tetőcserepet meg tudtuk rajta venni. Meg mondom, az összes köztes ajtót, ablakot meg. Tehát ami belső, belső ajtó. Tehát olyan kétszárnyas ajtó, konyhaajtó, spájzajtó, fürdő, minden ami csak kell, üvegajtó, azt mindet meg tudtuk venni, egy teherautóval hoztuk haza a túlsó oldalról [a Duna túlpartjáról – BLB.]"[597] A rendszerváltozáskor a lakáshitelüket is ki tudták törleszteni: „*Sikerült* [kifizetni]. *Addig disznóztunk, hogy, na jó, hát egy csirkeállományból is jött ám annyi, hogy akkor lehetett.*"[598]

A másik, hasonló habitusú, vállalkozó-szellemű ember az állami gazdaságban volt növendéktelep-vezető, mezőgazdasági technikumot végzett, pályafutása során egyre magasabb beosztásokba került. A főállása mellett mindig kiterjedt otthoni gazdaságot művelt: *„Ez annyit jelentett, hogy letettem a lantot fél 4-kor vagy 5-kor, akkor fölvettem a másikat, és akkor este 9-ig ami belefért. Mondom, paradicsom, paprika, uborka, sárgarépa, amit el tudsz képzelni, termeszthető, ez olyan 1000 ölön, 1200 ölön, mikor hogyan."*[599] A kisebb, dirib-darab földjei mellett pedig (amik többnyire a zártkertekből tevődtek össze) még mindig tartott átlagosan 50 hízót bértartásban, amit a Paksi Állami Gazdaságnak hizlalt (ennek az egyik ágazata volt a Gerjeni Állami Gazdaság is 1972-től), ami mellé még nevelt sajátot is. *„Hát ilyen, ilyet csináltam jó pár, egy évbe kettőt ilyet le tudtam zongorázni.* [ti. a sertéshizlalást]*"*[600] A hizlalások mellett még általában tartott 8 anyakocát, aminek a malacait pedig a piacokra hordta eladni, többnyire Tolnára. „*„Dolgoztam ugye 7-től 4-ig, és hazajöttem, akkor volt bérhízó, anyadisznó, termeltem paradicsomot, volt paprikám, minden. Reggel korán keltem, és akkor mire menni kellett, ezekkel végeztem. Akkor nagyon megérte, mert a fizetésemnek kb. a négyszeresét kerestem meg este meg reggel."*[601] Így a fizetése mellett az otthoni gazdaságával együtt olyan szintre tudta hozni a családja anyagi helyzetét, hogy a házuk építésekor sem kellett hitelt felvennie: először a szüleivel éltek közös házban, elválasztott részben, majd 15 évvel később, mikor építkezni kezdtek, addigra már félre tudtak tenni annyit, hogy nem volt szükség kölcsönre. Két gyermeket neveltek fel, akik főiskolát végeztek, gyakran jártak nyaralni, külföldön is voltak többször a családdal. Autót már az esküvői pénzükből igényeltek, és onnantól kezdve mindig volt. Valószínűsíthető tehát, hogy jómódban tudta tartani a családját, de nem riadt vissza sosem a plusz munkától: háztáji gazdaságában hizlalásban és zöldségtermesztésben is a maximumot vállalta, amit csak el tudott végezni az erejéből és az idejéből. Vállalkozó szelleműnek mondhatjuk őt, hiszen mindig megkereste és kihasználta a

[597] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[598] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül 1948.
[599] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[600] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[601] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.

legmegfelelőbb lehetőségeket, amiket maximálisan megragadott, és abba fektette az energiáját. Még a Tolna Megyei Népújság apróhirdetési hasábjain is hirdette 1979-ben, hogy takarmányrépa és fűszéna van eladó.[602]

Maradva a vezető beosztású nagyüzemi dolgozóknál, van példa arra is, hogy valaki már nem vállal plusz tevékenységet, nem él a háztáji kisgazdaság vállalkozói lehetőségével. „*nekem már annyira nem fért bele, hogy reggel otthon disznyózzak, ganyézzak, mindent, és jöjjek, egy órával, fél órával később mit tudom én, öltöny-nyakkendőben menjek tárgyalni a minisztériumba.*"[603] Házasságkötésekor, amikor beköltöztek a házukba, ott *„…építettem, még nagy tervekkel akkor még építettem ólat, most is megvan, van csibeólam, kacsaólam, disznóólam, de nem volt benne állat. Soha.* […] *Nem, nem volt rá időm. Az időre fogom rá, de még az lehet, hogy nem azért, tehát kétszer kellett volna reggel átöltözni, aztán haszon meg nem volt benne, tehát inkább megpróbáltam többletmunkával megtalálni azt a jövedelemmennyiséget, ami a disznóból kiesett.* […] *Beleférhetett volna, ha nagyon akartam volna, de én személy szerint nem akartam annyira. A kollegáim közül volt, aki igen, csinálta, meg volt, aki hasonlóképp volt mint én, nem. Aztán állatunk volt anyáméknál, mert akkor még élt apám is, tehát ez volt '76, olyan '85-90, anyám féle háznál volt állat, amit levágtunk, tehát egyet-kettőt hizlaltunk, levágtuk.*"[604]

Következő egyéni példa már alacsonyabb beosztásban, kezdetben sima traktorosként, később brigádvezetőként dolgozott a termelőszövetkezetben. Ő maga egyre csökkenő tendenciában foglalkozott a háztáji gazdálkodással, eleinte még a legnagyobb tétel az anyakoca szaporulata volt, 6-8 malac, amit felneveltek hízónak. Később már a malacokat is inkább eladták a piacon, és csak saját részre neveltek 1-2 hízót. Amikor megépítették a saját házukat 1977-ben (korábban a szülői házban laktak, házasságuk első 8 évében), ott már melléképületeket sem épített a jószágoknak. Azzal indokolja, hogy a telek sem olyan nagy, és az ő munkaideje túlságosan kötött volt ahhoz, hogy otthon is dolgozzon. 1978-tól a háztájiban kapott terményt inkább eladta. „*Volt, aki 50-60 darabot is leadott, de nekünk dolgozni kellett, nem értünk rá annyira.*"[605]

Az átlag dolgozó szorgalmas háztájizó példája kőműves végzettségével helyezkedett el a TSz-nél fiatalon, 1969-ben. Otthon már a kezdetektől tartott jószágokat a háztájiban, sőt, *„Az első fizetésemen én már malacokat vettem.* […] *900 forint, még azt is tudom, 900 forintér' vettem darabját, 1800, és csak 1440-et kerestem egy hónapba', még ki se tudtam neki fizetni."*

[602] Tolna Megyei Népújság, 1979. márc. 15. 7. Apróhirdetések
[603] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[604] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[605] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1949.

A háztáji jószágtartásnak sokféle módját kipróbálta, de mindig foglalkozott vele valamilyen formában, a mai napig is.

„- *Volt, hogy 4 anyadisznó, nekem is volt, hogy kettő, akkor volt, hogy eladtam a malacokat, volt, hogy itthon fogtam a malacokat, és meghizlaltam, akkor volt, hogy a malacokat adtam el, de itthon maradtak, hozták a tápot, ilyen bérhizlalás, mikor hogyan tudta az ember intézni a sorsát. Sokat köllött így dolgozni mondjuk, hogy a kevesebb fizetést behozza az ember valahogy. Az mind munkaidő előtt meg után, meg szombat-vasárnap ment a háztáji, az itthoni dolog.*

BLB: És hízókból mennyit tartott, mennyit nevelt?

- *A legtöbb volt 41 darab.*"[606]

A sertések mellett „hobbiból" birkát is tartott. „*Így hobbiból voltak még birkáim, de más nem.* […] *Hát volt, hogy azt is adtam el végülis, mert volt 24 darab az is, de nagy, hát ugye birkából több száz darab köllene, hogy egy családot ellássanak, de nekem az nem volt.*"[607]

A háztáji földön termelt kukorica közé még vetettek „közteskent" babot vagy tököt, ami szintén hozott még plusz jövedelmet. „*Akkor fölvásárló volt itt a földművesszövetkezet, az nagyon jó volt, mert volt nekünk is, volt, mikor a kukorica között termett még 4 mázsa is. És hát az elég sok pénz volt.*"[608] Ő tehát minden apró lehetőséget igyekezett megragadni a gyarapodásra. Kőművesként volt több alkalma is maszek munkákat vállalni, ami jól fizetett a TSz-beli fizetés, ill. a háztáji mellé. *„Ha volt 11 forintom a TSz-be, így mondom, a 70-es évek elején, akkor ha a maszekba elmentem, ott meg kaptam 30 forintot."*[609] Később kapott is egy állásajánlatot, elhívták egy vállalkozásba kőművesként, de végül úgy döntött, hogy nem megy el a TSz-ből. Egyik oka az volt, hogy nem tetszettek neki az ottani munkakörülmények, de másik indokként megnevezi a háztájizást is: *„Lehet, azért is maradtam a TSz-be, mert én itthon mindig ezt, mindig szerettem így gazdálkodni, hát nem nagy tétel ez, kicsibe." „Hogy, ha elmentem volna vidékre, hát nem tudom, hogy jobban jártam volna, ezt nem tudom, mert nem mentem el, de akik elmentek, azok mind jobban kerestek, de viszont nem tudtak, amit én csináltam, ezt nem tudták. Tehát maszekolni, disznókkal foglalkozni, tehát ilyeneket nem tudtak.* […] *Azok jobban le voltak kötve. Én meg még délben is hazaszaladtam, mert harangozták a delet, akkor ebédszünet, akkor hazajöttem 1 óráig."*[610]

A TSz-beli munkában tehát szerette azt, amit csinált, illetve a vele járó kis otthoni gazdaságot, jószágokat – a döntési, vállalkozói szabadságot, hogy éppen mivel foglalkozik, saját maga

[606] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[607] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[608] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[609] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[610] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.

szabta időben. Emiatt maradt végül ebben a kevesebb fizetéssel járó munkakörben, mert bár csak plusz munkával tudta kiegészíteni a fizetését, de ezt szerette jobban csinálni. *„Többletmunkával, többletmunkával, de valószínű, hogy behoztuk mink azt, hogy itthon voltunk."* Két lányának a családját ma is tudja segíteni, többnyire az otthoni kisgazdaságból, az egy-két disznóból, amit még vágnak, a ház körüli veteményből, ill. a zártkertjük megműveléséből.[611]

Összességében a gerjeni, és országosan is a korszakbeli boldogulásról, megélhetésről: „*Hát ahogy tudtuk, mindig úgy építettük. Tényleg úgy volt, mint ahogy beszéltük az előbb is, ha volt két hízónk, azt eladtuk, na most akkor megvettük a fürdőszoba fölszerelést, vagy megvettük a téglát, vagy megvettük a tetőanyagot, azt akkor megvolt minden, akkor…*"[612]

Milota

Földosztás, új vezetés

Milotán az 1945-ös földosztáskor szétosztották a két nagyobb birtokos területét: Klein Andor gazdaságát és Tarpay Lajos földjeit, valamint nagygazdák területéből is valamennyit. Volt, aki pl. a házhelyét a Nagy Bálint korábbi földjein, akkor már a fiai tulajdonában álló területből kapta meg, a falu Tisza felé eső végén.[613] Nagy Péterrel készült interjúból derül ki, hogy ekkor ő önként ajánlotta fel 40 holdjának egy jelentős részét: *„Például én is benne voltam a földosztó bizottságba! Itt volt az a Klein-tag, úgy hívták, hogy Klein-tag, egy Szalkára való ember volt a tulajdonos. Zsidó ember volt… Aztán itt volt a Tarpay Birtok, az meg elmenekült… A Tarpay… Hát ez ment felosztásra. Oszt még én is osztán, hogy ez nem megyen jóra ki, én is leadtam a földet, ugy felajánlottam. Kilenc vagy tiz hold földet hagytam meg, a többit felajánlottam."*[614]

A földosztás során sokan igényeltek területet, a település lakosságának kb. a fele nincstelen, földnélküli volt.

Az újgazdák között volt, aki nehezen boldogult az önálló gazdálkodással, ahogyan az országosan is jellemző volt: eszközök és komplex gazdálkodói tudás nélkül nehezen bírtak a földdel. „*Hát… küszködtek azok. Ugyi nem voltak szokva hozzá, kis tehenekkel dolgozhattak,*

[611] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.
[612] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1940.
[613] Kovácsy 1981b: 111.
[614] Kovácsy 1981a: 119.

nem sok mindenek volt nekijek. Nem termett a föld nekik, mert ugye nálunk erős szikes föld van."[615]

Milotán azonban nagy arányban voltak azok a kisgazdák, akik alig várták, hogy végre legyen saját birtokuk, és nagy lendülettel, nagy tervekkel és szorgalommal vágtak bele az új vállalkozásba. A Tausz Katalin által „feltörekvők" csoportjába tartozók voltak ők, akik sikeresen beilleszkedtek a paraszti birtokosok közé, felvették a paraszti értékrendet és parasztizálódni kezdtek.[616] „*- Hogyan indultak be ezek a kisgazdák? - Jól. Szorgalmasak voltak azok. Dolgoztak azok, ahogy kell…"*[617]

„Na hát mikor megkaptam ezt a négy és fél hold kis földemet, nekem mán az igavonóm megvolt, meg a felszerelésem. Nem vaseke, az a régi fajta faeke, ami még most is ott van a kertembe. Hát én hozzáfogtam. Forgattam a földet. Például már első esztendőn, ahogy jól emlékszem, negyvenötben egy holdat a négy és fél hold földbül megtrágyáztam. […] *Törekvő voltam, de hogy ehhez a kis földhöz meg hozzájutottam, hát őszintén mondom, hogy nekem még csak éjjeli nyugtom sem volt, mindig az volt az eszembe, hogy is, mint is csináljam, de meg mentem és csináltam."*[618]

„Negyvenötbe jött a fődosztás, hát ugyi hamar jött, hát itt nem volt semmi hiba, mert itten mán megindult a gazdálkodás. Megindultam vóna már most én is! De aztán bejött a csoport, aztán vége lett."[619]

Beszolgáltatások, kulák-üldözések

Az ötvenes évek beszolgáltatásai, termelőszövetkezetbe agitálásai, kuláküldözései Milotán is keserű emléket hagytak. Kb. 10 gazda volt, akit kulákká nyilvánítottak, (közülük leszármazottakkal én is készítettem interjút, összekapcsolhatóak a leszármazásuk a Kovácsy Tibor által készített interjúkból). Az előző fejezetben említett Berhés József, 80 holdas, felkapaszkodott és leleményes gazda pontos sorsa nem derül ki, annyit tudunk a családjáról, hogy a kulákká minősítés után elkerültek a faluból, egyik fia Budapestre költözött, másik fia tanítóként dolgozott Fehérgyarmaton. Berhés József 1976-ra már meghalt.[620]

A már emlegetett Nagy Bálint, 100 hold körüli nagygazda 3 fia is kulákká vált. Egyikük, Dezső többszörösen megsínylette ezt az időszakot. 1944-ben elvitték őt és a két fiát Málenkij

[615] Kovácsy 1981a: 94.
[616] Tausz 1981: 77.
[617] Kovácsy 1981a: 119.
[618] Kovácsy 1981a: 131-132.
[619] Kovácsy 1981a: 194.
[620] Kovácsy 1981b: 12. és 52.

robotra. Őt hamarabb hazaengedték, de az egyik fia ott meg is halt. A másik pedig hazajőve Kölcsére nősült, ahol volt egy boltja is. Emiatt őt kitelepítették Kistarcsára[621], ahol 3 hónapig volt fogva. Nagy Dezsőt pedig – kulák volta miatt – a beszolgáltatások idejében adókkal és kötelező kölcsönjegyzésekkel szorongatták.[622] Elzavarták a telkéről is, a bátyjánál lakott egy ideig, 1956-ban térhetett haza a portájára. Később Budapesten dolgozott ipari munkát, és az 1960-as TSz-alakulás után tért haza, akkor mehetett ő is a szövetkezetbe dolgozni.[623]

A Nagy család másik tagja, Péter már az említett földosztás idején felismerte, hogy baj lesz még a nagy birtokból, és már akkor felajánlott kb. 30 holdat az államnak a szétosztáshoz, magának 9-10 holdat hagyott meg. Később őt fel is mentették a kulákság alól, mert korábbi alkalmazottai is igazolták őt. Addigra a földjeit már odaadta, valamennyi felszerelést, eszközöket és egy pár ökröt vett még el a TSz, de őt magát nem engedték a szövetkezetbe lépni, így az iparban keresett munkát Miskolcon. Eredetileg úgy tervezték, hogy a fia fogja folytatni a családi gazdálkodást, de már látták, hogy nem lesz miben gazdálkodni, továbbtanult volna, de kulák származása miatt nem engedték neki, a tanácselnök rossz véleményt adott róla az egyetemi felvételinél.[624]

A kiépülő helyi kommunista vezetés

A lokális emlékezetben Kovácsy Tibor interjúi során többször is szóba került, hogy történtek visszaélések már a földosztásnál is, és később, az új politikai-társadalmi rend

[621] Internálótábor, a Rákosi-rezsim ellenségeinek (egyháziak, arisztokraták, kulákok vagy egyszerű politikai áldozatok) gyűjtőtábora. http://www.kistarcsaiemlekmuzeum.hu/a-tabor utolsó megtekintés: 2023. márc. 11.

[622] „*Ez volt a bűnöm* [ti. a földtulajdon – BLB.], *mikor a beadások jöttek. Mikor vót a kötvényjegyzés. Előbb a tervkölcsön volt. Ötezer forint. Ötezer pengő volt. Megadtam. Másodszor jött az első békekölcsön. Na, mit ajánl? Hát mit ajánlok, amit tavalyelőtt fizettem. Az kevés. - Mit ajánlott aztán? - Hétezer forintot! Ezt nem akartam semmiképpen. - Hogyan tudott annyi készpénzt szerezni? - Kaptam érte hét pofont. Tiszabecsre kellett bemenni, kötvényjegyzés végett. Oda voltunk behíva, minden kulák. Én mentem be legelébb a tanácsirpdára. Na, Nagy bácsi, maga első gazda, hát mit ajánl? Hát ötezer forintot. Az kevés. Azt mondja, egy pacák volt benne velem…- Feleség: Nem köll azt elmondani! - Hát így volt, na! Hát nem tudom kifizetni. Nem tudod kifizetni, azt mondja, hat ökröd van! Húsz mázsa diód van, husz mázsa heremagod van, nem akarsz fizetni? De mondom, sok adóm van. Mér nincsen nekem sok adóm, azt mondja, nincs földem! A földet nem én vettem, rámhagyták a földet. - És erre mit mondott? - Az államnak add le! Hát aláírtam a hétezer forintot. Hazajöttem, kijöttem majd az irodárul, a többiek, na, mi van, mi van? Mondom, amit kérnek, alá kell írni, nincs mentség. Ki voltam pirulva, eljöttem rögtön haza. Itt a feleségem, meg a fiam: na mi van? Nincs semmi, mondom, lefekszek. Miért? Felpofoztak.*" Kovácsy 1981a: 96.

[623] Kovácsy 1981a: 93., Kovácsy 1981b: 95.

[624] *„Amig, mondom, te leérettségizel, én akkor, mondom, ötven éves leszek. És akkor haza fogsz jönni gazdálkodni. Rendben van, apám, nagyon jó fejű fiú volt, el is ment. Majd Debrecenben tanult, ott járt a gimnáziumba, egyszer azt mondja nekem, apám, mire én leérettségizek, ugy látom, nem lesz mibe gazdálkodni. Mondom, én is úgy látom, fiam. Na hát azt mondja, mindegy, megyek tovább. Igy aztán tanult. Na, akkor még nem. Mérnök akart lenni minden áron. De akkor még folyt ez a kulák világ, tehát engemet is kuláknak nyilvánítottak, és a milotai tanács nagyon rossz véleményt adott rula, a tanácselnök. Akkor aztán elment ő Nyírbátorra, már akkor Nyírbátorban lakott a lányom, elment oda azokhoz, a kenyérgyárba ment dolgozni. Érettségivel."* Kovácsy 1981a: 115.

kiépülése, a kommunizmus során az 50-es években is. Az ekkor pozícióba kerülő, korábbi nincstelenek, vagy a társadalom alsó rétegeihez tartozók sokszor visszaéltek újdonsült hatalmukkal, és alacsony iskolázottságuk miatt, korábbi vélt vagy valós sérelmeik jóvátételeként, valamint erkölcsi botlásaik során sok kárt is tettek a falu és a közösség működésében. Többnyire ugyanazok a nevek kerültek elő a beszélgetések során, mint akik a földosztást is (maguknak többet, és a jobb minőségű földekből osztották)[625] és később a kezdeti kommunista párt intézkedéseit is visszaélésekkel tarkították a faluban.[626] *„Ide figyeljen, hogy megmondjam ettül függetlenül a valót: én tisztelem, becsülöm a pártot, meg a munkáját is, de a milotai párttagokba ennyi bizalom sincs (Az ujján mutatja.) Egy negyed vagy ötödrészi kivételével. Mert olyan emberek nagy részi, hogy máma megígéri részegen, de holnap már nem adja józanon. Vagy pedig fordítva. Szóval nem szavatartó.* […] *Nem azt mondom, hogy mind, hanem egy részi. Nem oda való ember. - Nem lehet ezeket onnan kitenni? Vagy támogatják őket? - Nem tudom ki a keresztanyjok, de valaki van."*[627]

A falu és intézményeinek a vezetése tehát sok esetben nem álltak erkölcsi magaslatokon. 1949-ben a tanácselnök fia udvarolt volna egy lánynak, akinek már megvolt a jegyese. Ezért, hogy ezt a másikat eltegyék láb alól, beajánlották őt az ÁVÓ-s katonák közé sorozhatónak, mint megbízható illetőt. Holott pedig annak az apja csendőr volt, de abban bíztak, hogy ez majd ott kiderül, és akkor bajban lesz. De mivel nem történt baj, a fiatalember ügyesen lavírozott és állta a sarat az ÁVÓ-sok között, a 3 év katonaszolgálat vége felé még egy levelet küldtek Milotáról, amiben pedig megírták, hogy az illető nem megbízható elvtárs. De addigra már nem lett baja belőle, átvészelte a 3 év sorozott ÁVÓ-s sorkatonaságot, sok nehéz és veszélyes helyzetet átélt, de végül hazatért és feleségül vette a lányt. Én pedig 2012-ben interjút készítettem vele.[628] A helyi pártszervezet túlkapásokra is hajlamos volt, fennmaradt egy eset, amelyben a párt kiküldött értesítést, hogy bizonyos gazdákat figyelni kell, és a gyanús dolgokat jelenteni velük kapcsolatban. Mindezt a helyi pártszervezet vezetője már túl kívánta teljesíteni, és a többi taggal alá akart íratni egy jegyzőkönyvet, amiben már feljelentenek 4 gazdát, és három napon belül Fehérgyarmaton felakasztják őket. Azonban az egyik pártszervezeti tag megakadályozta ezt, hiszen nem ez volt a rendelkezés, csupán a megfigyelés volt a feladat.[629] Egyik adatközlőm

[625] Kovácsy 1981b: 74
[626] Kovácsy 1981a: 127., 184.
[627] Kovácsy 1981b: 81.
[628] Interjú Milota, 2012. Szül. 1928.
[629] *„Hát őszintén mondom, mán régen volt, nem érdemlik, hogy lebutáztam, de mind olyan buta, vakmerő emberek voltak, de hát magamfajta szegénysorbul volt ez összeszedve, volt benne még írástudatlan is, hó, de igen, vigyék elfele, akasszák felfele. Hát én meggondoltam, én itt a faluba születtem, én tovább is itt akarok élni, még csak kezdeti a nyomorúságnak, mire megyen még ki tovább, még negyvenötbe nem tudtuk, hogy ide fejlődünk, hát én meggondoltam akkor is a dolgot, hiába gyűlöltem a nagygazdákat.* […] *Mer legalábbis belőle*

szintén lesújtó véleménnyel volt az 50-es évek vezetőiről: *„hát olyan buta emberek vótak, de hogyha párttag volt, akkor ő volt az Isten!* […] *Hát az volt a lényeg, hogy párttitkár legyen. Aztán hogy milyen esze volt, vagy milyen szíve, milyen lelkivilága… De hogyha jól tudott kiabálni, meg kommunista volt, hát akkor már ő volt az Isten. - És akkor emiatt nem volt jó a TSz vezetése? - Hát én szerintem. Én szerintem.*[630]

Az első termelőszövetkezetek

Az első termelőszövetkezet is a kisebb gazdákból alakult, ahogy az általános volt, többnyire az önálló gazdálkodással nem boldoguló újgazdákból. Zajlottak hozzá agitálások is 1950-51-ben, idegenek is jöttek, de a helyi párttagok is járták a házakat, hogy rábeszéljék a lakosságot a szövetkezésre. Az évtized elején több szövetkezet is alakult, többnyire a társadalmi rétegek szerint csoportosulva: az újgazdák, korábbi földnélküliek tömörültek 1950-ben az első, Új Élet TSz-ben. 17 család alapította, de még az 50 holdat is alig érte el a területük, így megkapták hozzá az államtól a Tarpay Lajos földbirtokos területét is (a TSz központja később is a Tarpay-féle portán volt, a református templom mellett). Emellett alakult még a Kossuth és a Petőfi termelőszövetkezetek a középparasztokból, [631] (a nagygazdák földjeit addigra többségében elvették kisajátításokkal, ellehetetlenítéssel, beszolgáltatással, adóterhek növelésével, rászorították őket a 'felajánlásra', ők maguk pedig rákényszerültek, hogy máshol, a településen kívül keressenek munkát, megélhetést).[632]

Sokan voltak, akik a Nagy Imre-féle engedmények idején kiléptek, a Kossuth TSz fel is oszlott,[633] a Petőfiben pedig csupán 5-en maradtak. Ekkoriban a kilépőkre nagy adóterheket is róttak, valamint a termelőszövetkezetek felhalmozott adósságát is szétosztották közöttük, és önálló gazdálkodóként azt kellett törleszteniük. [634] Zavaros időszak volt az 1959-ig tartó időszak, feloszlottak és újraalakultak a termelőszövetkezetek. Sokszor a vezetőség sem volt megfelelő, többen is panaszkodnak róluk utólag a visszaemlékezések során. *„Hát abba az időbe nagyon sehogyse ment itt a téesz. Annak az oka az volt, hogy ugyi betömörült az a sok nép. Hát akik még kéz alá vették volna a vezetőséget. Egy jónak látta, akit beválasztottunk, a másik nem.*

egy, az a Tarpay, az nem érdemelte volna meg. Még a többire rámondhatom magam is, hogy megérdemelte volna, hogy vigyék. De nem így szólott a rendelkezés. Hanem figyeljük. Így aztán megmaradtak köztünk továbbra is, lassanként azt elhulladoztak. De hatalmuk nem volt. És hát az néhány esztendő is, hát jó volt, hogy túlélhették." Kovácsy 1981a: 150.

[630] Interjúrészlet Milota, 2011. Szül. 1944.
[631] Interjú Milota, 2012. Szül. 1938., Kovácsy 1981b: 24.
[632] Kovácsy 1981b: 95.
[633] Kovácsy 1981b: 78., Kovácsy 1981a: 140., Kovácsy 1981b: 24.,
[634] Kovácsy 1981a: 140., Kovácsy 1981b: 67.

Na hát azért. . . Bizony akik lettek itt annak idejébe elnökök, mert hát itt sehogyse ment, mert az elnöktől kezdve, aki volt itt lefelé, vezetőségi tag, azok annyira egyetértettek, hogy nem törődtek avval, hogy hogy megyén a gazdálkodás, csak avval, hogy tudjunk mit inni. […] *Hát ezek a régi szegény emberekből. Nem éppen olyan szegények, hogy egy csepp földjük se lett volna, három-négy hold földjük volt. Ilyen családból származtak.* […] *Hát amúgy szorgalmasak voltak. Meg nem is tőtt nekik arra, hogy ilyen bőven igyunk azelőtt. . . de aztán volt miben, volt a közösnek egy kis pénztára, és igy volt mibe markolni, mibül inni. Egyetértettek: Pénztáros, minden, cakkumpakk együtt. . . Csak a munkás népség hiába lázadozott, arra ugy ráültek, hogy annak még munkára se nagyon irányitották, ha fel mert szólalni."*[635] A TSz-elnök és a tanácselnök pozíciójában egymás helyére is kerültek a vezetők, szinte ugyanazok az emberek járták körbe a pozíciókat, nem megfelelő erkölcsi hozzáállással: volt, aki italozott, volt aki a saját kasszájába sikkasztotta a közös vagyont, stb.[636]

Kilépések, szövetkezetek feloszlása

1953-1959 között újra fellendült az önálló gazdálkodás, aki tehette, inkább kilépett újra a közös gazdálkodásból. „*De hát nem szerettük mink ezt a közös gazdálkodást, az igazság, hogy ugyi aki megszokta azt a magángazdálkodást, a saját maga irányítása szerint, úgy gazdálkodott mindenki, ahogy jónak látta*."[637] Ugyanez a gazda az egyik évben például a dohányát egy korábbi kulákkal műveltette feles művelésben, mert annak nem volt munkája, nem vették fel sehova, így ő adott neki megélhetési lehetőséget. Szintén ő pedig 1959-ben, amikor már látszott, hogy újra téeszesítés fog következni, a fiát még előtte elküldte gépállomásra dolgozni inkább, hogy ne menjen a TSz-be. Ez a gazda 13 hold földdel rendelkezett, mellette a jószágok nevelésében volt talpraesett, jól vezette a gazdaságát, adta-vette a jószágokat, mikor éppen ahogyan legjobban megérte. 12 éves korától vezette a gazdaságot, nagy rajongással beszélt róla. Mivel Kovácsy Tibor interjúi 1976-ban készültek, ekkor még nem lehetett őszintén beszélni az erőszakos kollektivizálásban megélt élethelyzetekről, de az biztosra vehető, hogy őt összetörte a közösbe való bekényszerítés. „*A földem nagyon jó volt, nem is volt messzi egy se… Jutott a beadásba is, magunknak is volt elég. Én erre egyszer, azt is mondhatom talán, hogy rá is születtem, szerettem is csinálni, ugy hogy hát belejöttem annyira. Nagyon is szerettem csinálni. Csak már most nem vagyok hozzá ember.*"[638]

[635] Kovácsy 1981a: 127-128.
[636] Kovácsy 1981a: 144.
[637] Kovácsy 1981b: 67.
[638] Kovácsy 1981b: 70.

Teljes kollektivizálás

1959-60-ban végül kialakult a teljes szövetkezetesítés, a falu teljes gazdálkodói lakossága a TSz-be tömörült. „*'60-ba' beverték ugye, az egész országot a ruszkik parancsára, az egész országot beverték a TSz-be, hát ők úgy gondolták jó, de hát nem nagyon szerette azt mindenki*."[639]

„Majd azt hatvanban léptünk bele, ötvenkilenc-hatvanban. Akkor lépett be az egész falu. Önálló gazdálkodó nem maradt. Hanem ilyenek voltak, akik más vállalatnál dolgoztak, vagy más vállalathoz mentek el dolgozni."[640]

„És úgy '59 őszén beverték a falut, akkor hetekig ültek a parasztok nyakán az agitátorok! Éjjel-nappal, míg csak meg nem unták őket, azt aláírták a belépést. Persze olyan belépést írtak alá, hogy önkényesen léptek be." [641]

A „rámenős", zaklató agitálás mellett éltek azzal a módszerrel is Milotán, miszerint a fontosabb, közösségi szerepet betöltő gazdákat rábeszélték vezetői pozíciók felajánlásával. Ez történt az egyik adatközlőmmel is, végül meggyőzték a TSz-be lépésről, a kertészeti ágazat vezetői posztját ajánlották fel neki. Pedig a Csepeli Autógyárban már megvolt az állásuk, a költözést tervezték. „*Nálunk nem is jöttek agitátorok egyáltalán! Igaz? Egy órára se! Felénk se néztek! Tudták azt, hogy mi olyanok vagyunk, vagy olyan vagyok, hogy hiába beszélnek, én úgyse hallgatom meg! És akkor a TSz-elnök jött el.* […] *Kikötöttem, hogy csak úgy lépek be, hogy a szőlő marad, mellette vagy 22 nagy termődiófa volt a szegbe' benn a Tisza-parton, az is marad háztájiba, oké, mindenbe benne voltak! Vagy két évig ugye meg is volt.* […] *Aztán elvették tőlem. Na ez aztán bosszantott nagyon, becsaptak*."[642]

A szövetkezetekben országosan is gyakori termelési és kifizetési problémák Milotán is fennálltak. A járandóság nagy részét kezdetben terményben adta ki a szövetkezet, munkaegység-alapú elszámolás szerint. Az év végi zárszámadásnál volt valamennyi készpénzes kifizetés, ha jól sikerült lezárni a gazdasági évet. Adtak lisztet, pálinkát, cukrot, rizst, kását, olajat, valamint a jószágnak való takarmányt is. „*Ezt mindet év végén osztották, igen. És akkor, hát úgy tudtunk megélni, mert egyébként pénznek színét se láttuk! Amit egyébként, hogy bolti szükség, hogy kellett egy kis kevés ecet, vagy ami éppen nagyon muszáj,*

[639] Interjúrészlet Milota, 2011. Szül. 1944.
[640] Kovácsy 1981b: 78.
[641] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1928.
[642] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1928.

hát hidd el, hogy volt olyan időszak, amikor vártuk, hogy megtojjon a tyúk, mert szerencsére a boltban elvették a tojást is."[643]

Emiatt a kezdeti időkben a fiatalok, akik tehették, eljártak távolabb is munkát vállalni, állami gazdaságokban, ahol készpénzben fizettek, és így a családi szükségleteket ezzel tudták kiegészíteni. Ebben a kezdeti időszakban a gépesítés még kezdetleges volt, a munkafolyamatok többségét kézimunkaerővel végezték, munkaegység-alapú elszámolásban.[644]

Melléküzemek

A fellendülés itt is a 70-es évek elejétől következett be: bevezették a készpénzes fizetést, majd lassan melléküzemágakat is létesítettek. Mivel Milotán kevés földterület áll rendelkezésre, és az is változó minőségű, ezért nagy szükség volt a melléküzemágak termelésére is. *„Végülis nyereséges volt ez a szövetkezet mindig, hát a növénytermesztés az mindig bukdácsolt, de nem azért, mert jó szakemberek voltak ott is! Csak hát ez a mezőgazdaság ez mindig. Lásd most is, ezek a csapadékos idők* [azon a héten végig esett, amikor Milotán voltam – BLB.]*, tehát egyszerűen ezek a földek nem alkalmasak azokra a tevékenységekre. 8-10 aranykoronás földeken gazdálkodni nem szabad."* [645] Ezért volt tehát szükség a melléküzemágakra, főleg, amikor a munkafolyamatok kézimunka igénye is csökkent. A nők számára varrodát nyitottak, valamint a gyümölcstermesztésben voltak feladataik. Már az 1976-os interjúkban is beszélnek a melléküzemágakról: sóderkitermelés, furnérgyártás, az asszonyok számára diópucolás (a MONIMPEX vállalatnak szállítják bedobozolva a pucolt diót).[646] A 80-as évek elejére pedig már volt még hozzá betonüzem, varroda és műanyagüzem is. *„Eléggé felszálló ágban voltak ezek az ipari tevékenységek, megvoltak a partnereink, a varrodával a Szegedi Ruhagyárnak dolgoztunk, a műanyagüzemmel a Balatonfüredi Hajógyárnak dolgoztunk, hát a fatelep az meg önálló volt, a kavicskitermelés-és szállítás is önálló tevékenység volt.* […] *Hát mi csúszdákat építettünk, műanyag csúszdákat a műanyagüzembe', hajókat építettünk. Az első csúszdákat, azokat a kék csúszdák, ami volt a Balaton-parton, Nyíregyházán, Debrecenben, Szoboszlón, azok itt készültek Milotán abba az időszakba.*"[647] A termelőszövetkezet bevételeiben már 1976-ban is a 36 millióból 18 millió forint a melléküzemi tevékenységekből származott.[648] A különféle ágazatokban és munkakörökben igen eltérő

[643] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1930.
[644] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.
[645] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[646] Kovácsy 1981b: 20-21.
[647] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[648] Kovácsy 1981b: 21.

fizetéseket is kaptak a dolgozók. „*Hát nekem se sok a fizetésem, én is többet össze tudok koholni itthonrul, a háztájibul, de igy nagyon sokan vagyunk, hogy többet összeszed a háztájibul, mint amennyit a téeszben keres.* […] *De nagyon sokszor előfordul, hogy egyik keres öt- vagy hatezer forintot, a másik ezzel szemben esetleg egyet vagy másfelet. Hát a legtöbbet keresők a kotrósok, meg gépkocsivezetők. Ezzel szemben a mezei munkás, akinek a legkevesebb a mai napig is a bére, hát van olyan nap is, hogy százötven forintot keres ma, vagy holnap, szezonmunkán, de akkor két hétig nem keres, csak hatvanat.*" [649] A TSz kovácsa is jobban keresett, mint a mezőgazdasági munkások, mert „*Szakmabeli emberek többet kerestek akkor is. Most is úgy van, akinek van szakmája, az jobban jár, mint akinek nincs*."[650]

Mindezekkel együtt tudták biztosítani a teljes foglalkoztatottságot, a környékben nagyobb ipari létesítmények és egyéb nagyüzemek híján azt mondhatjuk, hogy egyedül a termelőszövetkezet biztosított munkahelyet a falu lakosságának[651]. A szocialista ideológiának és pártpolitikának megfelelően a rendszerváltozás előtt még nem jelentkezett munkanélküliség. A milotaiak között emiatt többször találkozhatunk azzal a véleménnyel, hogy az az időszak könnyebb megélhetést biztosított, mert ott mindenkinek volt munkája. *„Nade hát azért mindenesetre a TSz-világ, ez biztos, ezt százszor is aláhúzom, hogy sokkal jobb volt! Mindenki tudott dolgozni, olyan ember nem volt, aki dolgozni akart, hogy nem tudott, mert munka mindig volt, mikor mi."*[652]

„*Rengeteget kellett dolgozni, hidd el. Na de, hát azért megérte, mert addig jobban éltünk, megvolt mindenünk. Hozott a konyhára valamit*."[653]

Háztáji

A családi jövedelmek szerves részét alkotta Milotán is a háztáji gazdaság lehetősége, szinte nem volt olyan háztartás, ami ne művelte volna a családi kisüzemet. Települési szintű megélhetési stratégia-vonalak is kialakultak, amin belül pedig egyénileg is választhatott magának mindenki stratégiát, a habitusának megfelelően.

A háztáji területe Milotán is a szokásos 1 kataszteri hold volt. A háztájinak szánt területet egyben felszántotta, bevetette a TSz, és utána kimérték minden tagnak. Az egyik

[649] Kovácsy 1981b: 79-80.
[650] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1933.
[651] Mivel igazán nagybirtok, uradalom nem volt a településen, ezért állami gazdaság sem létesült. A korábbi két nagybirtokos, Tarpay Lajos és Klein Andor közül Tarpay földjeit a TSz kapta meg, Klein Andornak pedig a földjeinek egy részét a földosztáskor kiparcellázták, másrészt pedig több település határában is feküdtek a földjei, így nem kizárólag Milotához kapcsolódott.
[652] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.
[653] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.

visszaemlékezés szerint a lakóházak elrendezése alapján, „*az volt a szomszéd, aki otthon is.*”[654] Egységesen mindenki kukoricát kapott a háztájiban, nem volt variálás, mivel jószágot mindenki tartott otthon, így mindenkinek jól jött a kukorica. A milotai településszerkezetre pedig jellemző, hogy nagy kertek tartoznak a házakhoz, így a vetemény, a háztartás további szükséges ellátása otthon a kertből került.

A sertéshizlalás és eladás itt nem volt igazán elterjedt, inkább a bikanevelés és a tej leadása a tejcsarnokba. Emellett volt még, aki anyakocát tartott, és a malacokat értékesítette. Hízót, baromfit pedig legtöbbször – kevés kivétellel – csak saját fogyasztásra tartottak. *„Hát üszőt meg bikát. Hát amilyet ellett a jószág. Attól függ mit ellett. Meg hát a malacok. Az, az nagyon jól bejött például. Jó ára volt a malacoknak…”*[655]A tejnek ekkor kifejezetten jó ára volt, sokan ezzel foglalkoztak plusz bevételi forrásként. „*Mi is, mikor hazajöttünk, nekünk lett 3 fejős tehenünk, meg 5 bikát hizlaltunk, még a munkaidőn kívül*.”[656] „*Tehén, növendék, bikahizlalás ment akkor. Sokszor 5-6 tehén, de volt, ahol 15 is volt! De azért 2 az általában, mert a tejnek jó ára volt*.”[657]

Ez a fajta mezőgazdasági profil a természeti környezettel és a mezőgazdaság termelési lehetőségeivel függött össze. Mivel Milotának kevés, és nem túl jó minőségű a termőföldje, valamint nagy ártéri területek is vannak, ezért a szántóföldi takarmánytermesztés (búza, kukorica) nem volt igazán jelentős. A szálastakarmány – amit akár az árokpartokon is tudtak kaszálni a szarvasmarha számára – viszont könnyebben rendelkezésre állt, ezért alakult ki a szarvasmarha-profil (bikaborjú hizlalása és tejleadás). „*Itt Milotának az összes területe 1260 hektár. Tehát ebben benne van rét, legelő, erdő, szántó, gyümölcsös. És ezen élt 1000-1100 ember. Tehát gondolhatja, egy hektár egy emberre.* […] *A szálas takarmányból viszont több, mert össze-vissza kaszáltak mindig, csatornaparton, mindenfelé.*”[658]

Olyan intézkedés is volt az állam részéről, hogy aki szerződést köt, hogy a szarvasmarháját min. 3 évig nem adja el, akkor 24.000 forint támogatást kapott az államtól. Ezzel biztosította az állam a szaporulatot, illetve az állandó tejtermelést, a gazdálkodók pedig magas plusz jövedelemhez jutottak ezáltal. *„Volt, aki négyet is vállalt. Az akkor már négyszer húsz nyolc, az akkor már 100 ezer forint! Hát az annyit ért, mint most 3 millió meg 5 millió forint!* […] *Tehát erre mondom, hogy akkor ez nagy pénz volt! Abból már majdnem bele is*

[654] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.
[655] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.
[656] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[657] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1938.
[658] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.

kezdett egy házat csinálni."[659] „*Ha valaki beállított egy tehenet, arra adtak 24 ezret! Az nagyon nagy pénz volt ám! Az 4-5 havi fizetés volt. Valaki leszerződte, hogy most tart 4-5 tehenet, és arra adtak állami támogatást. Tartani kellett 5 évig, a tej miatt*."[660]

Az egyéni stratégiákat tekintve az elmondható, hogy a háztájiban termett takarmányt nem adták el, beleetették a jószágokba. Hízót és baromfit néhányan tartottak eladásra is, de a többség azt inkább csak saját magának nevelte, annyit, amennyi a családi szükséglet volt. Legelsősorban a szarvasmarha-tartásra rendezkedtek be. Az egyik ilyen tipikusnak mondható kisüzemi berendezkedésben: sertéseket és baromfikat tartottak saját fogyasztásra, emellett pedig két fejőstehenet tartottak. Annak a tejét hordták a tejcsarnokba eladásra, és mellette minden évben ellett, annak a borját felnevelték, hízva eladták.[661] A szálas takarmányt, ami a szarvasmarhának kell, még kiegészítésként beszerezték innen-onnan. „*Hát vót olyan, hogy mit tudom én, jószág nekem is volt. 200 méter a töltésoldal, a gát, a töltésnek az oldala. Mindegy, hogy hogy beszéltem a vízügyesekkel, beszéltem az egyik főnökkel, másikkal, ez a 200 méter még a tied, a másik 200 méter az XY-é, Azt le kellett kaszálni, összegyűjteni, hazahozni.*"[662]

A következő gazda, aki a TSz-ben kovács szakmunkát végzett, otthon hasonlóan tartotta a jószágot: két tehén fejősnek, mellette anyakoca, a malacokat részben maguknak felhizlalták, a többit eladták a faluban a többi gazdának. Ők azonban már időnként libát is tömtek, és azt is eladták, „*volt, amelyiknek kilós mája volt!*". Emellett borjút is hizlaltak, „*az a 100 méter drót, ami ott van kint, a kerítés, azt a bika árából vettük.*"[663] Ő külön kiemelte, hogy csak annyit tartottak otthon, amennyit fel tudtak nevelni a háztájiból kapott takarmányból, nem vettek hozzá pluszban.

Volt viszont olyan stratégia, aki nem a takarmány mennyiségét tartotta origónak, hanem azt döntötte el, hogy mennyit akar nevelni, és ha ahhoz kevés volt a takarmány, akkor vett még hozzá. *„70-es évekbe', lehetett venni tápot, lehetett venni mindenféle terményt, csak akkor má' pénzér'. Hát volt egy boltja magyarul. Ott árultak mindenféle tápot, terményt benne. És akkor a háztájihoz még vettünk, hogy nem volt elég ennyi jószágnak. Mer' ugye 6 darab jószág volt.* […] *felneveltük a bikaborjúkat, ilyen, hát 5 és fél, 6 mázsás. Ha az ember egyet leadott, akkor már aszongya, hogy, hát durván mondok egy számot, 5 bikából fel lehetett építeni ezt az épületet."*[664]

[659] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1938.
[660] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[661] Interjú Milota, 2012. Szül. 1930.
[662] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.
[663] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1933.
[664] Interjúrészlet Milota, 2011. Szül. 1944.

Érdekes kérdés lehet, hogy mi számít 'nagy' háztáji gazdaságnak. Egyik adatközlőm a gazdaság működtetését a ráfordított idővel és a rendelkezésre álló munkaerővel látja biztosítottnak. Mivel úgy érzi, hogy az ő családjukban egyik sem állt megfelelő mennyiségben rendelkezésre, ezért az ő kisgazdaságuk nem volt jelentős. „*Hát abba' az időbe lehetett boldogulni, pláne, ha több családod volt, és több munkaerő.* […] *Annyira nekünk családon belül nem ment a háztáji, mert ugye ahhoz idő is kellett."*[665] Mindezek ellenére ők is művelték azt a szintet, amit a legtöbben a faluban: a saját részre tartott baromfin és hízón felül egy-két hízót neveltek leadásra is, mellé egy-két bikát, *„És akkor még ugye mi is minden évben 1-2 bikát, vagy amilyet ellett, üszőt eladtunk, vót amikor kocát tartottunk kettőt is, akkor eladtunk egy évbe 20 malacot, az is.*"[666] A legnagyobb keresetük a két-három tehén tejéből volt: vettek fejőgépet, és a tejet hordták a tejcsarnokba. *„Abba' az időbe a három tehénből amit mi fejtünk, igaz, hogy nagyon jó fejősök voltak, a csarnokba' több pénzt kaptunk, mint a kettőnk fizetése volt."*[667] Elmondásuk szerint náluk a két gyermek nem tudott annyi plusz munkaerőt jelenteni, hogy ennél többet vállaljanak. Így tehát inkább a háztáji-lehetőségeknek azzal a részével foglalkoztak, ami nem igényelt olyan nagy munkaerő-létszámot. A házuk építéséhez azonban össze tudták takarékoskodni a pénzt, nem kellett hitelhez folyamodniuk, és a két gyermeküket is elindították a pályájukon, rendszeresen támogatva őket felnőttként is.

Volt Milotán is, aki valóban kisebb erőbefektetéssel vett részt a háztájizás lehetőségében. Lehetséges, hogy habitusukat befolyásolta, hogy egyikük sem mezőgazdasági munkát végzett a szövetkezetben (a férfi sofőr, a nő irodai dolgozó volt), elbeszélésük alapján az következtethető, hogy valószínűleg nem tartottak olyan kiterjedt háztáji gazdaságot, mint amit más példáknál lehet látni. Többnyire náluk is a borjú nevelés és a tejleadás volt a fő tevékenység, emellett anyakocát tartottak, aminek a malacait a falubeliek között adták el, maguknak pedig neveltek két-három hízót saját fogyasztásra. Anyagi helyzetüket mutathatja, hogy az építkezésük során kellett valamennyi hitelt felvenniük, illetve autójuk is csak a rendszerváltozás után 10 évvel lett először. Ennek ellenére véleményük szerint sokat javított a körülményeiken a háztáji bevétel. *„Hát olyan jó kiegészítés volt, például téli tüzelőtül kezdve mindig tudtunk letenni egy kis pénzt, abból építkeztünk. Most? Hát most nem tudnánk megtenni."* Ők tehát ha szerény keretek között is, de foglalkoztak az otthoni gazdasággal, és fontos bevételi forrás volt a háztartás fenntartásában.[668]

[665] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1928.
[666] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1928.
[667] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1928.
[668] Interjúrészlet Milota, 2012. Szül. 1947.

Összességében a pénz jellegéről, mint a munka értékéről, és a hitelhez nyúlás lehetőségéről összefoglalja egyik adatközlőm a korabeli helyzetet*: Nem úgy, hogy megnyomjuk a gombot, azt kivesszük a takarékból, itt a, mondok egy számot, 3 millió forintot, ugye az magas fán termett. De nem is vót szükségszerű annyira, mer' hát akkor még nem voltak olyan drágák, de viszont ebbe' az időszakba' sokkal több pénz volt. Mer' dógoztak a TSz-be', háztájiba' is gazdálkodtak úgymond, itt megvettük a jószágot, disznót, eleve ott régen sok szilvafa volt még Milotán, főztek lekvárt az asszonyok, akkor szűttek télen, fontak, előbb fontak utána szűttek, hát ott egy-egy vég vásznat eladtak azt akkor ott volt egy kis pénz.*

Összefoglalóan a korszakról egy velős idézettel: „*Akkor a fizetésünkből éltünk, és ezekből a plusz tevékenységekből mindig gyarapodtunk. Mindig vettünk, építettünk, berendeztünk, abból előrejutottunk. Abból tudtunk autót venni, még a 80-as években, és így haladtunk. Mert egy szoba-konyhával kezdtünk, és akkor mindig most összejött ez, most összejött az, és akkor abból tudtunk indulni. Na most ez hiányzik. Tudtuk azt, hogy el tudtuk adni a tejet, el tudtuk adni a hízott bikákat, mert rendszeresen jöttek, és amikor elérte azt a súlyt, amit a piac keres, akkor eladtuk. És akkor vettük a másikat*. […] *Akkor úgy szaladgáltak az emberek a faluba, mint a pókok. Mer' 7 órára ott kellett lenni a fatelepen, 7 órára ott kellett lenni a kavicsnál, a varrodába ott kellett lenni, de addigra meg kellett fejni, el kellett rendezni a jószágot, le kellett adni a tejet. Aztán utána szedte a motyóját, és szaladt, hogy odaérjen.* […] *A falunak a 80-90%-a ezt csinálta. Még az idősebbek is jobban ragaszkodtak hozzá, mint a fiatalok. Mert az volt a biztonság, hogy van valamije. Most meg nem bánják, hogy nincs semmije*."[669]

Dudar

A település korszakbeli eseményeit legerősebben az ekkor megnyitott és sikeresen működtetett szénbánya határozta meg. [670] Szinte azt mondhatjuk, hogy minden helyi megélhetés ezzel összefüggésben alakult ki: a termelőszövetkezetek, háztáji gazdaságok működése, egyéb ipari munkalehetőségek miatt betelepülő tömegekkel van összefüggésben, tehát mindennek a gócpontja a bánya.

A bánya kiépítésének kezdetei a kommunizmusban

[669] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[670] erről részletesen ld.: Legeza 2013: 182-194.

A korábban megnyitott bánya újranyitásához szükség volt vasúti összeköttetésre, ennek építése 1945 őszén indult meg, hatalmas munkával 1946 márciusára már alkalmas volt szállításra a Zirc-Dudar vonal, majd végleges változatát 1947 januárjában adták át.[671] A kezdeti időkben a kitermelés még kézi erővel, kötelekkel, csillékkel, lovakkal zajlott, a gépesítés hiánya mellett.

Dudaron például munkaszolgálatosokat fogtak be építési munkákra. Munkaszolgálatra könnyedén kerülhetett például az, aki nem tudta teljesíteni a beszolgáltatásokat, paraszti kötelezettségeket. Az 50-es évek vészterhes idejében előfordult, hogy aki nem tudta a kellő mennyiséget beszolgáltatni, börtönbüntetésre ítélték, amit építkezéseken kellett ledolgoznia. *„Elvitték a tyúkokat a háztól, mert tyúkleadás volt. Utána rá egy hónapra kivetettek, hogy még 30 darab tojással tartozik. Nem tudta leadni,* […]*, nem volt tyúkja, hát azt mondja: miből adjak, ha nincs?* […] *30 nap börtönbüntetésre ítélték az öreget a 30 szem tojásért, 30 napot kellett neki ledolgoznia, az inotai erőmű akkor épült."*[672]

A beszolgáltatások mellett a mezőgazdaságból élők súlyos létbizonytalansággal küzdöttek. Az agrár-keresetek is messze elmaradtak az ipariak mellett: 1955-ben az állami mezőgazdasági dolgozók átlagbére 890 forint volt, míg a bányászatban 1507 forint volt az átlagbér.[673] Sokan a mezőgazdaságtól való teljes elfordulást választották, ami a központi vezetésnek is az egyik célja volt kezdetben, hogy ezzel munkaerőt nyerjen az iparnak. Ez azonban odáig fajult, hogy 1951-ben munkaerőhiány jelentkezett a TSz-ekben és az állami gazdaságokban. A hiányt egy darabig tudták pótolni a nők munkába állításával, így Dudaron is az a helyzet alakult ki, hogy a férfiak az iparban, a bányánál dolgoztak, míg a TSz-ben csak az idősebbek és a nők voltak.[674] *„Hát mindenhol a nehéz munka, a TSz-ben még a hasunkon hordtuk, a krumplit raktuk, a pétisót raktuk, 80 kilós zsákokat emelgettünk, mikor rostáltunk, meg aratáskor, meg ezt mind a nők, mert kevés volt a férfi, mert a férfiak a bányánál dolgoztak. Ugye itt el tudtak a férfiak, el tudtak menni a bányába, de az öregek, már az öreg TSz-tagok tartották fönt ugye jobban a TSz-t, meg hát a nők."*[675]

1952-től megtiltották, hogy elköltözzön lakóhelyéről az a földtulajdonos, aki nem biztosítja földjének megművelését.[676] Dudaron is volt olyan eset, hogy a 'felajánlót' kényszeríteni igyekeztek vissza a földműveléshez. *„Itt a szomszédunk is, aki, meghalt szegény már az a*

[671] Jármai 1990: 44-49.
[672] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[673] Pető – Szakács 1985: 222-223.
[674] lsd. a hasonló helyzetet Muraszemenyén, ahol a férfiak a jelen lévő olajiparban igyekeztek inkább elhelyezkedni a TSz helyett. Sári 2010: 60.
[675] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1932.
[676] Belényi 1993: 36-39.

férfi, ez is elment, a földbe dolgoztak, aztán nem lépett be a TSz-be, aztán leszámolták a bányánál. Mer' ott is megcsinálták. […] *Leszámolták, elbocsátották. Hogy menjen be a TSz-be. És akkor elment a vasútra jelentkezni dolgozni, aztán a vasúton dolgozott, mint ilyen mit tudom én mi."*[677]

A bánya hozta változás

A bánya megnyitásával egyre nagyobb arányban indult meg a faluba történő migráció, beköltözések, ill. emellett nagyarányú volt a bányába ingázók száma is. Az üzem létszámának maximuma 1959-ben volt: 1799 fő dolgozójuk volt, akik Bakonyszentkirályról, Csesznekről, Súrról, Csatkáról, Olaszfaluból, Porvárról, Borzavárról is jártak dolgozni.[678] A kezdet kezdetén még csak gyalogosan jártak az emberek a munkába, később személyszállításra átalakított teherautókon hordták őket, majd végül korszerű autóbuszokon. A messzebbről érkezőknek a kezdeti években csak barakkokat tudtak felállítani szálláshelyül, de ezen az áldatlan állapoton gyorsan javítottak, és Dudaron is létrehoztak bányász-telepeket. Ilyen volt például az 1949-ben épített Lenin-telep (ma Csirip-telep), melyen 9 darab kétlakásos ikerházat emeltek, és egy 25 fős legénységállót, majd 1951-ben a Készenléti lakótelepen két 8 lakásos épület lett kész, így már komplett házakba is érkezhettek a betelepülők.[679] Ezeket a lakásokat nagyon kedvezményesen vehették igénybe a bánya dolgozói, minimális lakbért kellett érte fizetni, később pedig meg is vásárolhatták. Országos tendencia volt, hogy az ipar miatt egy-egy községbe települők általában az eredeti falutól külön, mellette telepedtek meg, külön telepeket hozva létre, külön intézményekkel, szabadidős programokkal, mintha egy falu lenne a faluban.[680] Dudaron is ma is meg tudják nevezni ezeket a területeket, ahol a bányászok elkülönülten éltek, amely részeket a bánya miatt építették a faluhoz. *„Dudar, végülis az ős-falu, az ABC-től erre tessék elképzelni, ezt a részt. Ez volt az ősrégi falu. Ami az ABC áruháztól kifelé van, a Mónika vendéglő felé, meg a vasút környéke, az mind a bánya által, meg a bánya indulása után épült meg. Én emlékszem rá, amikor az volt a legszélső ház, ahol most a pünkösdi gyülekezetnek van az imaháza."*[681] Az idézet alapján – ha nincs is előttünk Dudar térképe – azt lehet mondani, hogy a településnek majdnem a fele a bánya alakulása után épült fel. Új központok alakultak ki, átrendeződtek a falu súlypontjai, ill. többközpontúvá vált a település.[682]

[677] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1933.
[678] Jármai 1990: 205-206.
[679] Jármai 1990: 206.
[680] Paládi-Kovács 2000b: 281. ld. még: Czetz 2007., Horváth 2003., Legeza 2009.
[681] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[682] ld. még erről: Horváth 2003: 157.

Ilyen új gócpontnak nevezhetjük az ABC-t, a gyógyszertárat, a postát – a korábbi központokhoz képest: református templom, első világháborús emlékmű, művelődési ház, stb. Ezek többek közt a nagyarányú népességnövekedésnek, ill. a településen naponta megfordulók magas számának is köszönhetőek, például emiatt szükséges volt a közegészségügyi viszonyokat is javítani. Ezért 1951-ben Dudarra helyezték a körzet orvosi rendelőjét, építettek hozzá orvosi lakást is. Később, a falu fejlődése folyamán újabb munkaadók települnek a községbe: 1967-ben az erdőgazdaság, a Videoton (mely 1971-től Bakony Művek-ként működik), a Balaton Volán a 60-as évektől.[683]

Sokan voltak országosan az iparban, akik 'kétlaki' életmódot éltek: az otthoni mezőgazdasági munkákba is besegítettek az ipari állandó munka mellett. A mezőgazdasági munkák idején „önkényesen kilépők" tömeges aránya miatt 1952-ben bevezették az ún. aratási szabadságot, így büntetés nélkül ki lehetett menni ilyenkor szabadságra.[684]

Kétlakiság

A kétlaki életmód végig elterjedt volt a falusiak körében: akik eredetileg mezőgazdasággal foglalkoztak, családi vállalkozásban (a család egy tagja az iparban is vállalt munkát), ott megmaradt a mezőgazdasági tevékenység is a kötött ipari munkaidő mellett. Ennek eredményeként több területen is megjelenhettek különbségek a betelepülő munkáscsaládok és a falusiak között (lakáskultúra, szokások, napi időbeosztás), ami nem egyszer konfliktusokhoz is vezethetett.[685] Ez a különböző magatartás Dudaron is megfigyelhető: volt, aki a nyári szabadságát nem nyaralással töltötte, hanem akkor vette ki, amikor mehetett aratni, vagy lenkazalt rakni a TSz-nek. Az is hozzátartozik még a mentalitáshoz, hogy nem pénzért járt ilyenkor dolgozni, hanem részesművelésben gabonát, takarmányt kapott érte, és csak ezért vállalta, mert azt megvenni nehézkes lett volna. *„… akkor én is kivettem a két hét szabadságomat, és akkor a két hét szabadságon nem pihenni mentünk, hanem dolgozni. Nekünk is akkor az volt a napszám, hogy egy napi napszámért egy mázsa búzát adtak. Azért mentem el én is, nem a napszámért, mert azért nem mentem volna el, hanem a búzáért."* [686] Ekkoriban, az 1960-as években nehéz volt egyáltalán terményhez jutni annak, aki nem volt TSz-tag, mert a szövetkezet nem adott el a terméséből, a Terményforgalmi Vállalattól pedig drágábban lehetett megvenni. Ezen kívül egyáltalán a készpénz is ritkább volt, így meg kellett ragadni a

[683] Boross – Márkusné 2000: 99.
[684] Belényi 1993: 21.
[685] ld. erről: Horváth 2003., Legeza 2009.
[686] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.

lehetőséget, amikor azt kikerülve is lehetett munkát találni, a szükséges terményért. A TSz egyébként sokszor gátolta is azoknak a boldogulását, akik nem léptek be a tagjai közé, pedig a földjük esetleg bent volt. Egyik interjúalanyom családja kulákká nyilvánításuk és meghurcolásuk után 30 holdat adtak be a közösbe, de a család férfitagjai nem léptek be a szövetkezetbe, hanem Veszprémbe mentek dolgozni, városi munkára. Otthon emellett amennyire lehetett, továbbra is igyekeztek az önellátásukat megőrizni. A részesmunkákon kívül terménybetakarítás után a földeken lehetett böngészni is, de az így szedett terményt is ki kellett fizetni. Emellett igyekeztek minden lehetőséget megragadni a takarmány beszerzéséért, főleg, aki nem dolgozott a TSz-ben, és háztáji földet nem kapott, annak nehezebb volt hozzájutni mindehhez. *„Meg hát mit ne mondjak, kukoricát, mikor lekombájnolták a TSz-be', mi elmentünk böngészni, hogy amit elhagytak, vagy a vadak amit le, és akkor jött a csősz, mennyit szedtetek, azért is kellett fizetni.* […] *Mondom, útpartokat, útpartokat kaszáltunk. Elmentünk Gézaházára, meg Zircen túl, képzelje el, hogy a két kis tehénnek tudjunk, amit édesapám itthon gondozott, hogy tudjunk nekik szénát kaszálni. Az országút mentén, azt a keskeny árokcsíkot, azt kaszáltuk le."*[687] Ők főként saját fogyasztásra tartották a hízót, a tehenet pedig a tejtermelés miatt tartottak, a tej eladási ára miatt is. Emellett – bár háztáji területük nem volt, de – saját kertjük végében, valamint meghagyott zárt kertben zöldségtermesztéssel foglalkoztak. *„Innen háztól elvitték a tejet,* […] *Meg hát én amit tudtam, amit termeltünk zöldséget, krumplit eladni, egy kis tojást, meg a házi költségek. Úgyhogy a fizetését félre tudtuk tenni."*[688] Baromfit is adtak el, kacsát, libát hizlaltak, anyakoca szaporulatát is eladták a falun belül. „*Tojást meg tejet, hát innen is hordta a tejet, szóval, hogyan mondjam. Ahhoz, hogy tényleg, az én férjemnek, mit tudom én, 3000 forint vagy 5000 forint volt a fizetése, a másik 3-at, 5-öt kigazdálkodtuk."*[689] A veszprémi munkavállalás után végül haza tudott költözni, az AKÖV[690] dudari telepén vállalt sofőri állást. Hagyományosnak mondható paraszti mentalitásukkal, sok munkával és megtakarítással jómódba tudták feltornázni magukat. *„Hát aztán ráverekedtünk, mikor a lakással elkészültünk, hogy egy kis kocsit is tudtunk venni később, de sajnos az is olyan volt, hogy 3-4 évet kellett, befizettük a pénzt, és 3-4 évet vártunk egy autóra.* […] *Azért beosztottuk, Kedves, úgy az életünket, hogy amikor már egy kicsit a házzal, meg a gyerekekkel, nőttek a gyerekek, iskoláztatni tudtuk a gyerekeinket, minden évben el tudtam vinni őket kirándulni. Voltunk Lengyelországban egy hétre, akkor elvoltunk lent Jugoszláviában a feleségemmel, egész Albániáig, az üzemi kirándulás volt. A Volántól mentünk kirándulni. Azért erre is*

[687] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[688] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1942.
[689] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1942.
[690] Autóközlekedési Vállalat, a Volán elődje.

áldoztunk egy kicsit. Hévízen legalább négyszer-ötször voltunk.[691] Felesége*: „Sokat dolgoztunk, de azért megadtuk a módját."*[692]

A bányászcsaládok között is voltak, akik foglalkoztak mezőgazdasági tevékenységgel, pl. eljártak a TSz-be napszámban, vagy részesben *„Aki böngészett, már eljártak a bányászok, aki kicsit élhetősebb bányász volt, ugye azért 1-2 hízót tartott otthon, az ennivalót az állatoknak nehéz volt szerezni."*[693] Másik családban is, amikor a gyerekek már középiskolás korúak lettek, akkor jártak a TSz-be családostul, később már pénzt is fizettek a napszámért, a len kévébe kötéséért pl. 300 forintot fizettek holdanként. *„Aztán mikor már nagyobbak voltak* [a gyerekek], *akkor kezdett a TSz, ahogy mondtam, részibe kiadni, aztán akkor már vállaltunk. De úgy, hogy vittem a 3 gyereket, az ebédet, az uram meg jött a bányából oda segíteni, ezen a részen vállaltunk, azt akkor szokott jönni oda."* Jártak részesben is aratni búzát, 1 hold földet 1 mázsa búzáért arattak: *„Ha délutános volt* [ti. a családfő, a férj]*, délelőtt arattunk, akkor délbe hazajöttünk, hamar valami ebédet evett, este valamikor főztem, elment a bányába, én meg délután mentem még ki, aztán összehordtam, összeraktam.* […] *...és akkor össze kellett gereblyélni, azt is összeszedni, azt is mindig mink asszonyok csináltuk, mert a férfiak örültek a bánya mellett, ha azt megcsinálták ugye, hogy kaszáltak."*[694] A 70-es évek elejéig működött így a TSz.

Sok helyi család ebből a kettős megélhetésből tudta biztosítani a megélhetési biztonságát, a több lábon állással: *„Hát a fiatalok a bányában, az öregek meg a TSz-ben. Így volt megosztva. Minden családban volt egy fiatal, aki a bányában, így éltek meg végeredményben. Bányászfizetés, meg a TSz-nek az eze-aza. Meg hát az állattartás, meg minden. Úgyhogy közös, így volt közös, hogy a családban, ha kétfelé volt, akkor jól megéltek."*[695]

Azok pedig, akik a bánya miatt települtek be, általában nem foglalkoztak ilyesmivel, őket nem is kötötte Dudaron semmi a földhöz, csak az ipar miatt jöttek.[696] A kétféle hozzáállás, mentalitás-típus egyébként szépen ki is egészítette egymást Dudar esetében: a betelepült munkáscsaládok mivel nem törekedtek önellátásra, hanem mindent pénzért vásároltak, felvevőpiacot jelentettek a háztájizós, kis plusz bevételért küzdő, paraszti mentalitásban élő falusiaknak. *„a bányászoknak volt pénze, aztán amit mi megtermeltünk, megvették.* […] *Tehát*

[691] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[692] Interjúrészlet, Dudar, 2012. Szül. 1942.
[693] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[694] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1933.
[695] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1932.
[696] ld. még erről: Horváth 2003.

a parasztgazdálkodók, akik voltak, azok annyival előnyösebb helyzetbe' voltak, hogy jött a bányász, […] *és a kukoricát meg a krumplit el tudta adni."*[697]

Az ilyen kétlaki életmód a telepiek, munkások körében általában lenézett dolognak számított. Dudaron nem voltak jellemzőek a két típus közötti szembenállások, nem voltak konfliktusok. Annak ellenére, hogy itt is – ugyanúgy, mint általában az ilyen iparosodó községekben – a betelepülők számos kedvezményben részesültek: külön építettek nekik szállásokat, tömblakásokat, amiben elkezdhették az életüket a faluban. Később már mindenkire érvényes volt – aki a bányánál dolgozott –, hogy kapott segítséget az építkezéséhez a bányától. „*Na az olyan volt, hogy a bányásznak is hozzá kellett valamivel járulni, abba' az időbe gondolja el, mint a feleségem mondja, 3000 forinttal kaptunk bele, azok kaptak 100.000 forintot a bányától, vissza nem térítendőt, ha aláírta, hogy 10 évig a bányában dolgozik*."[698]

Életkörülmények, életszínvonal

A bánya erős hatással bírt a dolgozók életkörülményeire is, több tényező is befolyásolta ebben, elsősorban és legszembetűnőbben a – még az iparon belül is magasnak számító – bányászbérek. Emellé jöttek még a béren kívüli juttatások, mint pl. a munkásellátás (munkaruha, üzemi étkeztetés, a munkásszállók ingyenes használata, kedvezményes munkásszállítás); különböző díjak újítások esetén, ill. a munkaversenyeken elért jó eredményekért, kedvezményes szénvásárlás, valamint a már említett építkezési segítségek. Nagy újdonságot jelentett még továbbá, ill. komoly súllyal esett a latba az orvosi, egészségügyi juttatás (pl. táppénz), valamint a nyugdíj. Ezek korábban, az önálló, önellátó falusi közegben ismeretlenek voltak, itt az iparban azonban megjelentek. Ez is hozzájárult például az ipari munkák népszerűsödéséhez. Ezek mellett pedig további életkörülmény-befolyásoló tényező, ami már nem csak a bányászokat érintette, hanem a település teljes lakosságát: a községi infrastruktúra kiépülése, fogyasztói igényeknek megfelelő ellátottsága. Az infrastruktúra mindenkit érintett (vasút, gyógyszertár, ABC, stb.), azonban a fogyasztási cikkeket leginkább továbbra is a bányászok tudták igénybe venni, mert a több fizetésük mellett könnyebben megengedhették maguknak a fogyasztói életvitelt. Így például ez megnyilvánulhatott a bútorok, lakáskultúra alakulásában, ill. autóvásárlásban is.[699]

[697] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[698] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[699] Márton 1959.

Dudar aláfejtése

A bánya megtelepedésével járó számos pozitív vonulat mellett voltak a falura nézve negatív következményei is a szénbányászatnak: a falu aláfejtése, a házak, utcák alatt lévő szénvagyon kinyerése. 1967-ben indultak meg az aláfejtő munkálatok, több éves előkészítő vizsgálatok után. A Diófa, Dózsa György és az Alkotmány utcában kezdték meg a kísérleti aláfejtéseket, 58 ház megerősítése mellett (az épületeket betonkoszorúval vonták körbe), amivel 860.000 tonna szén lefejtése vált lehetségessé. A kísérleti időszak 3 évig tartott, ami alatt komoly károk nem keletkeztek, az érintett épületekben a bentlakás sem vált veszélyessé. A kísérletek sikere után megindult a falu aláfejtése, mely 206 lakóházat és 350 melléképületet érintett. Ezek közül 150 ház került megerősítésre. Ekkor épültek készenléti, kétlakásos épületek, ahova a lebontott, ill. a veszélyessé vált házak tulajdonosai költözhettek. A kísérletivel együtt összesen 209 megerősített házból végül 24 ház került lebontásra, mert olyan súlyos károsodást szenvedett. Az aláfejtést Jármai Ervin vezette, aki a dudari szénbányászatról írt könyvében belátja, hogy a háztulajdonosoknak sok kellemetlenséget okozott az akció, ezért „*mindent meg kell tehát tenni a törvény adta keretek között a rossz hangulat, a kellemetlenségek kiküszöbölésére*."[700] Valóban, a lakosok körében az aláfejtés kifejezetten káros és kárt okozó folyamat volt, amiből a dudariak csak vesztesen kerültek ki. Mindenki maga döntse el hát, hogy hol van az igazság, az egyes családok házainak védelme mellett, vagy a 36 millió tonna szénmennyiség mellett.

„Dudarról ugye rengetegen elmentek, akkor, amikor a bánya alámént a falunak. Nagyon sok fiatal, meg középkorú, lebontotta a bánya a házukat, gondolja el, hogy egyik napról a másikra durrogtak ki az ablaküvegek, ropogott minden, deformálódott el a ház, mert a bánya miatt egyik oldalra billent. […] *Volt, aki nagyon jól járt, aki közel állt a tűzhöz, megmondom én, pártvonalon, vagy a bányánál bennfentes rokona volt. Azok nagyon jól jártak, mert olyan, hogy Dudaron egy öreg házat lebontottak, aztán Balatonfüreden épített belőle.* […] *Viszont volt olyan, akit kitettek a készenléti lakásokba, amit a bánya épített."*[701]

Dudar és a mezőgazdaság

Dudaron a mezőgazdaságban a hagyományos művelési ágak korábban sem voltak hangsúlyosak a természeti környezet miatt (erdős-köves hegyvidék), a lakosság korábban is

[700] Jármai 1990: 106.
[701] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.

jelentős háziipari munkával kellett, hogy kiegészítse jövedelmét. 1956. márc. 14-én alakult meg első alkalommal egy kis TSz Petőfi Termelőszövetkezet néven, amelyben csupán néhány család vett részt, és tiszavirág életűnek bizonyult a működése is.[702] 1956 tavaszán közösen vágtak bele a munkákba, de az őszi forradalom után felbomlott a szövetkezet, a megtermelt javakat pedig széthordták a falubeliek (nem csak a tagok). *„Csoó Sándor vezetésével az első TSz-be belépett az édesapám, és akkor egy évig dolgoztunk, akkor mindenki, aki belépett, az a pár család, akkor vette a földjét, és aztat dolgozta meg ez a pár család. Úgyhogy én is egy másik asszonnyal álltam össze, mentünk kapálni, kukoricát kapálni.* […] *Tavasztól egész őszig volt, mert már mi megkapáltuk a cukorrépát azzal a bizonyos segítséges asszonnyal, vagyis a családdal, akivel én összedolgoztam, a cukorrépát már más szedte ki, tehát akkor már az, mindenki ment a határba, akinek izéje volt, kocsija volt, vagyis hát aki haza tudta vinni. Mert hát a cukorrépa jó volt az állatoknak hazavinni."*[703]

Az 50-es évek nehézségei is megmaradtak még a dudari emlékezetben, a kuláküldözések, beszolgáltatások terhei.

„A Rákosi-rendszer meg az 50-es évek borzalmas. Higgye el, hogy leadtuk a kért mennyiséget, azt hiszem ki volt írva, hogy 30 mázsa burgonyát kellett leadni. Megtermeltük, leadtuk, mint ahogy, Kedves, maga nem kapott egy fillért se, nem kaptunk mi se. Ez olyan természetes dolog volt, ezt tiszta ingyen le kellett az államnak adni. Maradt egy olyan 15 zsák krumplink, levittük a pincébe, na hála Istennek legalább a családnak, legalább krumpli lesz bőven. Meglátta az egyik ilyen falukutató gazember, azt mondja: huhú, a büdös kulák fölhalmozott ide ennyi krumplit! Fölmérték, és elvitték."[704]

„Olyan előfordult nálunk is, hogy volt két sonka a padláson. Ugye a padláson tartottuk akkor a füstölt húst. Mindenhol, minden falusi háznál ott tartották. Az egyik rendőr fölment a padlásra körülnézni, hogy mi van, volt egy kis takarmány árpa, vagy vetőmag árpa, ami megmaradt, meghagytak, abba az egyik sonkát beledugta, képzelje el. Összesúgtak itt lent az udvaron, fölment a másik, az meg megtalálta. Hohó, képzelje el, az árpában találtam meg egy sonkát elrejtve! Na azt mondják édesapámnak, két napi hideg élelemmel jelenjen meg a tanácsházán. Fölment, hát úgy engedték el, hogy fizetett, teszem föl egy borjú árú büntetést. Tehát egy borjú árát, 1500 forintot. Ezek így kifundálták, hogy hogyan lehetne kihúzni meg tönkretenni."[705]

„A saját malacát a nagybátyám levágta feketén, volt egy rosszindulatú káder, nemrégen halt meg, kérem szépen följelentette. Megtudtuk, hogy az jelentette föl, följelentette, kijöttek,

[702] Boross – Márkusné 2000: 98.
[703] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1932.
[704] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[705] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.

megtalálták a rendőrök a húst. Kérem szépen, 3 hónapot dolgozott ugyancsak Inotán érte. Három hónapot. Meg aki ott dolgozott nála, azt mondta, maga is tudott róla, két hónapot, a nagybátyám meg három hónapot, nem ült, dolgozott."[706]

„Hát aztán meg ugye jött ez a rohadt TSz-ezés, oda meg mindent elvittek."[707]

A második TSz 1959 őszén alakult meg, de hosszas agitálásra volt hozzá szükség, a dudariaknak nem akarózott a közös gazdálkodás, a környékbeli falvakban már korábban megalakultak a szövetkezetek. *„…még a faluvéget is lezárták, hogy ne menjenek az emberek ki. Agitáltak, ilyen, mit tudom én, itt jöttek elvtársak a magasabb izével, aztán járták a házakat, szorongatták a népet, hogy írja alá, hogy TSz-tag legyen. Mert ugye nekünk nem volt földünk, akkor még, mert apósomé volt minden. Azt őt szorongatták, meg ezeket. Mink akkor még a fiatal korosztályhoz tartoztunk, nekünk nem volt semmink se, csak a gyerekeink."*[708]

Kezdetben igen nehezen indult meg a jó működés, a tagok között is kevés volt a megfelelő munkaerő. 221 családból 227 taggal alakult meg, a bánya meghatározó dudari szerepe miatt Jó szerencsét! termelőszövetkezet néven. A munkaképes korú férfiak lehetőség szerint a bányában vállaltak munkát, így a TSz-ben zömében a nők és az idősebbek voltak jelen. Gyengék voltak az adottságok: mind a munkaerő jellege, a termőföldek rossz minősége és az infrastrukturális ellátottság is hiányos volt (pl. nem voltak megmaradt uradalmi melléképületek).[709]

Jelentős volt az állattartás: a 60-as évek közepén 277 marhája volt a szövetkezetnek, ebből 80 fejőstehén. Voltak hízómarhák is, de főleg sertéshizlalással foglalkoztak: 40-45 anyakoca szaporulatát hizlalták és adták el. 1970-re 300-320 darabra fejlesztették a szarvasmarhaállományt, valamint a juhászatot is (400-500 anyajuh volt már ekkor). Kiegészítő tevékenységként a környékre hagyományosan is jellemző kőbányászattal és mészégetéssel foglalkozott még a szövetkezet. A tagságot tekintve ekkor a 137 tagból 15 férfi és 8 nő volt, a többi nyugdíjasként vagy járadékosként[710] dolgozott. A környékbeli településeket áttekintve itt volt a legalacsonyabb a munkaegységre fizetett jövedelem: 30-35 Ft körül.

A munkáknak jelentős részét részes művelésbe adta ki a TSz, a tagokon felül külső munkavállalóknak is, akik így az otthoni jószágok takarmányát biztosították ebből. *„ …apósom a TSz-be' kaszált, arattunk. Az apósom kaszált, anyósom szedte a markot, én meg kötöztem,*

[706] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[707] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1942.
[708] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1933.
[709] Turai 1990: 17-18.
[710] Azok a tagok, akik a szövetkezet megalakulásakor is már az idősebb korosztályhoz tartoztak, és úgy lettek nyugdíjasok, hogy nem volt meg a 10 ledolgozott évük, ők csak ún. járadékot kaptak, nem teljes nyugdíjat. Járai 1990: 138.

meg hordtam össze, részért! Egy kateszteri holdat egy mázsa búzáért arattattak le. És abban összekepélni, learatni, lekaszálni, szóval mindent, teljes készre kellett megcsinálni."[711] Ennek a fajta művelésnek az oka részben a TSz kezdetleges munkaszervezete, a készpénzes kifizetés gazdasági nehézségei álltak. *„Részes volt, a TSz kiadta, kötelező volt megkapálni, leszedni, harmadát, vagy mit tudom én mennyit adott a TSz. Na az, hogy dolgoztunk a TSz-ben, végeredménybe' a TSz-t a kézimunkával tartottuk fönt. Mert akkor még nem voltak gépek.*

A részes művelés generálta a háztáji gazdaságok fenntartását is: mivel legnagyobb arányban terményben adta ki a fizetséget, azt jószágokba lehetett belefektetni, és azokat eladva lehetett pénzhez hozzájutni. *„Senki se kapott pénzt, hanem egységre dolgoztunk. Egységre bizonyos forintot kaptunk, és akkor gabonát aztán, meg ami termett a TSz-nek, azzal fizette a családot. Azért kellett nekünk sok állatot tartani, hát ugye amikor hazajöttem a kapálásból, vagy a határból, vagy mit tudom én, akkor nekem még itthon az állatokat nevelni. Egész télen volt, mikor 12-13 hízónk volt, leadásra. Akkor anyadisznó, meg ilyesmi. Aztat így forgattuk meg, hogy amit kaptunk a TSz-ben gabonát, krumplit, répát, mindent, azt megetettük, és akkor ugye leadtuk.* […] *Tavaszra, mire a nyári szezon volt, ugye a nagy munka, akkor már nem volt nekünk hízónk, mert hát ugye a nagy melegben nem is nagyon lehet a hízót, hanem akkorra igyekeztünk, ez ilyen őszi-tavaszi, lezajlott ez a hízó-leadás, és hát akkor abból is gyütt egy kis pénz, mer' hát ugye a TSz csak takarmányt, vagyis takarmány-gabonát tudott adni, pénzt keveset. Aztán így próbált az ember másképp is.* […] *Volt vagy 40 tyúk, akkor volt, mikor 20 pulyka volt, kacsák voltak, libák voltak, most meg üres mind. Ez a szegénység, ezt megszokni. A parasztasszonynak. De már nem tudok mit csinálni."*[712]

Ebben is a nőknek volt jelentős szerepe. „*nem volt női munkahely még akkor se Dudaron. '72, igen. Aztán hát dolgoztunk a TSz-be, elmentünk, harmadosat lehetett,* […] *Kiadták, 1 hold föld után kaptunk 1 mázsa gabonát. Learatni, kaszával, még akkor nem volt a TSz-nek. Aztán, hát arattunk, akkor lent kötni, kukoricát kiadták harmadába, kimérték, répa.* […] *Mivel nem volt női munkahely, így odajártunk. Akkor a TSz adott csomó krumplit, krumplit szedni, jött a traktor, megvolt reggel* […] *Aztán akkor délutánra meg jöttünk, hát mire a gyerekek jöttek, hazahozott minket a Zetor. Krumplit szedtünk, nagyon sok krumplit termeltek, káposztát a TSz-be, jártunk káposztát pucolni, a női munka ez volt. Aztán '70, '75-be' mentem el, akkor alakult itt a Bakony Műveknek egy gyáregysége. Igen, '75-be', és akkor mentem ide, mert akkor már megszűnt a TSz-nél, lettek annyi gépjei, meg annyira jól ment…"*[713]

[711] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1937.
[712] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1932.
[713] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1933.

1973 végén felmerült, hogy a dudari TSz is csatlakozna a társuláshoz, akik már 1967 óta közösen gazdálkodtak: a Váralja TSz-hez. 1974 januárjától már közös gazdasági évet kezdett meg a 4 település: Dudar, Bakonyszentkirály, Bakonyoszlop és Csesznek.[714] A dudari TSz, és dolgozóinak megélhetése innentől vált kiszámíthatóbbá: nagyot léptek előre a gépesítés terén, melléküzemágakban való munkavállalás is lehetségessé vált, valamint a fizetés, a fix jövedelem is kiszámíthatóbb lett, megszűnt a terménybeli kifizetés is. A női munkalehetőségek tehát – aki nem a Bakony Műveknél helyezkedett el, mint a fenti idézetből kitűnik – a szövetkezet egyéb üzemeiben vált lehetségessé. „*Műanyagfújó üzem, akkor ponyvaüzeme volt a TSz-nek, ragasztás, festés, ponyvát csináltak, na aztán oda elmentem aztán dolgozni, a ponyvaüzembe. Na de először elkerültem én a csibékhöz. Mert csibenevelés is volt Dudaron.*”[715]

A TSz melletti háztáji gazdaságokban is főként az állattartás volt jelentős, a TSz takarmányjuttatásával és tenyészállatok beszerzésével segítette a kisüzemi gazdaságokat. 1976-ban 270 sertés, és néhány száz liba és kacsa nevelődött a háztáji gazdaságokban. 1984-re a TSz négy településén összesen 1850 hízót vittek el, marhából 51-et, valamint a tejleadás is jelentős volt a településeken.[716]

Rövid összegzés

A szocialista korszakban Tiszaigar az agrárproletár típust képviseli, a korábbi nincstelenekből az 1945-ös földosztással újgazdák lettek, akiknek azonban hiányzott az eszköztára hozzá (felszerelés, gazdálkodói tudás), így 1949-re már szövetkezeti község lett Tiszaigar. Alapvetően mezőgazdasági megélhetésű település, a településhez tartozó, megélhetéshez szükséges földbirtokok mennyisége rendelkezésre áll, a lakosság zöme (kb. 80%-a) a mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozott. Az ipari munkavállalók pedig – környékbeli ipar hiányában – Budapestre való heti ingázással vállalt ipari munkát. Gyakori volt így a családokban a Márkus István által is kiemelt hármas megélhetési bázis: jelen volt az ipari kereset, mezőgazdasági nagyüzemből származó fix bér, és a kisüzemi gazdaság bevétele.

Gerjen szintén alapvetően mezőgazdasági megélhetésű település, termelőszövetkezet és állami gazdaság is jelen van nagyüzemként, a földek mennyisége kielégítően eltartja a lakosságot. A háztáji gazdálkodásra számos aktív példát találni itt a lakosság körében: több adatközlő is kifejezetten nagy háztáji gazdaságot művel, jelentős piacra termelési funkcióval.

[714] Turai 1990: 18-20.
[715] Interjúrészlet Dudar, 2012. Szül. 1932.
[716] Turai 1990: 46.

Ennek oka kereshető talán egy öröklődő közösségi mentalitásban: a korábbi jelentős önálló gazda réteg jelenléte a helyi társadalomban tovább élteti ezt a habitust: a vállalkozói ambíciókat, igyekvő, családi munkaerőt felhasználó paraszti viselkedésformát. Itt pedig később, a 70-es évektől kezd kialakulni egy kétalki életmódot kínáló lehetőség: a paksi atomerőmű építésével a lakosság számára megnyílik helyben is az ipari munkalehetőség, a többféle megélhetési bázis.

Milota esetében – bár szintén mezőgazdasági megélhetésű a falu – mindig is probléma volt a földek kis mennyisége. A csekély termőterület nem elegendő a lakosság eltartására: a helyi termelőszövetkezet sem boldogul. Így – ahogy országosan erre lehetőség nyílik az új gazdasági mechanizmus bevezetése után – megkezdik a melléküzemágak beindítását. Később a nagyüzemnek ez lesz az erőteljes profilja, mellyel biztosítani tudja a lakosság teljes foglalkoztatottságát, lévén, hogy itt csupán egyetlen termelőszövetkezetnek kell ellátnia munkahellyel a lakosságot a falun belül. Ráadásul ipari központok sincsenek, Budapesttől még erősebb a távolság. A melléküzemágak megoldják a foglalkoztatottság problémáját, a kiegészítő kisüzemi gazdaságokkal így ugyanolyan színvonalon biztosított a megélhetés Milotán is. A természeti adottságok továbbra is jelen vannak egy-egy falu megélhetési profiljában, így ennek mentén Milotán a háztáji gazdaságok fő profilja a tejtermelés, szarvasmarhatartás. Oka a kevés szántóföldi lehetőségből fakad: míg Tiszaigaron, Gerjenben a bőséges szántóföldi művelésből jut szemestakarmány a jószágtartásra (sertés, baromfi), addig Milotán ez szűkösebb, így a szálas takarmányt igénylő jószágok (szarvasmarha) terjednek el inkább, melyeknek az ártéren, árokpartokon, töltéseken lehet kaszálni a takarmányt.

Dudar az szocialista iparfejlesztés példája. A bánya megnyitásával óriási fejlesztések irányulnak a településre, rohamléptékkel indul meg a fejlődés. Betelepülési hullám, építkezések, új lakóövezetek a betelepülő munkásság számára, infrastrukturális ellátottság fejlődése (posta, ABC, szolgáltatások). Mindent a bánya határoz meg: általa fejlődnek egyéb üzemágak, a termelőszövetkezet is Jó szerencsét! névvel indul. A dudari családok számára könnyedén adott a hármas megélhetési bázis, de az ipari bányász fizetések olyan magasak, hogy sok esetben nincs is szükség mindhárom ’lábon állásra’ a stabil megélhetéshez.

III. A FALUSI MEGÉLHETÉSI RENDSZEREK ÁTALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTOZÁS, POSZTSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN[717]

[717] A fejezet megírásához néhány korábban elkészült munkámat használtam fel:

A rendszerváltozás[718] egy olyan időszak Magyarország történetében, amire azóta is folyamatosan vissza kell tekinteni és reflektálni, sok mai helyzetnek, folyamatnak a kiinduló pontját ott lehet megtalálni.

Az ekkor létrejövő új gazdasági berendezkedés, a kárpótlás és privatizáció a falvakban élőket többnyire kiszolgáltatottá tette, a munkahelyek sorra megszűntek, és kevesen voltak képesek arra, hogy önállóan talpra álljanak. Eddig a mezőgazdaság alkotta a vidék fő profilját, mely az új struktúrában nem tudta a tömegek megélhetését biztosítani.

A 20. századi megélhetési folyamatban az 1989-1990-es rendszerváltozás, majd az ezt követő posztszocialista évek egy cezúrát jelentenek. Élesen elkülönül a megélhetésben az, ami előtte volt, és ami azóta próbál kialakulni. Azok a folyamatok pedig, amik ekkoriban lezajlottak, ma is alapjaiban határozzák meg a falusi megélhetés irányvonalait.

Az előző fejezetekben láthattuk a folyamatot, ahogy a 20. század végére formálódtak a falusi megélhetési lehetőségek, és ezek mentén milyen stratégiákat lehetett kialakítani egyéni és települési szinten. Az 1960-as évektől kialakuló szimbiózis a kisüzem és a nagyüzem között egy kiszámítható megélhetési formát adott a falusi embereknek. Az 1980-as évek elejére az összes magyar háztartás 60%-a állított elő valamilyen mezőgazdasági terméket. A nagyüzemek gépi és infrastrukturális segítséget nyújtottak a kisgazdaságoknak, valamint a stabil felvevői piacot is biztosították a termékek számára.[719]

A rendszerváltozás gazdasági válsága

Az 1980-as években az ipari és mezőgazdasági ágazatban is nagyléptékű romlás következett be, amelynek súlya alatt a hosszú távú fenntartás már nem volt lehetséges. A hazai szénkitermelés rendkívül magas költségei miatt már gazdaságosabb volt inkább importálni a szenet, a mezőgazdaságban pedig deficitessé vált az exportálás. Magyarország az exportált

- A vidék helyzete és megélhetési lehetőségei a rendszerváltás utáni Magyarországon. Szociológia MA szakdolgozat, 2013. SZTE-BTK
- *A vidéki megélhetés átalakulása a posztszocialista Magyarországon.* In: Keresztes Gábor – Szabó Csaba (szerk.): Tavaszi Szél 2018, Tanulmánykötet III. 479-490.
- A mezőgazdaság falusi rendszerváltoztatása. Ilyen volt – ilyen lett. In Mikó Zsuzsanna - Szegedy-Kloska Tamás - Tamáska Máté: *A „létező szocializmus" életvilágai - A vidéki miliők rendszerváltása.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára - Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Budapest-Szentendre, 2023. 65-80.

[718] Dolgozatomban a rendszerváltozás fogalmat használom az 1987-1990 közötti politikai, gazdasági, társadalmi változásokra. A fogalom az átalakulást egy előre nem tervezett átmenetnek, folyamatnak mutatja, mely a rendszerváltással ellentétben nem feltételezi, hogy az országban bárkinek lett volna hatalma a fennálló pártállami rendszer megdöntésére. Majtényi-Mikó-Szabó 2010.

[719] Harcsa – Kovách – Szelényi 1994: 19.

termékeket fele áron tudta értékesíteni a nemzetközi piacokon a nyugati országok termékeihez képest, azonban ehhez a mezőgazdaságra szánt állami támogatások 63%-át kellett igénybe venni.[720] Ezzel összefüggésben a mezőgazdasági szektorban foglalkoztatottak aránya is csökkent, ebben az időszakban a termelőszövetkezeteknek is egyre több ipari melléküzemágat kellett beindítani, hogy fenn tudják tartani magukat, és a tagoknak munkahelyet tudjanak biztosítani. A 20. század folyamán a foglalkoztatottság a következőképpen alakult Magyarországon:

Évszám	mező- és erdőgazdaság	ipar - építőipar	szolgáltatás
1900	61,10%	15%	23,90%
1949	53,80%	21,60%	24,60%
1990	17,50%	36,10%	46,40%
2001	5,60%	33,10%	61,30%

Forrás: Laki 2005a: 8.

Ellentmondásosan úgy tűnhet, mintha a diktatórikus tervgazdaságból a piacgazdaságra átváltás téves lépés lett volna, hisz gazdasági válságot generált. Azonban a válság jelei már korábban is megmutatkoztak, így a rendszerváltozáskor meginduló válságfolyam elkerülhetetlen velejárója volt az átrendeződésnek. Az 1970-es években a külső hitelek igénybevétele az életszínvonal emeléséhez volt szükséges, az 1980-as években már csak a stagnáláshoz volt elég, a 90-es évekre pedig az adósság növelése már nem volt fenntartható, és a gazdasági visszaesés elkerülhetetlen volt. Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején általános volt a tervgazdaság válsága, mely minden középkelet-európai országot sújtott, viszont a visegrádi országok (így Magyarország is) jelentős sikereket könyvelhetett el a folyamat kezelésében: elkerülték a hiperinflációt, felszámolták a hiánygazdaságot, kialakították a piacgazdaság alapjait, a külkereskedelmet átterelték a nyugati piacokra, stb.[721]

A rendszerváltozás kezdetén még úgy tűnhetett, hogy Magyarországnak kiváló esélyei vannak a Nyugat-Európához való gazdasági felzárkózásban. Külföldi, Egyesült Államokbeli felmérések, kutatások szerint Csehszlovákia és az NDK után Magyarország rendelkezett a legerősebb gazdasági mutatókkal, mely alapján a gazdasági átalakulás után egy gyors fejlődés,

[720] Illés 1989: 57.
[721] Karsai 1999: 3-6.

felzárkózás indulhatott volna meg. Az ezredfordulóra azonban kialakult az új gazdasági helyzet, amely végül nem ezt mutatta Magyarország számára.[722]

1989 után a korábban is jelentkező gondok felgyorsultak, és az összeomlás vette kezdetét. A mezőgazdasági termelés 1988-tól 1992-re csupán a 66%-át teljesítette. Ez számokban kifejezve például azt jelentette, hogy az 1988-as 8.700.000 sertés helyett 1992-ben már csak 5.700.000 sertést tartottak[723]. A munkaerőpiaci változások az aktív háztartások 58%-át befolyásolták a rendszerváltozáskor, valamint ezzel összefüggésben munkanélküliség jelentkezett a magyar háztartások egyharmadánál. Ennek hatásai mentén még 2004-ben is a népesség 44%-ának nem volt hozzá megfelelő tőkéje, hogy társadalmi mobilitásra képes legyen, és kiléphessen a szorult helyzetből.[724]

A gazdasági ágazatok közül a legmélyebb válságon a mezőgazdaság ment át. A mezőgazdasági termelés értéke 1993-ban csupán a 65%-át nyújtotta az 1989-es szintnek. Ezután lassú emelkedés indult, de az évtized második felében megint visszaesés következett. A mezőgazdasági termelés értéke 2000-ben sem érte el a rendszerváltozás előttit. Eddigre a termelés összességében 28%-kal csökkent a rendszerváltozás előtti szinthez képest. Néhány adattal alátámasztva: 1970-ben a mezőgazdaság a GDP 18%-át adta, 1990-ben is még a 12%-át, 2000-ben pedig már csak a 4.5%-át. Több okra visszavezethető a folyamat: az újonnan alakuló parasztgazdaságok tőkehiánya, a hitellehetőségek szűkössége, az ágazat alacsony jövedelemtermelő képessége és a még működő TSz-ek elleni politikai, gazdasági támadások.[725] Mindezek mellett Karsai Gábor közgazdász súlyos okként nevezi meg, hogy ebbe az ágazatba nem áramlott be sem külföldi, sem hazai friss tőke, tehát ez is hátráltatta az ágazat megújulását. A szférában szétvált feladatkörök intézményeinek szerveződése pedig indokolatlanul lassan formálódott, mint pl. a termelés, feldolgozás, értékesítés, kereskedelem, érdekérvényesítési rendszerek, stb. Ezekhez egyrészt hiányzik a központi kormányzati támogatás, másrészt pedig néhány meghatározó csoportnak nem áll érdekében az átlátható és kiszámítható piaci viszonyok kiépülése.[726]

A magyar ipar ágazatai már az 1980-as évek során is több területen egyre veszteségesebben működött. Érződött a tervgazdaság fenntarthatatlansága, azonban a vállalatok gazdasági szerkezete, vezetői nem álltak készen az innovációra, új struktúrák és reformtevékenységek bevezetésére. Mindemellett a tervgazdasági működési struktúra is gúzsba

[722] Csáth 2006:139.
[723] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994: 26.
[724] Kovách, 2004: 468.
[725] Romsics 2005:567.
[726] Karsai 1999: 23-24.

kötötte a változtatási lehetőségeket. Így tehát már sok területen jelentős gazdasági hiányok léptek fel, az üzemek, vállalatok működése sok esetben veszteségessé vált.[727]

Az ipari termelés 1989-1993 között csupán az 1/3-ával csökkent. A visszaesés főként a korábban is veszteséges nagyvállalatokat sújtotta, a kisebb szervezetek rugalmasabban alkalmazkodtak az új helyzethez. A hanyatlás 1993-ban megállt, onnantól az ipari termelés eleinte mérsékelten, majd 1997-től dinamikusan emelkedett. Az 1989-es szintet a magyar ipar már 1997-ben elérte, részesedése a GDP-ből 1998-ban már 28%-os volt. Legsikeresebb a gépipar volt, amely az ipari termelés 40%-át adta 1999-ben. A gyors növekedés főként a külföldi tőke gyors beáramlásának volt köszönhető, mely a privatizáció folyamatában nagy szerepet játszott. Ezzel együtt versenyképes új termékek lehetőségei érkeztek az országba: híradástechnikai eszközök, számítógépek és alkatrészeik, gépkocsigyártás-és összeszerelés, stb. A vegyipar és a textilipar tartósan veszített korábbi jelentőségéből. Jellemző az ipari összetételre, hogy a korábbinál nagyobb hangsúlyba kerültek a kis-és középvállalkozások az ipari termelésben: az 50 fő alatti vállalkozások aránya 1989-1999 között 2%-ról 18%-ra növekedett, az 50-300 fő közötti létszámú vállalkozások 7%-ról 19%-ra emelkedtek, a 300 főnél többet foglalkoztató cégek aránya pedig 91%-ról 63%-ra csökkent.[728]

Jelentős eltolódás figyelhető meg a köztulajdonú és magántulajdonú foglalkoztató vállalatok arányában. Míg 1989-ben még ez 80-20%-os arányban oszlott meg, addig 2000-ben már a köztulajdonú cégek aránya csak 30%-ot tett ki, és a magántulajdon aránya elérte a közel 70%-ot. Fontos tudni azonban azt is ebben a folyamatban, hogy a gazdasági átalakulás nem járt együtt hasonló arányban a gazdasági elit összetételének változásával, ahogyan az a politikában zajlott. A szocializmus utolsó éveiben kialakult vezető menedzserréteg 4/5-e megőrizte pozícióit a rendszerváltozás után is. A hatalomváltás tehát csak a kormányzati szférában fonódott egybe radikális elitcserével.[729]

Összességében a rendszerváltozás gazdasági válsága[730] során a GDP kb. az ötödével esett vissza, számos nagyvállalat csődbe ment és megszűnt, ezzel kb. másfél millió munkahely tűnt el a munkaerőpiacról. Az infláció mellett a bérek és fizetések jelentősen csökkentek, az életszínvonal erősen visszaesett: mindezek következményeként tehát tömeges és tartós munkanélküliség alakult ki, az iskolázottságok leértékelődése indult meg, komoly társadalmi

[727] Szendrei 2012: 126-127.
[728] Romsics 2005: 567.
[729] Romsics 2005: 562-563.
[730] 1989-1996-ig tartó válság. A munkanélküliség 1996-ig volt csökkenő folyamatban, innentől kezdve – bár nagyon lassú, 1%-os – emelkedés indult meg. Karsai 1999: 25. Emellett a GDP is 1996-tól lassú növekedésnek indult. Romsics 2005: 566.

problémává vált az elszegényedés és a lecsúszás.[731] Romsics Ignác kiemeli, hogy az 1990-et követő gazdasági válság során a GDP csökkenésének mértéke az 1929-esnek a kétszeresére rúgott.[732] Az agrárszektor termelése a válság első éveiben a 10 évvel korábbi termelésnek a 60%-ára zuhant vissza, az agrárfoglalkoztatottak száma a harmadára-negyedére csökkent.[733] A magyarországi szénkitermelés annyira deficitessé vált[734], hogy 1989-re olcsóbb megoldás lett a szén importálása, a mezőgazdasági termékeknek pedig az exportálása vált ráfizetésessé.[735]

Emellett új ipari szereplőként megjelentek külföldi befektetők is, azonban ezek a komolyabb beruházások az országnak csak bizonyos térségeit érintették (Budapest, Győr, Székesfehérvár), ezzel egyre élesebb határvonalat húzva Magyarország földrajzi-gazdasági régiói között (ez az általam vizsgált és bemutatott településeken is látszódik).

A szövetkezetek sorsa

Az új politikai rendszer célkitűzése volt az állami szektor részleges, és a szövetkezeti szektor teljes eltüntetése. A szövetkezetekre, mint megszüntetendő intézményekre tekintett az új politikai kormányzat: földjeik közel felét át kellett adniuk a kárpótlási kiosztások céljára, egyéb infrastruktúrájukat, vagyonukat privatizálták, nevesítették a tagok között (ld. később). A rendszerváltozás utáni évek gazdaságpolitikája csökkentette a korábbi támogatásokat a mezőgazdaság részére, azonban ezzel párhuzamosan a termelési költségek meredeken emelkedtek, tehát egy jelentős hiány alakult ki. Emiatt viszonylag gyorsan számos szövetkezet csődbement, és csak az erősebbek tudtak megmaradni, mások kft.-vé alakultak a korábbi gárda és vagyon egy részével együtt.[736] A szövetkezetek megszűnése felé mutatott az az intézkedés is, miszerint a korábbi tagok örökösei is kaptak üzletrészt a szövetkezeti vagyon felosztása során, annak ellenére, hogy ők már nem voltak tagok, csak a felmenőik. Így az volt várható, hogy ezek az új üzletrész-tulajdonosok mihamarabb igyekeznek valós pénzzé tenni a vagyonukat (azonban ez mégsem történt meg olyan nagy arányban, mint arra a központi vezetés számított).[737]

[731] Laki 2009: 98-99.
[732] Romsics 2005: 566.
[733] Csite-Kovách 2002: 276.
[734] Jármai Ervin a dudari szénbányászatról konkrét számot is mutat: 1989-ben 388 929 millió forint volt a vállalat vesztesége. Jármai 1991: 342.
[735] Illés 1989: 56.
[736] Harcsa-Kovách-Szelényi 1994: 29.
[737] Nagy-Huszein 2006: 15.

A szövetkezeti dolgozók nagy része elvesztette munkahelyét, ez a helyzet főként az alacsony végzettségűeket sújtotta: a szakmunkások 52%-a, a segéd-és betanított munkások 65%-a vált munkanélkülivé. A 90-es évek elején a magyar munkaerőpiac 1,5 millió munkahely megszűnésével zsugorodott, mely 2 korcsoportot érintett leginkább: a nyugdíjkorhatárhoz közelieket és a munkaerőpiacra belépni igyekvőket.[738] Ekkoriban népszerű lehetőség volt a korkedvezményes nyugdíjba vonulás is, mint az egyik leghumánusabb módszer az elbocsátásra: 29% élt ezzel a lehetőséggel. További 10% pedig rokkantnyugdíjba ment, nagy részük már korábban is küzdött valamilyen egészségügyi problémával, melynek kivizsgálására ekkor kerítettek sort. Így a teljes munkanélküliség elkerülése érdekében inkább ezt a csekély, de biztos megélhetést választották[739]. Szintén egy hasonló lavírozási technika volt a leszázalékolás ebben az időszakban: megfelelő orvosi igazolás ellenében jogosulttá váltak a segélyezésre, és mellette még esetleg maradt idejük, energiájuk az otthoni magángazdálkodásra[740]. Tóth Erika az általa vizsgált Bajna településen a következő stratégiákat vázolta a munkanélküliséggel szembeni megoldások között: a már említett leszázalékolás és előnyugdíjazás mellett szerepel a kényszerű vállalkozás (a vállalkozó nem önszántából választja ezt a formát, mert ehhez ugyanúgy a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság érzése társul); főállású anyaság (többnyire csupán rövid távú stratégia, azon nők körében, akik a gyerekek miatt nehezen, vagy a főállású anyasággal azonos bérezésű munkát tudnának találni); útkeresők (egyéni ambíciók szerinti aktív vagy lassabb munkahelykeresés); valamint a munkanélküli járadék elutasítása melletti fekete munka végzése (nem kívánják magukat munkanélküliként definiálni, ezért elutasítják a segélyezést, és alkalmi munkákból tartják fenn magukat).[741]

1990-ben még 1268 mezőgazdasági termelőszövetkezet és 67 mezőgazdasági szakszövetkezet volt. 1994-re számuk lecsökkent 436-ra, valamint 18-ra. Ez a csökkenés a valódi megszűnést jelöli (nem az 1970-es évekre jellemző összevonásokhoz hasonló). Ugyanezt jelzi a rendelkezésükre álló termőterület csökkenése is: az 1980-as évek végi 5 millió hektár 1994-re a felére csökkent. Az arányokat tekintve ez úgy alakult, hogy az 1980-as években az ország termőterületének 75%-át művelték, 1994-ben pedig már csak a 32%-át.[742]

Kárpótlás

[738] Laki 2004b: 12.
[739] Andor – Kuczi – Swain 1996: 128-129.
[740] Lovas Kiss 2005: 107-108.
[741] Tóth 1993: 341-344.
[742] Andor – Kuczi – Swain1996: 147.

A szövetkezetek átalakulásával, megszűnésével párhuzamosan a cél az volt, hogy a kárpótlások által kialakuljon egy önálló gazdálkodó réteg, amely célt az 1990 szeptemberében közzétett Nemzeti Megújhodás Programjában így fogalmaztak meg: *„A kormány a korábbi tulajdonok természetbeni visszaadását általában nem támogatja. A termőföld esetében az alkotmányjogi vizsgálódások alapján lehet dönteni az eredeti (1947-es) tulajdoni állapotokat is figyelembe vevő tulajdon jogi rendezéséről. Cél a polgárok földmagántulajdonára épülő gazdálkodás, valamint a magángazdák szövetkezésére épülő agrárgazdaság megteremtése. A földreform során mindenekelőtt a mezőgazdasági tevékenységgel és földműveléssel foglalkozó falusi rétegeket kell földhöz juttatni."* [743] Látni fogjuk majd az ekkoriban hozott intézkedésekből, törvényekből, hogy valóban, nem csak azoknak juttattak termőföldet, akinek korábban is volt, hanem igyekeztek mindenkinek, aki a mezőgazdasághoz kapcsolódó munkahelyen dolgozott a rendszerváltozás idejében. Tehát lehetőséget kívántak teremteni a korábbi önálló gazdálkodói rétegen felül szélesebb tömegeknek, leginkább a korábbi háztájihoz hasonló mértékben. Ehhez pedig kialakították a kárpótlási jegyek rendszerét, amiket kiosztva mindenki a saját adottságai szerint formálva használhatott fel az önálló vállalkozásának kialakításában. A kis darab földek szétosztása után azonban nem feltétlenül tudott megindulni a háztájihoz hasonló művelési forma, hiszen a piacgazdaságra való átmenet teljesen átrendezte a piaci viszonyokat, és nem volt már olyan stabil, kiszámítható felvásárlási piac a kisüzemi gazdák számára. Emellett azt sem vették számításba, hogy ehhez nem mindenkinek van ambíciója, habitusa, nem mindenki vágyik az önállóságra, hogy belefogjon ilyen tevékenységekbe. Így a rendszerváltozás körüli időszakban sokan eladták a kárpótlási jegyeiket, sok esetben 'potom áron', így akkor egy kis pénzhez juthattak, és nem volt vele több gondjuk. Akiknek pedig volt ehhez akkor megfelelő tőkéje, azok hatalmas vagyont tudtak összevásárolni a kárpótlási jegyeken keresztül, amik aztán később a többszörösét érték az akkor kifizetett összegnek. Kovách Imre földkoncentráció-vizsgálatában kiemeli, hogy napjaink nagybirtok-szerkezete a kárpótláskor, 1990-1994 között alapozódott meg, melynek során a társadalmi és politikai igények kerültek előtérbe, a gazdasági szempontok háttérbe szorulása mellett.[744] Mindenekelőtt tekintsük át, hogyan is zajlott a kárpótlási folyamat, az önálló gazdálkodásra váltó lehetőségek időszaka.

A kárpótlás során az egyének kárpótlási jegyet kaptak a termelőszövetkezetbe korábban bevitt vagyon alapján (termőföld, termelési eszközök, jószágok), valamint a politikai okból szabadságuktól vagy életüktől jogtalanul megfosztottak is. Ez utóbbi is százezres tömegeket

[743] A Nemzeti Megújhodás Programja 1990: 34.
[744] Kovách 2016: 20.

érintett. Az így kapott kárpótlási jegyekből az árveréseken licitálni, vásárolni lehetett vagyontárgyakat, termőföldeket, üzletrésztulajdonokat. Ez a kárpótlási folyamat 1.8 millió embert érintett Magyarországon.[745]

A kárpótlási folyamat egy nagyon komplex, sokoldalú intézkedési rendszer volt, amelyben nagyon sok mindenkire kellett tekintettel lenni – az állami vagyon véges keretei között. Egyrészt cél volt kárpótolni azokat, akiknek magántulajdona 1939-1949 között sérelmet szenvedett. Ekkoriban történt intézkedések voltak például a zsidó lakosságot érintő anyagi lehetőségek és tulajdonok korlátozásai; a háború végén a német lakosság kitelepítése; 1945-től a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földosztásra kijelölt területek tulajdonosainak sérelme. Ezután fokozatosan, 1945 és 1949 között is, majd 1949 után a nagy ipari vállalatok, üzemek államosítása (szén-és bauxitbányászat, alumíniumtermelés, villamosművek); pénzintézetek; egyházi intézmények és ingatlanok; kisebb, családi üzemek; külföldön tartózkodó magyar állampolgárok vagyonának elkobzása és államosítása; stb. A sort még sokáig lehetne folytatni.[746] Kárpótlásról tehát csak részlegesen lehetett beszélni, nem kaphatta meg mindenki a teljes, sérelmének megfelelő vagyoni kárpótlást. A kár mértékét arányosították a kárpótlással: 200.000 Ft értékig 100%-os volt a kárpótlás mértéke, attól felfelé egyre csökkenő arányban tudott az állam kompenzálni, 500.000 Ft érték fölött a kárnak csak a 10%-át tudta biztosítani az állam, 5 millió forintos összeghatárral bezáróan. A kárpótlás összegéről kárpótlási jegyet állítottak ki, amely egy értékpapírnak minősült, így kevésbé tudott inflálódni, mint a pénzérték. A kárpótlási jeggyel pedig az állami vagyon szétosztása során az árveréseken lehetett licitálni vagyontárgyakra, üzletrészekre, részvényekre, valamint termőföldre.[747]

A kárpótlásra felajánlott termőföldeket a szövetkezetek kisajátítással, 'önkéntes felajánlásokkal' megszerzett területéből kellett kijelölni. Emellett a mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozóknak is termőföldet kellett juttatni: a tagok részére 30 aranykorona értékének megfelelő földrészt, az alkalmazottak esetében 20 aranykorona értékű földet személyenként. Ez tehát független volt attól, hogy korábban, a kisajátítások előtt az adott személy családja milyen földbirtokkal és vagyonnal rendelkezett, ez csupán a rendszerváltozáskori munkahelyéből, a nagyüzemből való részesedést jelentette, mondván, hogy az üzem vagyonát közös erővel hozták létre, közös munka eredményeképpen. Aki ezt a részesedést ki kívánta vinni a szövetkezetből, azok számára az így juttatott aranykorona

[745] Pongrácz 2000: 690.
[746] 1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról. Lásd. 1-2. sz. melléklet. https://njt.hu/jogszabaly/1991-25-00-00.17 utolsó megtekintés: 2023. márc. 21.
[747] Uo. 4-7 §.

átváltása kárpótlási jegyre így alakult: 1 aranykorona = 1000 Ft értékű kárpótlási jegy. Ezt kapták meg tehát személyenként, amellyel részt vehettek az állami árveréseken, licitálhattak termőföldre, vagyontárgyra, üzletrészre stb. Ez volt a részjegy, amit a nagyüzemből való kiválás esetén kárpótlási jegyként a licitálások során felhasználhattak.

A szövetkezeti üzletrészt az alapján állapították meg a tagoknál, hogy ki-mennyivel járult hozzá a szövetkezet működéséhez. Ebbe számították bele az elején bevitt vagyontárgyakat, (a termőföldön kívül, mert azt külön, egy-az-egyben kárpótolták, a már említett kategóriák szerint) valamint arányosították az ott tagként ledolgozott évekkel, és betöltött pozícióval is, szintén azon elv mentén, hogy ezzel súlyozva a nagyüzem vagyonának gyarapításához való hozzájárulásának mértékét. Ez alapján osztották fel a szövetkezet részjegyeken és termőföldön felüli vagyonát – a közös infrastrukturális vagyont (épületek, gépek, stb.). Ez alapján minden akkori tag üzletrészt kapott, amit, ha kívánt, szintén pénzzé tehetett, és kiléphetett teljesen a szövetkezetből, vagy bent maradhatott, és az adott üzletrészének (valamint a fent említett részjegynek) megfelelő arányban részese maradt továbbra is a közös művelésnek. Az üzletrészek és részjegyek részesedésre jogosították a bent maradó tagokat a nagyüzem adózott eredményességéből – vagyis az év végi tiszta jövedelmet ezen arányok alapján kell szétosztani a tagok között.

Aki kilépett a szövetkezetből, minden földjét és vagyontárgyát kivitte, kárpótlási jegyeivel megszerezte az önálló gazdálkodáshoz szükséges termőföldet és eszközöket, annak igazolnia kellett, hogy önálló gazdálkodásba fog, és biztosítani fogja, hogy a föld nem marad műveletlenül.

Láthatjuk tehát, hogy egy nagyon bonyolult rendszer került kidolgozásra, amely igyekezett mindenki igényeit kielégíteni, változó mértékben.

Önálló gazdaságok megindulása

Sokan a kárpótlásnak köszönhetően lettek ’maga-ura parasztok’, amire esetleg már régóta vágytak is, azonban sok esetben az okozta a problémát, hogy nem volt biztosítva a védelem a piaci viszonyok kiszámíthatatlanságával és a tőkehiánnyal szemben. Emiatt nem tudtak tartósan berendezkedni az önálló kisüzemi gazdálkodásra, és az ezredforduló idejére már sokuknak újra állandó munkahelyet kellett keresni.[748]

[748] Kovács – Váradi 2005: 85.

A rendszerváltozás kezdetén kitűzött politikai cél, az önálló gazdálkodói réteg létrehozása azonban sajnos már ekkor is ellentmondott a nemzetközi folyamatoknak. Az 1970-es években a szövetkezet-összevonásokkal létrehoztak nagyobb termelési egységeket, így eltűntek a középüzemek a mezőgazdaságból. Ezzel párhuzamosan a munkavégzés egyre jobban specializálódott az összevont szövetkezetek között is, de még azokon belül is, az egyes munkavállalók szintjén. Egy-egy dolgozó egyfajta munkára szakosodott, így a korábbi sokoldalú, mindenre kiterjedő paraszti ismeretek eltűntek az egyének tudásából.[749] Enyedi György 1992-ben szintén azt emeli ki, hogy a falusi mezőgazdasági megélhetés történetileg is a kisüzem-nagyüzem együttműködésére épül. Mivel a falusi lakosság döntő részének megélhetése már nem elsősorban a mezőgazdaságból adódik, ezért az volna életszerű (és ő maga ezt várja a rendszerváltozás utáni kialakuló gazdasági struktúrától, üzemi/vállalkozási szerkezettől is), hogy a vegyes gazdálkodási forma fog továbbra is megmaradni. A nagyüzemi gazdálkodás is lehet többféle formájú: szövetkezeti közös tulajdonban a tagok között; egyéni vagy vállalati tulajdonban egy-egy befektető részéről, és bérmunkás foglalkoztatásban, stb. Emellett a kisüzemi gazdaságok pedig lehetnek önálló vállalkozói farmergazdaságok, vagy részmunkaidős, kiegészítő jövedelemre berendezkedett gazdaságok.[750]

Laki László is kiemeli, hogy az önálló gazdálkodás ekkor már nem volt kialakítható, hiszen a mezőgazdasági lakosság körében egyrészt a vagyoni tőke sem állt rendelkezésre a vállalkozás felszereléséhez, másrészt pedig már a komplex gazdálkodói tudás sem volt a birtokában, hiszen a mezőgazdasági nagyüzemekben mindenki részfeladatokra volt beosztva a munkaköre szerint. Csak egy „első gazdaság" melletti „második gazdaság" tudott eredményesen működni, hiszen a családok legnagyobb részének megélhetése egyre kisebb arányban származott a mezőgazdasági tevékenységből, legtöbbször csupán kiegészítő jövedelemként, részleges mezőgazdasági folyamatokat művelve. Az infrastrukturális felszereltség is hiányzott, egy jellemző példa, hogy ugyanannyi ló volt a gazdálkodók birtokában, mint traktor. Ilyen körülmények között nem volt életszerű az elképzelés, hogy az önálló gazdák majd piacképesek lesznek az újonnan kialakuló gazdasági környezetben.[751]

Mindezeket a fordulatokat milyen lehetett megélni a lakosság szemszögéből, az egyéni szinteken? Jelentős részük sok esetben tanácstanul állt a váratlan fordulatok között: teljes politikai megújulás és zűrzavar, százezrével szűntek meg munkahelyek, bezártak ipari és mezőgazdasági nagyüzemek, emellett pedig vissza lehetett igényelni a földet, felosztották a

[749] Csite – Kovách 2002: 232.
[750] Enyedi 1992: 44.
[751] Laki 2005: 7-24.

szövetkezetek vagyonát a tagok között, stb. A kárpótlási intézkedésekre, szövetkezeti átalakulásokra többnyire igen rövid határidőket szabtak. Általában 1-2 hónapon belül kellett dönteni a szövetkezetben maradásról vagy kiválásról; a kárpótláshoz a kommunista időszakbeli kisajátításokról az igazolásokat előkeresni, bemutatni; a gazdáknak és szövetkezeti tagoknak fórumokat szervezni, megtárgyalni a jövőbeli terveket, szervezeti átalakulásokat; földkiosztó bizottságokat létrehozni minden településen; megalkotni a földkárpótlás helyi lehetőségeit, stb. Rettenetesen gyorsan kellett tehát döntéseket meghozni egyéni-családi szinten is, olyan kérdésekben, amelyek sok esetben akár a család örökre szóló boldogulását határozták meg (értsd: ma a földtulajdon óriási jelentőséggel bírhat egy család megélhetésében). Mindezek között pedig az információ áramlásának, átadásának lehetőségei az 1989-1990-1991-es évek környékén jóval szerényebbek voltak a maihoz képest.

A központi intézkedések nyomán valóban sok önálló, családi gazdálkodás elindult ebben az időszakban. Többnyire azok tudtak egy működőképes gazdaságot beindítani, akik a kárpótlásból is kaptak vissza földterületet (nem csak a részjegyet kapták a TSz-ből vagy állami gazdaságból), vagy kellő tőkével rendelkeztek, hogy felvásároljanak másoktól kárpótlási jegyeket, és azzal szerezzenek földterületet, majd gépeket hozzá. Akik ugye magas kárpótlásban részesültek, az sok esetben azt is jelentette, hogy a családnak már a kommunista kisajátítások előtt is komolyabb saját vagyona, tulajdona volt. Tehát nagy eséllyel ők már korábban is önellátók voltak, nagy gazdaságot működtettek, amit a kommunista időszakban elvettek tőlük. Így tehát a családi emlékezetben, a családi mentalitásban is erősebben jelen volt még ez a szemlélet, hogy ezzel lehet valamire jutni: az önállósággal, az önálló mezőgazdasági munkával. Sok esetben ez is ösztönözte őket, hogy a rendszerváltozás kínálta lehetőségek mentén újra belefogjanak ebbe az életformába.

Az 1990-es évek első felében még sokan belefogtak az önálló gazdálkodásba, közülük nagy arányban nem alakítottak ki teljes önellátó családi gazdaságot, hanem jövedelemkiegészítésnek szánták, vagy a korábbi kisüzemi termelés kereteit igyekeztek megtartani. Az 5 hektárnál kisebb egységek adták ki az összes művelt terület 40%-át. 1994-ben a földek 1/3-át egyéni gazdák művelték, a fennmaradó területek maradtak meg szövetkezeti vagy szocialista nagyüzemből (TSz, állami gazdaság) átalakult gazdasági társaságok művelésében, tagi összetétellel.[752]

Az 1990-es évek második felétől indult meg egy újabb hulláma a földek adás-vételének. A tőkeerős nagyobb gazdák és gazdasági társaságok tovább növelték földterületeiket, részben

[752] Kovách 2016: 21-23.

az állami gazdaságok privatizálásából, részben tartós bérletre kapott állami földek használatából, de emellett nagy arányban indult meg a kisebb gazdák földjeinek adás-vétele is.[753] Tehát akik korábban még belefogtak a kiegészítő mezőgazdasági tevékenységbe a kapott földeken, azok közül egyre többen feladták ezt a tevékenységet. Komoly nehézség volt ebben az időszakban, hogy a korábbi, szocialista gazdasági modellhez képest itt már nem volt meg a biztos háttér, a felvásárlói védőháló a gazdák mögött. Kikerültek a piacra, a nagykereskedelmi viszonyok közé, közös érdekképviselet nélkül, és egyre nehezebb volt megfelelő áron értékesíteni a termékeket. Sokszor nehezen igazodtak el a piaci-kereskedelmi viszonyok között, illetve nem volt meg az ehhez szükséges vállalkozói ismeretük, affinitásuk sem. Az ekkoriban meginduló folyamatok máig meghatározzák a családi gazdaságok, jövedelemkiegészítő gazdálkodók megélhetését, az értékesítés nehézségei rányomják a bélyeget a kisüzemi keretek között zajló állattenyésztésre, kertészeti-és gyümölcstermesztésre.
A kisebb gazdálkodók tehát, akik nem tudtak termelési profil váltásával megmaradni a piacon, azok kiestek a mezőgazdaság jövedelmezőségéből, és fokozatosan eladták a földjeiket, mezőgazdasági felszerelésüket.

Földvásárló réteg

A kárpótlás során sok esetben a kárpótlási jegyek úgy cseréltek gazdát, hogy nem is a földek adás-vétele zajlott, hanem a földek valóságos tulajdonba adását megelőzően a földtulajdonra jogosító értékpapírok és okiratok adás-vétele történt meg.[754] Ezt az a réteg adta el, aki bele sem kezdett az önálló gazdálkodásba semmilyen formában, nem tartott igényt a földre.

A következő eladási hullám volt a fent bemutatott időszak, a 90-es évek közepe, amikor kezdték eladni a földet a kis, jövedelemkiegészítő gazdák és sok esetben a kárpótlásnak köszönhető ’maga-ura parasztok’ is, akik nem tudtak felszínen maradni a piacgazdasági viszonyok és nehezedő életkörülmények közepette. Nem volt biztosítva a védelem a piaci viszonyok kiszámíthatatlanságával és a tőkehiánnyal szemben, így nem tudtak tartósan berendezkedni az önálló kisüzemi gazdálkodásra, és az ezredforduló idejére már sokuknak újra állandó munkahelyet kellett keresni.[755] Eladták a földjeiket, felszámolták a gazdaságukat.

[753] Kovách 2016: 60-61.
[754] Kovách 2016: 59.
[755] Kovács -Váradi 2005: 85.

Ezek az adás-vételek sok esetben mélyen a valós névértéken aluli összegekben zajlottak, és azoknak a rétegeknek kedvezett, akik tudtak tőkét vagy hitelt mozgósítani a felvásárlásokhoz, valamint az ambíciójuk, adottságuk is megvolt a '90-es évek vállalkozói lavírozásához, stratégiáihoz.[756] A diplomás agrárszakemberek, a korábbi nagyüzemek közép- és felsővezetői voltak az a réteg, akik nem veszteségként kerültek ki a kárpótlás és privatizáció viharos tengeréből. Egy részük átkonvertálta tudását, és így kerülte el a munkanélkülivé válást, más részük pedig megmaradt a mezőgazdaság területén. Az egyszerű dolgozókhoz képest ők jobban átlátták a mezőgazdasági termelés komplex folyamatait, nem csak egy-egy részmunkát, valamint egy vállalkozás vezetésében, a termények értékesítésében is több tapasztalattal, rálátással rendelkeztek. Emellett vezetői pozíciójukból fakadóan sokszor vagyoni helyzetük (megtakarítás, hitelképesség) is kedvezőbb volt a felvásárlásokhoz. Az ekkoriban alakuló kft.-ket tipikusan az 1988 előtti nagyüzemi középvezetők hozták létre. Gyakran már a legelején megvásárolták a falubeliektől a kárpótlási jegyeket, és az árveréseken nagy földbirtokokra tettek szert, később pedig, az 1990-es évek közepén kilépő rétegtől is ők vásárolták fel tovább a földeket, gyarapítva ezzel a meglévő vállalkozásukat. [757]

Rendszerváltozás az iparban

A dolgozat terjedelme és tematikája nem teszi lehetővé, hogy a rendszerváltozás teljes gazdasági átalakulását bemutassam, ezért a folyamatnak csak azon elemeire térek ki, amik érintik az általam vizsgált települések megélhetését. Az ipari ágazatban a nehézipar, elsősorban a bányászat helyzete aktuális a kutatás szempontjából.

1990 után a központi forráselosztás helyett megjelent a piaci követelményeknek megfelelő gazdasági ésszerűsítés, ami hátrányosan érintette a magyar ipart. A bekövetkező szerkezetváltás következményeiként számos válságjelenség együttesen jelentkezett, fokozottan érintette ez a helyzet a bányászati és nehézipari körzeteket. A szénbányászat válsága már az 1980-as években egyre erősödött: egyrészt csökkent a hazai kereslet a szén iránt, másrészt a szénvagyon kitermelési költségei egyre kevésbé voltak arányban az értékesíthető árakkal. Egyre inkább kiütközött a hazai bányák gazdaságtalan működése. A szénkitermelés egyik fő felvevőpiaca volt még a kohászati feldolgozás: üzemek, gyárak, amelyek a rendszerváltozás után részben privatizálásra kerültek, végül a többségük megszűnt. Így a szénkitermelés felvásárlója az erőművek maradtak, akik egyre inkább szabályozták, hogy milyen típusú és

[756] Kovách 2016: 58-59.
[757] Andor – Kuczi – Swain 1996: 138-139.

minőségű szenet hajlandóak átvenni, valamint egyre csökkenő mértékben volt szükség az erőművekre is.[758]

A bányászat keresőinek száma 2001-re az 1980-as létszám 6.3%-ára esett [759] válságövezetek alakultak ki az ipari központok, és ingázási övezeteikkel együtt. Ezek olyan, földrajzilag is lehatárolható területek, amelyek kiterjedt mértékben az adott ipari termelésre szakosodott településekből álltak. Jellemzően ilyen válságkörzet volt a Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi része, Ózd és térsége, mely a rendszerváltozás negatív gazdasági hatásait azóta sem tudta kiheverni.[760] Az általunk vizsgált ipari település, Dudar szerencsére nem volt ilyen kiemelten negatív helyzetben, bár a munkanélküliség és megélhetési átalakulás kezdetben itt is komoly krízist okozott. Néhány év elteltével azonban újra talpra tudott állni a település, és kialakítani az új megélhetési profilját, mely elsősorban az „ingázási távolságra" lévő nagyvárosok munkalehetőségeinek köszönhető (Veszprém, Várpalota, Győr).

Posztszocializmus

Az 1989-1990-es rendszerváltozással egy állami dominanciájú, egyközpontú, hierarchikus rendszer helyébe a többközpontú, többszereplős kormányzási modell került. [761] Az ekkor elkezdődő időszakot, az átállás, átalakulás idejét nevezzük posztszocialista korszaknak, mely Kovách Imre definíciója szerint: „Olyan átmeneti időszak, amelyben még jelen vannak a szocialista gazdaság szerveződésének és működésének elemei."[762] Ez a korszak-meghatározás 1996/1997-ig érvényes: ekkorra lezajlik a privatizáció, a szocializmus mint rendszer megszűnt, és a következő időszak változásait már nem határozza meg. Kovách szerint az 1990-es évek első kétharmadának a változásait a posztszocialista, az állampárti modell lebontása jellemezte, míg a második szakaszt már a globalizáció és európaizáció motiválta[763]. A rendszerváltozáskor aktív politikusok ebben az időszakban azt gondolták, hogy újra a magyar társadalom főszereplőjévé, fő mozgatójává léphet elő a történeti polgárság és a hagyományos parasztság. Később azonban kiderült, hogy egyik sem teremthető újjá, és végleg megszűnni látszik.[764] Márkus István már az elején, 1991-ben is hasonlóan vélekedik a folyamatról: szerinte csupán álomkép azt gondolni, hogy a kárpótlási folyamattal, ezzel a fajta helyzetkezeléssel majd

[758] Alabán 2013: 124.
[759] Beluszky – Sikos 2007a: 3.
[760] Erről lsd: Alabán 2013., Nemes – Heilig 1996.
[761] Kovách 2009: 189.
[762] Kovách 2002: 8.
[763] Kovách 2004: 470.
[764] Kovách 2002: 13.

hirtelen újra feltűnik a parasztság, és virágzó mezőgazdaságot, falusi létet teremt. A valóságban a korábbi megélhetési egység megborul, és csak egy vékony réteg lesz az, aki ezt az új helyzetet tudja kezelni, és polgári szintre tud kerülni a gazdálkodással. A szocializmusban meginduló – Márkus utóparaszt-fogalmával jelzett – háztájis életforma veszélybe kerül, és a folyamat megrekedése a fiatalokat is sújtani fogja[765]. Mint ahogy fentebb Laki Lászlónál is láttuk, ez egy komplex folyamat, hiszen már a nemzetközi tendencia is cáfolja a teljes 'visszaparasztosodásnak' a lehetőségét. Az 1940-es évek végén a polgárosodás folyamata nagy lendületet vett a földosztással, demokratikus fejlődéssel, azonban a kommunista fordulat ezt megszakította, és bérmunkás sorba kényszerítette az akkori társadalom legnagyobb részét. A 60-as évektől jelentkező, kompromisszumokra hajlandó kádárizmus újra teret adott e folyamat lassú folytatására, és a vidéki lakosság az állami munka melletti plusz munkával elkezdte kialakítani polgárosuló életét. A rendszerváltozáskor ebben a megindult folyamatban bízva képzelték úgy, hogy ez a réteg képes lesz megteremteni az önálló egzisztencia érdekében a vállalkozás, polgárosodás lehetőségét.[766] A teljes önellátásra törekvést nehezítette és bomlasztotta a modernizáció terjedése: az élelmiszerek bolti kínálata, a fogyasztási elvárások növekedése, az áram-, gáz- és vízszolgáltatás, a civilizációs vívmányok (rádió, TV, autó). Így megszilárdultak a fogyasztói szokások, amiket már a korábban paraszti életvitelhez szokott, mezőgazdasági vállalkozók is magától értetődőnek és szükségesnek vesznek.[767] Emellett pedig az is fontos szempont lehet, hogy a szocializmusban működő kisgazdaságok működtetése azért volt olyan népszerű, mert sokak számára ez csak mellékkeresetként jelent meg a mindennapokban. A fő megélhetés, a fix jövedelem biztosítva volt a főállásból: a nagyüzemi vagy ipari munkából. Ehhez képest a rendszerváltozáskori kormányzat részéről az önellátó gazdaságok megalakításának kívánalma egy erős kockázat vállalására kényszerítette volna a lakosságot, ami élesen szemben állt a korábbi kiszámíthatósággal.

A magyar történelmi polgárosodás folyamata tehát megakadt, meggyengült, amit csak erősített, hogy a vidéki társadalomból eltűntek azok a csoportok, amelyeknek az életmódját utánozni lehetett volna, és példaként elő lehetett volna állítani (nagybirtokosok, nagygazdák, szellemi és kulturális elit).[768] A kárpótlás és a privatizáció célja a kollektív gazdaságok felbontásából a családi-, farmergazdaságok létrehozása volt. Ez azonban nem valósult meg ilyen formában: sok esetben a többség – ahelyett, hogy önálló gazdálkodásba fogott volna –

[765] Márkus 1991b: 34-36.
[766] Szelényi 1991: 202-204.
[767] Szilágyi 2002: 10.
[768] Kovách 1999: 43.

inkább bérbeadta a földjét másik gazdának, vagy az átalakult TSz-nek, gazdasági társaságnak.[769]

Az átalakulás utáni helyzetben 3 lehetőség állt a kistermelők előtt. Elsőként a privatizációba kapcsolódva váltanak a hatékony árutermelésre, és bővítik az üzemméretet. Másodikként kényszervállalkozóként megtartják korábbi státuszukat. Harmadikként pedig részben vagy teljesen feladják a kistermelést, és maradnak a részleges önellátásnál.[770]

Borsos Endre, Csite András, Letenyei László szerzőtrió a 90-es évek első felében kutatást végzett 3 posztszocialista ország egy-egy falujában: Magyarországon Ökörítófülpösön, Romániában Gencsen és Ukrajnában Borzsován. Mindhárom településen a rendszerváltozásaik hatásait vizsgálták. A kutatást és a kéziratot 1995-ben zárták le, így tehát pontosan a 90-es évek első feléről van szó, a posztszocialista korszakról, a változások/változtatások kialakulásáról. Ők 1995-ben egy kirajzolódó tendenciáról beszélnek, mely szerint a munkahelyek megszűnése miatt a falvakba visszaszorulók közt megfigyelhető egyfajta 'visszaparasztosodás', a föld felé fordulás – más megélhetés híján.[771] Számos kutatás irányult erre a folyamatra[772], utóparasztságnak is nevezve ezt a réteget, mely parasztinak nem mondható, mert korábban már politikai intézkedések hatására felszámolódott a történelmi parasztság. A szocializmusban alkalmazott TSz-tagként, állami gazdasági dolgozóként, vagy az ipari munkahely mellett a háztáji, kisgazdaság művelése azonban életben tartotta a paraszti hagyomány, cselekvések egyes elemeit.[773]

Lássuk, mennyiben maradt meg az otthoni termelés a posztszocializmusban:

A magyar háztartások otthoni termelése 1996-ban:	
Egyáltalán nem termel otthon	14.3 %
Csak saját fogyasztásra termel	59.1 %
Alkalmankénti értékesítésre termel	17.7 %
Rendszeresen eladásra termel	6.7 %
A háztartás jövedelmének min. a fele ebből származik	2.2 %

Forrás: Andor-Kuczi-Swain 1996: 133

[769] Csite – Csurgó – Himesi – Kovách 2002: 312.
[770] Csite – Csurgó – Himesi – Kovách 2002: 319.
[771] Borsos – Csite – Letenyei 1999.
[772] erről ld.: Schwarz – Szarvas – Szilágyi 2005.
[773] Szilágyi 2005: 10.

A táblázatból is látszik, hogy a családok nagyrészt nem specializálódtak egy-egy termék előállítására, többségük önellátásra törekszik, és legfeljebb azt adják el, ami ebből megmarad. Minimális specializáció figyelhető meg ekkoriban, ami még a szocialista korszak háztájijának megszokása lehet: csirke- és sertéstartás, valamint a zöldségtermesztés.[774] Ezekből az adatokból is kitűnik a korábban említett tendencia, miszerint nem indultak be nagy számban az önálló gazdálkodások és vállalkozások: már elvesztették a komplex gazdálkodói ismereteket, amire szükség lett volna egy teljes körű, saját gazdaság működtetéséhez. Így maradtak inkább az otthonra termelés, és az abból maradó fölösleg eladása mellett.

A rendszerváltozás idejében még voltak, akik úgy vélekedtek, hogy azok, akik korábban is megtermelték maguknak a konyhára való élelmiszert, azok számára nagyon nagy árcsökkenés volna szükséges, hogy a boltban vásárolják meg ugyanazokat.[775] Azóta láthatjuk, hogy ez a folyamat máshogy zajlott: az ekkor felnövekvő generációkban már inkább a kapitalisztikus felfogás dominál, távol áll tőlük a 'parasztias' szemlélet, és a gyarapodás, előrejutás érdekében végzett kemény munka helyét átveszi a 'nem éri meg' felfogása.[776]

Ami a TSz-es időkben jól működött: a háztáji, az otthoni kisgazdaság, a jószágtartás és leadás, az a rendszerváltozás után több tényező miatt sem működhetett. Egyrészt megszűnt a központi szervezettsége, háttere: megszűnt az Állatforgalmi Vállalat, ami heti rendszerességgel jött a hízott állatokért, és rögvest fizette érte a – mai árakkal tekintve kb. – 250-300.000 forintot hízónként. Nincsenek felvásárlók, vagy akik vannak, már nem kifizetődő nekik sem eladni, sokszor nem éri meg a belefektetett – egyébként kemény – munkát. A mai nagyüzemek már nem vállalják a közvetítői szerepet a kisvállalkozásokkal, családi gazdaságokkal, így magukra maradtak, és önállóan nem tudnak megállni a piaci körülmények között.[777]

A 90-es évek második felének felvásárlói ár-ingadozásai sok kistermelőt elfordítottak a mezőgazdaságtól, és inkább felszámolták gazdaságukat. Ilyen volt például a tej-túltermelési válság. A rendszerváltozáskor a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulása/megszűnése átalakította a tejpiacot is. Csökkent a belföldi fogyasztás, ezzel párhuzamosan az állatállomány is, így a megtermelt tej mennyisége is.[778] Emellett a privatizáció hatására a termelés, a feldolgozás és a kereskedelem tulajdonlása különvált, mely együtt járt az egyes területek érdekeinek különbözőségével is. Mindhárom réteg a lehető legnagyobb nyereségre törekedett,

[774] Andor – Kuczi – Swain 1996: 133-136.
[775] Kovács 1991: 61.
[776] Szilágyi 2005: 13.
[777] Kovách 2012: 78.
[778] Surányi 2015: 81.

a többiek kárára.[779] Szintén a privatizáció hatására megjelentek a multinacionális cégek, melyek uralni kezdték a magyar piacot, és megnövekedett az általuk biztosított import mértéke is. Hozzájárult ehhez az is, hogy a védővámok, és a belső piacvédelem nem állt rendelkezésre a folyamatban. Ezzel párhuzamosan pedig az élelmiszeripar elvesztette a keleti piacok jelentős részét, ráadásul 1990-től az exporttámogatás csökkent, tehát a tejipar a fölösleget nem tudta levezetni a piacról. Így csak annyi tejet volt hajlandó megvásárolni, amit biztonságosan el tudott helyezni a piacon. A korábbi tejtermelés-fogyasztás egyensúlya felbomlott, és jelentős feleslegek jelentkeztek.[780] A nagy tejfeldolgozó cégek lecsökkentették a tej felvásárlási árát, és szigorították a minőségi követelményeket. Az egyes minőségi fokozatok között komoly árkülönbségeket határoztak meg, és a helyzetet még nehezítette, hogy a minőségellenőrzési folyamatokat a településenként begyűjtött tejmennyiségen összességében ellenőrizték, tehát az egyes gazdák által leadott tej minősége nem volt visszakövetkeztethető. Ezáltal sok esetben a jó minőségű tejet termelő gazdaságok is veszteségessé váltak, és a kisüzemi tejtermelés jóformán teljesen ellehetetlenült.[781] Ebben a komplex helyzetben pedig az érdekérvényesítés nélkül maradt önálló gazdák könnyen a legnagyobb vesztesek közé kerültek.

Az általam vizsgált falvakban is ez nehézséget okozott (pl. Milotán), de más kutatók esettanulmányaiból is találunk erre vonatkozó adatokat (pl. Sárkány Mihály varsányi kutatásában[782], Lovas Kiss Antal kutatásában Körösszakálon[783]).[784]

Természetesen mindezek ellenére arra is van példa, hogy önálló gazdaság beindításakor tudják hasznosítani a korábban megszerzett ismereteket, és komoly vállalkozásba kezdenek. Közülük sokan korábbi középgazdák leszármazottjai, valamint magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, gyakran a már említett agrárértelmiség, a korábbi középvezetők köréből kerülnek ki.[785]

Összegző adatok a falusi lakosság megélhetéséről a rendszerváltozáskor

A mezőgazdasági megélhetést tekintve tehát a vidék „elparasztiatlanítása” a 20. század, főként a szocializmus utáni kor legnagyobb hatású strukturális változása.[786] Kovách Imre

[779] Fekete 2013: 16.
[780] Olsovszky 2008: 36.
[781] Lovas Kiss.2010: 220.
[782] Sárkány, 2014c: 286.
[783] Lovas Kiss 2010: 220.
[784] További esettanulmányok: Nemes-Heilig 1996., Csite 1993., Laki 2004a, Szendrei 2012. Németh 2016.
[785] Sárkány 2005: 45.
[786] Csite – Kovách 2002: 277.

számokban is kifejezi a folyamat súlyosságát: a 20. század közepén a felnőtt lakosság közel 50%-a dolgozott a mezőgazdaságban, míg az ezredfordulóra ez az arány csupán 7,2% maradt.[787] Ez alapján tehát a történelmi parasztság, mely sok évszázadon át a magyar társadalom legjelentősebb demográfiai csoportja volt, mondhatni nem létezik többé. Kovách ezt a folyamatot nevezi a magyar társadalom 'paraszttalanításának'.

A kárpótlás és privatizáció célja a kollektív gazdaságok megszüntetése és a családi, farmergazdaságok létrehozása volt, azonban ez a célkitűzés nem sikerült, mert fokozatosan egyre többen adták el a kapott földterületüket, ill. bérbeadják nagyobb gazdáknak, az átalakult TSz-nek vagy mezőgazdasági társaságnak, és nem maguk művelik.

Az Állami Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) adatai alapján 1991 és 2000 között 1.4 millióról 960.000-re csökkent az egyéni gazdaságok száma, ezzel párhuzamosan pedig 1000-ről 51.000-re nőtt a 10 hektár feletti földbirtoklók száma.[788] A gazdaságok csökkenő számából leszűrhető az a folyamat, melynek során a kisebb gazdák a földjüket sok esetben eladták vagy bérbeadták a már egyébként is nagy földterülettel rendelkező gazdálkodóknak, mert nem tudtak megbirkózni az önálló gazdálkodással, számukra nem érte meg a vállalkozás (gépesítés, magas költségek). Így tehát folyamatosan csökkent a kis földbirtokkal rendelkező gazdaságok száma, és egyre nőtt a már amúgy is nagyobbnak számítók aránya.

Ugyanakkor az is látszik az ÁMÖ 2000-es összeírásából, hogy az egyéni gazdák 70%-a 1 hektárnál kisebb területen gazdálkodik, tehát a gazdálkodók ezen 70%-a az összes terület 8%-án osztozik.[789] Ők tehát azok, akik kis földterületet meghagytak maguknak, és jövedelemkiegészítésként vagy saját fogyasztásra termelnek. Ebből is a birtokkoncentráció erőteljes irányai rajzolódnak ki: a jelentős mezőgazdasági vállalkozók, gazdasági társaságok rendelkeznek a földterületek jelentős részével. Táblázatban áttekintve így néz ki az egyéni gazdaságok csökkenő folyamata a rendszerváltozást követő évtizedben:

Az egyéni gazdaságok száma a földterület nagysága szerint (ezer darab)		
Termőterület, nagyságcsoport, hektár	1991	2000
0 < 0.2	645	374
0.2 < 0.5	412	204
0.5 < 1	200	99

[787] Kovách 2005: 75.
[788] KSH 2000: 7.
[789] KSH 2000: 6.

1 < 10	138	232
10 < 100	1	49
100 és több		2
Összesen	1396	960

Forrás: KSH 2000. 7. p.

Sárkány Mihály rámutat arra, hogy összességében a falusi társadalomban nagyon szűk az a réteg, ami a rendszerváltozás után felfelé tudott haladni a társadalmi mobilitásban, a többség lefelé csúszott.[790]

A 2000-es évek

A posztszocialista időszak változó gazdasági körülményei után stabilizálódni látszott a mezőgazdasági megélhetés formálódása. 2007-re a magyar GDP-nek csupán 4 – 4.2%-át nyújtotta a mezőgazdaság. A falusiak többségének (50% fölötti arányban) a tercier szektor kínálta a megélhetést, míg további 38%-nak pedig az ipar. Ezek azonban a legritkább esetben találhatóak a kistelepülésen belül, így a 2000-es években kialakult a ma is jellemző munkavállalási forma: az ingázás. „Az ingázás ma már nem az elvándorláshoz vezető első lépés, az ingázás lehetősége a legtöbb kistérségben épp a falvak stabilizálódásának támogatója." – mondja Beluszky.[791] Ezáltal, a magas ingázási aránnyal pedig a falvak homogenizálódása is megindult: eltűntek a szocialista korszakban jellemző iparos falvak, mezőgazdasági falvak, mostanra a lakosság 60-70%-a ingázik a környező nagyvárosokba, ipari-és szolgáltatási központokba.[792]

A falvakban a földbirtokszerkezet erre az időszakra már többnyire kiforrott, és létrejött a mostani földkoncentrációs állapot. Az ingadozó piaci árak miatt több százezer gazda lépett ki a mezőgazdaságból, akiknek földjeit felvásárolták a tőkével rendelkező mezőgazdasági vállalkozók, családi gazdaságok.[793] Ezt a folyamatot támasztja alá Sárkány Mihály megismételt Varsány-kutatása is: 2000-ben a mezőgazdasági üzemek 48%-a 1 hektár alatti, de a 3 ha alattiak is a földek 88%-át magukba foglalják. Tehát a nagy többség számára legfeljebb kiegészítő tevékenyeséget jelenthet a mezőgazdasági termelés, fő megélhetést nem. Ő is alátámasztja azt, amit Kovách Imre is állít, miszerint a jelenlegi földbirtok-viszonyok és földkoncentráció még

[790] Sárkány 2014d: 275.
[791] Beluszky – Sikos 2007a: 6.
[792] Beluszky – Sikos 2007a.: 21.
[793] Kovách 2016: 60.

a kollektivizálást megelőző birtokszerkezetnél is erőteljesebb, hiszen Varsányban a 3 hektár alattiak 1935-ben csak 72%-nyian voltak, tehát az ezredforduló idejére még gyengébbek az esélyek az önellátó gazdálkodásra.[794] Ezen a településen a korábbi TSz átalakult kft-vé, már nem segíti a mindennapokban a falut, 15 főt foglalkoztat. A sikeres falusi vállalkozók a rendszerváltozás előtt is jó pozícióban voltak: többnyire középvezetők, értelmiségiek voltak a megelőző rendszerben is, és pozíciójukból fakadóan is több „képzett" földhöz jutottak. [795]

Megfigyelhetőek hasonló tendenciák a korszak esettanulmányaiban, vizsgált településeken. Varsányban[796] és Csökmőn[797] egyaránt az évnek csak 10 hónapjára tud bért juttatni a termelőszövetkezetből átalakult Kft. a dolgozói részére. A fennmaradó 2 hónapban munkanélküli státuszban vannak a dolgozók, és a termelői év újraindulásával tudnak újra munkába állni.

A tejtermelés veszteségessé vált, és ezzel gazdák tömegei kerültek megélhetési válságba a 2000-es évek elején Varsányban [798], Körösszakállon [799], valamint az általam vizsgált településen Milotán is. Körösszakállon időszakosan sikerült kialakítani egy túlélési struktúrát, a többi településen viszont a gazdák kénytelenek voltak felszámolni a tehén állományukat, és legfeljebb saját fogyasztásra folytatni a tejtermelést.

Varsányban is többségében a korábbi középvezetők lettek az új földtulajdonosok, kapcsolati és anyagi tőkéjük miatt is, nagyobb képzett földet kaptak, és később is a nagyobb üzemméret miatt könnyebben tudtak állami támogatásokra is pályázni, míg ebből a kisebbek kiestek.[800] Ugyanez volt az országos tendencia, valamint az általam vizsgált falvakban (a leglátványosabban Gerjenben) is hasonlóan zajlott a folyamat.

Az állami gazdaságokat tekintve jellemzően korábbi uradalmakból alakultak ki: földrajzilag és társadalmilag is a korábbi uradalmi lakosság adta kezdetben a dolgozói összetétel jelentős részét, valamint az uradalom infrastruktúrájából (földterületek, épületek, eszközök) alakult ki a gazdaság. Így történt ez a Németh Krisztina által vizsgált településen is[801], valamint az általam vizsgált településeken Gerjenben és Tiszaigaron is.

[794] Sárkány 2005: 37.
[795] Sárkány 2005: 45.
[796] Sárkány 2014c: 282.
[797] Lovas Kiss 2010: 218.
[798] Sárkány 2014c: 286.
[799] Lovas Kiss 2010.
[800] Sárkány 2014c: 285.
[801] Németh 2016.

Tiszaigar

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei településen a rendszerváltozás előtt termelőszövetkezet és állami gazdaság is működött, emellett pedig a 8 km-re fekvő Tiszafüred gyárakkal, üzemeivel, szintén nyújtott megélhetési lehetőséget a falu lakosságának, bár a mezőgazdasághoz képest kisebb arányban. A rendszerváltozással és a privatizációs folyamatokkal a tiszafüredi ipari munkahelyek megszűntek, ezen a téren azóta sem történt változás, nem alakult újabb ipari lehetőség azóta sem. *„Szép óvatosan felszámolták. Amikor jött ez a privatizációs rendszer. Akkor szétvágták négyfele azt hiszem, 4 csarnok volt, mindegyiknek más lett a gazdája. Egyikben buszt javítottak, busz alvázt, másikba' hegesztettek darukat, volt olyan csarnok, amibe daruépítés volt. Egyesével megszűntek."*[802]

A településen belül a mezőgazdaságnak volt nagyobb szerepe, láttuk a korábbi fejezetekben, hogy főként uradalmi cselédek (akiknek jelentős része a földosztással újgazda lett) alkották a falu lakosságát. Ezekből formálódott aztán a termelőszövetkezet és az állami gazdaság, a lakosság legnagyobb része (kb. 80%-a) ezekben a nagyüzemekben dolgozott a szocialista időszakban. [803] Itt tehát a rendszerváltozáskor ezen a területen történtek a legjelentősebb változások.

Termelőszövetkezet

A tiszaigari termelőszövetkezet 1974-ben összevonásra került a tiszaörsi és nagyiváni TSz-szel, és Tiszaörs – Nagyiváni Mezőgazdasági Termelőszövetkezet néven működött tovább (az elnevezésből is láthatjuk, hogy a tiszaigari kerület volt köztük a legkisebb, még a nevébe sem került bele). A rendszerváltozáskor felbomlott a közös szövetkezet, és megindult az osztozkodás. A földterületek a korábbi viszonyok szerint az adott településekhez kerültek, az infrastrukturális, gépészeti vagyont pedig felosztotta a három kerület egymás között. *„Próbálták úgy csinálni, hogy a traktorokból 3 ide, 3 oda, jobbat is, rosszabbat is, tehát próbálták ezeket így megcsinálni. Emlékszem arra az időre, hogy nagyon szedett-vedett gépek voltak, mert Igar akkor is a legkisebb volt, és ide a legócskább gépek kerültek. Tiszaörs megtartotta magának a legjavát, meg a nagyiváni emberek, nagyon élelmes meg szorgalmas emberek, ők meg próbálták kiügyeskedni az ő dolgaikat."*[804]

[802] Interjúrészlet Tiszaigar, 2018. Szül. 1961.
[803] Polgárné 1982: 32.
[804] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. A TSz-ből lett kft. jelenlegi ügyvezetője

A tiszaigari részleg átformálódásakor az itteni növénytermesztési ágazatvezető lett az új szövetkezeti formában is az ügyvezető.

„A TSz-nél is megtörtént az átalakulás, és a korábbi vezető vezetésével egy kft.-t hoztak létre. A TSz-elnök maradt további ügyvezető elnöknek."[805]

A szövetkezeti vagyon szétosztása, és a kárpótlásra kijelölt földek az országos intézkedéseknek megfelelően zajlottak. A korábban kárt szenvedettek megkapták a kárpótlásban a kijelölt termőföldeket, a szövetkezeti tagoknak is osztották az államilag meghatározott, tagoknak járó 30 aranykorona értékű földet, ez Tiszaigaron 3 hektárt jelentett, itt kb. 10-11 aranykorona értékű egy hektár. A további vagyont pedig az ott ledolgozott évek és a munkarend szerinti beosztása, fizetése szerint osztották szét a tagok között, üzletrészként. Az ekkor meghatározott vagyoni arányok érvényesek azóta is a tagok között.

„Például pontosan, aki idekerült Karcagról vagy a főnökünk, a TSz-elnök, vagy most ő az igazgató, ő Nádudvarról, neki itt Igaron nem volt egy deka földje se. De ők az alapot megkapták a 3 hektárt, […] *mer' hál' Istennek sokkal több földje volt a TSz-nek, mint ami így járt alanyi jogon a bevitt meg az örökölt részekből."*

„Mikor szétváltunk a nagy TSz-től, na, hogy hogyan legyen a vagyonmegosztás, tudod, hogy kinek-mennyi vagyona legyen. Aztán még olyanok is voltak a pontozórendszerben, hogy amikor valaki bevitte a lovat, lovaskocsit, ekét, kapát, arra kaptunk pontokat. Papírral kellett igazolni, az megvolt, hogy kinek mennyi földet vitt be. Aztán amikor volt ez a földosztás, földkiadás, akkor meg 3 hektárig az állam adta a földet, akinek volt. Nekem volt 1.9 hektár, én csak 1.1-et kaptam hozzá, Esztike ő kapott 3-at, mert neki nem volt semmi. Aztán ezt így. Ez nem volt igazságos."

„- Tagoknak, tehát szét lett osztva, volt a saját földünket is, amit apu meg anyu után én is például örököltem, és utána volt olyan, hogy a maradék, azt meg ilyen, minek is mondtuk azt, hogy milyen föld. […] *Tehát mikor szétváltunk, gyakorlatilag a 3 TSz, akkor ki lett alakítva egy pontrendszer. Hogy XY-nak van 37 pontja. Érted? Ez összejött az apunak a lovából, meg a földből,*

BLB: Hogy miket vittek be?

- Igen, mer' akkor én már örökös voltam, és akkor utána akármilyen ilyen osztalék volt, tehát a vagyonunkat mikor osztottuk, a TSz-vagyont, akkor énnekem mindig ez volt a bázispontom, ami pontom vót." „BLB: És az alapján is járt ilyen pont, vagy földrész, hogy mióta dolgozott a TSz-ben? Azt is beleszámították?

[805] Interjúrészlet Tiszaigar, 2018. Szül. 1939.

- Igen, igen, persze, bele. Mióta dolgozott, mennyi a keresete, vagy mi volt a keresete egész évbe'. "[806]

A korábban népszerű háztáji formáját is megtartotta az átalakuló szövetkezet., tulajdonképpen változatlan formában, csak nagyobb földterületen. A bent maradott tagok földjei továbbra is a szövetkezet művelésében vannak, annyi különbséggel, hogy a cég bérleti díjat fizet utána, 2000 forintot aranykoronánként, évente.[807]

A háztáji pedig az aktív dolgozó tagok részére 3.2 hektár, a nyugdíjas tagoknak pedig 1.8 hektár. Ezeket a földeket ugyanúgy a szövetkezet műveli meg, a tagok kifizetik a munkák költségeit, és ők döntik el, hogy mit vessenek bele. A terményt pedig igény szerint saját felhasználásra kérik, vagy a szövetkezeten keresztül a többi terménnyel együtt értékesítésre kerül, aminek a haszna a tagot illeti meg.

„De ezt fogadtuk el az alapszabályba, hogy az aktív dolgozóknak 3.2 hektár, a nyugdíjasnak meg 1.8 [ti. a háztáji – BLB.]. *De vannak kiskapuk, például a lányom, van egy lányom nekünk meg egy fiunk, őnekik is annak idején úgy csináltuk, hogy vettünk földet a nevükre, és akkor ők is gyakorlatilag tarthatnak vissza belőle, de amúgy meg bérbe van adva minden. Mer' a kft.-nek nincs egy négyzetméter földje, ő mind bérelt földön gazdálkodik."*[808]

„Hát nekem utóbb búza volt például. Amit én így műveltettem. Aszontam nekik, hogy nekem egy hektár búza kell. Hát én meg úgy gondolkoztam akkor, úgy spekuláltam én is, hogy háthogyha majd jó év jönne, hát ugye az évek is, lássa most is milyen ez az aszályos év [nyári kánikula van éppen a gyűjtés idején, már hetek óta – BLB.]*, hogy na, én búzát akarok termeszteni. Jó, rendbe' van. Megelőlegezték nekem a szántást, a vetőmagot, elvetették, adtak vetőmagot, elvetették, learatták, vegyszerezték, ha aszonta, hogy énnekem nem kell itt a házhoz, mer' én már értékesíteni akarom, akkor aszonták rendbe' van, akkor marad a közösbe, kimutatták, hogy abba' a táblába' átlagba' egy hektáron mennyi búza termett, aszonták, hogy termett rajta 50 mázsa. Kiszámolták, hogy a művelési költség mennyire rúg, az 50 mázsa búza értékéből, azt levonták, a többi az enyém."*[809]

A tiszaigari termelőszövetkezet 2006-ig szövetkezeti formában működött, ekkor alakult át kft.-vé, az új megnevezése Tiszaigar 2006 Mezőgazdasági Kft. Ugyanúgy megtartották a tulajdoni arányokat, vagyonrészeket, a tagok, tulajdonosok szempontjából minden maradt a régiben.

„Hát most megint, mikor átalakultunk, akkor megint az a régi pontrendszer szerint, akkor megtörtént megint a vagyon felosztása. A TSz-nek a vagyona fel lett osztva, teljesen, az egész,

[806] Interjúrészlet Tiszaigar, 2018. Szül. 1953.
[807] 2018-as adat, saját gyűjtés
[808] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[809] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1925.

és akkor az után kaptuk a vagyonrészünket. És akkor bent van a vagyonunk, a föld is bent van, arra kapunk bérleti díjat, a vagyon után meg év végén osztalékokat. (…) A vagyon az az, hogy tudod, amikor átalakultunk kft.-nek, akkor úgy döntöttünk, hogy nem értékesítjük, hanem a papír alapon lévő vagyon, ami a TSz-ben volt, hogy épület, szarvasmarha, gépek, volt egy bizonyos vagyon, és az ugyanez a pontrendszer alapján fel lett osztva teljesen. És akkor mondjuk nekem van bent 3.7 millió vagyonom. És akkor az után kapom az osztalékot, hogyha nyereséges a TSz [vagyis most már kft. – BLB.]*, és akkor van, mikor 10 %-ot, van mikor 5-öt, mikor mennyit. Akkor a föld az megint bent van, ami nincs visszatartva háztájiba, arra meg kapjuk a földbérletet, legelőre, erdőért, mert mindenünk van."*[810]

2011-ben pedig a cég gazdasági érdekei úgy alakultak, hogy alapítottak még egy kft.-t mellette, TIGAR-MG Kft. néven. Ez érdemi változást a működésben nem hozott, csak a bevételek, elszámolások szempontjából volt szükséges. Itt is az eredeti kft.-ben lévő tagok a tulajdonosok, az alapításkor mindenki vitt be valamennyi alaptőkét, ami alapján aztán év végén itt is kapják az osztalékot. A munkálatokat, értékesítést a két kft. között megosztják, a későbbi kft. kisebb mértékben számolja el a szükséges költségeket, bevételeket.

Tiszaigaron tehát a korábbi termelőszövetkezet a rendszerváltozástól napjainkig mondhatni változatlan formában működik, még a rendszerváltozás előtti szövetkezési formának is néhány elemét megtartva. A tagok szempontjából az elmúlt 30 évben érdemi változás nem történt.

„… mindenkinek, aki ott dolgozik is, vagy nyugdíjasok, vagy meghaltak azok az illetők, azoknak megvan még a tulajdoni aránya. Tehát megvan még ez a régi rendszer óta ezek a háztáji földek, működnek azok, hogy minden karácsonykor levágni egy marhát, szétosztani a dolgozók között a húst, minden karácsony előtt ajándékcsomag a dolgozóknak, nyugdíjasoknak, özvegyeknek, tehát mindenkinek. Minden évben vitte a dolgozókat kirándulni, először még belföldre, de aztán külföldre 2-3 napokra, Magas-Tátrába, Erdélybe, Ausztriába."[811]

„Bonyolult, de jobb, mint a TSz. Mert ott karácsonykor kaptunk egy havi fizetést, azt kaptuk ilyen jutalomként, meg ruhapénzt, meg mindent, de így meg szinte 50%, mennyit szoktunk kapni? Ketten 1 millió forintot szoktunk kapni osztalékot, kettőt. Kétmilliót, nem? Mert kapunk előleget decemberben, karácsony előtt, meg májusban."

„De nem baj, az a lényeg, hogy a TSz még megvan."[812]

[810] Interjúrészlet Tiszaigar, 2012. Szül. 1953.
[811] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. A kft. jelenlegi ügyvezetője
[812] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1953.

Állami gazdaság

Tiszaigar lakosságának jelentős része a II. világháború előtt a környékbeli uradalmakban szolgált cselédként. Az uradalmi földekből a kommunista hatalomátvétel során állami gazdaság alakult, mely több településsel közösen a Középtiszai Állami Gazdaság egyik kerülete volt. A rendszerváltozáskor a kerületek szétváltak, privatizálásra kerültek. A tiszaigari kerület kft.-vé alakult Tiszaigari Mg. Kft. néven, az itt dolgozók tulajdonlásával. Többségi tulajdonban volt a korábbi kerületi vezető, aki az állam által a dolgozóknak juttatott 20 aranykoronákat felvásárolta azoktól, akik nem kívántak élni vele. Később a kilépő tagoktól szintén felvásárolta a vagyonrészüket, sokszor még az eredeti, rendszerváltozáskori áron, aktuális névértéken való felszorzás nélkül. Pár évvel ezelőtt pedig az egész kft.-t megvásárolta egy nagybefektető, aki a környékbeli nagyobb földterületeket már régóta vásárolta, és a cégcsoportjába olvasztotta a tiszaigari területeket is.

„Ezt a gazdaságot kiprivatizálták '90 után, és kft.-ként működött tovább. Majd a későbbiekben a kft. tulajdonosa eladta, a MAGOR vette meg, az a Kékessy-féle."[813]

„90-es évek elején volt, amikor kft.-vé alakult. Változatlanul maradt minden. Aki területvezető volt, akkor a kft. vezetője lett. A dolgozók maradtak változatlanul, nem volt különösebben. Mert itt volt olyan, hogy amikor kft.-vé alakultak, akkor a gazdaság ilyen részjegyet, vagy mit. Üzletrészt kaptak, minden dolgozó, aki itt dolgozott, beosztásától függően. Amikor a kft.-t eladták, akkor itt volt, aki több millió forintot kapott, az üzletrésze miatt. […] *Érdekes ez a dolog, mert a kft.-nek a vezetője általában úgy csinálta a dolgokat, hogy a dolgozóinak a részjegyeit megvette, viszonylag kedvező, 20-25%-os áron. Magánszemélyként. És az ő tulajdona állandóan gyarapodott, a résztulajdonosok meg fogytak. Amikor jött a felvásárló néhány éve, akkor a volt tulajdonos egy hatalmas összegre tett szert, és akik még rendelkeztek részjeggyel, azok is elég elfogadható összeget kaptak."*[814]

„Hát ne járjunk úgy, mint az állami gazdaság, ott teljesen leleltároztak mindent, és úgy kapták meg a részüket, magasabb áron. Vagy 10-szeresen. De megszűntek végleg! Aztán az emberek is, volt, akit átvettek, volt, akit elzavartak, eladták az összes szarvasmarhát, szóval nem jobb az! Hát aki megkapta a pénzt, annak jó volt."[815]

„Az ügyvezető a dolgozóktól, akiktől felvásárolta, az automatikusan az ő üzletrészét erősítette. Itt sem volt nevesítés, nem voltak felszorozva az üzletrészek. Tehát ez közel 1 milliárd forintért

[813] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1939.
[814] Interjúrészlet Tiszaigar, 2018. Szül. 1939.
[815] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1953.

kelt el ez az állami gazdaság, és ott az embereknek az üzletrésze, hát én szerintem a legnagyobb lehetett ilyen 1.5 millió forint. De, akinek 1.5 volt, amikor ez a cég el lett adva, az is felvett, én úgy hiszem, 80 milliót. Tehát ennyire el volt maradva az üzletrésznek a felnevesítése.[…] *Hát így lehet meggazdagodni, hogy amikor megveszel valakitől 1000 Ft-ért egy üzletrészt, de az valójában nem 1000 Ft-ot ér, hanem 1.5 milliót. Tehát itt valójában ugyanez történt. Többségi tulajdonba került, finoman szólva. Ő rá is volt egy kicsit kényszerítve az eladásra. Tehát ez a csoport, amiről beszéltem, ők tán azt mondták, hogy ha nem adja el, akkor az állami földeket ő nem fogja megkapni, mert őnekik olyan érdekeltségeik vannak. És az benne a lényeg, hogy hát ez tényleg így is volt. És az állami földek maradtak ennél a cégnél, és hát azóta is, én úgy tudom, hogy bármilyen pályázatot beadnak, mindegyiken nyernek.* […] *Az igazgató, ő úgy tudom, hogy közel 400 millió forinttal szállt ki ebből."*[816]

Önálló gazdálkodás

A rendszerváltozás után Tiszaigaron is voltak vállalkozó szellemű személyek, akik nekifogtak az önálló gazdálkodásnak. A kialakuló családi gazdaság méreteit részben meghatározta a kárpótláskor visszakapott földek mértéke, amit aztán egyéni ambíciók szerint bővítettek, illetve infrastrukturális beruházásokkal fejlesztették a gazdaságot.

„- Utána voltak ezek a kiválók, akik kiváltak, kivitték a vagyonukat, ők abba kaptak gépet, olyan is volt, aki tehenet vitt ki.

BLB: Ühüm. És az mitől függött, hogy mit visz?

- Hát megegyezés. Tehát ő, amit akart. Tudod, amit ő akart. Hogyha volt, aki kivitt egy MTZ-t, vót aki egy vetőgépet, volt, aki a szárzúzót vitte ki, vót aki egy öntözőberendezést.

BLB: Aha. Tehát akkor nem attól függött, hogy mit vitt be.

- Nem, nem. Mondjuk volt neki 700 ezer forint vagyona, vagy egymillió, ő abba azt vitte, amit, hát meg tudtunk egyezni velük.

BLB: Akkor a pontok alapján annak az értékében vihetett valamit.

- Így van. Tehát a vagyona mán akkor is meg volt neki szabva, hogy mennyi a vagyona benn, és akkor ő azt kivihette. De simán az is lezajlott. Nem is tudom, 7-en vagy 8-an váltak ki, kivitték a földet, kivitték a, hát amit összeírtak, és akkor, akkor még volt igazgatóság a TSz-be, és akkor megbeszéltük, hogy na, ezt tudjuk mellőzni, vagy olyan is volt, hogy akkor mi megbeszéltük,

[816] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1978.

hogy na mit tudunk nélkülözni, milyen gépet, vagy mit. De nem volt belőle semmi probléma. Ők azt kivitték, kiváltak nyugodtan, azt kész.

BLB: Tehát akkor ez gördülékenyen lezajlott, nem volt semmi.

- Így van, nem vót semmi veszekedés rajta, hogy. Megkapták a földet, ki volt jelölve, hogy melyik táblába fogják megkapni, azt ők kimérették a földhivatallal, oszt ennyi.[817]

Az egyik önálló gazdálkodó a kárpótláskor nagyobb mennyiségű földet és kárpótlási jegyet kapott, ezekből mindből földterületet vett, és összesen 76 hektáron végzi a mezőgazdasági munkálatokat azóta is. Gépeket nem vásárolt, hanem egy másik gazdálkodóval bérmunkában végezteti a munkafolyamatokat.

„ '92 óta, megkaptuk a földet. A kárpótlást, visszakaptuk. A szüleink által, amit elvettek földet meg vagyont, például cséplőgépet meg traktort, meg minden ilyen dolgot, amit elvettek, azokat privatizálták. És ezt a privatizált anyagot kaptuk vissza kárpótlásként, és ebből földet vásároltunk. És '92 óta csinálom a mezőgazdasági munkálatokat. 76 hektáron, a kezdetektől, gépek nincsenek. A kedves feleségem, anyám, meg a két testvér, meg anyósom. Már én megrendeltem mindent, géppark meg lett volna minden, már le is rendeztük, Mályon. De annyira veszekedtek, nem akarták, hogy azt mondtam, hogy nem. És most ebből kifolyólag bérmunkában végeztetem."[818]

Egy másik családi gazdálkodó 2010-ben lett önálló gazda, addig a szövetkezetnél dolgozott. Akkor tudott venni egy nagyobb darab (9 hektáros) földet, ami mellé a szüleinek a kárpótláskor visszakapott 8 hektárját, és az általa évek alatt 1-1 hektáronként vásárolgatott további 9 hektárját összefogta egy önálló gazdaságba. Akkor ezzel a 17 hektárral indította el a vállalkozást, mellette jószágot tartott, főként sertést hizlalt, nagy mennyiségben: 15 anyakoca éves szaporulatát meghizlalta, évente több száz hízót. Azóta is önálló gazda, családi vállalkozásként foglalkozik vele.

„Amikor a földterületek már nekem is szaporodtak, mert én mindig, hát mondhatnám azt, hogy mindig próbáltam mindig 1-ről a 2-re menni. Régen bikákat hizlaltam, ilyen kis bikabornyúkat, megvettem, azokat felhizlaltam 3 mázsásra, azokat adtam el, meg volt a sertés, meg mellette hagymát termeltünk, meg ilyen haj nélküli tököt. Tehát én akármit csináltam, próbáltam mindenből minél nagyobb mennyiséget csinálni."[819]

A rendszerváltozással kezdődő, napjainkig tartó időszaknak jellemző vonása a mezőgazdaság területén a felvásárlói árak kiszámíthatatlansága. A tervgazdaságból a

[817] Interjúrészlet Tiszagiar, 2012. Szül. 1953.
[818] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1939.
[819] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1978.

piacgazdaságba való átmenet a fejezet első felében leírt formákban felborította a felvásárlói kiszámíthatóságot, és sokan emiatt hagytak fel bizonyos mezőgazdasági termeléssel, vagy akár a teljes mezőgazdasági tevékenységgel. Az agrárolló[820] működése, arányai a rendszerváltozás óta nagyon kiszámíthatatlanok, évenként változó, hogy az év végi bevétel fedezi-e az év közbeni mezőgazdasági költségeket. Ez különböző mezőgazdasági ágazatokban különféle arányban változik.

„Mondok egy példát, 25 évvel ezelőtt is eladták a búzát 3000 Ft-ért. Vagy az árpát. Én az árpát tavaly 3200 Ft-ért adtam el, és eltelt 25 év! Tehát 25 év alatt az ár semmit nem emelkedett, vagy minimálisat emelkedett. És 25 éve az a 3000 Ft vagy 2800 Ft…" „15 évvel ezelőtt, ha volt valakinek 20 Q AZ hektár földje, abból is meg bírt élni. De már 50 hektár földem van lassan, de nem élek jobban, mint amikor 20 hektár földem volt. De sokkal többet kell dolgozni. Sokkal több pénzt kell visszaforgatni, nagyon sokat kockáztat az ember, mert itt hektárra kivetítve tehát 150-200.000 Ft egy hektár földnek a költsége. Attól függ, az ember milyen növényt ültet."[821]

A szocialista időszakban nagyon népszerű kisüzemi állattartás egyre kevésbé lett jövedelmező a rendszerváltozás óta eltelt időben, ezért a gazdák egyre többen felhagytak ezzel a tevékenységgel Tiszaigaron is.

„Attól függően, hogy milyen nagy volt a disznó, 6-7-8-10.000 Forint volt a vágás, de csak a vágás-perzselés [ti. a vágóhídon – BLB.]*, akkor még azt át kellett vinni, a fuvardíj, az állatorvosi papír, szóval az egy 15.000 Ft-ot már elvitt. Az a legnagyobb baj ennek, hogy annyira változik a sertás ára, hogy nem kiszámítható. Most is a tavasziba volt, hogy 310 Ft-ért vette kilóját, egy mázsás disznó 31.000 forint. Még abból levon, meg mire átviszed, orvosi papír, annyiba volt, mint amennyiért vetted a kismalacot. És akkor még mennyit kellett vele dolgozni! Úgyhogy mi is ezért, abbahagytuk."*[822]

Gerjen

Ahogy a korábbi fejezetekben is láttuk, Gerjen megélhetési lehetőségei a 20. század korszakaiban is mindig többfélék voltak. Az egyéni gazdák mellett több nagybirtokos uradalma is volt a környéken, a náluk szolgáló cselédséggel együtt, ezalapján termelőszövetkezet és

[820] A mezőgazdasági termelői árindex osztva a mezőgazdasági ráfordítások árindexével. Ha az agrárolló értéke 100 feletti, akkor a termelők árviszonyokból eredő jövedelmi helyzete javul. Forrás: KSH Fogalomtár: https://www.ksh.hu/docs/hun/agrar/html/fogalomtar.html utolsó megtekintés: 2023. márc. 2.
[821] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1978.
[822] Interjúrészlet, Tiszaigar, 2018. Szül. 1953.

állami gazdaság is alakult a második világháború után. Emellett pedig 1969-től megindult a paksi atomerőmű építése, ami csupán 12 km-re fekszik Gerjentől. Pakson kívül pedig Szekszárd is közeli (30 km) nagyvárosként, megyeszékhelyként segíti a gerjeniek megélhetését. A falu életére így már a szocialista időben is két nagy ágazat bírt befolyással: a mezőgazdaság (TSz és állami gazdaság) és az ipar (atomerőmű). Gerjen így a rendszerváltozás után sem került olyan kilátástalan helyzetbe, mint például Milota, a munkalehetőségek szempontjából.

A település mezőgazdaságát tekintve nem jellemző a teljesen önálló családi gazdaságok működése, hanem inkább cégek, vállalatok művelik a település földjeit, ők adják a mezőgazdasági termelés zömét. A rendszerváltozáskor a TSz-ből illetve az állami gazdaságból kiosztott 30 és 20 aranykoronák nagy arányban gazdát cseréltek, és a vagyonosabbak összevásároltak nagyobb földterületeket. Az a néhány család, aki megtartotta ezeket a kis földeket, ők pedig többnyire saját használatra művelik, sokszor zöldséget termesztenek a saját háztartásuk részére, vagy takarmánynövényt jószágok tartásához, ez esetben a megfizetik a gépi munkálatokat valamely vállalatnak. Családi vállalkozásban gazdálkodó kevés lett a településen a rendszerváltozáskor, akik vállalkozó szelleműek voltak, azok kft-t alapítottak többen összefogva, és bérelt földeken gazdálkodnak.

Emellett vannak földtulajdonosok, akik nagyobb területet vásároltak össze, ők vagy bérbe adják a vállalkozásoknak, vagy maguk műveltetik és értékesítik, de saját gépparkjuk nincs hozzá, a gépmunkákat a vállalkozásokkal csináltatják bérmunkában. *„Mikor vettem, hát ezeket apródonként. Hát mert mostmár, nem is tudom, hát olyan ’95 körül kezdtem el vásárolgatni, mer’ ugye mikor az Állami Gazdaság megszűnt, és kft-kké alakultak, akkor minden dolgozó kapott 0,7 hektárnyi földet. És hát nagyon sok dolgozó abba’ az időbe’ eladta. Ezeket a földterületeket, és akkor abból lett egy része, meg hát akkor volt ilyen földárverés, azon is, aztán azt hiszem ennyi van, meg asziszem, hogy ennyi is marad.” (24 hektár földje van – BLB.)*[823]

A háztáji sorsa

Gerjenben a szocialista korszakban nagyon népszerű volt a háztáji állattartás, főként sertéshizlalás zajlott eladásra, vagy bértartásban. Ennek hagyománya még a rendszerváltozás utáni néhány évben folytatódott, de aztán itt is a pici viszonyok már ellehetetlenítették ennek a kifizetődő oldalát.

[823] Interjúrészlet Gerjen, 2011. Szül. 1955.

„Egy idő után amit fizettek [a jószágért], *az kevés volt, nem fedezte a költségeket. Ezt tudnám mondani, ez változott meg, hát a rendszerváltáskor, mondhatom így is. És azóta mindenki Gerjenben csak így eljár dolgozni. Olyan, itt Gerjenben, hogy valaki önállóan csináljon valamit, nagyon kevés van, egy-kettő. Aki nagyobb területekkel rendelkezik is, és azt megműveli, de hát ahhoz már terület kell, mert 100-150 hektár föld kell ahhoz, hogy a mezőgazdaságba dolgozik, és abból megéljen."*[824]

'86-tól törlesztettük [a hitelt – BLB.]*, hogyan is, '91-ig, 5 évig.* […] *És akkor lefogyott 270-re a 320, és akkor azt felezték meg, sikerült kifizetni a felét. Addig disznóztunk, hogy, na jó, hát egy csirkeállományból is jött ám annyi, hogy akkor lehetett.*[825]

„Saját célra hizlalok csak. Mer' az az igazság, ha fölhizlalom 2 mázsa, akkor már soknak, mindenkinek köllene! Ez nem titok, mindenkinek köllene a sonka, szalonna, töltelék, minden. De sok meg se tudná venni. Mert hát sok, 70-80-90 ezer forint is jár egy ilyen nagy hízóért. És hát azt nem mindenki tudja megfizetni. Aztán ha én meg eladom a kereskedőnek, ilyen henteseknek, mert más mostmár nincs, akkor az nem fizet még 400 forintot sem. Épp most írja az újság, mondom, milyen ellentmondás, 385 forint, ami, attul többet nem ad a kereskedő. Kilónként, élő súlyba'. A kistermelők lapjába meg megvan, hogy a garantált ár 503 forint. Hát akkor hon az igazság? Sehon. Azt' így nem is foglalkozok."[826]

Termelőszövetkezet

A rendszerváltozáskor a két nagyüzem, a TSz és az állami gazdaság is átalakult. A termelőszövetkezet a szokott módon osztotta fel a vagyonát a tagok között. Kiadták a kárpótlásra szánt területeket, majd a szövetkezetnek megmaradt földekből pedig kiosztották a tagonként járó 30 aranykorona értékű területeket, a részjegyeket. Az egyéb vagyont pedig a nevesítés után a jogosultság alapján osztották ki a szokott módon, ki-mennyi vagyontárgyat, eszközt vitt be az alakuláskor, majd milyen pozíciót töltött be a szövetkezet működésében, hány évet dolgozott ott, stb. Ezalapján alakult mindenkinek az üzletrész tőkéje.

Az átalakuláskor nem bocsátottak el senkit, meg tudták úgy oldani a működést, hogy csak a kiválásokkal és a nyugdíjba vonulásokkal csökkent a dolgozói létszám, és a helyükre nem vettek fel új embereket. Végül 12 fővel állandósult a dolgozók köre. *„A rendszerváltáskor sok változás nem történt, kft-vé alakult '92 után valamikor, addig a régi formában működött.*

[824] Interjúrészlet Gerjen, 2018. Szül. 1951.
[825] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1947.
[826] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1952.

Kft-ként is ugyanúgy működött, mint a TSz, csak mások voltak az erővonalak, nem volt annyi dolgozó se, a technika is fölfejlődött már annyira, hogy nem tudtak munkát adni sokaknak, de senki el nem lett küldve, végig ott dolgozhatott, meg senki nem is vándorolt el, sok előnye is volt, hogy helyben dolgozik. A mai napig is szeretnek ott dolgozni."[827]

2002-ig továbbra is Rákóczi Termelőszövetkezetként működött tovább, ekkor lett Gerjeni Agrár Kft., de működésében, tagi összetételében változatlanul működött. 2010-ben történt a komolyabb változás: addigra a tagok között már nagyobb arányban voltak a nyugdíjasok, mint az aktívak. Érkezett egy komoly érdeklődő, nagy befektető, aki szerette volna megvásárolni a kft. tulajdonát, a nyugdíjas tagok pedig kivétel nélkül mind beleegyeztek, és eladták a részüket, majd ezután megvette az aktív tagok üzletrészét is. *„Aztán az élet úgy fejlődött, hogy 2002-ben lett a Gerjeni Agrár Kft. Addig Rákóczi TSz volt. 2009-2010-ben tulajdonosváltás történt, tehát a kft-t az akkori nyugdíjasok eladták, tehát többségi tulajdonba került addigra a nyugdíjas réteg, és jött egy vevő, eladták. És akkor tehát egy új, addig 25-30 tulajdonos volt, és onnantól más tulajdonosi formában. Két névre került, svájci tulajdonos lett. Tehát máshová került a tulajdonlás. És akkor 2012-ben az érdekek úgy kívánták, hogy Zrt-k legyünk.* […] *Nekem az volt a kérésem, hogy ha már ez így történt, hogy a nyugdíjasok eladták, akkor vegye meg mindenkiét, ugyanazokkal a feltételekkel. És akkor megvette, így maradt meg. Nem jelentett semmi különösen nagy változást, nem bocsátottam el egy embert sem."*[828]

A gerjeni TSz-ben, ma már Zrt-ben nincs ma külön háztáji kategória, mint a tiszaigari szövetkezetben. Itt már ugye nem a korábbi tagok a tulajdonosok, mert az üzletrészüket eladták a nagybefektetőnek (aki megvásárolta a paksi és barcsi mezőgazdasági cégeket is), viszont a zrt művelésében lévő földek, aki még megtartotta, ugyanúgy az eredeti tulajdonosok kezében vannak. Ők tehát rendelkezhetnek vele, hogy csupán bérbeadják, vagy a zrt-nek kifizetve a megmunkálás költségeit, saját hasznukra vállalkoznak, és a maguk számára értékesíttetik a terményeket a vállalattal.

Állami gazdaság

Az állami gazdaság az átalakuláskor három kisebb vállalkozássá alakult. Volt egy sertéstelep, egy szarvasmarha telep, és egy növénytermesztési kft. Az akkori vezetők, középvezetők 8-10 fővel megvásárolták az állattartó telepeket, ill. nagy mennyiségben megvásárolták a dolgozók 20-20 aranykoronáját, kis földterületeit, vagy bérleményként

[827] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1949.
[828] Interjúrészlet, Gerjen, 2018. A Zrt ügyvezető igazgatója, aki már évtizedek óta vezeti a vállalatot.

összefogták, és nagytáblában megkezdték a művelését, kft. működési formában. *„Amikor, amikor tudod, az állami gazdaságok megszűntek, illetve az állami gazdaságban mindenki kapott 20 aranykoronát. Amikor megszűntek, mindenki kapott, és én ezt a 20 aranykoronákat, amik megszűntek, én nagyon sokat megvettem. Hát abba' az időbe meg lehetett venni, egy 20 aranykorona az egy ilyen ¾ hektár volt, 20 ezer forintért, 15-20 ezer forintért meg lehetett vásárolni."*[829]

„Az állami gazdaságiak odáig se jutottak, hogy elkezdjék gyakorlatilag művelni, hanem ők szabadabbak voltak, a Kft-vé való átalakulás után, tehát a Kft tagok megvásárolták a 20 aranykoronát, és mindjárt nagytáblát csináltak belőle."[830]

Ahogy az országosan is tendencia volt, a vezetők, középvezetők indították el ezeket a vállalkozásokat. Egyrészt nekik volt meg a kellő mezőgazdasági ismeretük is, mert az átlagos mezőgazdasági munkásoknak már nem volt meg a komplex gazdálkodói ismerete, de a középvezetők már jobban átlátták az egész nagyüzem működését, ill. többnyire közép-vagy felsőfokú mezőgazdasági végzettséggel is rendelkeztek. A tudás mellett pedig a kapcsolathálójuk is megfelelő volt az értékesítéshez, piaci folyamatokhoz.

„Tehát minden ott dolgozó, minden állami gazdaságban dolgozó kapott 20 aranykoronát, és ugye akkor ezek mit csináltak velük? A zöme eladta. Mer' kellett a pénz, én meg azt csináltam, hogy megvettem. Tehát én vásároltam elég sokat, meg a kollegáim is. Tehát nekünk mindegyikünknek van, most is megvannak a földjeink, én nem adom bérbe, hanem megműveltetem, és akkor."[831]

Emellett pedig vagyoni tőkéjük és hitelképes vagyoni helyzetük is rendelkezésre állt a vállalkozás beindításához. Az egyik ilyen helyi vállalkozó emellett egyéni ambíciói mentén jelentős anyagi vagyont tudott felhalmozni a kétkezi munkával is: a szocializmusban jól működő háztáji állattartást művelte nagy mennyiségben. *„Ameddig megérte, hát az olyan '88-ig tartó időszak. Addig megérte, mert dolgoztam ugye 7-től 4-ig, és hazajöttem, akkor volt bérhízó, anyadisznó, termeltem paradicsomot, volt paprikám, minden. Reggel korán keltem, és akkor mire menni kellett, ezekkel végeztem. Akkor nagyon megérte, mert a fizetésemnek kb. a négyszeresét kerestem meg este meg reggel. 50 bérhízóm volt, az eladásra került, vagy volt 600 öl paradicsomom, azt is konzervgyár vásárolta meg. De csak addig csináltam, amíg megérte. Sokan próbálkoztak utána is, de hát én mondtam nekik, hogy: ne csináljátok! Hát a saját zsebetekből veszitek el a pénzt!"*[832] A kft-ből már nyugdíjba mentek a korábbi tulajdonosok, ill.

[829] Interjúrészlet, Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[830] Interjúrészlet, Gerjen, 2012. Szül. 1950.
[831] Interjúrészlet, Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[832] Interjúrészlet Gerjen, 2018. Szül. 1951.

el is adták a tulajdonukat egy külső nagy befektetőnek. A saját földjüket azonban többnyire még továbbra is önállóan műveltetik, és a terményt maguk értékesítik. Az egyik vezetőnek 20 hektárja van, és juhokat is tart. *„ '95-től foglalkoztunk juhokkal a kft-ben, most is van saját, csak azért, hogy a 20 hektáros területen lelegeljék azt, amit a gépek nem tudnak, ezek rendet csinálnak."*[833] Egy másik korábbi tulajdonosnak (ma már szintén nyugdíjas, és eladta az üzletrészét) 30 hektár saját földje van, aminek a kezelését maga intézi. *„Tehát én vásároltam elég sokat, meg a kollegáim is. Tehát nekünk mindegyikünknek van, most is megvannak a földjeink, én nem adom bérbe, hanem megműveltetem, és akkor. De én vásárolok be mindent, tehát a vetőmagtól kezdve, a növényvédő szertől kezdve mindent, csak annyi, csak szolgáltatást csináltatok.* […] *És akkor vannak Kft-k, és akkor kötöttem velük szerződést, és megcsinálják. Amikor szólok, hogy most el kell vetni a nem tudom hányas számú táblámat, 15 hektár, odaviszem a vetőmagot, vegyszert, minden, és ők megcsinálnak mindent, és én meg kifizetem."* Az értékesítést szintén maga tudja intézni: *„Gyakorlatilag, figyelj, nekem nagyon jó kapcsolatom van, ugye hát nekem ennyi év után ugye adtuk el a terményeinket, itt a kereskedőkkel, én nagyon sok kereskedőt ismerek. Na most itt a kapcsolat révén, most is megmaradt a kapcsolatunk, és akkor odamegyek hozzá, hogy figyelj, mit adnál a terményért, ez, ez, a 3., az 5., és akkor meg van oldva. És akkor elviszik, idejönnek, és akkor fizetnek."*[834] Emellett nagy mértékben állami földeket is béreltek a műveléshez. *„Az Anthi-Sorghum esetében az állami föld volt a nagy érték. Mert az állami földért 1/3-a bérleti díjat kellett fizetni, mint amit az Agrár fizetett* [ti. a saját tagok bérleteiért, a Gerjeni Agrár Zrt. – BLB.]. *Tehát neki lényegesen olcsóbb volt a termelése neki."*[835]

Milota

Milotának rendkívül kicsi a településhez tartozó földterülete, mindössze 1539 hektár.-[836] Ez az aprófalvas településszerkezetből is következik, nagyon közel, 2-3 km-re helyezkednek el egymástól a falvak Szabolcs-Szatmár-Bereg megye ezen északkeleti csücskében. Nagyváros nincs a közelében, a 30 km-re fekvő Fehérgyarmat kisvárosnak minősül, de a rendszerváltozás előtt néhány üzem, ipari munkahely biztosított itt is megélhetést. *„Ugye itt nagyon sokan bejártak Fehérgyarmatra a Metripondba, bejártak a Hódikötbe, sok fiatal bejárt, tanult.* […]

[833] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1937.
[834] Interjúrészlet Gerjen, 2012. Szül. 1951.
[835] Interjúrészlet, Gerjen, 2018. Szül. 1950.
[836] Földhivatal adatbázisa: http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3068 utolsó megtekintés: 2023. márc. 8.

Volt a ruhaipari szövetkezet, azért sokan bejártak oda, fiatalok. Akkor többen jártunk, fiatalon még a Mezőgéphez Gyarmatra, a téglagyárba. Itt a térségből, nem csak Milotáról. […] *Fehérgyarmatról indult a busz, délután-estefelé, úgy nyomkodták be az embereket, mert nem fértek be az emberek, akik jöttek hazafelé a különböző munkahelyekről, meg a diákok. Reggel ugyanannyian mentek, mindig teltházzal mentek a buszok. A rendszerváltás után egy ideig még ment, aztán megszűnt az is."*[837]

Kárpótlás

A szocialista időszakban a milotai termelőszövetkezet a kevés, és közepes minőségű földterület, valamint az egyre fejlődő gépesítések miatt egy idő után nem tudta kellő számú munkahellyel ellátni a dolgozókat. Így az 1970-es évek végétől, 1980-as évek elejétől egyre több melléküzemágat indítottak el (sóderkitermelés, fatelep, bútorüzem, műanyaggyártás, varroda), melyekkel jóformán a település teljes lakosságának, valamint néhány környékbelinek is biztosítottak munkahelyet. *„Tehát itt azért is épültek, vagy indultak abba az időszakba ezek az ipari üzemek, tehát ez a föld ez nem tudta eltartani ezt a lakosságot. Akkor mindenki hazafelé jött! És akkor azért épültek ezek az ipari tevékenységet folytató csoportok, tehát a munkaerő foglalkoztatására, a produktív, tehát a pozitív foglalkoztatás. És akkor jöttek, mindenkit felvettünk, mert kellett a varrodába, kotrósokat felvettünk, Tiszabecsről, meg jöttek innen-onnan, mert éves szinten olyan 150.000 köbméter kavicsot kitermeltünk, meg el is adtunk, és akkor az emberek azért kellettek."*[838]

A rendszerváltozáskori kárpótlásnál, földkiadásoknál a visszájára ütött a magas dolgozói létszám, és hátrányosan érintette a község lakosságát. Állami gazdaság nem működött a településen vagy a környékén, így egyedül a termelőszövetkezet művelésében álló földek álltak rendelkezésre, a település zömének a TSz-en keresztül zajlott a kárpótlás. A nagy létszám miatt nehéz volt mindenkinek osztani a rendelkezésre álló földterületből, hiszen a szövetkezeti tagokat az állami intézkedések alapján megillette a 30 aranykorona fejenként.
„12, 87 aranykoronát adtak minden TSz-tagnak, aki TSz-tag vót. […] *Egyformán. De most ezt úgy mondták régi világba', hogy juttatott föld vót, de akinek vót a családjának, mint ahogy mondtam fenn is, nekünk kárpótlásba', mer' édesanyámtól megváltották, 6 holdat* [ez még ezen felül volt – BLB.]*."*[839]

[837] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.
[838] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.
[839] Interjúrészlet, Milota, 2011. Szül. 1944.

„Amilyen a határ, annak arányában osztották el ezt a kapott aranykoronát. Milotán a legkevesebb a környéken az aranykorona, ezért kaptak a legkevesebbet koronában is meg területileg is.” [840]

*„Hát itt ugye el kellett osztani a földeket, a részarány-*tulajdont, ki*-mit örökölt a szüleitül, akkor a szövetkezet földterületeit fel kellett osztani a TSz-tagok körében. Ugye a maximális adható 30 aranykorona, de Milotán nem tudtunk adni, csak 12.8 aranykoronát, mert annyi jutott. Mert nem volt területe a falunak. Na most akkor ugye már kisepert mindent, a faüzem, a varroda, az állattenyésztési épületek, ez mind utána kezdtek automatikusan leamortizálódni, magyarán lerabolták őket. Ezek most is ott vannak.”*[841]

A helyzetet tovább nehezítette, hogy nem csak kevés a földterület, hanem nagyon változó minőségű is. Így aztán a földkiadásoknál igyekeztek a körülményekhez képest igazságosan eljárni, és az a döntés született, hogy a 12.8 aranykoronákat is 3 részre osztják. Juttatnak mindenkinek a legjobb, a közepes és a leggyengébb minőségű termőföldből is.

*„Belekerültem a földkiosztó bizottságba. És óriási gondot jelentett, hogy most mi legyen. Mert akinek van 12 aranykoronája, és nincs más. Se kárpótlási jegye, se részarány-*tulajdona nincs*, a 12 aranykoronát kitesszük a rizsföldre a 7 aranykoronás földre* [értsd: rossz minőségű föld – BLB.]*, a tyúkjának meg a malacának még egy cső kukoricát se tud termelni. Az semmi, 7 aranykoronás, meg ide 6 km-re a falutól. És akkor óriási dilemma elé álltunk, hogy akkor most mi legyen. És úgy döntött akkor a bizottság, hogy mindenki valamilyen szinten, meg ne kerüljön elő ásó, kapa meg nagyharang, ne legyen lázadás, tehát ezt a 12 aranykoronát is megbontottuk 3 részre. Hogy igényelhetett egy jobb területet, ahol tudott kukoricát, meg ezt-*azt termelni*, mindegy, hogy 200 vagy 500, de legyen neki takarmány termőterülete is, meg legyen neki másik területe is. A 12.8 aranykorona, az 1 hektár földnek az aranykorona értéke. Ezt elosztottuk 3 felé. És ez óriási gondot okoz most a faluban. Hogy kapjon a jóból, meg kapjon a közepesből, meg kapjon a rosszból is, ez is, az is. Hogy ne kerüljön, itt egymásnak ne feszüljön neki a lakosság. Megtehettük volna azt is, hogy a jobb területeket odaadjuk 5 embernek, a többiek meg mehetnek oda, ahova akarnak. És ennek isszuk most a levét, mert Milotának ez az 1260 hektár* [sic! – BLB.] *úgy el van aprózódva, hogy… Nincsenek összefüggő területek, hát, ha családok összeálltak, és 8-*an*, 10-en, úgy vannak 8-10* hektáros *területek. De a többi mind az alatt van. Tehát van, akinek 1000 öl, van akinek 500, van akinek 1 hektár, van akinek 0.3 hektár, mert így*

[840] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1946.
[841] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.

el lett aprózva. Ma már nem lehet ezen gazdálkodni. Mert most hogy fordul meg egy kombájnnal, egy nagy traktorral hogy megy. Aki ezt csinálja, az veszteséggel csinálja."[842]

„Itt 0.2 hektártól talán a legnagyobb fölterület, ami egy darabban van, ha a magunkéról beszélek, az egy 10 hektáros, az a legnagyobb [összesen 140 hektáron gazdálkodnak – BLB.]*. Attól csak kisebbek vannak, itt '90-ben ezt a hibát elkövették. Végül is nem is hibát követtek el, mert annyira kicsi a településnek a területe, hogy itt muszáj volt nagyon elaprózni. Ugyanis itt van 3 féle minőségi föld.* […]*. És próbálták Milotán igazságosan elosztani, hogy mindegyikből jusson mindenkinek, de így még jobban elaprózták."*[843]

A minden tag részére juttatott részjegyeken alapuló földeken kívül természetesen a kárpótlás során kisajátított földeket is vissza lehetett igényelni, első körben ezekre kellett elkülöníteni a földterületeket, és a fennmaradókat lehetett részjegyként kiosztani a tagok között.

„BLB: Mondta, hogy van erdőrésze is, azt vette? Vagy az honnan lett?

- Hát úgy má' vettük a kárpótlásiból. Hát igen, mer' édesanyám kézbesítő volt sokáig, '63-ba' vót egy törvény, hogy megvették a fődet. Nem jól fejeztem ki magam, úgy mondták megváltották. Aki nem volt TSz-tag, attól már úgy is lehet mondani, hogy elvették erővel. Szóval megváltottak, adtak érte egy bizonyos kis néhány fillért úgy mondva, azt az a kis pappír szerencsére meglett. Hogy hát jött a rendszerváltás, vagy 3 hold földünk volt minden. Édesanyám előbb elmúlt, így kaptunk 46 ezer forintot. […] *Az úgy volt, hogy 6 hold, 6 meg valamennyi volt, csak 46 ezer forintot adtak érte. Kárpótlás. Azér' vásároltuk az erdőrészeket, akkor legelőt, földet, szántóföldet, úgy mondva, a dióst, van még diós is,* […] *Hát több rész ugye, annak volt elsőbbségek, a kárpótlásnak, úgyhogy megvolt."*[844]

„És ugye a rendszerváltás után itt a papa is visszakapott földeket, meg minden, és akkor belefogtunk a gazdálkodásba. […] *Úgy nézett ki, hogy ugye ki lehetett lépni a termelőszövetkezetből, a tagi részarányt kivenni, meg volt a papának kárpótlási jegy, licitáltunk termőföldekre, gyümölcsösre, és akkor ezen elkezdtünk gazdálkodni."*[845]

„A 90-es években ugye jött a kárpótlás, édesapám is kapott kárpótlási jegyet, és azt földbe fektette. Hát sikerült akkor 50-60 hektár földet a kárpótlás során megszerezni. Nem csak csécsei földeket sikerült megszerezni [ti. a szülei tiszacsécseiek, az a szomszéd település], *hanem Milotán is jogosult volt kárpótlásra, sőt Tiszabecsen is, Tiszakóródon is. Úgyhogy ezek a földterületek, amiket megszerzett, ezek Tiszakóródtól egészen Tiszabecsig vannak."*[846]

---

[842] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.
[843] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1962.
[844] Interjúrészlet, Milota, 2011. Szül. 1944.
[845] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1962.
[846] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1963.

Milotán a hagyományos mezőgazdaságnak jelentős részét tette ki a gyümölcstermesztés, az ártéri területek talaja miatt. A korábbi TSz-ben is volt kertészeti ágazat, ahol gyümölcstermesztés is zajlott. A rendszerváltozáskor ezt is felosztották a kárpótoltak és a tagok között, tehát a gyümölcsfákat is kiadták saját tulajdonba. Azonban maga a gyümölcsös területe osztatlan közös tulajdonban volt hivatalosan, de emellett mindenki tudta, hogy melyik fa kié. Később ennek elmaradt a tulajdoni rendezése, és a mai napig osztatlan közös tulajdonban van. Ez nagyon sok hátránnyal jár, és az idő múlásával már egyre nehezebb lesz igazságot tenni, és személyre szabottan rendezni a tulajdoni helyzetet.

„Hát itt a diós is úgy van, hogy 20 hektár diós volt. És akkor elosztották a tagit, van, akinek van 6 diófája, annyi jutott. Ugyanez az almánál, mindennél, úgyhogy. Mer' megvolt, hogy melyik diós kárpótlás, melyik tagi, és akkor széjjelmérték. Gyümölcsöst, mindent. Például nekem van a nagy gyümölcsösben, ami a tagiba lett adva, olyan, hogy van egy nagy sornak a közepén 28 fám. Azt tudja mindenki, hogy melyik-kié, ez osztatlan közös tulajdonban van, egyszerűen lehetetlenség kimérni. Nincs olyan mérnök, aki ki tudná mérni. […] *Itt ez egy nagy probléma, hogy a gyümölcsös egy nagy gyümölcsös, de el is van már hanyagolva, mióta ilyen rossz az alma ára, sokan nem is foglalkoznak vele, megy tönkre."*[847]

„Mert most osztatlan közös tulajdonba' van, és mind a 70 ugyanolyan tulajdonos, nem akarom ennek a hátrányát magyarázni. És akkor ugye eltelt. Még mindig osztatlan közös tulajdonba' van. Azóta se rendeződött. Mert akkor ugye azt ígérték, hogy adjuk oda, hadd örüljenek az emberek, hogy saját tulajdonukon gazdálkodnak. És jövőre ezt mindenkinek ki fogják mérni, mert a kárpótlási területet azt mindenkinek kimérték. 1/1-es tulajdoni lapot kapott mindenki a kárpótlási földterületről. A részaránytulajdonról, meg a kapott földről viszont maradt osztatlan közös tulajdonban."[848]

„Nagyon nehezen egyeznek meg az emberek, hogy mi legyen. Mert ugye aki már használja ezt a földterületet, az biztos, hogy valahova csúszik. Tehát így nem marad, ahogy most használják. És így nagyon nehéz. De ha nem tudunk megegyezni, akkor viszont sorsolás lesz, és mindenki oda esik, ahova. És azért próbálunk egyeztetni, azért kijönnek Nyíregyházáról is az ügyvéd urak is, hogy próbáljanak a gazdák megegyezni. Főleg ez a gyümölcsösöknél lesz nehéz, mert van, aki már kihúzta az almafát, van, aki kezeli nagyon szépen, van, aki nem permetezi, és ott meg főleg csúszások lesznek. Mert aki rendesen gondozza, meg kezeli, az nem nagyon szeretne olyan

[847] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1962.
[848] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.

helyre kerülni, ahol nincs almafa. Vagy esetleg, aki nem permetezte meg nem metszette már 2-3 éve."[849]

[az osztatlan tulajdonról, a földosztó bizottság egyik tagja:] *„Mert sok rossz döntést kellett hozni, mert mi is járatlanok voltunk, meg ránk erőltették ezeket a döntéseket. Meg helyileg is, hogy békesség legyen, próbáltunk úgy eljárni a lakosság miatt. És ez még tovább fokozza ezeket a rossz döntéseket. Mert az almást is oda lehetet volna adni úgy, akkor azon háborogtak volna, nem is szabad ebbe belemenni."* [850]

Önálló gazdálkodás

Mindezek mellett, vagy mindezek ellenére a rendszerváltozáskor sokan döntöttek úgy, hogy belefognak az önálló gazdálkodásba. A jelentős arányú munkanélküliség miatt is[851] a kisebb földterülettel rendelkezők számára is ez szükséges jövedelemkiegészítésnek bizonyult, és az 1990-es évek folyamán valóban működött a nagyobb gazdák mellett a kistermelői tevékenység is. Elsősorban itt is a korábbi nagygazda családok jutottak újra nagyobb földterülethez a kárpótlás során, és már alapból egy nagyobb mezőgazdasági tőkével indultak el ezek a családi gazdaságok.

„Ez egy csúnya szó volt, de most tulajdonképp azoknak a régi kulákoknak a gyerekei gazdálkodnak tovább, azoknak az 5-6 családoknak a gyerekei, akik annak idején ezekből a családokból származtak. Ezt Milotán látjuk, én nem tudom, hogy máshol hogy van, de Milotán ugyanazok gazdálkodnak. Akik akkor ugye, nyilván az is közrejátszott, hogy ezek a családok kaptak vissza nagyobb földterületet. És azoknak lett nagyobb földterületük egyből, amin elkezdhettek valamilyen gazdálkodást. Mert akinek jutott az a 12 aranykorona, az tényleg nem tudott mit kezdeni, legfeljebb vásárolt hozzá még valamit, vagy eladta."[852]

„Édesapámék gazdálkodtak. Ugye ők az átkosban a rákosiék által utált kulákok voltak. […] *50-60 hektár között szerzett a kárpótlás során, ezt mi azóta már felfejlesztettük, vásárlásokkal, földbérletekkel most összesen 140 hektár van. '90 óta csináljuk, azóta fejlesztjük, megvan a gépparkunk hozzá, tehát minden gépünk megvan hozzá, ami a gazdálkodáshoz szükséges. Tehát senkitől nem veszünk igénybe bérmunkát, igaz, hogy nem is szolgáltatunk mi senkinek, elég nekünk a magunk baja.* […] *Tehát a kárpótlást követően kezdtük el, onnan kezdtünk el*

[849] Interjúrészlet, Milota, 2019. A település polgármestere.
[850] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.
[851] A munkanélküliség regionális különbségeit tekintve Milota az egyik leghátrányosabb régióban fekszik, a keleti határrészen. Ezt a területet „hagyományosan depressziós övezeteknek nevezhetjük", ahol egy hosszú történeti folyamat következménye a kialakult kilátástalan helyzet. Spirulisz 1993: 351-352.
[852] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.

gépesíteni, ami annak idején nagyon nehéz volt, tehát az ember kilátástalannak látta, hogy van itt ennyi föld, mi a fenével fogjuk megművelni, honnan veszünk annyi gázolajat, hogy meg győzzük művelni. De hát belevágtunk elég bátran hál' Istennek, de nagyon jól tettük. Sőt, bánok egy dolgot, hogy annak idején ugye még én is fiatal ember voltam, tehát éretlen volt még kicsit a gondolkodásom is, nagyon bánom, hogy annak idején nem vásároltam én is egy 300 hektár földet. Mert akkor most nem kéne itt két lovon ülni egy fenékkel, hogy az iskolában is [ti. tanárként dolgozik – BLB.] *meg a gazdálkodás is. És akkor lehetne csak azt csinálni, és abból megéltem volna. De hát ugye én se gondoltam még át ezt a dolgot."*[853]

„Ahogy kiléptünk ugye, vagyis hát felbomlott a TSz egész egyszerűen, akkor hát kiadták a földet, hát semmiféle termelőeszköz. Annak idején bevittünk mi is két ökröt, aztán mindenféle gépet, hát ekét, meg ami volt abba' az időbe, mindent, szekeret, és kijöttünk semmi nélkül. Mert hát addigra az már tönkrement, meg nem lehetett tudni, hogy kié, úgyhogy semmi nélkül léptünk ki. Úgyhogy szerencse, hogy azért ő akkor is nagyon komolyan tudott gondolkodni [ti. a férje – BLB.]*, az volt a legelső, hogy adtak valami kárpótlást, vagy nem tudom mit, vagyonjegyet, és rögtön vett egy ilyen kisebb traktort. Mert azt tudni lehetett, hogy nem lesz mivel a földet művelni. Mert a traktorokat is kivitték ilyen vagyonjegybe. Tehát elosztották a TSz vagyonát is. Hát mi ilyen nagy gépet nem hozhattunk ki, mert ő nem volt traktoros, én ettől is féltem, de a mai napig is megvan, nagyon jól működik, és nekünk mennyi? 12 hektár földet hoztunk ki? 12 hektár földet hoztunk ki, és akkor azon, már mind a ketten nyugdíjasok voltunk, akkor elkezdtünk azon gazdálkodni."*[854]

„Nekünk tagi rész volt, meg kárpótlási. 15 hektár volt, gyümölcsössel együtt. Időközben volt, amit béreltem is, mert voltak, akik bérbe adták, az öregebbek. Még a 15 hektáron felül. Kb. 30 hektáron gazdálkodtam, a bérleményekkel együtt. […] *Legelőször vettünk gépeket, pályázatra, pályázati segítséggel, mert gépünk az nem volt. És akkor elkezdtük a növénytermesztést, szántóföldit. Kukorica, búza, napraforgó. Majd utána elkezdtük a, meg ugye volt a gyümölcstermesztés is, alma, mert azt is kaptunk vissza tagi részt, meg kárpótlásban is. Aztán majd még telepítettem is gyümölcsöst, szilvást, 2 hektárt. Majd mivel én ott arra is foglalkoztam, támrendszeres uborkát csináltunk itt a kertben."*[855]

Van olyan család is Milotán, akik már a rendszerváltozás előtt is önálló gazdálkodók voltak, nem voltak tagok a termelőszövetkezetben. Tipikus képviselői a 'maga-ura-parasztok' mentalitásnak, büszkék rá, hogy az idők folyamán ők mindig önállóan tartották fenn a

[853] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1963.
[854] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1930.
[855] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1962.

gazdaságukat, és később sem kellett mellette más munkahelyen munkát vállalni, kiegészítésként. A házaspárból a férj tiszabecsi születésű, a szülei révén oda kapcsolódik, a feleség pedig milotai.

„Férjem volt 2 évig TSz-tag, 2 évig, hogy átköltöztünk [Milotára]*, mert próbálkoztam, hogy ha menne neki, aztán csak helyben lesz. De nem igazán ment az én férjemnek. Hát előbb Tiszabecsen* [gazdálkodott utána – ez a szomszéd település, BLB.]*, mert csak ott volt a földterület, aztán jött ez a változás, a rendszerváltozás, amikor már vehettünk mi is, akkor már én is örököltem a szüleimtől, meg vettünk is, úgyhogy most már Tiszabecs meg Milota a földterület. Már most nagyobb a földterületünk Milotán, mivel itt lakunk már, közel 41 éve. Úgyhogy így vannak a földterületeink. Amit ő örökölt Tiszabecsen a szüleitől, az, mer' addig csak abba gazdálkodtunk, meg amit ott tudtunk vásárolni, amikor már ide átjöttünk, meg jött a rendszerváltozás, akkor már inkább itt vásárolgattunk, nem Tiszabecsen. De hát 2 km a távolság, úgyhogy megoldható a gazdálkodás traktorokkal."*[856]

„10 hektár volt nekem sajátom még abban az időben. Avval indultunk. Amikor megkezdtük a gazdaságot. Az sajátunk volt, emellé a jószágállomány. Ebből semmi terményeladás, semmi, hanem mind feletettük, mindet magunknak. Minden termény haza. […] *Én is a másik 10-et örököltem, a többit pedig vásároltuk.* […] *Földet tudtunk vásárolni. Egyedül azt jöttek felkínálni, mert felkínálták könnyedén abba' az időbe az emberek, és azt megvásároltuk. Hogyha felkínálták. Tudtunk lépni előre, csak még egy volt a baj, hogy gépesítés híján voltunk, tetszik érteni? Aztán kézimunkaigényes volt nagyon a föld, mert még nem volt akkor még csak egy gépem. S akkor kérem, még a gyermekek is tanultak, magam voltam meg a feleségem, itt volt a sok jószág, a föld is, nagyon nehéz volt akkor még, kegyetlen nehéz volt. Mert ha földet vásároltunk, nem jutott pénzünk gazdasági eszközre. Az is kellett, felvettük a hiteleket, megpróbáltuk úgy beosztani, kiszámoltuk, hogy na, ha ebből ennyi bejön, amabból ennyi, tudjuk-e törleszteni. És akkor mindig így egy-egy valamit meg tudtunk szerezni. Mármint erőgépileg. De egyből nem lett minden nekünk se!* […] *Tehát egy 50 hektárt vásároltunk ennyi éven keresztül. De ebben benne van az almás is, benne van az akácos erdő is, mert az is van, saját telepítésű akácos erdőnk, Tiszabecsen egy szűk két hektár."*[857]

Az önálló, önellátó gazdák mellett a tagi részarányokat minden szövetkezeti tag megkapta, és eldönthette, hogy mit kezd vele. Milotán, amellett, hogy természetesen voltak itt is föld adás-vételek ekkoriban, de ezek a kicsi gazdák is a kezdeti időben nagy arányban

[856] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1955. Az 1946-os születésű interjúalany felesége.
[857] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1946. Az 1955-ös születésű interjúalany férje.

elkezdték megművelni a kapott földjüket. Később aztán többen voltak, akik eladták, de alapvetően ma is a földek elaprózódása jellemző a településre.

„Mindenki iparkodott, ragaszkodott a valamijéhez. Még a 2 hektárért is. Mert aki nem szántóföldiben gondolkodott, az gondolkozott akkor olyanba, hogy uborka, karfiol, káposzta, paradicsom, ilyenekbe. A kisebb területűek.”[858]

„Nagyjából abban az időben igen, mindenki megindult, hogy na majd most. De aztán az idők folyamán, akinek kevés volt, eladogatta. Volt, aki a tagi részt, lehetett venni, volt, aki eladta a részarány tulajdonát.”[859]

„Sokan azért adják fel, mert nincs meg minden gépük hozzá. És bérmunkában csináltatni ezt nem érdemes. Akkor nullán van, akkor mindegy, ha nem csinál semmit. […] [De mégis,] *Olyan nem nagyon van, aki azt mondaná, hogy beleunt, vagy kevés földje van és nem éri meg. Azok se nagyon adogatják el. De mondom, azért, mert egyszerűen nincs más lehetőség. Semmi más munkalehetőség. És kb. még ha 0-ra jönne ki, akkor is csinálják.”*[860]

„Kimérték az almát is, az gyönyörűen termett eleinte, mer’ a TSz-be’ tényleg nagyon gyönyörű alma termett! De aztán amikor már annyi emberé lett, és nem tudtak összefogni az emberek, hogy hát ő annak idején hány évig csinálta [ti. a férje volt a kertészeti ágazat vezetője a termelőszövetkezetben – BLB.]*, akkor fizessük meg, és akkor ő tudja azt, hogy mivel kell permetezni, és akkor évrül évre mindig romlott a minősége.”*[861]

„Ahun volt 3 tag, ott kapott 3 hold földet. Mit kezdjen vele? Hát semmivel nem tudja megművelni, egy darabig műveltette, olyannal, aki kivitte a TSz-ből a traktort, mert azért azokat is kivitték, aztán meg ahogy ment fel pláné a gázolaj ára meg a vetőmag ára, meg minden, hát egyszerűen nem érte meg neki, hogy megműveltesse, eladta.”[862]

„A gyümölcsös, az ültetvények azért biztosítottak egyfajta jövedelemforrást meg munkalehetőséget is, de most már ez is teljesen. Ugye a szilvás kiöregedett, az kiment, új telepítések nem kerültek telepítésre, a gyümölcsös ugyanígy van, diós. És gyakorlatilag itt elég szomorú sorsa van, vagy következik ezeknek a falvaknak. Nem csak Milotának, hanem itt ennek a térségnek.”[863]

[858] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1946.
[859] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1962.
[860] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1963.
[861] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1930.
[862] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1930.
[863] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.

Összességében Milotán is nehézségekbe ütközött a termelőszövetkezeti vagyon felosztása, ami részben a tapasztalatlanságból fakadt, a rendszerváltozás zavaros fordulataiban, ez idáig ismeretlen helyzetekben való nehéz eligazodástól függött.

„Mer' ugye azt hitte az a másik szerencsétlen, nem volt rendesen nyilvánosságra hozva, hogy emberek! Jött egy fordulat, ez van! Ez maradt a TSz-nek, osszuk szét arányosan, mindenkinek. Tehát meg volt határozva, hogy a tagság, az év vége után, kinek-mennyi, hány százezer forintja volt ebbe'. Volt olyan épület, ahol megváltották az emberek, de volt benne 11 gazda, voltak gépek, aki ki tudta hozni, akinek annyi volt ez a részjegye, hogy ki tudott egy eszközt hozni. Földet mindenki 12 aranykoronát kapott, ez azt jelentette, hogy kapott egy olyan 800-1000 pár ölig. A 12 aranykoronára, attól függött, hogy azt is hol mérték. Mert volt kapott aranykorona, volt, amit örököltek a szüleiktől, tehát aki rendelkezett vele. És aki földterülettel rendelkezett, az a kapottból nem is kapott! A kapott aranykoronából."[864]

„Itt kevesen voltak vállalkozó szelleműek akkor, én hoztam ki a tejcsarnokot, amit tovább vittem vállalkozásba. Meg amellett a gyümölcstermesztést."[865]

A termelőszövetkezet sorsa

A milotai termelőszövetkezet sorsa mondhatni megpecsételődött a rendszerváltozás körüli változásokkal. A fenntartásban korábban is lényeges szerepe volt a melléküzemágaknak, ezeknek viszont megszűnt a működése, a földek nagy része a korábbi tagok önálló művelésébe került. Már az 1980-as évek végén is küzdöttek fenntartási gondokkal, azonban a rendszerváltozás után ezek a nehézségek csak sűrűsödtek. Végül 2000-ben ment végleg csődbe a szövetkezet, addigra már csak egy minimális létszámmal működött.

„Szóval el lett szúrva a rendszerváltáskor, hogy nem tudom, a föld, meg kellett, hogy szűnjön a TSz, mert már a TSz-elnök maga kijelentette egy gyűlésen, hogy egyszerűen nem tudják miből működtetni a TSz-eket, mert eladósodtak, és nincs rá keret. De akkor kellett volna mást kitalálni, hogy hát, ha kiadják a földet, akkor mivel fogja megművelni az az ember, az a paraszt, és akkor nagyon sokan eladták."[866]

„De viszont, ha rendes vezetés van, akkor nem szabad lett vón' rendszerváltáskor a szövetkezeteket felbomlasztani, ha lett vón' olyan vezető, hanem ezt az összest átmenteni faluszövetkezetbe, nem szocialista alapon, mint addig ment. Na, mert mindenki alapjában véve,

[864] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1955.
[865] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.
[866] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1930.

akinek nem volt, az is kapott földet. És akkor még a mai nap is élne belőle a falu. Megmaradt volna a gyümölcsösök, meg diósok, azt kiegészíteni, és akkor mindenki, na jó, termelj, és akkor itt értékesíted, rajtunk keresztül, és szinte dupla felvásárlási árat kapsz érte."[867]

„- Csak majd utána, akiknek sok földje volt, amikor kiválottak a TSz-ből, '92-be' történt meg a kiválás, de egy néhány fővel még a TSz üzemelt 2000-ig. Mert volt varroda a TSz-nek, onnan még ami, hát maradékok voltak, azokat el kellett adni. Megvarrogatták, és akkor a sofőrök elhordták. […]

BLB: És akkor a TSz megszűnése után még ott tetszettek dolgozni 2000-ig?

- Igen. De az is csak olyan időszakos volt az övék [ti. a férje munkája, munkaköre – BLB.], *úgyhogy már akkor egyre ritkábban kellett menni. Hát mi még ott voltunk az irodán, mer' nekünk a papírmunka, még így is van félbe! Amikor felállottunk, hogy már nem kell továbbmenni, ottmaradt minden! Úgyhogy még félbe is van."*[868]

A termelőszövetkezet fokozatos leépülése során sokan lettek munkanélküliek, vagy korkedvezménnyel nyugdíjba vonultak, illetve a korábban említett leszázalékolás is egy túlélési stratégia volt – ahogy országosan, úgy Milotán is. Itt volt olyan is, aki már közel járt a nyugdíjkorhatárhoz, néhány hónap hiányzott már csak, és mégis elbocsátották.

„– [feleség a férjéről meséli]: *Felmondtak neki, mert nem vállalta a kertészetben a munkát, hogy ő azt nem érti. Az almafametszést, meg az ilyeneket.*

- [Férj]: Nem kellett volna aláírni, mert úgyse mentem volna ki a mezőre, aztán hiába mondják. Mer' akkor már felfele bomlott a TSz. Már mentek kifele. Vagyis kiléptek mán, mikor tudták, hogy mi van, hogy másik rendszer lesz. Kiléptek. Aki meg tudott, az korábban kilépett."[869]

- BLB: És akkor a rendszerváltás környékén lépett ki végül végleg a TSz-ből?

- Hát nem, hát akkor már úgy volt a rendszerváltáskor, hogy egyszerűen megszűnt a TSz. Hát az itt is, a körzeti orvos azt mondja, hogy Lajos bátyám, nem dolgozott még eleget? Dehogynem, dógoztam én már eleget! Azt megkérdi, hát ezt a leszázalékolás. […] *Csak először is ugye hát az ember mindig úgy, hát magyar embernek hátul az esze, hát nem voltunk kellően informálva! Hát épp, a fiúk mindig beszélgettek, hogy az egyik bácsi is ment Tiszabecsrül* [szomszédos település – BLB.]*, ment a kórházba, azt arra lettek figyelmesek, hogy hát mit olvasgat ez mindig! Hát egy irkalapra le volt írva, hogy hát majd mit kell majd mondani a betegségérül. Hát ez a fizika! Hát valaki leírta neki, egy okosabb, tapasztaltabb, aki esetleg ezen már átesett, hogy milyen szöveget mondjál. Hát azt tanulta megfele! Hát ott ezek észreveszik, hogy mit olvas*

[867] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1928.
[868] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1949.
[869] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1933.

ott, mit olvastál Gyula! X Gyulának híják, hát olvasta ezt a szöveget. Hát beírják, mit kell majd mondani. Hát én meg még azt is ejsze tagadtam, ami az igazság vót! Így 50%-os lettem, akkor utána elértem majd a rendes nyugdíjat."[870]

Megélhetés a mezőgazdaságból

Milota mai mezőgazdasági megélhetését alapvetően meghatározza a nagykereskedelmi felvásárlói árak kiszámíthatatlansága. A település földrajzi-természeti környezetéből adódóan, a földterületek alacsony aranykorona értéke miatt, valamint a kisméretű, elaprózódott birtokszerkezet együttes eredményeként nagy arányban van jelen a gyümölcstermesztés (főként alma, dió, meggy, szilva) a falu mezőgazdaságában. Sok helyi termelő kis mennyiségben foglalkozik a gyümölcstermesztéssel (apró földterületek állnak rendelkezésre), ezért ki vannak szolgáltatva a nagykereskedelmi folyamatoknak. Az 1990-es évtizedben kezdetben még viszonylag kedvező áron tudták értékesíteni a gyümölcsöket.

„Gyakorlatilag elkezdtek még egy ideig, még ugye ment ez a háztáji gazdálkodás, és utána megszűntek ezek. Meg azért mindenkinek jutott valamennyi az almából, és azért még az nagyon sokáig, egy jó tíz évig az alma nagyon menő volt."[871]

„Első évekbe' még nagyon szépen kaptunk pénzt érte, aztán, most meg már, hát semmi. A léalmának meg nincs ára, meg sok már kipusztult, meg kivágta, egy gyönyörű almás volt pedig, de hát sajnos."[872]

„Én akkor vállalkozó lettem, beszálltam itt egy kereskedelmi meg termelő céghez Jánkmajtison, és én nagy mennyiségű almát meg szilvát, meg mindent vásároltam itt a faluban. […] *Szilvás, diós, az mind ki lett ugye adva. És én abban az időszakban volt olyan év, hogy én ebben a faluban 250 millió forintot kifizettem ezekért a gyümölcsökért. Mert ugye a szilvás, diós, almás, az minden ugyanúgy el lett osztva, mint az egyéb szántóterület. És ugye ebből nagyon sokáig még sok pénzt kapott a falu. Mert akkor még el lehetett adni, jó pénzért eladtuk a szilvát, jó pénzért az almát."*[873]

Később azonban fokozatosan romlott a felvásárlói piac, a korábban már említett agrárolló a gyümölcstermesztésben és felvásárlásban erősen szétnyílt. Hasonló folyamatok zajlottak a tej felvásárlása körül is: Milotán a szarvasmarha tartásnak van hagyománya, a szocialista

[870] Interjúrészlet Milota, 2011. Szül. 1944.
[871] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.
[872] Interjúrészlet, Milota, 2012. Szül. 1930.
[873] Interjúrészlet, Milota, 2019. Szül. 1951.

időszakban is a háztáji gazdaságokban elsősorban tejet adtak el a családok, amiből plusz jövedelemhez jutottak.

Milotán tehát a rendszerváltozás után is még egy darabig megmaradt a tehén tartása, a tejleadás, de a tejnek is egyre csökkent az ára, majd később még a felvásárló is eltűnt.[874]

„És mikor jött ez a változás, akkor viszont mindent felszámoltunk. Mert ugye megértük azt, hogy elvitték a tejünket 3 hónapig, nem fizettek érte. Na, itt meg lett állítva az autó, Ceglédi tejnek vitték, hogy na, vagy itt marad a teje, mindaddig amíg a főnököt ki nem hívja, ki nem lesznek fizetve a gazdák, vagy nem mehet el addig a sofőr. És szerencsétlen megijedt, hívta a főnököt, természetesen az nem jött ki, tudta, hogy miért nem jön. Ez a pénz örökkön örökké odamaradt. Ezt senki meg nem kapta. Úgyhogy nekünk is egy 5-600.000 forint odavan."[875]

Ez a gazdaság is végül felszámolta a tehéntartást, a krízis-helyzet miatti túlélési stratégiaként nem volt más választásuk, holott családi gazdaságukban erre az ágazatra sokat építettek, de mérlegelték a rizikót a megélhetési lehetőségek fényében, és ezt a stratégiát kellett választaniuk – válaszként a helyzetre.

A tejhez hasonlóan a gyümölcstermesztés is fokozatosan veszteségessé vált.

„Régen abba az időbe volt az ÁFÉSZ, az ugye sok mindent megoldott. Az direkt arra alakult annak idején az ÁFÉSZ, ugye Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet, hogy itt a faluban megveszegette az ilyen kis apró meggyeket, jószágokat. Mert itt Milotán akkor rengeteg volt a szarvasmarha, mikor idekerültem. Hatalmas mennyiségű tehenek voltak, meg csorda, meg minden. Meg a tej, tejcsarnok van, de megszűnt."[876]

„Kiszámítható bevételünk volt. De most semmi sem kiszámítható. Csak az, hogy a műtrágya ára felmegy, a vegyszer ára már felmegy, de mire a terményt adjuk lefele, máma ennyiért adjuk le, aki már viszi 3 nap múlva, már csak ennyit kapott, mikor viszi 5 nap múlva, óó már csak ennyit, már még át se veszik."[877]

„Van néhány nagyobb, akinek van annyi földje, hogy meg tud belőle élni, de akinek ilyen kevesebb van, az csak küszködik. Ha nincs mellette munkahelye, márpedig itt munkalehetőség nem sok van, akkor ez csak egy küszködés."[878]

„De itt mi van mostmár?! Az van, hogy az almánál is, meg a terménynél is, ugye megvannak ezek a felvásárlók, a termelőnek alig marad valami, hiába pedig, ha már üzletbe megy az ember,

[874] Lovas Kiss Antal is bemutatja egy bihari esettanulmányban a tejfelvásárlás válságát, az ottani megoldási lehetőséggel együtt. Lovas Kiss 2010: 220.
[875] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1955.
[876] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1962.
[877] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1955.
[878] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1962.

vagy boltba, mindennek milyen ára van! Mert mind ezek a kereskedők leveszik a zsírját, és aki termeli, az örül, ha na, nem fizettem rá, vagy esetleg jön valami belőle."[879]

Dudar

A bánya bezárása és hatásai

Az ipar által meghatározott falunak számít Dudar, ahol bár TSz is volt, de az 1973-as, több környező településsel való egyesülés előtt kínlódva működött csak. Ennek egyik oka, hogy a termőföld sem volt megfelelő, ill. a munkaerő is hiányzott belőle, hiszen a falubeli férfiak döntő többsége inkább a bányában dolgozott, ami sokkal biztosabb megélhetést nyújtott számukra a messze magasabb fizetés miatt..[880] Dudar életét tehát döntő többségben az ipar határozta meg, az 1947-ben megnyíló bánya, melynek működése a 80-as évek végéig, a rendszerváltozásig döntő jelentőséggel bírt. Emellett további kisebb iparágak is települtek a faluba: Bakony Művek, erdőgazdaság, Balaton Volán, melyek szintén számos munkahelyet teremtettek, többek között nők százait is tudták foglalkoztatni. A falu lakosságának háromszorosát látta el munkahellyel a település 1983-ban.[881] Ezen a településen tehát a mezőgazdaság szerepét jócskán elnyomta az ipar. A rendszerváltozással azonban itt is megszűntek ezek a lehetőségek, bezárt mind, és a falu szintén saját gazdaság nélkül maradt. Abból a szempontból azonban Dudar helyzete még viszonylag jónak mondható – a falvak többségéhez képest – hogy több nagyváros is található a közelében, ahova ingázással be tudnak járni a dudariak dolgozni.[882] Ilyen például: Zirc, Mór, Várpalota, Veszprém, sőt, még Győr is viszonylag elérhető közelségben van, oda járó ingázóval is találkoztam. Dudart a rendszerváltozás bár nagy érvágással köszöntötte, de több lehetőség is rendelkezésére állt a talpra álláshoz. Dudar a környező nagyvárosok, egyéb megélhetési lehetőségek miatt nem jutott a válságkörzetek, például a borsodi körzet sorsára: nem egy óriási bányász-körzetnek volt a része, csupán ő maga volt egy bányásztelepülés, központi jelleggel. A környezetében azonban más ipari létesítmények, kialakuló ipartelepek is vannak, ingázási távolságra.

A bánya fejlődése az 1980-as évekig tart, majd a rendszerváltáozskor a Veszprémi Szénbányák Vállalat (amelyhez a dudari szénbányászat is tartozott) felszámolásának

[879] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1928.
[880] Turai 1990: 17-20.
[881] Boross – Márkusné 2000: 99.
[882] „Az ingázás ma már nem az elvándorláshoz vezető első lépés, az ingázás lehetősége a legtöbb kistérségben épp a falvak stabilizálódásának támogatója." Beluszky-Sikos 2007: 6.

megindulásával elkezdődött a hanyatlás. Fokozatosan csökkentették a termelést és a dolgozói létszámot, majd 2000-ben zárta be végleg kapuit a dudari szénbánya.[883]

A rendszerváltozás időszakában tehát egy komplex helyzet alakult ki: a dudari bánya hiába még gazdaságosan művelhető lett volna, de beszűkült az általuk kitermelt szén felvevőpiaca. Az országban sorra zártak be a nagy energiaigényű vállalatok és erőművek, amiknek a működtetéséhez volt szükség a szénre.

„1991-ben a vezérigazgató bejelentette, hogy csődbe jutott a Veszprémi Szénbányák, azt követően elindult egy leépítési folyamat. Különösebben politikát nem akarok belekeverni, de gyakorlatilag ez egy politikai döntés volt, a bányák bezárása, mert a másik döntés az lett volna, hogy az erőműveket korszerűsítik, és akkor korszerű körülmények között lehetett volna villamosenergiát előállítani. Ehelyett ugye az a döntés született, hogy be kell zárni a bányákat. Ugye ehhez kapcsolódott az is, hogy az egyéb nagyvállalatoknak a sorsa is ez lett, főleg olyan nagyvállalatoknak, amiknek az energiaigénye nagy volt. Tehát maga az energiaigény is kisebb lett. És hát ugye a szénbányáknak a profilja a szénkitermelés volt, és ennek a piaca megszűnt, tehát ebből fakad a helyzet gyakorlatilag. Mindenfajta tevékenység így járna, hogyha a piac, tehát amit a termel, azt az árut nem tudja eladni, akkor vége.”[884]

A dudari szénvagyon még kitermelhető lett volna: *„itt még 20 millió tonna megkutatott szénvagyon volt. Fúrásokkal dokumentáltan. És abból minimum 4-5 millió az gazdaságosan kitermelhető lett volna.”*[885] (Az is mutatja a magas széntartalmat a dudari területen, hogy a korábbi bánya mai egyetlen utódcége a Duszén Kft., amely széntartalmú talajjavítót készít, felszíni fejtéssel. Tehát nem is kell mélyfúrásokat végezni ahhoz, hogy szénhez jussanak.)

A csődbejelentés után megkezdődött a bánya felszámolása. A Veszprémi Szénbányák Vállalatából megalakították a Veszprémi Szénbányák EFA (vagyis ’felszámolás alatt’) céget. Ezt követően pedig egy Bányavagyon hasznosító Kft-t alapítottak, amellyel a kisebb, bányához kapcsolódó ipari ágazatokat, segédüzemeket (építőipari, motorjavító, stb. részlegek) igyekeztek kis cégekbe szervezni, hogy önállóan működővé válhassanak az új piaci berendezkedésben, és a munkahelyek egy része is így megmaradhasson. Mindezek ellenére drasztikus volt a munkahelyek megszűnésének aránya. Az elbocsátások mellett igyekeztek egyéb módozatokat keresni az emberek elhelyezésére, korkedvezményeket vezettek be a nyugdíjazásban. *„Gyakorlatilag ’93-ig az 1200 főről 400 főre lecsökkent, ez alatt a pár év alatt, ’91-től 93-ig. A folyamat az volt, hogy ezt egy kicsit enyhítve, ennek a hatását, a bányabezárásnak, akkor*

[883] Boross – Márkusné 2000: 109-116.https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/dudar-2FD6/kincs-a-falu-alatt-313A/ utolsó megtekintés: 2023. márc. 31.
[884] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Gépészeti főművezető, szül. 1956.
[885] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Gépészeti főművezető, szül. 1956.

születtek olyan döntések, hogy a bányászok kedvező időponttal mehettek nyugdíjba. Először úgy indult, hogy 30 év szolgálat után, aztán 27 év, és véglegesen pedig 25 év szolgálati idő után nyugdíjba tudták küldeni a munkavállalókat. Ez valamilyen szinten enyhítette azt a krízist, amibe kerültek. Mert a '93-94-es években, akit mi elküldtünk, az nagy biztonsággal minimum fél évig, vagy 1 évig nem talált munkát." Másik megoldásként igyekeztek más üzemekbe, még működő bányákba is átirányítani embereket: *„a márkushegyi bányaüzem még akkor üzemelt gőzerővel, oda is próbáltunk átirányítani munkavállalókat. Ott is szénbányászat zajlott. A márkushegyi szénbányát azt most 2 éve zárták be. És elsősorban azokat, akiknek 1-2 évük volt ehhez a bizonyos 25 éves szolgálati idő megszerzéséhez, hogy az ő számukra is egyfajta biztonságot ad ez a nyugdíjas lét. De hát ez azért nem volt annyira pozitív, a semminél volt jobb. Mert ugye 40-50 éves emberekről beszélünk, akik nyugdíjba vonultak."*[886] *„Ki jobbra, ki balra ment. Ugye messzire el kellett menni. A bányában is akik voltak, Oroszlányba jártak, h meglegyen az évük, el tudjanak menni nyugdíjba. A többiek meg, ugye alakultak a kis Kft-k, ahol tudtak, ott helyezkedtek el."* [887]

Emellett pedig akik még maradtak, a szükséges csökkenő létszám miatt egyre több feladat-összevonásra került sor, a meglévő embereket már mindenféle munkára beosztották, amire éppen szükség volt. *„Ekkoriban már leszállóban volt a bánya, egyre fogyott az ember, sokféle munkára beosztották az embereket. Én is sokmindent megcsináltam, sodrony köteleket fontam, javításokat, stb."* Ő például kovács végzettséggel volt ott eredetileg, végül 1996-ban egy súlyos bányabeli baleset következtében deréktól lefelé lebénult, és így hirtelen került el, leszázalékolással. *„Hát én bíztam benne, hogy az utolsókig ott leszek."*[888]

Mindeközben a munkavállalókon kívül magát a bányát és annak teljes felszerelését is szükséges volt fokozatosan leépíteni, az ipari tevékenységet felszámolni. *„Hát ugye ennek megvannak a szabályai, hogy egy bányát hogyan lehet bezárni, tehát hogy a föld alatt olyan, természetre káros anyagok, fúrók, olajok, műanyag hevederek, kábelek, ezek nem maradhatnak, tehát ez egy hosszabb folyamat volt, ezt is meg kellett tervezni, hogy hogyan történhet a bányának a bezárása."*[889]

Később, a bánya felszámolási folyamat végén már Duszén Kft. néven működött a maradék egység. A mezőgazdasági nagyüzemekhez hasonlóan alakult itt is a vállalat sorsa: a korábbi középvezetők összefogtak, és közösen megvásárolták a Kft.-t, saját profilú vállalkozást alakítottak ki belőle: szénpor alapú talajjavító készítményt készítenek, a már említett külszíni

[886] Interjúrészletek, Dudar, 2018. Gépészeti főművezető, szül. 1956.
[887] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Szül. 1951.
[888] Interjúrészletek, Dudar, 2018. Szül. 1953.
[889] Interjúrészletek, Dudar, 2018. Gépészeti főművezető, szül. 1956.

fejtéssel. *„Ahogy említettem, az erőművi piaca megszűnt a bányának, közben már a 80-as években is voltak kísérletek a szénnek egyéb hasznosítására. De hát ez ilyen, inkább csak ilyen lazább kísérletek, elképzelések voltak, de amikor beütött a krach, hogy már nem lehetett tüzeléstechnikai célra hasznosítani a szenet, akkor kezdtünk mi is komolyabban foglalkozni azzal, hogy talajjavítóként értékesíteni. Ez a 90-es évek vége, 2000-es évek eleje."*[890]

A bánya mellett a további ipari, üzemi egységek is leépültek a településen, így például a Volán dudari telephelye, amely elsősorban a bányászok ideszállítása végett működött. Emellett felszámolták a Bakony Művek üzemét is, ami főként a nőknek biztosított munkalehetőséget, valamint az Erdészetet is leépítették, csökkentették. Tehát a település munkahelyi ellátottsága jelentősen megcsappant, legnagyobb arányban meg is szűnt. Az országos folyamatokhoz hasonlóan itt is a magas munkanélküliség lett a jellemző a gazdaság átmeneti éveiben. *„A 90-es években még nehezebb volt, mert nem indultak be az említett móri, győri, veszprémi, külföldi tlajdonnal rendelkező cégek. De ez fokozatosan beindult, és volt egy fokozatos felszívó hatása. A 2000-es évektől jelentkezett, és fokozatosan több embert tudtak foglalkoztatni."*[891]

Munkanélkülivé válás

A rendszerváltozás, gazdasági átállás időszakában – mint már fentebb volt róla szó – a legnehezebb helyzetben azok voltak, akik a nyugdíj előtt álltak, vagy éppen belépni készültek a munkaerőpiacra. Ez utóbbi típusból is van példa Dudaron, akik útkeresők lettek ebben a helyzetben. Egyik példa, aki éppen ebben az időszakban szeretett volna a GYES-ről visszatérni, végül jobb híján továbbképezte magát, és úgy talált utána állást magának. *„A GYES után először munkanélküli voltam, mert a rendszerváltáskor a környékben se volt munkahely, és akkor tanultam. Mostanra a végzettségem, élelmezésvezető vagyok."*[892] A másik 'útkeresőre' példa, akinek pedig megvolt a friss szakmai végzettsége, de nem kapott annak megfelelő munkát. *„Alumíniumipari technikumot végeztem, de hát gyakorlatilag ez a vegyipari technikumnak egy szakosodott ága volt. 5 éves iskola volt, Veszprémben. Amikor mi végeztünk, ugye pont a rendszerváltás küszöbén, és '90-ben bedőlt az alumínium ipar. Tehát gyakorlatilag csak azokat az évfolyamtársaimat vették fel, vagy tudtak elhelyezkedni, akik szerződésben voltak valamilyen gyárral. Iskolai gyakorlat során szerződést kötöttek valamilyen gyárral, ők el tudtak*

[890] Interjúrészletek, Dudar, 2018. Gépészeti főművezető, szül. 1956.
[891] Interjúrészletek, Dudar, 2018. Gépészeti főművezető, szül. 1956.
[892] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Szül. 1960.

helyezkedni, a többiek nem. És akkor ugye szétszóródtunk. Majdnem mindenki humán, bár nem, először nem, mert itt kezdtem Dudaron a Bakony Műveknél, 1 évet voltam itt, mondjuk műszaki rajzolóként. […] *Aztán otthagytam a Bakony Műveket, és onnantól kezdve aztán nagyon sok minden voltam. Ami a legérdekesebb volt, az a földmérősködés. Az pedig úgy kezdődött, hogy a rendszerváltás után elkezdődtek a kárpótlások, a földhivatalok le voltak terhelve. Én pont jó időpontban jelentkeztem a veszprémi földhivatalnál, ugye felvettek ilyen segédmérőként. Hát aztán nagyon megtetszett a földmérés, és ott voltam egy teljes ciklust. Ugye a földhivatalokban is vagy éppen az MSZP, vagy éppen a Fidesz nyert, akkor a vezetőséget mindig változtatták, aztán a vezetőség változtatta… De egyébként is már lefelé ment a kárpótlás. Én úgy emlékszem, 5 évet voltam ott, és utána elbocsátottak. De ez alatt az 5 év alatt szívtam magamba annyi tudást a földméréssel kapcsolatban, hogy utána bekerültem egy maszek céghez."* [893]

Mezőgazdasági átalakulás

Annak ellenére, hogy Dudart 'ipari' faluként tárgyaljuk, természetesen itt is jelen van a mezőgazdasági termelés is. A rendszerváltozás után a termelőszövetkezet felbomlásával, a kárpótlások rendszerével megindultak családi gazdaságok is. *„Hát jóegypáran nekiindultunk ennek a gazdálkodásnak,* […] *hát legalább 20-an, 25-en."*[894]

A bánya bezárásával párhuzamosan volt, akit éppen ez kezdett a mezőgazdaság felé terelni. A lokális munkahelyek bezárásával beszűkültek a lehetőségek, ezért volt, aki a végkielégítésként kapott összegből családi gazdaság kialakításába fogott. A család férfi tagja korkedvezménnyel nyugdíjba vonult a bányától 1998-ban, és azóta önellátó gazdálkodást folytatnak, kiegészítő jövedelemként. *„Úgy volt, hogy bezár a bánya, és akkor ugye nem tudtam, hogy mi lesz, kaptunk egy végkielégítést, és akkor abból vettem két tehenet.* […] *Hát mondom, hogy valami legyen, amiből az ember megéljen, mert ha nem tud mindjárt elhelyezkedni, mer' ugye akkor, abba az időbe főleg így ment. Nehéz lett volna elhelyezkedni, aztán valami legyen mégis."* Önellátásra rendezkedtek be, nem értékesítettek semmit a gazdaságból, egyedül a fölösleges tejet, amíg még volt tejcsarnok: *„Amikor még volt csarnok, akkor ami nem fogyott el, azt oda átvittük. Aztán a csarnok is bezárt, aztán így bezártuk mi is a kaput."* Azóta a gazdaság 4 tehénre bővült, valamint baromfi, nyulak vannak még. Ezeket 8 hektár földön megtermelt takarmánnyal tartják fenn. A tehenek fejős tehenek, általában van alattuk borjú, amiből szintén néha egyet-egyet eladnak, de ez is már sok nehézségbe ütközik,

[893] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Szül. 1970.
[894] Interjúrészlet, Dudar, 2012. Szül. 1937.

valójában anyagilag nem éri meg. *„Eladjuk a borjút. Fel kell hizlalni, és úgy tudjuk eladni. Nehéz eladni is, már itt a faluban nincsen leadnivaló, vagy vágóállat, és akkor 1-ért vagy 2-ért nagyon nehezen lehet valakit idetalálni [ti. felvásárlót]. Vágóállatként lehet csak értékesíteni.*[895]

Az országos folyamatokhoz hasonlóan, itt is zajlott a kárpótlási jegyek adás-vétele, néhányan az összevásárolt jegyekből nagyobb földterületre tettek szert. *„De azt tudom, hogy volt jónéhány olyan gazda itt a faluban, akik a kárpótlási jegyért fölvásárolták itt a földeket, és akkor elkezdtek rajta dolgozni. Aztán egy idő után ők is átadták ezt egy másik gazdálkodónak, vagy átadták művelésre a TSz utódjának. Nem tudom, milyen kft-nek."* […] *„Van mondom, néhány olyan család, itt is, akik ezt csinálják. Sőt, fiatal is van, aki ezt csinálja. Pár éve vágott ebbe bele, az apja kárpótlási jegyekből, meg ebból-abból fölvásárolta a földeket, aztán az apja meghalt, ő meg csinálja. Átvette a családi vállalkozást. De általában ezek kihaltak, akik elkezdték fölvásárolni, megszerezni a kárpótlási jegyeket, azok vagy átadták, vagy művelésre másnak. Most meg, akinél ott van, azok meg nagyokat tudnak kaszálni ezen."*[896]

Az egyik család egy korábbi kulákként számon tartott család, akik akkoriban a kollektivizálás idején el is fordultak a mezőgazdaságtól, és ipari területeken kerestek munkát. A kárpótlás idejében azonban szívesen belefogtak újra a gazdálkodásba, nekiveselkedtek az önálló családi gazdaságnak. *„[Feleség:] Aztán én is kaptam kárpótlási jegyet, én többet, mint te, mer' én a földek után kaptam, te meg, te is kaptál földek után, de a cséplőt, meg, sok utánjárással, de igazolások kellettek. [Férj:] Az után is kaptunk azért. Úgyhogy tudtunk annyi földet összelicitálni, hogy elkezdtünk gazdálkodni. A fiam, meg a vőm, meg én. Hát akkor még nagyon jó karban voltam, meg fiatalosan voltam. - BLB: És hány hektárt sikerült? - [Férj:] Hát a bérelt földekkel együtt összesen közel 60 hektár."*

Hosszú távra terveztek, igyekeztek fejleszteni, bővíteni is a gazdaságot. *„Kevéssel kezdtünk egy liter tejet eladni, és akkor fölfejlesztettük évről évre, szaporodtak is az állataink, ugye odafigyeltünk, meg nagyon szép állataink voltak, meg vettünk is közbe, a TSz-eket akkor már számolták föl, meg itt árverés, ott árverés, a bakonynánai TSz-nél is voltak ilyen állatárverések, onnan is hoztunk el kettő tehenet. Akkor Bakonyszentlászlóról is hoztunk egy maszektól, tán emlékszöl rá."* […] *„Még az Antall-kormány idején vettük föl, kétmillió forintot adtak hitelt, abból lehetett gépeket vásárolni, és a kétmillióból 1 millió 400.000 forintot kellett visszatéríteni, 5 év alatt. 3 év alatt. 3 év alatt, a 600.000 forintot azt elengedték teljesen, azt nem kellett. És*

[895] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Szül. 1951.
[896] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Szül. 1956.

teljesen kamatmentesen, azt nem kellett az 1 millió 400.000. És akkor tudtunk venni új traktort, trágyaszórót, tárcsát, vetőgépet, na abból tudtunk, mert a 2 millió forint annyit ért."

Olyannyira komoly gazdaságot műveltek, hogy még egy alkalmazottjuk is volt, tehát túlléptek a kizárólagosan családi kereteken. *„Meg nekünk volt itt, például mi a, ugye ketten rendeztük a feleségemmel, de volt egy állandó, egy állandó alkalmazottunk, aki be volt jelentve, hivatalosan, tehát fizettük utána ezt az APEH-mit tudom én mennyit, hogy bélyeget kellett venni, hogy 50 forinttal indult, aztán 80."* […] *„Mi meg itthon dolgoztunk, mint a marha! Nem tudom, mennyi tejet fejtünk, a vővel, meg a fiunkkal, meg hát ezzel a Jánossal, aki itt volt, az állandó. Hát anélkül azért nem ment volna, hogy ne legyen valami segítség. Még akkor is, ha a család összetart. Na, a gyerekeknek meg mindegyiknek van munkahelye! Meg volt is. Mer' kell.* […] *Amellett gazdálkodtak, hogy mindegyiknek volt munkahelye. Amikor letették a munkát, akkor fölültek a traktorra, aztán uzsgyi, szántani, meg vetni, meg mit tudom én, amit éppen a földön kellett csinálni."*

Végül a 2000-es években felszámolták a gazdaságot, eladták a gépeket, jószágokat, a bérelt földeket visszamondták, a saját területeket pedig elosztották családon belül. *„Óó, hát most, majd az őseim megéltek a földből, mi is megélünk, milyen jó lesz a gyerekeknek! Kérem szépen, jött a Gyurcsány-rendszer, megmondom én! Amikor Gyurcsányék ezért büntettek, azt elvonták, ezt elvonták, amazt elvonták tőlünk, mondtam a gyerekeknek, itt abba kell hagyni. Mert itt újra ugyanaz a rendszer jön.* […] *Az üzemanyag-támogatást megvonták, ezt-azt, mondtam a gyerekeknek, bejött a Rákosi-rendszer, Gyurcsány Ferkó tisztára olyan, mint Rákosi, azonnal elpusztítani a parasztot. És akkor utána fölszámoltuk az egészet."*[897]

A kárpótláskor visszakapott földeket vannak, akik kiegészítő jövedelemszerző stratégiaként bérbe adják: *„A TSz műveli. Bennhagytam, aztán kapok utána 150 kiló buzát. Annyi az egész.* […] *Összeszedték ezeket a maradék földeket, most is kaptunk valami papírt nem rég. Mert valaki mindig vesz meg földet. Aztán akkor most mérték ki újra megint, hogy egy helyben legyenek ezek a földek. Nem adjuk el, nem, nem."*[898]

Másik lehetőség a földből való kiegészítő jövedelemre a földjáradék[899], amelynek során a föld tulajdonosa felajánlja a földjét az államnak, melyért cserébe élete végéig kap egy meghatározott összeget. Dudaron is van, aki élt ezzel a lehetőséggel, például úgy, hogy földjeinek egy részét egy ilyen fix földjáradékra váltotta, másik részét pedig megtartotta saját

[897] Interjúrészlet, Dudar, 2012. Szül. 1937.
[898] Interjúrészlet, Dudar, 2012. Szül. 1933.
[899] „Piacgazdasági viszonyok között a földjáradék pénzben jelenik meg, és mint járadékjövedelem a földnek a termelésbe való bekapcsolásáért, illetve bérleti viszonyok esetén használatának átengedéséért fizetett díj." Farkasné – Molnár 2007: 242.

tulajdonában, amit a termelőszövetkezetből alakult Kft-nek ad bérbe. *„Az én apám is, az ő földrészének egy jó részét, amit nem adott el földjáradéknak, mert nagyon alacsony volt a nyugdíja, rosszkor ment el nyugdíjba, úgy jött ki neki a lépés, ezt dobta ki neki a gép, ahogy mondani szokták. Ő például nem tudom hány aranykorona értéket földjáradékra váltott, és akkor így kapott 40.000, élete végéig kapja ezt a 40.000 Ft-ot. Az államtól, volt egy ilyen intézkedés, aztán azóta megszűnt ez is.* […] *Végülis nem tudom, a mostani bérlet olyan 100-200.000 Ft között van egy évben, amit kap azokért a földekért, amiket bevittek a közösbe. Aranykorona van meghatározva, aranykorona érték.* […] *Ami megmaradt, az most ennél a nagyvállalkozónál van, a nagy része. Most két hete hoztunk el a bakonyoszlopi majorból 5 mázsa búzát, a tyúkoknak fogják majd ledarálni, meg nekik adni. De a többit azt majd kifizetik pénzben. Meg van határozva, hogy mennyi a bérleti díjnak az összege, amennyiért bérlik ezt a területet, azért mondom, forintban, ez ami apámat, vagy engem érint, az olyan 200.000 Ft éves szinten, ez a bérleti díj. Ilyen területeket bérelnek egyébként más vállalkozók is, akik ezt művelik.”*[900]

Rövid összegzés

A rendszerváltozás válsága minden települést rosszul érintett, nehéz időszak volt a megélhetési formák átalakulásában. A nagyüzemeket felszámolták, átalakultak, a munkavállalói státuszok bizonytalanná váltak, a kiszámíthatatlanság vált uralkodóvá.

A TSz-ek jelentős része gazdasági formát váltott, és Kft-ként próbálta folytatni a működését. Némelyik még ma is működik (Tiszaigar), némelyik azóta cégformát és tulajdonost is váltott, a tagi összetételből egy nagybefektető tulajdonába került át (Gerjen), némelyik pedig nem tudta folytatni hosszútávon a működését, néhány év múlva csődbe ment (Milota).

Összességében az önálló gazdálkodók, akik a kárpótláskor földet kaptak vagy vettek, többféle stratégiát választhattak azóta. Némelyik, ha kellő mennyiségű földet kapott a kárpótlással, vagy megfelelő tőkéje volt a földvásárlásokhoz, kialakított egy önálló gazdaságot, saját gépparkkal, családi munkaerő felhasználásával. Mások csupán vállalkozóként végzik a földdel kapcsolatos ügyeket, de a munkálatokat mással végeztetik bérmunkában, ők maguk a vetéstervet készítik, a terményt értékesítik stb. Mindkét típushoz szükséges egy vállalkozói habitus, amellyel az évek során megfelelően tud alkalmazkodni a piaci viszonyok változásához. Ezzel azonban nem rendelkezik mindenki automatikusan, így a rendszerváltozáskor meginduló

[900] Interjúrészlet, Dudar, 2018. Szül. 1956.

gazdák jelentős része néhány év alatt csődbe ment, részben a korábbi földosztások okai miatt: hiányzott a megfelelő eszközkészlet, tőke, gazdálkodói ismeretek, valamint a piaci viszonyok ismerete. Ezek a gazdálkodók néhány év alatt sok esetben eladták a földjeiket, és ezzel végleg lezárult a falusi lakosság mezőgazdasághoz kötődő tömeges kapcsolata. A néhány vállalkozói habitussal rendelkező gazda ’maradt talpon’, a földek legnagyobbrészt nagybefektető kezére vándoroltak.

Dudar képviseli a magyar ipar helyzetét a rendszerváltozáskor: a szénkitermelés már a korábbi években is veszteségessé vált, a rendszerváltozással szinte azonnal megindult a csődeljárás, a bánya felszámolása, a dolgozók leépítése. Hatalmas tömegek váltak munkanélkülivé, sok esetben a szakmájuk is teljesen eltűnt a piacról. Dudar számára is kellett néhány év, évtized, mire megtalálta az új megélhetési profilját, mellyel a lakosság megélhetése kialakult.

IV. A MEGÉLHETÉS ALAKULÁSA NAPJAINKBAN

Az itt bemutatott korszak napjaink korszaka. A terepmunkákat 2018-ban és 2019-ben végeztem, erre alapozom a falvakkal kapcsolatos ismereteimet, és az állításaim a 2010-2020 közötti időszakra értendőek. A korábbi fejezetekben a falusi megélhetést erőteljesen a földhöz való viszony határozta meg, és a terepmunkáim tapasztalatai is alátámasztják, hogy az általam vizsgált falvak többségében (Dudaron kevésbé, hiszen ott erőteljes volt az ipar jelenléte) jelentős szerepe van a földbirtoklásnak vagy mezőgazdasági tevékenységnek a megélhetésben. Legyen akár a fő megélhetési profil a mezőgazdaság, amelyhez egyéb szektorokból érkezhet kiegészítő jövedelem, vagy fordítva, és a mezőgazdasági tevékenységből eredő bevétel jelenti csupán a kiegészítést. Nem állítom, hogy a települések minden egyes lakójára igaz ez az állítás, hiszen természetesen nincsenek teljesen homogén települések, de jellegüket tekintve igaz.

Ez a mezőgazdasági jelleg az eddigi korszakokon átívelően jelen volt, napjaink időszakára azonban már elveszítette kizárólagosságát. A terepmunkáim tapasztalata alapján 3 szempont körvonalazódott, amelyek alapján itt bemutatom a 4 település megélhetési lehetőségeit, ezen belül a lehetséges stratégiákat. Ebben a fejezetben a településekre vonatkozó kijelentéseim nem az országos, általános helyzetre fókuszálnak, hanem az általam vizsgált falvakra. Az ezekben szerzett tapasztalataim alapján teszem meg az állításaimat, ezekre vonatkozóan vázolom a megélhetési környezetet.

1. A helyi, településen belüli megélhetési lehetőségek: helyi vállalkozások, esetleges üzemek, illetve ezen belül tárgyalom a föld-helyzetet is, a mezőgazdasági tevékenységek jelenlegi állapotát, lehetőségeit.
2. Városok közelsége: igen meghatározó jelenség a mai Magyarországon, hogy a falusi emberek jelentős része ingázással tud munkalehetőséget találni. A falu életében tehát alapvető jelentőségű, hogy vannak-e, és milyen méretű, munkahely-ellátottságú nagyvárosok a közelében.
3. Közfoglalkoztatás: a 2010-es évek során a falusi foglalkoztatásban jelentős erő lett a közfoglalkoztatás, amely nem egy valódi munkahely, hanem egy ideiglenesnek szánt lehetőség, mely sok esetben tartóssá válik.

Településen belüli megélhetés

Vállalkozások, üzemek

Az általam vizsgált helyszíneken a településen belüli megélhetés fő elemei az önkormányzati intézmények, a községbe települt üzemek, valamint a helyben indított vállalkozások. A falvakat tekintve ma nem ez nyújtja a helyi megélhetés gerincét, de régiónként, illetve településenként is eltérő mértékben mégis hozzájárul az ingázás nélküli, lakóhelyen belüli megélhetéshez. A szocialista korszakban a teljes foglalkoztatottságot a településen belüli mezőgazdasági nagyüzemekkel és azok melléküzemágaival lehetett elérni, a rendszerváltozással és ezek megszűnésével a lakosság új helyzetbe került. A falvakban tömeges munkanélküliség jelent meg [901], amelyet aztán földrajzi régiónként eltérő mértékben és formában tudtak orvosolni. Bihari Zsuzsanna és Kovács Katalin elemzésében szintén erre a következtetésre jut, miszerint egy adott település földrajzi környezete, és a központi, dinamikus centrumoktól való távolsága van a legerősebb hatással a periferizálódásra, munkaerőfoglalkoztatási lehetőségeire. [902] Kutatásukban azt hozzák ki eredményül, hogy nyugatról kelet felé és északról dél felé 'lejt' a foglalkoztatási arány, tehát (Budapesten és agglomerációján kívül) az északnyugat-dunántúli vidék a legstabilabb, míg egyes nagyobb megyei vagy ipari központokon kívül kelet és dél felé haladva egyre csökken a foglalkoztatási ráta.[903]A rendszerváltás után a kialakuló munkanélküli réteg aránya nagyban befolyásolta a település későbbi alakulását az életvitel, mentalitás, munkakultúra területén. Sok olyan földrajzi terület van, ahol a rendszerváltás óta már felnőtt egy, vagy lassan akár két olyan generáció, aki (önhibáján kívül) nem látta munkába indulni a körülötte élő felnőtteket – szocializációjában tehát nem kapott szerepet a munka, munkahely jelentősége. Az így felnövő új generációk számára korlátozottak az életlehetőségek: a szűkös anyagi helyzet hatással van az oktatásban való részvételre, egészségi állapotra, tehetségek kibontakoztatására, valamint a mindennapi megélhetési gondok a mentális egészségre is negatív hatással lehetnek. Így a tartósan munkanélküli családok gyermekei számára újratermelődnek a korlátok és nehézségek, ilyen körülmények között zajlik a szocializációjuk, és ritkán látnak pozitív perspektívát maguk körül. Az ilyen peremhelyzetben felnövők nagyobb eséllyel lesznek maguk is munkanélküliek.[904] A 2001-es kutatásban tehát a második munkanélküli generáció körvonalazódott, a tendencia folytatása és a harmadik munkanélküli generáció kialakulása is megtörtént azóta. [905] Az

[901] Boros – Bucher 2020: 10.
[902] Bihari – Kovács 2006: 49.
[903] Bihari – Kovács 2006: 54.
[904] Holczer – Szomos 2001: 29-31.
[905] Boros – Bucher 2020: 21.

évtizedes szegénységgel párhuzamosan csökken a lehetősége a munkaerőpiacra való visszatérésnek. Idénymunkák, sokszor a feketegazdaságból származó jövedelmek csupán ideiglenes megélhetési stratégiák, és a bizonytalan körülményeket tartják fenn. A falusi társadalmak életéből eltűnt a korábbi kiszámíthatóság: a helyi közösségi személyek és intézmények (mint a rendszerváltás előtt a mezőgazdasági nagyüzemek, a közösségi vezetők, pl. tanácselnök, Tsz-elnök, pap, tanító) jelentősége csökkent, vagy el is tűnt. Így meggyengültek a lokális társadalom keretei, irányjelzői, melyek értelmezési kereteket is adtak.[906] Régiónként komoly eltérések mutatkoznak országos szinten, a szegénységi kockázatot tekintve az Észak-Alföld és a Dél-Alföld áll a legrosszabb helyen, míg a legkedvezőbb megélhetési kilátások Közép-Magyarországon és a Nyugat-Dunántúlon várhatóak. A folyamatok ugyanúgy érvényesek a városokra is, mint a községekre, tehát nem csak falusi problémáról van szó, hanem országos, régiós tendenciákról.[907]

A településen belüli megélhetési problémák leginkább az aprófalvakat érintik, amely azonban szintén régiós eltéréseket mutat. Két jellemzően aprófalvas régió: a Nyugat-Dunántúl és Északkelet-Magyarország. Beluszky Pál adatai alapján Vas megye és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye összehasonlításából kitűnik a régiós különbség: míg Vas megyében a nyilvántartott álláskereső 4.5%, addig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ez 13.4%-ot tesz ki. Az 1000 főből szociális segélyre jogosultak száma Vas megyében átlagosan 6 fő, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig 49 fő, az 1000 főre jutó vállalkozások aránya pedig Vas megyében 111, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig 91.[908]

Egy településen belül a helyi vállalkozói kedv is összefüggésben áll a település fejlettségével, társadalomszerkezetével, infrastrukturális és mentális helyzetével is. Az általam vizsgált falvak között is látni fogjuk, hogy egy eleve jobb helyzetben lévő, kedvezőbb földrajzi-régiós elhelyezkedéssel bíró település lakossága egyéni, családi szinten is fogékonyabb az innovációra, vállalkozásra, míg egy hátrányos térségben élő, leszakadó körülmények között élő település lakói, ahol már évtizedes a munkanélküliség, rosszak a megélhetési kilátások és nagyarányú a magasabb társadalmi státuszúak kivándorlása a faluból, ott a vállalkozói kedv és a lehetőségek kiaknázása is ritkább. Itt megemlíthetjük újra Holczer-Szomos által bemutatott korlátokat, melyek újratermelődnek a munkanélküli, perspektíva nélküli környezetben: az oktatás, egészség, tehetséggondozás, a hétköznapok okozta gondokból fakadó perszonális konfliktusok és mentális jól-lét terén.[909]

[906] Boros – Bucher 2020: 11-12.
[907] Beluszky 2016. 248.
[908] Beluszky 2016: 245-246.
[909] Holczer – Szomos 2001: 29-31.

Összességében tehát a régiós elhelyezkedés és a település megélhetési perspektívái kihatással vannak a közösség szocializációs-mentális körülményeire, a lakosság helyi megélhetését generáló önálló vállalkozások terén is. Kistelepülések között a helyi üzemek, nagylétszámú munkahely-lehetőségek szintén régiós különbségekkel mutatkoznak meg: az iparilag fejlődő Nyugat-Dunántúlon (Veszprém megye, Győr-Moson-Sopron megye), vagy egyéb, nagyobb ipari központ fejlett körzetében nagyobb számban találni kis település mellé települő kisebb üzemeket[910], mint az ország keleti részében. Ez is a régiós különbségeket, a nyugat-keleti pólusok gazdasági különbségeit mutatja. A Bihari – Kovács szerzőpáros kutatásával ezt alátámasztotta, és felhívta a figyelmet, hogy ennek iránya nem fog változni, csak erősödni fog[911] – ahogy azóta meg is történt.

A falvak mezőgazdasága

Ahogy az előző fejezetekben zajló bemutatás alapján kitűnt, az általam vizsgált falvak megélhetése legnagyobb részben a mezőgazdasági tevékenységekből ered, szoros függésben áll a természettel, környezeti adottságokkal. Ha nem is kifejezetten mezőgazdasági tevékenység a fő megélhetési profil (mint pl. Dudar esetében), hanem valamilyen kisipari vagy kiegészítő tevékenység, akkor is a település természeti adottságaihoz igazodik. Dudaron pl. a szénégetés, mészégetés, famegmunkálás volt kiemelt megélhetés, a környező erdők, hegyvidék miatt. Milotán a kisméretű földek és az ártéri terület miatt jelentős volt gyümölcstermesztés, mint megélhetési profil, Gerjenben és Tiszaigaron pedig a szántóföldi művelés, hagyományos állattartás elemei működtek.

Napjainkra a tulajdonviszonyokban ismét átrendeződés zajlott, a korábbi fejezetekben sorra vettük ezeket. A 20. század elején az uradalmak és kisgazdák egymás mellett élése volt jellemző, majd a század közepétől a szövetkezeti-állami működés, a század végén egy rövid ideig újra kisebb egységekre bomlott és tulajdonosi kezekbe került a település környéki földterület, természeti környezet. Az ezredforduló környékétől pedig egy újabb forma alakult ki, ami hosszú távon véglegesedni látszik. Ezt nevezhetjük egy újabb nagybirtok-rendszernek, de – néhány hasonló vonás mellett – legerősebben mégsem hasonlít a korábbi nagybirtok-rendszerre.

A korábbi rendszerben erősebb volt a kapcsolat a nagybirtok és a falu lakossága között, nagyobb arányban volt jelen a megélhetési lehetőségek halmazában, melyből némely stratégiát

[910] pl.: a Haribo üzem Nemesvámoson, Balluff-Elektronika Kft. Cseténybe, Met-Na Kft. Veszkényben, stb.
[911] Bihari – Kovács 2006: 63.

alkalmazva a kisemberek is számíthattak a nagybirtokból való megélhetésre. Ez lehetett az uradalmi cselédség formájában, vagy mezőgazdasági munkásként idénymunkák idején, vagy az uradalomból haszonbérbe vett részesművelések formájában. Azt is láttuk, hogy a nagybirtok tulajdonosa sok esetben (pl. Tiszaigaron is) szerves részét alkotja a falu társadalmának, iránymutató szereppel bír[912], igazodási pont a helyi hierarchiában.[913]

A mai nagybirtok esetében mindezeknek legnagyobb része már nem igaz: a tulajdonost leggyakrabban szinte sosem látják a falu környékén, sokszor még a környékben sem. A faluhoz semmi köze, alkalmazottai kevesebben vannak, nem feltétlen az adott településhez kötődnek, ahol a földek fekszenek.

A mára kialakult 'nagybirtok-rendszer', birtokkoncentráció legnagyobb része a rendszerváltozás utáni évtizedben zajlott le. Az ekkor elinduló agrárfolyamatok fokozatosan szorították ki a mezőgazdaságból a kisüzemeket, kisebb családi gazdaságokat.[914] A kárpótlási rendszerben a visszaosztott földek többnyire túl kicsik voltak, ill. gépesítés nélkül nehezen voltak gazdaságosan művelhetőek. A több föld felvásárlására, gépesítésre azoknak volt lehetősége, akik eleve rendelkeztek stabil tőkével, illetve kapcsolataik és vagyoni helyzetük révén könnyebben jutottak hitelhez.

A folyamat során a 90-es évek elején a növekvő munkanélküliség miatt egyre többen adták el a visszakapott földjeiket, amit szintén a tőkével rendelkezők tudtak a megvásárlásokkal felhalmozni, 1990-1995-ig ez volt a földkoncentráció első szakasza: egy-egy család vagy vállalkozó kezében egyre több föld összpontosult.[915]

A második szakasz 1995-2004 között zajlott, ebben az időszakban emelkedett ki néhány családi gazdaság és gazdasági szervezet, melyek jelentős tőkét halmoztak fel. Az ő tulajdonukban kezdtek összpontosulni jelentős területek, melyhez az alapot az állami gazdaságok privatizálása, a néhány átalakult szövetkezet kimorzsolódása, és az a többszázezer kisgazda földtulajdona adta, akik ekkorra úgy döntöttek, hogy felhagynak a mezőgazdasági termeléssel.[916] A 2004-es uniós csatlakozásig tehát Kovách Imre szerint már kialakult a földkoncentráció mai alapszerkezete. Ebben az időszakban indult meg a megerősödő agrárpiaci szereplők befolyásnyerése a helyi és országos politikában, döntéshozatalban.[917]

A földkoncentráció mértéke innentől jelentősen már nem változott, a legnagyobb

[912] Weis 2013: 31.
[913] Erdei 2004. https://mek.oszk.hu/04600/04699/html/magyarfalu0010.html utolsó megtekintés 2023. márc. 23.
[914] Kovách 2012: 66-78., 2016: 39-88., Csurgó-Kovách-Megyesi 2016.
[915] Kovách 2016: 58-59.
[916] Kovách 2016: 60.
[917] Kovách 2016: 60-61.

gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok továbbra is a földek 73-75%-át használták. 2004-2010 közötti harmadik szakaszban a kisgazdaságok száma tovább csökkent, valamint egyre nagyobb számban jelentek meg az agráriumon kívülről érkező befektetők, akik a más szférában felhalmozott tőkéjüket az agrár-szektorba kezdték befektetni.[918]

Kovách Imre felhívja rá a figyelmet, hogy a birtokkoncentrációnak egyik legfontosabb sarokköve a magyar földbirtok-szerkezet újra felvett duális formája: a magyar mezőgazdaság történetében mindig a kisüzem – nagyüzem kettőssége adta az alapszerkezetet. Ez a forma alakult ki újra: a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok kb. fele-fele arányban művelik a földeket (a szervezetek 46%, az egyéni gazdaságok 54%-át művelik a földeknek). Ugyanakkor az egyéni gazdaságok (ahova a kisebb gazdálkodó családok és a nagy, 'családi kézben' lévő üzemszervezetek is tartoznak) legnagyobb része, 85%-a 5 hektár alatti földön gazdálkodik, ami azt jelenti, hogy csak kiegészítő jövedelmet szerez a mezőgazdaságból, nem ez a kizárólagos megélhetése. Emellett az egyéni gazdaságok 1%-a rendelkezik az egyéni gazdálkodók kezében lévő földek 37%-ával, ami ezen a szinten is az erős földkoncentrációt mutatja.[919]

A mezőgazdasági terület 63 százaléka a 100 hektárnál nagyobb egyéni gazdaságok és szervezetek használatában van[920], ami mutatja, hogy a földek kb. kétharmada olyan nagy birtokkomplexumok kezében összepontosul, ami túlmutat a családi megélhetés kategóriáján (saját gyűjtési adatok alapján – a termőföld minőségétől függően – egy család megélhetéséhez kb. 50-80 hektár föld szükséges).

Kovách Imre a birtokrekonstrukciós eljárással kimutatta, hogy a valóságban sokkal nagyobb mezőgazdasági egységek vannak, mint ami a statisztikák alapján elsőre kitűnik, mert több adatfelvétel eredményeit összevetve (GSZÖ, ÁMÖ, SAPS-listák[921]) kikövetkeztethető, hogy valójában több föld van közös kézben, és nagyobbak a gazdasági összefonódások a háttérben.[922]

Kovách Imre felhívja a figyelmet, hogy a földhasználat-koncentráció 2014-es állapota még az 1935-ös helyzethez képest is sokkal erőteljesebb, annak ellenére, hogy az összehasonlítás nehézkes a különböző adatfelvételi módszerek miatt (1935-ben a mezőgazdasági területekhez számították az erdőket, nádasokat, tavakat is). Az adatfelvétel

[918] Kovách 2016: 62.
[919] Kovách 2016: 62-64.
[920] Kovách 2016: 64.
[921] Gazdaságszerkezeti Összeírás (GSZÖ), Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ), Single Area Payment Scheme (SAPS – Egységes Területalapú Támogatás)
[922] Kovách 2016: 46-48.p.

módja az akkori nagybirtokok irányába torzíthatják az adatokat, de még ennek ellenére is erősebb koncentrációt mutat a 2014-es állapot.[923]

Kovách Imre adatait[924] táblázatba foglalva bemutatom a 200 hold feletti birtokok adatait (az összehasonlíthatóság miatt katasztrális holdban adva meg a területek méretét):

	Gazdaság darabszáma	Összes gazdaság közti aránya (%)	Összes terület (kat.holdban)	Összes terület aránya a 200 hold feletti gazdaságoknál (%)	Átlagterület (kat.hold)
Termőterület 1935-ben	6272	0,4	6.933.650	43,1	4715,66
Mezőgazdasági terület 2014-ben	7510	1,3	5.243.225	60,8	2863,55

A táblázat legbeszédesebb adata az összes terület aránya ezeknél a gazdaságoknál: láthatjuk, hogy míg 1935-ben a területek 43%-a volt ezeknél a nagybirtokoknál, addig 2014-ben már a mezőgazdasági területek 60%-a összpontosul a 200 hold feletti birtokoknál.

További, aktuális eleme a birtokmegoszlás vizsgálatának a 2015-2016-os földárverések, a „*Földet a gazdáknak!*” program[925]. A program politikai célja a családi gazdaságok megerősítése és földhöz juttatása volt[926]. A kiárusításra kínált földterületek a magyarországi mezőgazdasági terület 5–7%-át tették ki, tehát a már eleve fennálló földkoncentráción még az sem változtatott volna, ha az összes földet családi kisgazdaságok vásárolták volna meg. De nem is ez történt.

Az állami szabályozásban szerepelt, hogy egy vásárló legfeljebb 300 ha területet vásárolhat, a valóságban azonban az árveréseken ezt nem vették figyelembe, valószínűleg az NFA (Nemzeti Földalapkezelő Szervezet) nem vezetett nyilvántartást arról, hogy a különböző árverési helyszíneken az egyes vásárlók milyen mennyiségben vásároltak földet, így könnyen megtörténhetett (ahogy meg is történt), hogy különböző helyszíneken és időpontokban 300 ha-

[923] Kovách 2016: 84.
[924] Kovách 2016: 85.
[925] Földet a gazdáknak törvény: https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=A16H1062.KOR&targetdate=fffffff4&printTitle=1062/2016.+(II.+25.)+Korm.+hat%C3%A1rozat&referer=http%3A//net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi%3Fdocid%3D00000001.TXT utolsó megtekintés: 2023. márc. 18.
[926] A törvény címében így szerepel a megnevezett cél: „az állami tulajdonú földek földművesek részére történő értékesítése”

t jóval meghaladó területek jutottak egy-egy tulajdonos kezébe. A megyék három legnagyobb nyerteseit áttekintve négyötöd része kétszáz hektárnál nagyobb földterületet vásárolt (tehát nem mondhatjuk, hogy kisgazdaságokról lenne szó). A nyertesek között a helyi politikai elit tagjai, az agrárvállalkozók és a nyugatról Magyarországra települt gazdák vannak többségben.[927]

Bár a program meghirdetett célja az volt, hogy minél több egyéni, családi gazdálkodó juthasson földhöz, az eredménye mégis az lett, hogy a korábbi birtokkoncentráció erősödött: az eleve magas hektáronkénti kikiáltási árak már az első lépcsőnél kizárták a kisebb gazdálkodókat a földvásárlásból, és a komoly tőkével rendelkező mezőgazdasági szereplőknek, vagy külső befektetőknek tették lehetővé a földek megvásárlását. Ezt a folyamatot Ángyán József[928] tudományos elemzésekkel követte végig, megyei bontásokban vizsgálva az árverések eredményeit.[929] Ahogyan ő fogalmaz a Tolna megyei elemzésben: „*A szereplők – a folyamatosan meg-megismétlődő kormányzati propagandával megvezetett nép háta mögött – összekacsintanak, a szálak összeérnek. Mindez azonban nem változtatja meg azt a – persze elhallgatott – szomorú tényt, hogy stratégiai jelentőségű, közös nemzeti földvagyonunk maradékát is – a valóban gazdálkodó, helyben élő családok, a kis/közepes családi gazdaságok és fiatalok helyett – közvetlenül vagy strómanjaikon keresztül zömében a közös érdekhálózatba integrálódott, politika-közeli zöldbárók és föld-spekuláns oligarchák szerzik meg*."[930]

A mai földhelyzetet tekintve tehát azt mondhatjuk, hogy szinte szigetként állnak a falvak, a környező földterületek pedig sokszor valamilyen távoli tulajdonos cégszervezetének a művelésében, használatában állnak, a falu lakosságának megélhetéséhez igen csekély mértékben járulva hozzá.

Kovách Imre rámutat, hogy a vidék valójában túlnépesedett: az ezredforduló idején megváltozott társadalmi-gazdasági szerkezetet nem követte a települési struktúra megfelelő átalakulása, és ma sokkal többen élnek a falvakban, mint amennyi megélhetési lehetőség biztosítva van a helyi lakosság számára.[931]

Az agrárszektorban foglalkoztatottak között 97 000 fő állandó alkalmazottként van bejelentve, 84 000 fő időszakosan.[932] Ezeket a számokat ha összevetjük azzal, hogy

[927] Kovách 2016: 71.
[928] agrármérnök, mezőgazdasági kutató-szakmérnök, az MTA doktora, korábban országgyűlési képviselő és 2010-2012 között a Vidékfejlesztési Minisztérium parlamenti ügyekért felelős államtitkára
[929] Ángyán József elemzéseit összegyűjtve lsd. itt, a cikk alján: https://www.greenpeace.org/hungary/sajtokozlemeny/1723/foldarveresek-fejer-megyeben-csak-a-teruletek-20-at-nyertek-helyiek/ utolsó megtekintés: 2023. ápr. 6.
[930] Ángyán 2020: 93.
[931] Kovách 2016: 134.
[932] Agrárcenzus 2020: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/elozetes_adatok/index.html#/7/9 (utolsó megtekintés: 2023. március 10.)

Magyarország népességéből 2 889 252 fő él községben[933], akkor kitűnik, hogy a községi lakosságnak csupán a 3,36%-ának nyújt a mezőgazdaság állandó munkahelyet, és 2,9%-nak pedig időszakos munkalehetőséget.

A mezőgazdaság munkaerő-felszívó erejét mutatja be Koós Bálint, aki a KSH népszámlálási adatai alapján összesítette, hogy míg 1990-ben 62 járásban érte el a 20-30% közötti foglalkoztatást a mezőgazdasági szektor, addig ezt az arányt 2011-re már csak 5 járásban érte el. 20% alatti foglalkoztatás 1990-ben 69 járásban volt jellemző, míg 2011-re ez az arány gyarapodott 171 járásban. Erőteljes visszaszorulását láthatjuk tehát a mezőgazdaság foglalkoztatottsági szerkezetének.[934] Az ágazat foglalkoztatására leginkább az időszakos munkák a jellemzőek, ezen a téren valamelyest növekvő a tendencia. Az elsősorban a vidéki, falusi lakosságot érintő agrár-ágazatban egyre gyakoribb a szezonális, idénymunka hivatalos formája, mely sok marginális területen a rászoruló, kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetben lévők számára jelenti az egyetlen kapcsolatot az elsődleges munkaerőpiaccal. Fontos látni azonban, hogy folyamatos, kiszámítható megélhetésről továbbra sem beszélhetünk, hiszen ez csupán egy kiszolgáltatott bérmunkási pozíciót nyújt, időszakos jelleggel.[935]

Ugyanakkor a *Földből élők* c. kutatásban arra jutottak, hogy a családi gazdaságokban kevés a részmunkaidős foglalkoztatás a magyar mezőgazdaságban, aminek magyarázata lehet, hogy az országos termelési profilban eleve alacsony a kertészeti termelés aránya, ami az idénymunkások foglalkoztatását indokolná. Alapvetően a nagy arányú szántóföldi művelés miatt nincs szükség napszámos munkára.[936]

A két eredményt összevetve azt mondhatjuk, hogy azokban a nagyüzemi gazdaságokban nőtt a bejelentett idénymunkások száma, ahol erre szükség van (ld. kertészeti tevékenységek), ilyen viszont a gazdaságoknak csupán 15%-a,[937] de a többségi, szántóföldi művelésű gazdaságokban nincs szükség erre a fajta foglalkoztatásra.

Emellett a mezőgazdasági összeírásokból kitűnik, hogy még ma is jelentős az önellátásra termelés a magyar lakosság körében. 2010-es adatok alapján a magyar háztartások 40%-a állít elő élelmiszert saját fogyasztásra, ezeknek a mezőgazdasági termelőknek a 60%-a megáll a saját fogyasztásra termelésnél. Emellett a földhasználat erős koncentrációját mutatja

[933] KSH 2020-ra vonatkozó adata: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0037.html (utolsó megtekintés: 2023. március 10.)
[934] Koós 2016: 68.
[935] Koós 2016: 89-90.
[936] Csurgó – Kovách – Megyesi 2016: 34-65.
[937] Csurgó – Kovách – Megyesi 2016: 64.

az az adat, miszerint az összes gazdaság 1,1%-ának kezében van a magyar termőterület 72%-a – tehát kevesek osztoznak a termőterület legnagyobb részén.[938]

Napjaink mezőgazdasági folyamatairól és a magyar termelési profilról még elmondható, hogy az Agrárcenzus felmérései alapján az utóbbi 10 évben, 2010 óta jelentősen csökkent az állattartással foglalkozó gazdaságok száma: 46%-ról 25%-ra, a vegyes gazdaságok aránya pedig 16%-ról 9%-ra változott. Emellett a növénytermesztéssel foglalkozó termelők megközelítőleg ugyanezzel az aránnyal növekedtek.[939] Ugyanezekről az ágazatokról azonban a *Földből élők* c. kutatásban más eredményre jutottak: ők csupán 9,4%-ra teszik a kizárólag állattartó gazdaságok arányát, és 16%-ra a vegyes gazdaságokét. Ennek oka a támogatási rendszer formálódásában keresendő: nagyobb bevétel várható a szántóföldi termelésből, mint az állattartásból. Átlagokat tekintve egy növénytermesztő gazdaság 54 millió forintos támogatást nyerhetett el, egy vegyes összetételű gazdaság 13,9 millió forintot, míg egy állattenyésztő pedig 10,08 millió forintos támogatási összeghez juthatott egy évben.[940] Számottevő a különbség, érthető módon tehát egy erőteljes orientáció indult meg – az egyébként is túlsúlyban lévő – szántóföldi művelés irányába.

Természetesen a falusi embertől nem várható el automatikusan, hogy végezzen mezőgazdasági tevékenységet, legyen meg az ehhez szükséges tudása, és tegye ettől függővé a megélhetését. Sok esetben a falusi ember is városi életmódot folytat, ez mindenkinek az egyéni döntése kell, hogy legyen, hogy milyen életformát alakít ki. Ugyanakkor mégis a falunak van meg a közvetlen kapcsolata a természeti környezettel, melyen keresztül a mezőgazdasági megélhetés elérhető. Így viszont a 2020-ig kialakult birtokrendszer, a versenyképes termeléshez szükséges korszerű eszközök, a bürokratikus támogatási rendszerek ismerete és alkalmazása mind a távolságot növelik a falusi átlaglakosság és a mezőgazdasági megélhetés között. Ezzel jelentősen korlátozódik az egyénileg választható stratégiák köre, és jóformán a ház körüli veteményre korlátozódnak a mezőgazdasági lehetőségek. A saját terepmunkám tapasztalatai alapján azonban a probléma mégis ott kezdődik, hogy vannak, akik szeretnének a mezőgazdaságból megélni, adott esetben éppen azért, hogy a falut ne kelljen elhagyniuk, és találjanak ott megélhetést a családjuknak, de kiszorultak a mezőgazdasági tevékenységekből. Részben azért, mert nem tudtak saját földhöz jutni: a kárpótláskor nem járt nekik, akkoriban tőkéjük nem volt a felvásárláshoz, majd nagyon meredeken megemelkedtek a föld-árak stb.

[938] Kovách 2014: 149.
[939] Agrárcenzus 2020. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/elozetes_adatok/index.html#/4/2 (utolsó megtekintés: 2023. március 10.)
[940] Csurgó-Kovách-Megyesi 2016: 61.

Másrészt pedig esetleg az idők során tudtak földet szerezni, gépesíteni is tudtak, de a kereskedelmi piac viszontagságai és kiszámíthatatlanságai szorították ki őket az agrár-szférából.

Fontos látni azt, hogy az idáig vezető folyamatok részben várhatóak voltak az adott korhoz, társadalmi-gazdasági rendszer eseményeihez kapcsolódóan, a problémát az okozta, hogy a politikai döntéshozók vagy nem ismerték fel a buktatók súlyosságát, vagy nem alkottak védőhálót a valódi kisüzemi termelés, kis családi vállalkozások számára, így ők jóformán kiszorultak a mezőgazdasági megélhetésből.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a földbirtok-szerkezet, és a föld nyújtotta megélhetés az általam vizsgált 100 évben egy ívet járt be, különféle politikai próbálkozásokkal (földosztás, kollektivizálás, majd kárpótlás és földosztás), végül ugyanoda lyukadt ki: visszaállt a korábbi földkoncentráció, még a korábbinál is erősebb mértékben.

Azt mondhatjuk tehát, hogy Magyarország jelenleg saját történelmi önmagához képest is, és európai viszonylatban is[941] nagyon erős birtokkoncentrációt mutat, a földből szerzett jövedelem keveseknek kínál vaskos bevételt, a tömegeknek szóló hétköznapi megélhetés helyett. A korábbi nagybirtokok kapcsán állította Weis István, hogy 4-szer annyi családnak tudna megélhetést nyújtani a nagybirtok, ha családi gazdaságok számára lenne a területe szétosztva.[942] A mai még erősebb birtokkoncentráció miatt ez az arány még jelentősebb lehet.

Városok közelsége, ingázás

Beluszky Pál – Sikos T. Tamás 2007-es elemzésében kiemeli, hogy az 1970-80-es évekhez képest homogenizálódás zajlott le a falvak típusait tekintve. Eltűntek a bányász-és iparos falvak, az agrártermelés megélhetési jelentősége drasztikusan csökkent, emellett pedig a településen belüli keresők között 60-70%-os, vagy néhol magasabb is a kiingázók aránya. Ezek a jelenségek tehát mind a falun belüli megélhetési opciókat csökkentették, és a nagyvárosokba, megélhetési központokba irányuló munkaerő vált jellemzővé: az ingázás.[943] Ez a lehetőség azonban a régiós elhelyezkedéstől függ: van-e kellő számú munkahely a napi szintű munkába járáshoz, milyen a gazdasági régiók közötti elhelyezkedése a településnek, a lakosság milyen és mennyi lehetőségből választhat megélhetési formát magának. Látni fogjuk majd az általam vizsgált

[941] Kovách 2016: 86.
[942] Weis 1931: 35-36.
[943] Beluszky – Sikos T. 2007b: 21.

települések között, hogy komoly különbségek is mutatkoznak ezekben a lehetőségekben, a település elhelyezkedésének függvényében.

Az általam vizsgált települések 2001-es adatai alapján a kifelé ingázás arányai a következőképpen alakulnak (csökkenő sorrendben):

Települések	**A faluból kiingázók száma a lakosság arányából**
Dudar	71,20%
Gerjen	46,70%
Tiszaigar	36,30%
Milota	24,80%

Forrás: Beluszky-Sikos 2007a: 365-438

A táblázatból az arányok különbségét befolyásolja a környező lehetőségek száma is: Milotán is magasabb lenne az ingázók aránya, ha 'lenne hova ingázni', tehát ha lenne megfelelő munkahely-ellátottságú nagyváros, gazdasági központ a közelben.

Kovách Imre 60 km-ben állapítja meg egy nagyváros agglomerációs határát[944], ez alapján láthatjuk a következő táblázatban az általam vizsgált települések városoktól való távolságát.

Települések	**A település közelében lévő nagyvárosok, távolsággal**
Dudar	Veszprém (32 km), Székesfehérvár (48 km), Győr (53 km)
Gerjen	Paks (21 km), Szekszárd (29 km)
Tiszaigar	Tiszafüred (10 km), Karcag (30 km), Füzesabony (45 km)
Milota	Fehérgyarmat (30 km), Mátészalka (50 km)

Forrás: Google térkép

Ugyanakkor az agglomeráció fogalmát megvizsgálva a következő definíciók mutatják a jellemzőit: „*Sajátos jellegű településrendszer, összetett településformáció, amelyben tartós és intenzív gazdasági, igazgatási, kommunális és szolgáltató-ellátó kapcsolatok alakulnak ki az egymáshoz közel fekvő települések, mindenekelőtt a nagyobb központ és az ezeket körülvevő*

[944] Kovách 2012: 60.

települések között." [945] . Emellett a KSH definíciója: „*az agglomerációk olyan településstruktúrák, ahol az ott elhelyezkedő településekben népességgyarapodás, jelentősebb lakásépítési tevékenység figyelhető meg*." [946] Így tehát az általam vizsgált települések agglomerációnak nem tekinthetők, mert ilyen erős kölcsönhatásban nincsenek a környező nagyvárosokkal, hiszen egyik sem helyezkedik el a közvetlen környezetében, már-már összeépülve a várossal. A vonzáskörzet fogalma lehet a közös fogalom mindkét típusú meghatározásra – ez az itt bemutatott falvakra is illik a városokkal való kapcsolatukban.

Kovách Imre azt mondja, hogy a városközpontok lakosságával együtt az ország népességének legalább a fele az agglomerációkhoz tartozó településeken él[947]. Ebben felismerni vélhetjük Erdei Ferenc gondolatait, aki 1940-ben a falu definícióját úgy határozta meg, mint ami „*bizonyos helyhez kötött termelést folytatók kis tömörülése,* […] *s akár van autonóm különállása, akár nincsen, városok központi vezetésének a követője, ha nem alárendeltje*."[948] Itt ő már valamilyen formában agglomerációról beszél, azonban ekkor még nem vált szét a munkahely (a termelés helye) a lakóhelytől. Az ő társadalmilag kitűzött célja volt a falu felszámolása, és ezzel a hatalmas egyenlőtlenségek megszüntetése. Véleménye szerint azzal, hogy a falu kiszolgálja a város igényeit (megtermeli a léthez szükséges elemeket), valójában olyan, mintha a rabszolgája lenne. A legmegfelelőbb társadalmi felállás tehát az lenne, ha a városhoz közeli 'telepeken' élhetnének a falusiak is, csökkenne a távolság, és így ők is részesülhetnének a város által biztosított előnyökből. [949] Ha erre nem talál megoldást a társadalom, akkor egyszerűen kipusztulnak a falvaink. Ennek fényében tehát Kovách Imre adatai, miszerint a magyar népesség több, mint fele a városokban és agglomerációjukban él, közelít Erdei álmához. Ugyanakkor az általam vizsgált települések közül ez legfeljebb Gerjenre és Dudarra igaz, Tiszaigar és Milota továbbra is kiesik a gazdaságilag előnyös elhelyezkedésű települések közül.

Közfoglalkoztatás

A szocialista korszakban elvileg teljes volt a magyar lakosság foglalkoztatása. A rendszerváltással erős átrendeződés kezdődött, a munkanélküliségi arányok váltakoztak az ezt követő két évtizedben, majd a 2008-as gazdasági világválság újra nehéz helyzetbe hozta a

[945] Varga 2008: 433-434.
[946] Idézi Varga 2008: 434.
[947] Kovách 2012: 60.
[948] Erdei Ferenc: *Magyar falu.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 43. p.
[949] Erdei 1974: 206-208.

munkaerőpiacot. Korábbi kisebb volumenű kezdeményezések után ekkor indult el az „Út a munkához" program, melyben a korábbiakhoz képest jóval nagyobb forrásokat csoportosított erre a területre, és munkához kötötte a segélyek felvételét.[950] Ezt a programot fejlesztették tovább 2011-ben, amikor létrehozták az Egységes Közfoglalkoztatási Rendszert, és a Nemzetgazdasági Minisztériumtól a Belügyminisztériumhoz került, majd 2012-ben jelentősen megemelték az ide szánt forrásokat, és nagyobb jövedelem került a programban részt vevő településekhez és a munkavállalókhoz.

„A közfoglalkoztatás a munkaviszony egy speciális formája. Támogatott „tranzitfoglalkoztatás", amelynek célja, hogy a közfoglalkoztatott sikeresen vissza-, illetve bekerüljön az elsődleges munkaerő-piacra. A közfoglalkoztatók támogatást vehetnek igénybe annak érdekében, hogy átmeneti munkalehetőséget biztosítsanak azok számára, akiknek az önálló álláskeresése hosszú ideig eredménytelen."[951]

Maga az egész jelenség és intézkedés-típus nem egyedülálló, már a 80-90-es évektől indultak hasonló programok az USA-ban és Nyugat-Európában is, melyeknek politikai üzenete volt a dolgozó társadalmi többség felé, akik nehezményezték a segélyek nagy mennyiségű osztását, így azt elvégzendő munkához kötötték, és ezzel igyekeztek őket visszaterelni az aktív munkaerőpiacra – ezzel jelezvén, hogy nem „érdemtelenül" juttatják a segélyeket. Ezek az ún. workfare típusú szakpolitikák elsődleges céljukként a jóléti intézkedések, szociális ellátások szükségességét kívánják csökkenteni, a mellette érvelők pozitívumként hozzák fel a munkára való képesség elnyerését, a foglalkoztathatóság növelését. Ezzel párhuzamosan azonban a workfare politikák bírálói azzal érvelnek, hogy nagy a bennragadás veszélye: az egyszerű, képzettséget nem igénylő tevékenységek nem segítik a dolgozók fejlődését, nem sajátít el készségeket a valódi munkaerőpiacra való kilépéshez és helytálláshoz. Emellett stigmatizálják a programban résztvevőket, és azt sugallják számukra, hogy ők maguk tehetnek a helyzetükről, ahova kerültek.[952]

Bár ez a program egy központi redisztribúciónak tűnik, a közmunkaprogram mégis egyszerre centralizált és decentralizált: minisztériumi, állami szinten hoznak szabályokat, rendelik el a forráselosztást, de a források felhasználási módjai, azok tényleges felhasználása helyi szinten dől el. Ezzel újabb teret adva a helyi hatalmi elit számára pozíciójának megerősítésére. Az állam a társadalmi egyenlőtlenségek problémáit kiadja a kezéből, és ezzel

[950] A program értékelései: Bass 2010., Scharle 2011.
[951] http://www.kormanyhivatal.hu/download/d/b3/70000/Amit%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1sr%C3%B3l%20tudni%20kell.pdf Utolsó megtekintés: 2023. március. 10.
[952] Gerő – Vigvári 2019: 5-6.

kisközösségi üggyé válnak. Ezzel a leghátrányosabb helyzetben lévők számára ezek az egyenlőtlenségek legitimálódnak, és ők még jobban kirekesztődnek a többségi közösségből. A helyi vezetők pedig még esetleges jószándékuk ellenére is a helyi közvélemény gyűrűjében állnak, ezeket a strukturális elnyomásból eredő helyzeteket ők ott helyben nem tudják feloldani.[953] Emellett sokszor kialakul egyfajta paternalista viszony a lokális hatalom képviselői és a közfoglalkoztatottak között: a hatalom kezében vannak a források, ő dönt arról, hogy kinek juttat belőle, magyarán kit vesz fel a közfoglalkoztatottak közé, vagy kit vesz fel kiemelt munkára, vagy kiemelt pozícióba.[954]

A programban való foglalkoztatásra két típus létezik: az ún. hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás, melynek során 4 – 12 hónap közötti időszakra lehet szerződést kötni a munkavállalóval. A másik forma a START mintaprogramban való részvétel, mely egy-egy konkrét vállalkozás beindításában és működtetésében történő munka (pl. mezőgazdasági termelés, valamilyen saját helyi ötleten alapuló vállalkozás), 1 éves szerződésekkel. Leghosszabb kiszámítható formája tehát az 1 év, legrövidebb pedig a 4 hónap – a létszámkeretek miatt sokszor előfordul, hogy 'vetésforgóban' veszik fel közmunkára a lakosságot, 4 hónapos időszakokra elosztva, hogy minél több embert be tudjanak vonni a programba, még ha rövid időre is.[955]

Végezetül pedig fontos látnunk azt, hogy bár „tranzitfoglalkoztatásnak" szánták, mellyel a tartósan munkanélkülieket vissza tudják 'terelni' a munkaerőpiacra, de kiviláglott, hogy erősebb a szociális és településműködtetési szerepe. Már a program bevezetése előtt volt arra irányuló kutatás, hogy nem tölti be ezt a megnevezett elsődleges funkciót. E kutatások szerint a közcélú foglalkoztatás nem lehet megfelelő eszköz a kevés munkatapasztalattal rendelkező, alacsony képzettségű és negatív munkaerő-piaci pozícióval bíró réteg számára, ugyanis a végzett munkák jellege, a rövid foglalkoztatási időtartam és az önkormányzatokra korlátozódó munkaadó nem segíti a munkaerőpiacra való integrálásukat. Ehelyett azonban arra a régóta jelen lévő problémára jelenthet megoldást, amely az önkormányzati közfeladatok ellátásában és a forráshiány kapcsolatában jelentkezik.[956] Így tehát a döntéshozók számára is világos, hogy a programok elsősorban nem a munkaerőpiacra való kilépésre nevelnek, hanem inkább a munkaerőpiac perifériáján lévőket, a kilépni képtelenek munkaerejét megköti, és a

[953] Gerő-Vigvári 2019: 8.
[954] Kovai 2016: 140.
[955] Gerő – Vígvári 2019: 15.
[956] Csoba 2010: 44-45., Bass 2010: 45.

települések működtetésében alkalmazza.[957] A világválság végeztével, a munkaerőpiac helyreállásával ugyanis a közfoglalkoztatottak jelentős része talált magának valódi állást, valódi fizetéssel, és kiléptek a közmunkaprogramból, így a nehezen foglalkoztatható, aktív és rendszeres munkára kevésbé alkalmas emberek maradtak benne a programban. Ezzel párhuzamosan fokozatosan visszaszorult az értékteremtő tevékenység, a termékek előállítása a programokban.[958]

Települési munkanélküliségi és közfoglalkoztatási adatok – 2021. ápr.					
	Nyilvántartott összes munkanélküli (fő)	Munkavállalási korú népesség (fő)	A munkavállalási korú népességben a munkanélküliek aránya (%)	A helyi munkanélküliek aránya az országos munkanélküliekhez képest (%)	A közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos száma (fő)
Dudar	41	1124	3.65	0, 81	7
Gerjen	43	784	5.48	1, 22	7
Tiszaigar	53	485	10, 93	2, 43	29
Milota	48	630	7, 62	1, 7	137

Saját összeállítás, források: A nyilvántartott álláskeresők száma a tartózkodási helyük szerint, településenként (2021. 04. 20-i állapot szerint)[959]*;* Közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma[960]

Összességében a közmunka-programmal kapcsolatban elgondolkodtató az a kutatás, melyet Molnár György – Bazsalya Balázs – Bódis Lajos jegyez, ők három kategóriába sorolják a közfoglalkoztatottakat a munkaerőpiacra való kilépés lehetőségének szempontjából: (a) különösebb segítség nélkül, azonnal elhelyezhető lenne, (b) oktatással, képzéssel, szakmai segítséggel képessé tehető arra, hogy az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedjen, (c) egészségügyi és mentális problémák miatt nem, vagy csak támogatott, szociális foglalkoztatás keretében képzelhető el az elhelyezkedése. A fejletlenebb területeken 10–20%-ra tették azok arányát, akik megfelelő munkahely esetén minden további nélkül átvezethetőek lennének az

[957] Gerő – Vígvári 2019: 8
[958] Koltai 2018: 128.
[959] https://nfsz.munka.hu/nfsz/document/1/5/2/9/doc_url/T01_2021_04.pdf utolsó megtekintés: 2023. márc.10.
[960] http://kozfoglalkoztatas.bm.hu/ utolsó megtekintés: 2023. március 10.

elsődleges munkaerőpiacra, 20–40%-ra azokat, akiket támogató szolgáltatásokkal szintén integrálhatónak tartanak, és 30–50%-ra azokat, akiknek az elhelyezését nem tudják elképzelni.[961] Mindez elgondolkodtató kimutatás arról, hogy valóban csak arról van-e szó, hogy „vissza kell küldeni az embereket a munkaerőpiacra", vagy ennél komplexebb megoldást igényel a helyzet.

A közfoglalkoztatás a kezdeti nagy lendületéből veszített: ennek egyik oka, hogy a gazdasági válság elvonulásával sokan újra találtak maguknak munkahelyet, és a kevésbé innovatív munkaerő ragadt bele a közmunkaprogramba. Így a kezdeti létszám is csökkent, és az elvégezhető munka minősége is. Ezzel párhuzamosan pedig a központi támogatások, ide szánt források is csökkennek. Sok településen a korábbi fejlesztések most leépülnek, leállítanak korábbi termelőtevékenységeket, mert kevesebb a támogatási forrás, és az ember is, aki elvégezze. Az általam vizsgált falvakban is az látszik tehát, amit a fentebb idézett kutatások is említenek: a közmunkaprogram jelenlegi feladata a településgondozás, és annak a rétegnek a 'lekötése', akik a valódi munkaerőpiacra belépni nem képesek. Ugyanakkor az ő számukra sem méltó megoldás ez a program: egy néhány havonta váltakozó munkalehetőség, a helyi hatalmi viszonyoknak kiszolgáltatva, átlagon aluli keresettel – ez még továbbra is a létbizonytalanság kategóriájába esik.

Tiszaigar

Településen belüli megélhetés

A településen belüli munkahely-lehetőségeket tekintve elég szűkös a kínálat. Alapvetően az önkormányzat és a közintézmények vannak jelen: polgármesteri hivatal, óvoda, az általános iskola alsó tagozata, orvosi rendelő, posta, idősek otthona. Emellett van két bolt és egy kocsma.

Tiszaigar történeti megélhetését tekintve mezőgazdasági település volt. Ma egyéni, családi gazdálkodók kevesen vannak, legfeljebb 10-en, közülük is némelyek csak kiegészítő keresetként foglalkoznak vele. *„A földterület zöme a Kft-kbe került, és gazdálkodó kezén alig van földterület."*[962] Egyikük nyugdíjas pedagógusként a kárpótláskor stratégiát választott: a

[961] Molnár – Bazsalya – Bódis 2018: 85.
[962] Interjúrészlet, Tiszaigar 2018., szül. 1939.

visszakapott földekből, ill. kárpótlási jegyekből vásárolt földeken gazdálkodik kiegészítő megélhetésként, összesen 76 hektáron folytat szántóföldi növénytermesztést. A kezdetekkor családilag úgy döntöttek, hogy gépparkra nem ruháznak be, a munkálatokat mással végezteti. Így a beszerzéseket, gazdálkodói döntéseket és az értékesítést végzi. *„Még nekem, amióta csinálom, veszteséges évem nem volt. De az agrárolló véleményem szerint most is működik. Mert a felvásárlás, az ottani áraknak a meghatározása alig változik. Ugyanakkor a műtrágya, a vetőmag, a gépek meg minden ára szökik felfelé. Nem követi ezt az eladási ár. Úgy szoktam mondani, hogy mi levágjuk a búzát, a terményt, és aratni pedig a felvásárló arat. Ő kaszál."*[963]

Egy másik egyéni gazdálkodó 2009 óta működteti a gazdaságát. A 90-es évek vége óta vásárolgatta a földeket, mindig amikor lehetősége volt rá. A TSz-ből lett Kft-ben dolgozott, mellette otthon dolgozott a saját földjén, és állatokat tartott. Az önálló gazdálkodást az édesapja kárpótlásként kapott földjeiből, valamint a saját maga által vásárolt földekből kezdte meg. 2010-ben volt 35 hektárja, 2018-ra 50 hektáron gazdálkodik, mellette sertéshizlalással is foglalkozik: 15 anyakocája szaporulatát minden évben meghizlalja és eladja. Ő így ebből a családi gazdaságból el tudja tartani az 5 fős családját, de belátja, hogy a környéken kevés a megélhetési lehetőség, és földhöz jutni is nehéz.[964]

Két mezőgazdasági vállalkozás működik a településen, melyek a korábbi termelőszövetkezet és állami gazdaság utódcégei. A termelőszövetkezetből átalakult Tiszaigari 2006 Mg. Kft. 18 főt tud alkalmazni (2018-as adat), plusz adott esetben idénymunkásokat, a 18-ból 2018-ban 4 fő tiszafüredi, 1 fő tiszaörsi, 13 fő tiszaigari. A cég alapítója nem tiszaigari, hanem tiszafüredi, a korábbi TSz-ben növénytermesztési ágazatvezető volt. Ma már a fia vezeti a céget, aki Tiszaigar polgármestere is egy személyben. A Kft-nek nincs saját földje, a 2015-ös állami földárverések idején kb. 30-40 hektárt veszítettek el bérelhető lehetőségként, a korábbi TSz tagjaitól bérli a földeket, illetve némi állami földbérletként gyepet bérel a Hortobágyi Nemzeti Parktól, 2025-ös lejárattal. A szántóföldi művelés a tagoktól bérelt földeken történik, kb. 700 hektáron, de itt folyamatos a fogyás: a korábbi TSz-tagok örökösei gyakran eladják a földeket, mert már nem laknak a környéken, inkább pénzzé teszik. Ezeket legtöbbször a néhány helyi magán gazdálkodó igyekszik megvásárolni, *„Nagyon nagy földéhség van."* [965] A cégvezető jelenleg stabilnak tartja a céget, fejlesztésekre is van lehetőség.

[963] Interjúrészlet, Tiszaigar 2018., szül. 1939.
[964] Interjú, Tiszaigar, 2018. szül. 1978.
[965] Interjúrészlet a cég vezetőjével, Tiszaigar, 2018.

A másik mezőgazdasági vállalat nem csupán tiszaigari kötődésű, hanem több környékbeli településhez köthető a földtulajdona és a dolgozói összetétele is, egy 8 cégből álló nagyobb cégcsoport, a Magorganic Befektetési és Szolgáltató Kft. Tiszaigari földjei a Bánó Tanya Mezőgazdasági Kft, a Fövenyes Mezőgazdasági Kft. és a Kollányi Mezőgazdasági Kft. tulajdonában vannak, a korábbi tiszaigari állami gazdaságból a rendszerváltáskor átalakult Tiszaigari Mg. Kft-t is ők vásárolták fel. A Kékessy család és Kollányi Ákos tulajdonában, érdekeltségében állnak a cégek, melyek húsz fő körüli létszámot foglalkoztatnak. Az ő esetükben bérelt és saját tulajdonú föld is rendelkezésükre áll, a cég erősen fejlődik, egyre jobban terjeszkedik.

A 2015-2016-os földárverések során Tiszaigar területéhez kapcsolódóan 12 birtoktest kelt el az állami földekből, 571 hektár mennyiségben. Ezekből egyetlen helyi magán gazdálkodó sem tudott vásárolni.[966] A vásárlók mind nagybefektetők, egyszerre több cégben, cégcsoportban is tulajdonosok (a vásárlók között az említett Magorganic Kft is szerepel), egy vásárlót kivéve mind 100 hektár feletti területet vásároltak, átlagosan 1 millió Ft/ha áron.[967]

Városok közelsége, ingázás

A Jász-Nagykun-Szolnok megye szélén elhelyezkedő település közelében nincs különösebb nagyváros, vagy bármilyen infrastrukturális központ. Legközelebbi város hozzá Tiszafüred (8 km), mely maga is kisvárosnak mondható (11.500 fős lakosság). Itt komolyabb üzemek nincsenek, egyelőre egy-két kisebb létszámú munkahely létesült (varroda, kutyatáp-csomagoló üzem, lakatosműhelyek). Korábban, a szocialista korszakban voltak itt nagyobb gyárak: hajógyár, gyógyszercsomagoló üzem, alumíniumgyár stb., azonban ezek a gazdasági átalakulás miatt megszűntek a rendszerváltás után, és eddig nem sikerült újraéleszteni az itteni ipart. A polgármester szerint, ha újra alakulna ipari park Tiszafüreden, akkor Tiszaigar a közelsége miatt az ingázók számára megfelelő lakóhely lehetne, az olcsó ingatlanárak végett. *„Ha ez így beindulna, akkor nekünk is lenne talán jövőnk.”*[968] Tiszafüred a komolyabb fejlesztések terén egyelőre inkább a turizmuson belül igyekszik lépéseket tenni (a Tisza-tó közelsége ad ehhez alapot), ami Tiszaigarra kevésbé van hatással. Volt egy kerékpárút tervezet, ami Karcagot kötné össze Tiszafüreddel, Igart is érintve, de ez még nem valósult meg (2018-as

[966] Ángyán 2017: 15.
[967] Ángyán 2017: 28-29.
[968] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.

adat). Komolyabb üzemek, vállalkozások nem indultak mostanában. Tiszaigar pedig nagyban függ Tiszafüred fejlesztési terveitől, hiszen ez az egyetlen közeli város, amely nagy mennyiségben felszívhatná a munkaerőt. Így viszont, hogy Füredre nem tudnak támaszkodni, nagyon sokan elhagyják a települést, és más nagyvárosokba, vagy a fővárosba költöznek, illetve magas a külföldön munkát keresők aránya is, ahogy egy adatközlő fogalmaz, *„hogy utolérje magát”* [969]. Vannak családok, ahol az egyik kereső csak hétvégente jár haza a távoli munkavégzés miatt, vagy akár csak néhány havonta, a külföldi munkavállalás miatt. A fiatalokra legfőképpen az jellemző, hogy többnyire családot már nem alapítanak a faluban, más városban való továbbtanulás után már nem térnek vissza Tiszaigarra.

A környékbeli településeken elvétve azért lehet találni munkát, a 2009-es gazdasági világválság végeztével jelentkező munkaerőhiány valamelyest itt is érezhető, tehát aki elszántabb, találhat munkát a környéken. Ez főként a szakmunkásokra érvényes, komoly a munkaerőhiány a szakmunkákban. Tiszafüreden kívül más város nincs a közelben, a megyeszékhely, Szolnok 74 km-re van, Budapest pedig 155 km. Akik érvelni próbáltak a környező munkahelyek terén, azok is a tiszaújvárosi Jabil üzemet (63 km), ill. a jászfényszarui Samsung gyárat mondták (100 km). Külső, környékbeli munkahelyek terén tehát még mindig inkább nehézkesnek mondható az elhelyezkedés, mindenesetre a települést tekintve megtartó ereje nincs a környékbeli lehetőségeknek, még mindig inkább magára van utalva a falu. *„megszűntek a lehetőségek, megélhetési lehetőségek megszűntek. A zöme közmunkás, és hát abból él. Vagy elmegy az élelmesebbje, és akkor már sorvad a falu. Sok az eladó, öreg ház, leromlott.* […] *És ezért nagyon sajnáljuk. Nincs gyerek, elhalt a falu. Hát valamikor 160 gyerek volt az iskolában! Most tizenvalahány.”*[970]

Közfoglalkoztatás

A 2011-ben induló közfoglalkoztatási program kezdetben Tiszaigaron nagy lendülettel indult. A fentebb említett okok miatt nem volt egyéb, komolyabb megélhetési lehetőség az ittenieknek, így az új lehetőségbe vetették bele magukat. A program tetőzésének időszakában száz fő körüli létszámmal működtek, nem csak igariakat foglalkoztatva, hanem a környékbeli településeken élőket is. Már igen korán, egy éven belül sok innovatív ötletet vittek a programba: a helyi iskolai, óvodai menzára megtermelték a zöldség-gyümölcsfélét, illetve kisállattartással

[969] Interjúrészlet Tiszaigar 2018., szül. 1953.
[970] Interjúrészlet, Tiszaigar 2018., szül. 1939.

is foglalkoztak ugyanerre a célra (galambok, nyulak, májlibák). Később a Start munkaprogram keretén belül 2013-tól nagyállattartást is kezdtek: mangalicákat hizlalnak, melyeket nagyvállalati felvásárlók vesznek át.

„Itt volt például a közfoglalkoztatás. Ezek elindultak egy 5 évvel ezelőtt, ez a START közmunkaprogram. Fúú, tényleg, én is azt hittem, hogy megváltom a világot! 100 fölötti létszámmal voltunk, a környékről is jöttek ide dolgozni, tényleg rengeteg jószággal foglalkoztunk, fóliasátrak voltak. […] És tényleg szépen fejlődött, alakult, rengeteg kitüntetést kaptunk, jöttek ide a Dunántúlról is tanulni, hogy na, hogy kell ezt a munkát beindítani, vagy melyik éppen a működőképes."[971]

Mára már leginkább a mangalica és rackajuh tartása és valamennyi szántóföldi termesztés maradt meg a mezőgazdasági tevékenységekből. Emellett „melléküzemek" is működnek a közfoglalkoztatás keretein belül: kerámiaműhely, szőnyegszövő műhely, gyertyaöntés. Itt is szélesebb volt a paletta, volt korábban szappankészítés, térkőgyártás, asztalosműhely is, de ezek a megfelelő munkaerő, szaktudás hiányában, a hozzáértők egyéb munkavállalása miatt már megszűntek. *„Most elment egy asztalosunk, a legjobb emberünk volt. Kocsira lehetett ültetni, bárhova, bármit rá lehetett bízni, most elment Budapestre dolgozni.* […] *Két kis családot hagyott, meg a feleségét, hétvégeken hazajár."*

Idővel a kormányzati intézkedések elkezdték csökkenteni a közmunkaprogramra szánt pénzösszegeket, egyre szigorúbb követelményeket hoztak, hogy kiket lehet felvenni a közfoglalkoztatásba. Például 25 év alattit, vagy más településről átjáró személyt nem lehet felvenni, a szakmával rendelkezőket folyamatosan hívják be a munkaügyi központon keresztül, és igyekeznek kiközvetíteni őket megfelelő munkahelyekre. *„És most így, hogy ki akarják venni a közmunkaprogramból a szakmunkásokat, így a közmunkaprogram meg fog halni. Mindig a javát viszik ki belőle."*[972]

A polgármester a közfoglalkoztatás lecsengéséről:

> *„Ezek mostanra mind elsorvadtak. Megszorították mostmár a közmunkát, nem adnak annyi pénzt, mint régen, tehát akkor lehetett tényleg fejleszteni, gépet venni, építeni, istállókat, ólakat, fóliasátrakat felhúzni. Ezek már teljesen le vannak építve. Jelenleg van egy 20 fős közfoglalkoztatotti létszámunk, ezeknek egy része még a megmaradt műhelydolgozók, illetve intézményben vannak ezek az emberek, tehát kb. 10 emberem*

[971] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.
[972] Interjúrészletek, Tiszaigar, 2018. Szül. 1961. Közmunka-vezető

van, akik foglalkoznak a jószágokkal, foglalkozik magával a településsel. Csúnyán mondva, nincs már szinte arra emberem, h lenyírja a füvet egy parkban."[973]

A polgármester amikor látta, hogy a közfoglalkoztatás felfelé ívelő fejlesztési szakasza lassan véget ér, 2015-ben a közfoglalkoztatásból kilépve, az innen szerzett tapasztalatokat intézményi szinten hasznosítva alapított egy szociális szövetkezetet API-GAR Szociális Szövetkezet néven. *„És akkor, hogy mentsem a menthetőt, csúnyán mondva, létrehoztuk ezt a szociális szövetkezetet, és akkor ezeket a java termékeket, java embereket oda áttettem."*[974] Ennek a keretén belül működik egy méhészet és mézüzem, amihez Tiszafüreden vásároltak egy ingatlant, gépesített méhészeti-méz készítési és üvegezési berendezéssel. A sírkőgyártás-betonöntés tevékenység is a szövetkezethez került, valamint 2018 márciusa óta egy szikvízüzem is, szintén gépesített berendezéssel. Összesen a szövetkezeten keresztül nyolc főt tudnak fix munkakörben foglalkoztatni, ebből a mézüzemben két fő, a sírkőgyártásban két fő, és a szikvízüzemben négy fő. A szikvízüzem átadásán dr. Hoffmann Imre, a Belügyminisztérium közfoglalkoztatási és vízügyi helyettes államtitkára köszöntőjében leszögezte: *„Az API-GAR Szociális Szövetkezet által teremtett munkalehetőség biztonságot jelent, hiszen a szövetkezet tevékenységei magukban hordozzák a település népességmegtartó képességének javítását, emellett morálisan is pozitív hatást fejt ki a településre."*[975] Ez a nyolc fős foglalkoztatás jelenleg ahhoz talán kevés, hogy megtartsa a település népességét, de a polgármester hosszútávú terveiben szerepel a piaci lehetőségek bővítése, ami által a szövetkezet dolgozói létszámát is bővítheti. *„Tehát én ezt látom egy kiugró pontnak, talán az önkormányzatok, ez az önkormányzat el tudja magát látni a későbbiekben. Amikor a normatívákat majd még jobban megnyirbálják, akkor talán ez lehet egy pont, amikor ez a kis cég tud majd segíteni az önkormányzatnak."*[976]

Összességében a korábbi száz fős közfoglalkoztatásból kb. 20 fő maradt mára. Ennek részben oka, hogy aki tudott, igyekezett elhelyezkedni fix munkakörökben, vagy aki képes volt rá, kilépett a faluból. *„Azért is csökkent le a létszám 100-ról 20-ra, részben azért, mert más településről átjárót már nem lehet alkalmazni, 25 év alattit már nem lehet alkalmazni, eddig ezeket lehetett. Illetve azért jelentős létszám ment el Pestre dolgozni, Füredre, vagy Németországba, külföldre. Tehát a hatását elérte, hogy ez is egy lépcső. Viszont egyik szemem*

[973] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.
[974] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.
[975] http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/szikvizgyarto-uzemet-avattak-tiszaigaron Utolsó megtekintés: 2023. ápr. 6.
[976] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.

sír, másik meg nevet, mert örülök, hogy ezek az emberek visszakerültek a valódi munka világába, viszont amiket meg elkezdtünk tevékenységeket, azok meg összeomlottak, amiket itt felsoroltam. Illetve mostmár az a tendencia látszódik, hogy a java munkások már szedtek magukra annyi önbizalmat meg annyi erőt, hogy mostmár valóban el tudjanak menni dolgozni, és tényleg javarészt azok maradtak meg, akik sehova nem kellenek. Tehát a 8 általános osztállyal rendelkezők, a lusták, a lopósak, tehát az alja. Akikre meg mit lehet rábízni? Van két traktorunk, egy nagy traktor, egy kis rakodógép, egyszerűen nem merem őket ráültetni."[977]

Ez az elköltözés, a lakosság fogyása tehát a másik oka a helyi közfoglalkoztatási programok lecsengésének is, mely hosszútávon egyébként sem volt fenntartható.

Egy helyi családi gazdálkodó véleménye:

> *„Ezek az emberek, akik benne vannak, nem úgy állnak a dolgokhoz, mintha az övé lenne. Tehát mondok egy példát, ha a méheknél észrevesz egy betegséget, lehet, hogy nem szól egyből. Nem akkor perget, amikor kéne. Van egy mangalicatelep. A mangalicatelepen is én azt látom,* […] *ha meglátja ott a jószágoknak a körülményeit. Ha nálam úgy lenne, én azt mondanám, hogy inkább nem adnék magunknak kenyeret.* […] *Meg olyan emberek dolgoznak ott is, hogy hát őszintén mondom, hogy otthon nincs neki egy jószágja se, azt se tudja, mi fán terem. Meg az állatgyógyászathoz is, nincs neki motivációja sem.* […] *De száz szónak is egy a vége, ha államilag nem nyomnák bele a milliókat, ezek életképtelen dolgok. Tehát itt Tiszaigaron is ez a közmunkaprogram, ez egy halott dolog."*

Ugyanő a faluból való elköltözésről, a fiatalok elvándorlásáról:

> *„Én azt szeretném, hogy a két kisebbik fiam legyen diplomás, keresse meg magának azt a helyet, ahol igazán boldogul, mert úgy érzem sajnos, hogy itt nem fognak. Meg nem is erőltetném őket egyáltalán. Mindig jó érzés ide hazajönni, de igazából a lehetőségek, arra meg csak azt mondom, hogy el kell nekik menni."*[978]

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a közmunka-programból kinövő szociális szövetkezet megalakítása a nyolc állandó dolgozóval komoly előrelépés, és nagyon pozitív fejlődési irány, amely egyelőre nem tudta megoldani a település munkavállalási problémáit. A céljuk, hogy növeljék a piaci keresletet a nagyobb mértékű termelésre, amivel elérhetőbb lesz a magasabb dolgozói létszám. Emellett a szövetkezetekre általában igaz, hogy bár államilag

[977] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.
[978] Interjúrészlet Tiszaigar 2018., szül. 1978.

nagyon szorgalmazzák ezek létrehozását, nehéz megoldani az önfenntartás problémáját, és a központi támogatások nélkül is megmaradni a piacon.[979]

„Én azt mondom, hogy ennek már semmi értelme ennek a közmunkának. Csak azt bánom, hogy ott vannak a jószágaink, ott vannak a gépeink, minden az enyészeté lesz. Mert ez lesz. Lassan nem adnak arra pénzt, hogy a traktort tankoljuk."[980]

Gerjen

Településen belüli megélhetés

Az önkormányzaton, valamint egy-két bolton és kocsmán kívül a település kis méretéhez és falusias jellegéhez képest viszonylag gazdag az önálló vállalkozók aránya: főként építési vállalkozók és mezőgazdasági társulások vannak a településen, de ezek kisebb arányban nyújtanak munkahelyet a lakosság számára, mint a városba járás. A helyi építési vállalkozások mind magánszemélyek által indított cégek, melyek fokozatosan növekedtek, és már mások számára is kínálnak munkalehetőséget. Az egyik vállalkozó elmondása szerint komoly munkaerőhiány van, sosem talál elég embert, emiatt a munka minősége is kárt szenved.

> *„Rengeteg munka lenne, ha most lenne húsz emberem, mind a húsz embernek tudnék munkát adni teljes mértékben.* […] *Csak azok az emberek vannak itthon, akik önállóan nem tudnak dolgozni. Nem önállóak, nincs önálló gondolatuk, ez a probléma jelenleg az építőiparban, akik itthon vannak. Országos szinten vannak ezek a problémák."*[981]

Ezek a helyi építési vállalkozók a település számára is visszaforgatnak a lehetőségeikből, a helyi feladatokat velük tudja megoldani az önkormányzat: útjavítások, épületfelújítások-korszerűsítések, nagyobb építési projektek stb. A 2021 augusztusában átadott új óvoda és bölcsőde épületét is az egyik helyi építési vállalat végezte.

A mezőgazdasági vállalkozások kezdetben a rendszerváltás előtti intézményekből alakultak ki (termelőszövetkezet és állami gazdaság is működött Gerjenben korábban), ezek a vállalkozások nagyrészt a korábbi földterületet, eszközöket és tudást vitték tovább. A 2010-es

[979] Molnár – Bazsalya – Bódis 2018: 78-80.
[980] Interjúrészlet a polgármesterrel, 2018.
[981] Interjúrészlet Gerjen, 2018. szül. 1975.

évek során azonban jelentős átalakulások zajlottak e vállalkozások körül: egyre több külsős (nem helyi) befektető jelent meg, és vásárolták fel ezeket a cégeket több lépcsőn keresztül, több cégen át mozgatva a vagyont és variálva a tulajdonosi szerkezetet (ahogyan az országos tendenciában is mutatkozott).

A rendszerváltás után a TSz a tagok földjét bérelve folytatta a művelést, az egyéb infrastrukturális eszközöket közös vagyonként kezelve. A kétezres évektől fokozatosan egyre több tag adta el a földjeit, végül 2012-ben felvásárolták a törzstőkét, és ma már két cég tulajdonában vannak a földek és az infrastrukturális eszközök: Gerjeni Agrár Zrt. néven, valamint a Paksi Dunamenti Zrt. tulajdonában, svájci, budapesti, paksi, székesfehérvári tulajdonosokkal.

A korábbi tagok, akiknek még megvan a földje, azokat továbbra is bérli a Zrt., állami földek bérletére is próbáltak pályázni (amikor még voltak bérelhető állami földek), de a bérlésre nem nyertek lehetőséget. 2018-ban 12 főt, 2021-ben 14 főt foglalkoztat, helyieket, a létszám fokozatosan alakult így a termelőszövetkezetből való átalakulással, természetes fogyással, nem kellett elbocsátani senkit. A cég falun belüli központi szerepe még mindig megvan, az önkormányzatot is sokszor segíti, ha valamire szükség van.

> *„Egy biztos, hogy az megmaradt, hogy a falunak a támasza az Agrár* [ti. Gerjeni Agrár Zrt.]. *Mindig az van, hát az önkormányzatnak ha kell valami, pótkocsi, traktor, markoló, hegesztő, akkor megszokták, hogy idejönnek hozzánk."*[982]

A rendszerváltáskor, ahogy az országosan is gyakori volt, az üzemek középvezetői alakították meg a későbbi Kft-ket, a tagoktól összevásárolt kis földekből és az infrastruktúrából.[983] Így történt ez az állami gazdaság tulajdonával is: korábbi középvezetők alakították meg az első Kft-t tízen, amely később szétvált két kisebbre: a Gerjeni Tehenész Kft-re és az Anti-Sorghum Kft-re.

A Tehenész Kft.-nek kezdetben az állattartás volt a fő profilja, később kiegészült szántóföldi műveléssel is. Ez a vállalkozás ma is működik, helyiek tulajdonában van, 2021-es adatok szerint 3 főt foglalkoztat, 5 fős tulajdonosi tagsággal.[984]

Az Anti-Sorghum Kft. szántóföldi műveléssel foglalkozott, állami bérelt földeken végezve a tevékenységet. A Kft. 2018-ban szűnt meg, a 2015-2016-ban zajló állami

[982] Interjúrészlet Gerjen, 2018. szül. 1950.
[983] Andor – Kuczi – Swain1996: 129.
[984] https://www.ceginformacio.hu/cr9310598821 utolsó megtekintés: 2023. márc. 20.

földprivatizáció során árverésre kínált állami földekből nem jutottak vásárlási lehetőséghez. A korábban a Kft által művelt, az államtól bérelt földek új tulajdonoshoz kerültek, és ahogy lejártak a bérleti szerződéseik a földekre, úgy már nem tudtak új szerződéseket kötni az új tulajdonosokkal, így nekik nem maradt lehetőségük a működésre.

Ángyán József a 2015-2016-os tolna megyei állami földárverések kiértékelésében Gerjent az „abszolút vesztesek" közé sorolja: Gerjen is azon falvak közé tartozik, ahol egyetlen helyi gazdálkodó, mezőgazdasági vállalkozó sem tudott földet vásárolni – az így járt falvak közül pedig itt keltek el a legnagyobb mennyiségben a földek. 585 hektárnyi földterület kelt el az árveréseken, ez a mennyiség 8 vásárló között oszlott meg, átlagosan 1.55 – 3.21 Millió Ft/ha közötti áron.[985]

A már eleve nagyon magas kikiáltási árak is ellehetetlenítették a kisebb helyi gazdálkodók „ringbe szállását" a földekért, azok tudtak vásárolni, akik komoly pénzügyi tőkével rendelkeztek a vásárláshoz. Az Anthi-Sorghum működésének végéről:

> *„Tavalyelőtt volt az állami földek eladása. Itt volt ugye sok állami föld, ötszázvalahány hektár volt. Előzőleg úgy volt, hogy elővásárlási jogunk lett volna, de ezt a kormány eltörölte egy vonással.* […] *Így elment a föld, és maradt a saját tulajdonunk, szinte harminc hektár híján mind elment, más tulajdonos kezébe került, és akkor olyan kevés területünk maradt, hogy nem volt érdemes folytatni."*[986]

Egy önálló mezőgazdasági vállalkozó, aki korábban az egyik Kft-nek volt a résztulajdonosa, így foglalta össze az állami földek kiárusítását:

> „[az új tulajdonosok] *kb. 500-700 hektárt művelnek, mert a Tehenészben is volt állami föld, ezt a 700 egynéhány hektárt ez a tolnaiak és környéke, kevés gerjenivel, ezek művelik. 500 az Anti-é, és 200 a Tehenész Kft-é volt korábban* [ti. bérleményben, művelésre]. *Volt olyan feltétel, hogy állatot kell tartani ahhoz, hogy én induljak a pályázaton. Tehát hogy földet nyerjek. Namost, én igazából ismerem azokat, akiké ez a föld lett, hát nagyon kevésnek van állata. Tehát azért mondom, hogy nem, egy kicsit nem tiszta dolog az egész. Én is gondoltam arra, hogy elindulok, és valamennyi földet veszek, de elmentem a pályázatírómhoz, azt mondta, hogy ne induljak, mert nincs esélyem. Érezni lehetett. Ez történt."*[987]

[985] Ángyán 2020: 20. és 99-100.
[986] Interjúrészlet Gerjen, 2018. szül. 1951. Korábbi tulajdonos az Anti-Sorghum-ban.
[987] Interjúrészlet Gerjen, 2018. szül. 1951.

Városok közelsége, ingázás

A környező városok munkaerő-felszívó hatását tekintve főként Szekszárd és Paks számottevő. Szekszárd, mint megyeszékhely, és Paks, mint járási központ, sokszínű kínálatot nyújtanak a munkaerőpiacon: az általános nagyvárosi lehetőségeken kívül (szolgáltatások, közlekedés, vendéglátás, nagyáruházak, közalkalmazotti szféra stb.) több üzem (alkatrészgyártó üzemek, csomagolóüzem), ipari létesítmény is található, tömegek számára kínálva munkalehetőséget. A tömegközlekedést tekintve Szekszárdra sűrűbben vannak a járatok, 50 perces menetidővel, Paksra pedig kb. 40 perc alatt lehet eljutni. Mellette még Tolna, kisvárosi jellegével és adottságaival, valamint néhány üzemével szintén képes valamennyi munkaerőt felszívni. Gerjen esetében a Paksi Atomerőmű is lényeges tényező.

Jelenleg a falunak kb. 8–10%-a talált munkát az erőműnek valamely részlegén. A jövőben azonban a bővítés, a II-es telep várható megépítése Gerjen életében is komoly változásokat fog hozni. A bővítés kapcsán 2021-ben építeni kezdték a Paks-Kalocsa hidat, mellyel párhuzamosan kiépítenek egy Gerjent Pakssal közvetlenül összekötő utat is. Ezáltal Gerjen kiemelt helyre kerül Paks vonzáskörzetében, megszűnik zsákfalu jellege, hiszen eddig csak egy útról volt megközelíthető a település, a másik oldalról a Duna határolja. Az új úttal Paks kb. 10 km-es közvetlen megközelítése válik lehetővé, a Duna-híd pedig Gerjentől 4 km-re épül, és közvetlenül elérhető lesz Kalocsa és a teljes alföldi rész.

Ez a nyitás nem csak a gerjeniek életét könnyíti meg a környékbeli munkavállalás kapcsán, hanem az erőmű építése végett a rengeteg új szakember és munkás letelepedése is hatással lehet Gerjen életére. A falu akár a kétszeresére is felduzzadhat, amire a település vezetése is fel van készülve, hiszen 2021-ben megkezdődött a Gerjeni Lakópark építése. Itt 53 telken közel 100 családi ház fog megépülni, amelyhez jelentős állami támogatást is nyertek.

Gerjen jövőkoncepciójának tehát ez a bővítés a központi eleme, mely köré a települési stratégia is épül. Oroszországi testvérvárosi kapcsolatokat építenek, igyekeznek jelen lenni az atomerőművel kapcsolatos rendezvényeken, konferenciákon, aktív szerepet vállalnak a bővítés előkészületeiben. Az utóbbi néhány évben pályázati támogatással korszerűsítették az általános iskolát, felújították a művelődési házat, az egészségügyi intézményeket, korszerűsítették a polgármesteri hivatalt, 2021 szeptemberére átadták az új óvoda és bölcsőde épületét. Számtalan kiegészítő fejlesztés is lendíti a falu összképét: bővítik a térfigyelő kamerarendszert, új játszóteret és sportparkot adtak át, valamint a térségi projekt részeként Gerjen is bekapcsolódik

a kerékpáros és vízi turizmus fejlesztésébe (kerékpárutak, infrastruktúra fejlesztése). A polgármester elmondása szerint Gerjen számára a legjobbkor jött a bővítés:

> *„Úgyis minden szinten a szolgáltatások legalján voltunk: az iskolát is éppen, hogy fenn tudtuk tartani, az óvoda is eléggé küszködik, a boltnak a választéka, kínálata borzasztóan gyenge, tehát minden megy lefelé. És ez a gond, hogy mi a 24. óra végén voltunk igazából ezzel. Tehát az erőmű-bővítés nekünk a lehető legjobbkor jött, mert még egy százzal csökken a lakosságszám, és utána egy ugrásszerű csökkenés jött volna, mert akkor már nem tudtuk volna tartani ezt. Ezt én ilyen települési minimumnak nevezem. Tehát ha elmegy a fölső két osztály, akkor utána már a másik kettő is elmegy, tehát a fölső négy, akkor utána ugrásszerű a kivándorlás a településről, én azt gondolom."*[988]

Látható tehát, milyen komoly fejlődés indult meg Gerjenben. Elképesztő infrastrukturális fejlesztések zajlottak le és vannak még folyamatban. Egészen biztos, hogy komoly változások várhatóak a helyi társadalomban is, a várt betelepülések és kinyíló lehetőségek terén.

Ilyen faluból kisvárosias településsé való átalakulást sokat láthattunk a szocialista korszakban, a telepített ipari központok környezetében (például a fentebb bemutatott Dudar is ilyen település volt).[989] Természetesen az éremnek mindig két oldala van, a bővítésnek, és Gerjen fejlődésének hátrányai is lehetnek, ami egy település növekedésével, városiasodásával együtt járhat: elveszhet a zárt közösségi jellege, békés hétköznapjai, az alacsony bűnözési ráta növekedhet stb. Mindezeket majd akkor tudjuk vizsgálni, ha megtörtént a változás.

> *„Ez egy nagyon fontos feladat, hogy ezt hogyan fogjuk megoldani, hogyan tudjuk véghezvinni, és ez egy szociológiai kérdés, hogy hogyan tudjuk az új beköltözőket integrálni a település életébe."*[990]

A lakosság a fejlődést az építkezéseket, megújuló infrastruktúrát látva, és az esetleges hátrányok ellenére is bizakodó a jövővel kapcsolatban. *„Jó, egyrészt ez így veszít is az imázsból, mert azért, én például szeretem, szeretem ezt a nyugalmat, szeretem a csöndet. Jó, hát ilyen van, hogy itt nyári estéken a fűnyíró szól, meg reggeleken is, jó hát ezt meg lehet szokni. De nincs az a nagy bűz, az a füst, az a nagy alapzaj. Hát itt este kiülsz, és olyan jó kis csönd van,*

[988] Interjúrészlet Gerjen, 2018. polgármester
[989] ld. még erről Legeza 2009., 2013., Horváth 2003.
[990] Interjúrészlet Gerjen, 2018. polgármester

hogy az nagyon jó. Hát most ez lehet, h változik, hogyha, bár az se biztos. Főleg, ha meglenne ugye a híd. […] *Én azt hiszem, hogy jól alakul a falunak a sorsa, én azt hiszem."*[991]

Közfoglalkoztatás

A gerjeni közfoglalkoztatás sikeresnek mondható abból a szempontból, hogy nagyrészt elfogytak a közfoglalkoztatottak. 2015-2016-ban még 30-40 fő volt közfoglalkoztatott, majd a létszám csökkenni kezdett, és 2020-ban már csak 9 főt alkalmaztak a településen.[992]

> *„Elkezdtük őket visszaterelni a munka világába, és egyszer csak azt vettem észre, hogy elkezd mindenki elhelyezkedni. Mert rájöttek arra, hogy itt nálunk 50.000 forintért itt kell ülni nyolc órát, akkor még ha el is jár ingázni, mondjuk elmegy két órája a ki-be járással, de megkeresi a 2,5-szeresét, akkor biztos nem fog itt ülni."*[993]

> *„Ő is 8 órában dolgozott* [ti. a testvére], *a párja néha-néha dolgozott, igazából jóval idősebb nála, és azt mondta, hogy egyvalakinek azért kell, hogy rendesen keressen, mert ez az 54.000, amit kaptak ők, ez nagyon kevés volt, ez rettentően kevés. Most ő kap 130.000-et, 8 órában. Meg azon kívül kapja a béren kívüli juttatást a ***-nél* [elrejtés tőlem – BLB.]. *Azért nem mindegy."*[994]

Leginkább azok maradtak meg a gerjeni közfoglalkoztatásban, akik nem akarnak eljárni más városba dolgozni, fontos nekik, hogy helyben maradjanak, vagy kényelmi szempontból is, amit esetleg ki tudnak egészíteni maszekolással stb.

> *„Meg hát meg tudtam én igazából mindent beszélni itt a hivatalban is. Persze, ha nekem olyan volt hirtelen, hogy. Tudod, ha elmentem volna, igazából hogyha beteg, vagy lázas* [a gyerek], *vagy valami, akkor rohanni kellett volna haza, de hogy a francba jöttem volna hirtelen haza? Lehet, hogy el se engedtek volna! Itt meg azért, akármi volt, valami, mindjárt tudják, hogy itt vagyok, elengedtek."*[995]

Korábban a gerjeni önkormányzat is próbálkozott mezőgazdasági termeléssel, de nem volt igazán eredményes. Az önkormányzat földterületei nagyon szétaprózódva vannak, komolyabb

[991] Interjúrészlet Gerjen, 2018. Szül. 1984.
[992] A Belügyminisztérium hivatalos statisztikája Gerjenről: http://kozfoglalkoztatas.bm.hu/ Tolna megye/Paksi járás/Gerjen. Utolsó megtekintés: 2023. márc. 14.
[993] Interjúrészlet Gerjen, 2018. polgármester
[994] Interjúrészlet, Gerjen, 2018. Szül. 1988. Közfoglalkoztatott
[995] Interjúrészlet, Gerjen, 2018. Szül. 1988. Közfoglalkoztatott

termelést nem tudtak hatékonyan végezni. Így megmaradtak a kisebb léptéknél, és egy kevéssel hozzájárulnak a települési menza alapanyag-szükségleteihez. A fogyó létszám miatt mostmár kizárólag a településkarbantartási feladatokat tudják ellátni.

Milota

Településen belüli megélhetés

Milota helyi megélhetése igencsak szűkös, jóformán csak az alapvető intézmények működnek a településen (polgármesteri hivatal, iskola, óvoda, menza, 2 kocsma), valamint egy ásványvíz-üzem, mely csupán 3 főt tud foglalkoztatni.

Éppen a szűkös munkavállalási lehetőségek miatt a háztartások jelentős részének még van kiegészítő mezőgazdasági tevékenysége. *„Azok élnek egy kicsit jobban, akiknek tényleg van munkahelyük, és még amellett mezőgazdasággal foglalkoznak. Mert azért azt mondom, hogy szinte nem nagyon van olyan család, akinek egy kis plusz jövedelme ne lenne a mezőgazdaságból. Ha olyanok az árak, meg olyan az időjárás. Mert azért igyekszik mindenki kiegészíteni, itt nincsenek olyan nagy fizetések."*[996] Kb. 8-10 család van, akik komolyabb mezőgazdasági tevékenységet végeznek, családi gazdaságként, önálló jövedelemként, vagy főállás melletti kiegészítésként, de nagy földterületen. Ezek a gazdák főként a szántóföldi művelésből tudják fenntartani a gazdaságukat, valamint a földrajzi terület adottságaiból adódóan van még gyümölcstermesztés, ill. a környéken gyakori az uborka-termesztés is. Ez utóbbiak nagyon kézimunkaigényes tevékenységek, ami amiatt nehezebb, hogy a nagyobb munkák, szedés idején nehezen találni a napszámra elszegődő munkaerőt. Ez egy komplex helyzet Milotán, ami egy kis magyarázatot igényel.

Milota azok közé a települések közé tartozik, ami mindig is egy periférián lévő földrajzi környezetben próbált meg talpon maradni. A szocialista korszak iparosítási hullámai és kötelező munkahelyteremtési akciói valamelyest stabil hátteret nyújtottak Milotának is, de mindez a rendszerváltás után újra semmivé lett. A település megélhetése tehát már közel 30 éve pengeélen táncol. A lakosság már kiábrándult, lemondott arról, hogy valaha is jobb lesz a helyzet. Aki megtehette, az elköltözött és máshol keresett megélhetést, aki pedig nem tud (az anyagi lehetőségei nem adottak, hogy kilépjen a helyzetből), vagy családi, érzelmi okokból nem

[996] Interjúrészlet a polgármesterrel, Milota, 2019.

akar elköltözni, azoknak a közmunkaprogram marad. Ebben viszont – a program helyi működési formája miatt – nem kell különösebben dolgozni, időszakosan néhány hónapig kapnak 'fizetést', amiért jóformán energiát nem kell belefektetniük. Emiatt alakulhatott ki az a helyzet, hogy napszámra már nehezen találni munkaerőt: az embereket a körülmények leszoktatták a munkáról, kialakították a saját lavírozási technikáikat a megélhetésben és a közmunkában, és a mentálisan leépült közeg sem motiválja őket. Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy az idénymunkákra sem szegődik el az emberek többsége. A magyar kormány 2019-es jelentése szerint is Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legnagyobb az igény (átlagosan 4510 fő/hónap) az egyszerűsített foglalkoztatás (EFO) keretében idénymunkásokat foglalkoztatni (főként mezőgazdasági munkára) májustól októberig.[997] Viszont egy újabb központi intézkedés alapján már bevezették, hogy a közmunka mellett lehet idénymunkát vállalni, és megkapja a közmunkás bért is, a napszámbér mellett. Ez értelemszerűen rossz szájízt is kelthet, például egy milotai gazdálkodó így fogalmazott erről: „*Megkapja a fizetést onnet is, megkapja innen is, hogy legyen kedve dolgozni. Tetszik érteni? Hogy legyen kedve dolgozni."* [998] Egy uborkázó gazdálkodó is így nyilatkozik erről a napszámos-helyzetről: *„Én a 3000 méter uborkát azért hagytam abba, mert már nem volt egyszerűen, idegileg kikészültem, hogy most ez nem jött, most nem jön, nem volt, aki szedje. Itt a kézimunkaigényes dolgokat el kell felejteni. Csak, amit géppel meg tud csinálni. Annyira le vannak szokva az emberek a munkáról. Tisztelet a kivételnek, mert vannak kivételek."*[999]

Visszatérve a helyi gazdálkodókhoz. Szinte mindegyikük arra panaszkodott, hogy ami a helyi adottságokhoz a leginkább megfelelő lenne, a gyümölcsöt (alma, meggy, dió) már nem éri meg termeszteni, mert rettenetesen kiszámíthatatlan a felvásárlói piaca, az árak változása. Az egyik gazdálkodó az étkezési almát 60-80 Ft-ért adta el egy környékbeli felvásárlónak (aki a Spar üzletláncnak adta tovább). A léalma kilóját pedig 2018-ban 14 Ft-ért tudta eladni. Ennyiért nem térül meg a belefektetett munkaidő, a termesztés költségei (növényvédő szerek, stb.). Ugyanez a helyzet a többi gyümölccsel is. *„Mert tavaly is, akinek fölösleges meggy volt otthon, még a befőzésen felüli meggy, azok eladják. De tavaly is a meggynek a felvásárlási ára 50 Ft körül volt, a végén meg már talán 30. Szóval azért annyira jelentéktelen összeg, hogy azért nem is érdemes vele bajolni. De sokan azért a kicsit is, ennyiért is odaadták."*[1000]

[997] Jelentés a 2019-ben egyszerűsített foglalkoztatás keretében tervezett foglalkoztatottak számáról. 2019. 8. https://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/4/08/52000/EFO%20jelent%C3%A9s_port%C3%A1lra_20190108.pdf utolsó megtekintés: 2023. márc. 19.
[998] Interjúrészelt Milota, 2019. Szül. 1946.
[999] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1962.
[1000] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1963.

„De nem tudjuk tavasszal, meg a nyár egész időszakában, hogy mennyi lesz a meggy ára! Most permetezzem, növényvédőzzem, műtrágyázzam, vagy mit csináljak vele? Mert ha 40 forint lesz, akkor nem szabad. De ha 250 forint lesz, akkor meg megérné, vagy 150 forint elég! De az mindig annyi lenne, 10-20 forint eltéréssel évenként! És akkor tudom, hogy oda kell figyelnem, mert 150 forintért már lehet meggyet termelni."[1001]

„Mert ugye ki vagyunk téve annak, hogy megtermeljük azt a gyönyörű szép almát, és nem tudjuk, hogy mire eladásra kerül, mennyiért fogjuk eladni, és hogyan. Mert legyen napszámosunk, legyen bejelentett munkaerő, legyen a fiam a kocsival, rázógéppel le is rázza, fel is szedjük, fel is a pótkocsira, és szállítsuk is be, na de nem tudjuk, hogy mikor vihetjük be."[1002]

„Itt senki nem tud semmit soha, csak már amikor kész tények elé állítják. Ez az évek óta húzódó probléma az almánál is. Az önköltséget se kapja meg érte. Magyarul majdnem csak úgy néz ki, hogy fizetünk, hogy dolgozhassunk. Még akkor a rizikó is ott van, hogy nem-e veri el a jég, vagy nem-e fagy le. Úgyhogy ez egy ilyen kiszolgáltatott helyzet."[1003]

Mindezek mellett a nagyobb gazdák, akiknek kellő mennyiségű földterület már a birtokában van, nem hagynak fel a gazdálkodással, csak a termeléssel igyekeznek mindig a felvásárlói igényeknek megfelelni. Emiatt az eddig is túlsúlyban lévő szántóföldi növények tovább terjeszkednek, és a nagyobb gazdák az egyéb termelésekkel (jószág, gyümölcs) egyre inkább felhagynak.

Ugyanakkor nehezíti a termelést a milotai föld-helyzet: a rendszerváltás utáni kárpótláskor a földek eltérő minősége miatt mindenkinek osztottak a jobb és a gyengébb minőségű földekből is, emiatt nagyon elaprózódott birtokok alakultak ki. *„Tehát van, akinek 1000 öl, van, akinek 500, van, akinek 1 hektár, van, akinek 0.3 hektár, mert így el lett aprózva. Ma már nem lehet ezen gazdálkodni. Mert most hogy fordul meg egy kombájnnal, egy nagy traktorral hogy megy. Aki ezt csinálja, az veszteséggel csinálja."*[1004]

Ugyanakkor a szántóföldi növényekre magas uniós támogatás jár, így, legalább a bevétel egy része kiszámítható marad ebben a szegmensben, még ha a felvásárlási ára szintén kiszámíthatatlan marad. *„Megtermeltük a búzát, megtermeltük a kukoricát, a búzát már*

[1001] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[1002] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1946.
[1003] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1962.
[1004] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.

beborítottuk a felét a placcra a kereskedőnek, még nem tudtuk, hogy mennyiért veszi meg. De már ott volt nála."[1005]

Az egyik régi gazdálkodó család, akik főállásban végzik a családi gazdálkodást, korábban, a szocialista időszakban is önálló gazdák voltak, nem léptek be a termelőszövetkezetbe. A kárpótláskor visszakapott földeken és az utána apránként vásárolt területeken alakította ki a mai gazdaságát. Ebben van szántóföldi növénytermesztés is, valamint gyümölcsös, akácos. Jószágot csak saját fogyasztásra tartanak (sertés, baromfi). Korábban, a szocialista időszakban és a rendszerváltás utáni évtizedben még 8-12 tehenük volt, fejőgépeket vettek hozzá, az ebből befolyó tejpénz egy stabil bevétel volt. *„Akkor is, a TSz-ben, és most az önkormányzatban is a közfoglalkoztatottaknak nagyon kevés a fizetés, kellene mellé a tejpénz. Ez csak a túlélésre elég, ahhoz, hogy családot alapítson, előrébb jusson, arra kevés."* [1006] A piaci ármozgások tették tönkre a tejtermelést is, folyamatosan csökkent az átvételi ára, majd végül egy botrányos ügy[1007] után megszűnt a helyi felvásárlás. Egy kis ideig még próbálták máshol leadni, de végül annyiban maradt a dolog, és mindenki eladta a teheneit. Azóta csak növénytermesztéssel foglalkoznak. Ennek a gazdának a fia is ott él velük a portán, közösen gazdálkodnak.

Egy másik 'nagygazda' szintén családi gazdaságként működik, a gyerekeivel közösen dolgoznak. Mindannyiuknak van mellette egy főállása, de a szívükön viselik a gazdaságot, igyekeznek fejleszteni, növelni a lehetőségeket. 80 hektár saját földjük van, bérleményekkel együtt összesen 140 hektáron gazdálkodnak. *„[Édesapám] 50-60 hektár között szerzett a kárpótlás során, ezt mi azóta már felfejlesztettük, vásárlásokkal, földbérletekkel most összesen 140 hektár van. Tehát amikor azt kérdezte, hogy milyen perspektívát látnak az én gyerekeim a maradásban, hát ez. Az, hogy gazdálkodunk."*[1008]

Egy mezőgazdasági őstermelő, főállású gazdálkodó főként az uborkatermesztéssel foglalkozik. Az uborkának nagy előnye, hogy néhány éve minimalizálták a felvásárlási árat, tehát nem olyan kiszámíthatatlan a termeléséből a megélhetés, mint a gyümölcsöknél. Viszont kertészeti művelése révén másfajta munkafolyamatokat és gépeket igényel. A kárpótláskor visszakapott családi földeken kezdte meg a gazdálkodást, pályázati támogatásokból gépesíteni is tudott akkor, a szántóföldi növénytermesztés (búza, kukorica, napraforgó) mellett volt

[1005] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1946.
[1006] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1946.
[1007] Az 1990-es évek végén az átvevő Ceglédi Tej Kv. 3 hónapig nem fizette ki a napi szinten leadott tejet a faluban. Később sem kapták meg azt a pénzt a tejtermelők. Ennek a gazdának, akinek kb. 10 tehene volt ekkoriban, 5-600.000 forintja veszett oda.
[1008] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1963.

visszakapott almása, telepített 2 hektár szilvást, és bérelt földekkel együtt összesen 30 hektáron gazdálkodott. Később visszavették a bérleményeket (a tulajdonosok többnyire eladták a földjeiket), és ma már csak a saját 15 hektáron termel. Ebben van szántó, gyümölcs és a zöldség (főként uborka). Egy termelői-értékesítő szövetkezetnek is dolgozik, megbízottként ő vásárolja fel a környéken az uborkát. Kisebb területű földjei miatt nála még jelentős a gyümölcstermesztés is, de ennek is egy része osztatlan közös tulajdonban van még a TSz felszámolása óta. A szövetkezet nagy gyümölcsösét elosztották a tagok és jogosultak között, mindenki tudja, hogy melyik az ő fája, neki is az egyik sor közepén van 28 almafája. *„Itt ez egy nagy probléma, hogy a gyümölcsös egy nagy gyümölcsös, de el is van már hanyagolva, mióta ilyen rossz az alma ára, sokan nem is foglalkoznak vele, megy tönkre."*[1009] Mert ugye, ha az egyik gazda már felhagyott a gyümölcstermesztéssel, nem ápolja a fáit, a növénybetegségek, fertőzések hamar átterjednek a többi gazda tulajdonára is – nehéz így a közös tulajdonban lévő gyümölcsöst gondozni.

Összességében Milota mai mezőgazdasági helyzetét nagyban meghatározza a kevés földterület. Aprófalvas térségben helyezkedik el, sűrűn vannak egymás mellett a települések, mindegyikhez kicsi földterület tartozik. Korábban sem voltak nagybirtokok a környéken, a rendszerváltás után, ill. a 2010-es években sem voltak jellemzőek itt a nagy földvásárlások, külső befektetők, nagyobb cégek megjelenése. Így a falu lakossága a kárpótláskor ezen a kevésen osztozott, a terület változó termő minősége miatt még inkább elaprózódott birtokszerkezet jött létre. Mindezek ellenére az rajzolódik ki, hogy a lakosságnak egy jelentős része mégis inkább ragaszkodik a földhöz, még ha kicsi is, de kevesen adják el. *„Itt nem nagyon van* [eladó föld]. *Hát itt ugye nincs munkahely, mindenki ragaszkodik a földjéhez, kézzel-lábbal. Tehát nagyon-nagyon ritka, amikor az ember tud vásárolni egy-két hektár földet. Nagyon nehéz. És nagy a konkurencia, mert hát sokaknak kellene."*[1010] Aki nem is közvetlenül a föld megművelésével foglalkozik, sokszor a bérbe adásával is a saját egyéb mezőgazdasági tevékenységeit látja el. *„Még most is, bár már történtek adás-vételek és öröklések, de kb. 600-700 ember tulajdonában van még mindig. És ezt nem is lehet összehozni. Művelik is, meg végülis a családok fogják össze, bérbe adják egymásnak, hogy én nem használom, te használd, adsz egy kis terményt, azt' kész. Mert nincs eszközöm, meg nincs hozzá pénzem se. Én tartanék sertéseket meg csirkét, azt' akkor év végén ad neki terményt vagy valamit, hogy kompenzálja a bérletet magyarul."*[1011] A település lakosainak zöme csupán kiegészítésként tud anyagi

[1009] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1962.
[1010] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1963.
[1011] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.

bevételhez jutni ebből az ágazatból. A fő probléma ezen a területen a bizonytalanság és kiszolgáltatottság a nagykereskedelmi folyamatoknak: jóformán minden termény szintjén évről évre kiszámíthatatlan a szezon végi bevétel, a belefektetett munka megtérülésének, vagy a ráfizetésnek a mértéke. Ez pedig egyformán érinti a kis gazdákat, akik mellékjövedelemként végeznek mezőgazdasági munkákat, és a nagyobb, önálló gazdákat egyaránt.

> *„Ez egy csúnya szó volt, de most tulajdonképp azoknak a régi kulákoknak a gyerekei gazdálkodnak tovább, azoknak az 5-6 családoknak a gyerekei, akik annak idején ezekből a családokból származtak. Ezt Milotán látjuk, én nem tudom, hogy máshol hogy van, de Milotán ugyanazok gazdálkodnak. Akik akkor ugye, nyilván az is közrejátszott, hogy ezek a családok kaptak vissza nagyobb földterületet. És azoknak lett nagyobb földterületük egyből, amin elkezdhettek valamilyen gazdálkodást. Mert akinek jutott az a 12 aranykorona, az tényleg nem tudott mit kezdeni, legfeljebb vásárolt hozzá még valamit, vagy eladta."*[1012]

Városok közelsége, Ingázás

Milota az ország egyik legkeletibb csücskében, az Észak-alföldi régióban helyezkedik el. Földrajzi fekvéséből és a központi erőforrásoktól való távolságából adódóan egy erősen leszakadó térség része, egy kistelepülési környezetben, és számottevő nagyvárosoktól távol.

A fentebb említett 60 km-es körzetébe csupán két kisebb város esik: Fehérgyarmat (30 km) és Mátészalka (50 km). Ezek a városok bár a mindennapi ügyintézések és az infrastrukturális ellátottság tekintetében központnak tekinthetők a környékbeli falvak számára, azonban komoly munkaerő-felszívó hatásuk nincsen. Bár a 60 km-en kicsit túl van, de még ipari parkjával néhány főnek munkát biztosít Nyírbátor is (67 km). Így aztán mivel a közelben nincs komoly nagyváros, többen is távolabb, külföldön, Pest megyében, Budapesten (340 km) vagy a Nyugat-Dunántúlon, például Győrben (470 km) kénytelenek munkát vállalni – így csak néhány hetente, havonta tudnak hazautazni a családjukhoz. Ezt a helyzetet nem tudja mindenki vállalni, így sokak számára marad a helyi megélhetés – ami Milota esetében jóformán kimerül a közmunkaprogramban. A település lakói is lesújtóan nyilatkoznak erről a helyzetről.

[1012] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952. felesége

„Nyírbátor, Mátészalka, és utána itt a nagy semmi. Még Mátészalkáig [van valami], *de utána a nagy semmi.”*[1013]

„Egyre kevesebb a fiatal, az értelmiségiek nem jönnek vissza. Korábban még visszajöttek, mert a tsz-ben is, mezgazdaságban is vezető emberek lettek, vagy tanárok. Ma minden fiatal elmegy, aki értelmiségi pályát választott.”[1014]

A két környékbeli nagyváros, Mátészalka és Nyírbátor kínál munkalehetőségeket. Mátészalkán van almafeldolgozó üzem, járműalkatrész-gyártás, kisebb elektronikai eszközök gyártása, illetve a holland alapítású Friesland Campina Zrt. a Pöttyös és Milli termékeket is itt gyártatja. Nyírbátorban repülőgépalkatrész-gyártás, orvosi segédeszközök gyártása, háztartási-vegyipari termékek gyártása is zajlik. Mindezek ellenére, aki tömegközlekedéssel próbál eljutni Mátészalkára, másfél-két órás menetidőre és 1 átszállásra számíthat, csak oda. Nyírbátorba pedig többnyire két átszállással és 2.5 órás menetidővel kell számolnia a dolgozónak. Természetesen mindkét irányba ritkák a járatok, egy 6 órakor kezdődő műszakra oda sem lehet érni, mert nincs olyan járat, egy 8 órakor kezdődő munkaidőre pedig Mátészalkára 6 órára, Nyírbátorba 6.30-ra tud beérni a dolgozó a városba, a későbbi járattal már elkésik. Látható tehát, hogy a tömegközlekedés jóformán nem megoldható a munkába járáshoz. Az egyik Nyírbátori üzem a szomszédos faluból, Tiszabecsről (3 km) indít saját buszjáratot, ez lehetne egy megoldás a közlekedési gondok feloldására.

A saját autóval járás pedig nem jellemző, hiszen egy olyan helyi társadalomról van szó, amely a rendszerváltás után a megélhetési nihilben élt két évtizedet, majd lassan egy évtizede a közmunka nyújtotta ál-megélhetésben vergődik.

A közlekedési körülményeket tekintve jóformán egyedül Fehérgyarmatra megoldható a munkába járás, a kb. 1 órás menetidővel és a járatok lehetőségeivel egy 6 órakor ill. 8 órakor kezdődő műszakra oda lehet érni. Itt azonban nagyon kevés a munkalehetőség, kisebb üzemek vannak (pl. konzervgyár, mezőgazdasági kisgépgyártó üzem), pár száz fős munkaerő-szükséglettel. 2018-ban elindult a tervezése a fehérgyarmati ipari park létesítésének, azonban 2021-ben még mindig nem kezdtek hozzá az építési munkálatokhoz, így a nagy áttörés még várat magára a munkahelyek lehetőségei terén.

A lakossági ellátás, infrastruktúra területén is fokozatos leépülés tapasztalható. A kisebb falusi iskolákat az évek során bezárják vagy összevonják, a lakosok közül, aki megteheti, a

[1013] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.
[1014] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1952.

gyermekeit szeretné már kiemelni a környezetből, és a városi iskolákba járatják, így akik a települési iskolákban maradnak, azokkal egyre romló színvonal alakul ki a közösségben. Pedagógusokat is egyre nehezebb találni ezekbe az intézményekbe (az országos pedagógiai szakember-hiány mellett is). Az egészségügyi ellátás is hanyatló tendenciát mutat, a fehérgyarmati központi ellátásokból egyre több mindent helyeznek át a még távolabb lévő Mátészalkára.

> *„Ugyanígy leépítik az egészségügyet is a környéken. Mert a fehérgyarmati kórház egy menő, jó kórház volt, gyönyörűen felújították. Mikor látjuk a lepukkant épületeket mindenfelé, tudjuk azt, hogy a fehérgyarmati kórház egy olyan kórház, ahol minden szobához fürdőszoba van például. Tényleg gyönyörűen felújították. És lassan már mi lesz belőle? Elfekvő. Mert nincs benne orvos. Mert Mátészalka központtal vagyunk mostmár. Nehogy 30 km-re jussunk el, ha valami baj van, hanem menjünk 50 km-re, mert az egy kiemelt kórház lett.* […] *Ha most belgyógyászatra megy, sebészeti osztály már nincs is, már mindent Mátészalkán csinálnak. Már magánorvosok jönnek kibérelni a műtőt, hogy használják a műtőket. Ez is borzasztó. És ez egyre vonzza azt, hogy minden leépül."*

Összességében mindezek a jelenségek együttesen alakítják az emberek életkörülményeit, a megélhetési lehetőségeket – nem csak az anyagiakra fókuszálva.

> *„Tehát nincs munkahely. Ennek a vidéknek ez a legnagyobb problémája. És nem akarok politikába belemenni, mert az én szememben mocskos dolog, mindegy, milyen színű kormány volt Magyarországon, itt '90 óta csak ígérgettek, ígérgettek, de itt '90 óta csak a leépítés ment, ezen a vidéken. Én most csak Szatmárról beszélek.* […] *Itt a Fehérgyarmati térségben semmiféle fejlesztést nem csináltak, munkahelyet nem létesítettek. És innen rengeteg fiatal elment. Nem tudom, szégyellhetik magukat a mindenkori kormányok, akik eddig működtek, mert Szatmárt elfelejtették. Pedig nagy kár, mert itt nagyon rendes emberek, tisztességes, becsületes emberek élnek. És ezekről az emberekről így elfelejtkezni, ahogy elfeledkeztek a mindenkori kormányok, az szégyen. Mintha mi már nem is Magyarország lennénk, hanem Kárpátalja. Teljesen faképnél hagytak bennünket. Ezért távozik a fiatalság nagy része."*[1015]

[1015] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1963.

Közfoglalkoztatás

Milotán a fő megélhetési lehetőséget a közmunka-program nyújtja, bár ez megélhetésnek nem igen nevezhető. Érdemi változás nincs a környék munkahely-bővítéseiben az elmúlt években a rendszerváltás óta, így tehát a program meghirdetett célja, miszerint visszaintegrálja az álláskeresőket a munkaerőpiacra, nem tud működni, hiszen nem nagyon van munkahely, ahova visszatérhetnének. Az is igaz lehet, amit sokszor lehet hallani, hogy *aki akar, az tud találni munkát magának.* Így tehát az sem mindegy, hogy egy ilyen program az egyes településen milyen formában működik, van-e benne valódi értékteremtő munka, valódi tevékenység, ami adott esetben motiválhatja a résztvevőket, hogy hasonló erőbefektetést téve egy valódi munkahelyen is megállják a helyüket. Mert ha ez hiányzik belőle, akkor nincs motiváció arra sem, hogy keressen egy igazi helyet, ahol a rendes munkával már rendes bérhez juthat.

Milotán a közfoglalkoztatás keretein belül átlagosan minden évben 140 főt vesz részt a programban. Általában vetésforgó-szerűen, rövid időtartamú közfoglalkoztatásban minél több embert igyekeznek bevonni egy-egy időre a programba.[1016]

A tevékenységeik között foglalkoznak mezőgazdasággal: nevelnek évente 25 sertést, gondoznak 2000 méter uborkát, paprikát, paradicsomot, sárgarépát termesztenek – ezzel a település konyháját látják el alapanyaggal. Emellett néhány közmunkás besegít az óvodában, a szociális ellátásban (idősek gondozása, ügyintézés a számukra), valamint a konyhán. Végzik a településkarbantartási munkákat, valamint a START mintaprogram keretén belül létrehoztak egy tésztaüzemet. Itt 15-18 fő dolgozik, az aktuális pályázati lehetőségtől függ a létszám, mindig újra kell pályázni a folytatásra. Szintén pályázati pénzből vették meg az üzem felszerelését: nyújtó-, vágó-és formázógépek, szárító állványzat, csomagoló és címkéző gép (ez utóbbi még nem működik, nem használják). Az üzem egy önkormányzati tulajdonú családi házban lett berendezve. A települési konyhára készítik a tésztát a közétkeztetéshez, valamint a helyi lakosok is vásárolhatnak belőle igény szerint, megrendeléseket is le lehet adni nagyobb családi eseményekre, ünnepekre. Ebből tehát van egy minimális bevétele az önkormányzatnak, de mivel nincs széles vevőkör, ezért ez elenyészőnek mondható.

A milotai közfoglalkoztatás jóformán szociális ellátásként működik: sok esetben valódi munkavégzésre nincs szükség a fizetés megszerzéséhez, sokan csak bemennek reggel aláírni a

[1016] Interjú a polgármesterrel, Milota, 2019.

jelenléti ívet, és utána hazamennek. *„Az még a baj, hogy a semmittevésért megkapják a pénzüket, de ha ők idehívják őket* [ti. mezőgazdasági napszámba – BLB.], *akkor ott bizony dolgozni is kell a pénzért. Reggel elmennek aláírni, aztán hazamegy egész nap.”*[1017]

„Az a baj, hogy ezzel a közmunkával úgy elrontották az embereket, hogy nem akarnak egyszerűen dolgozni […] *És úgy elrontották őket, hogy azért az 50-60.000 forintért aláírnak reggel, és utána hazamennek, nem csinálnak semmit, őnekik ennyi elég. Nem feltétlenül akarnak többet. Kevés közülük az, aki törekvő, és többet akar. Azokkal lehet beszélni, hogy jöjjenek el napszámba, de nagyon nehéz kézimunkaerőt szerezni itt is.”*[1018]

Tehát komoly erőbefektetést nem követelnek meg a közfoglalkoztatottaktól, jóformán megmaradt a segély-jellege, és igazi motivációt sem ad a valódi munkavállaláshoz, valódi munkahelyen. Ez természetesen egy komplex helyzet, nem kizárólag az önkormányzat tehet róla. Hiszen az is előfordulhat, hogy valóban nem tudnak több munkát adni a munkásoknak, de mégis igyekeznek minél nagyobb foglalkoztatotti létszámra pályázni az államtól, hogy minél több családhoz juthasson el az anyagi segítség. *„Ha nem lenne ez a közmunka, az emberek én nem is tudom, hogyan élnének meg.”*[1019] Ugyanakkor egyéni szinten ebbe a helyzetbe valóban csak beleragadni lehet: a generációkon átívelő munkanélküliség átszövi a helyi társadalmat, a jelenlegi, megoldásnak szánt közfoglalkoztatás sem ad semmilyen motivációt vagy kapaszkodót, hogy hogyan lehetne kilépni ebből a kilátástalannak tűnő helyzetből. *„Önkormányzat, közhasznú munka. És ez tökéletesen elegendő is. Eddig, akik jöttek dolgozni, már nem jönnek* [ti. mezőgazdasági napszámra – BLB.]. *Elég nekik az a pénz, ott elvannak, azt jólvan. Kapják az ilyen segélyt, aztán kész.* […] *Ez egy ilyen vegetálás itt. Egyik helyről ül a másikra.”*[1020]

Fontosnak tartom itt visszautalni a már említett Molnár György – Bazsalya Balázs – Bódis Lajos által végzett kutatásra, hiszen ahogy Tiszaigarnál láttuk, Milota is hasonló cipőben jár a munkahelyek által nyújtotta lehetőségek terén, sőt, még inkább leszakadó térségben helyezkedik el. Tehát a közmunka-program, mint legnagyobb foglalkoztató a lakosok számára, nem nyújthat megfelelő megélhetést, egy vegetáló helyzetben tartja a lakosságot a látszat-megélhetéssel, és a program fokozatos leépítésével csak újra a megélhetési kilátástalanság kerül előtérbe. Az általam vizsgált települések közül Milota esetében a legerősebb probléma a kutatás által is említett mentális képesség hiánya a munkára. A rendszerváltás óta tartó munkáról való

[1017] Interjúrészlet Milota, 2019. szül. 1946.
[1018] Interjúrészlet Milota, 2019. szül. 1963.
[1019] Interjúrészlet a polgármesterrel, Milota, 2019.
[1020] Interjúrészlet Milota, szül. 1962.

lenevelődés nagyon erősen jelen van a helyi társadalomban, amit direkt intézkedésekkel nem lehet megoldani. Komplex megoldási folyamatokra van szükség indirekt formában is, szociális és mentális segítségnyújtással.

Dudar

Településen belüli megélhetés

Dudar életében a mezőgazdasági termelés korábban sem volt uralkodó megélhetési forma. A szocialista korszak helyi nagyüzeme, amely máshol jellemzően a termelőszövetkezet és állami gazdaság volt, az itt a szénbánya, és mellé az ide települő vállalatok ágazatai voltak: a Bakony Volán telepe, Erdészet, Bakony Művek üzeme (villamossági alkatrészek gyártósoros gyártása).

Mára ezek mind bezártak, vagy jóval kisebb formában működnek. Viszont a település kisvállalkozásokban viszonylag gazdag. Működik két faipari cég (összesen kb. 50-70 fős dolgozói létszám), fémipari vállalkozás (20 fő körüli létszám) építőipari vállalkozások, fuvarozási-szállítási cégek, kereskedelmi cégek (gépjármű, gyógyszer, egyéb), és a szolgáltatások terén is viszonylag színes a paletta: a szokásos intézményeken kívül (gyógyszertár, posta, élelmiszerüzletek) szépségszalon, gépjármű javító, tüzép, vendéglátóhelyek és szálláshelyek is találhatóak itt. A korábbi, megmaradt nagyobb munkáltató intézmények közül a Volánnak van még egy kisebb részlege, az Erdészet szintén néhány fővel működik. A bányászat terén egy kőbányának van dudari telepe, ahol elsősorban mészkövet bányásznak, valamint a korábbi szénbánya utóda a Duszén Kft., mely kb. 20 fős létszámot foglalkoztat, és már csak külszíni fejtéssel nyer szenet a földből, amiből természetes talajjavító szert készítenek.

Ahogy korábban Beluszkynál láttuk Vas megye és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye összehasonlításában, a fejlettebb régióban az egy főre jutó vállalkozások száma is magasabb. Nevezhetjük ezt akár egy ’inspiráló környezetnek’ is, amely Dudar esetében is alátámasztást nyer, többen is önálló vállalkozásba kezdenek a településen belül. Ahogy a fejezet bevezetőjében is láttuk, Beluszky Pál is rámutat, hogy a megélhetési körülmények és lehetőségek kihatással vannak a lakosság munkakultúrájára, életvitelére, mentalitására.[1021]

[1021] Beluszky 2016: 248.

Dudar mivel a fejlődő, stabil gazdasággal rendelkező Nyugat-magyarországi régióban fekszik, ez a pozitív környezet kihatással van a településen belüli folyamatokra is.

A mezőgazdaság korábban sem, most sem jelentős megélhetés a falu életében, állami földek eladása sem történt a 2015-2016-os árverések idején. Néhány kisebb családi gazdaság működik, többnyire valamilyen főállás mellett kiegészítő tevékenységként, saját fogyasztásra, vagy minimális haszonnal. Közülük is többen nyugdíj mellett gazdálkodnak, többnyire ház körüli állattartást végeznek, az ehhez szükséges takarmány miatt esetleg szántóföldi kiegészítéssel. Az egyikük 8 hektár földet művel, legnagyobb részét bérelve, kaszálónak, ill. takarmánynak való gabonának. Ők 4 tehenet tartanak, és minden évben a szaporulatot is felnevelik, és hízott állatként adják el. *„Vágóállatként lehet csak értékesíteni. Hát nagyon nem tudunk mit csinálni vele, muszáj fölnevelnünk, de nem éri meg. A fiam kiszámolta, amibe van az állat, az nem biztos, hogy visszajött pénz, és akkor még a munkáról szó sincs. Hát maximum az a pénz jön be belőle, vagy marad meg belőle, amiért a kis állatot el tudnánk adni. A 6 hetes vagy 7 hetes borjút ha el tudnánk adni, annak az ára marad meg. És közben 17 vagy 18 hónapig neveltük."* [1022] A dudari kisgazdálkodást az segíti, hogy a településszerkezetből adódóan gyakran a ház körül is nagy telek áll rendelkezésre. Így például egyik adatközlőm otthon tart 15 birkát, 2 hízót és kb. 15 tyúkot, a ház mögötti 3-4 hektár föld pedig a kaszáló, a birkáknak legelő. Saját fogyasztásra, a tágabb családnak foglalkoznak vele, illetve néha a kész húst eladják a falun belül, kiegészítő jövedelemként. Emellett a család többi tagja, a gyerekeik is kisegítik őket, kölcsönösen. *„Én szokok még mindig kaszálni, begyűjteni, takarmányt a birkáknak télen, meg nyáron nekünk itt van akkora telkünk, a fiam telkivel összefüggően, hogy kb. egy 3.5 – 4 hektár. Itt hátul. És akkor ott hátul a kertben legelnek a hó elolvadásától a hó leeséséig kint vannak az ég alatt* [ti. a birkák]. […] *Más etetnivalót meg, a lányunk férje gazdálkodik* [10 hektáron – BLB.]*, földbe, az adja a gabonát. A tüzelőt meg a fiunk. Igen, hát a fiunknak van erdőterülete. A kárpótláskor kaptunk földet, az erdővel szomszédos telket tudtunk licitálni annak idején, és akkor ott van egy közel 20 hektáros terület, a fiunk fásította, erdősítette. A tüzelő megvan onnan, igen."* [1023]

Dudar településszerkezetére jellemzőek a ház körüli telkek, így egy másik adatközlőmnek is otthon 3 hektáros a 'kertje'. *„3 hektár föld van itt a ház körül. A fiam rendezi most.*[…] *Egy társasággal van megegyezve, és akkor ők megszántják, megművelik, és elviszik a termést."* Állatot is tartanak, 2 hízót saját részre, a malacokat el szokták adni, mellette pedig még baromfi

[1022] Interjúrészlet Dudar, 2018. Szül. 1951.
[1023] Interjúrészlet Dudar, 2018. Szül. 1937.

van (liba, kacsa, tyúk). Emellett a családfő méhészkedéssel is foglalkozik, lehetőleg saját, környékbeli vevőknek adják el a mézet, ha mégis megmarad valami, akkor az állami felvásárló vállalatnak adják tovább, de *„Az meg olyan áron van, hogy az gyalázatos."* [1024]Az üzletben ekkoriban 1600 Ft egy liter méz, míg ők 620 Ft-ért veszik át literjét.

Mezőgazdasági nagyvállalatok közül egy nagyobb cég van, amely több környékbeli település földjeit műveli, a korábbi Váralja Mg. Tsz.-ből alakult, Vár Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft. Főként gabonatermesztéssel foglalkozik.

Városok közelsége, Ingázás

Dudar igazi erőssége a fejlett nagyvárosok közelsége: Veszprém, Székesfehérvár, Mór, és még Győr is olyan távolságban vannak, melyek mindennapi bejárással is akár megközelíthetőek (az adatokért lásd fentebb a táblázatot). Természetesen tény, hogy ez sok utazással töltött idővel jár, akár napi 2-3 órát is igénybe vesz. Emellett a 8 km-re lévő Zirc is jelen van egy-két kisebb üzemmel, illetve legújabban Csetényben (Dudar egyik szomszédos települése, 5 km) nyílt egy nyolcvan főt befogadó, elektronikai készülékeket gyártó üzem, a Balluff Kft. részéről.

Mindenesetre megvannak ezek a lehetőségek, és aki vállalja az ingázást, viszonylag sokszínű választékból kereshet magának munkahelyet.

A Kovách Imre által megállapított 60 km-es agglomerációs körzethatárában Dudar esetében több nagyváros is fekszik. Ezek azonban csak a munkahelyek végett vannak kapcsolatban a településsel, a többi agglomerációs kritérium (mint például szolgáltatások igénybevétele, ügyintézés, szabadidő-eltöltési lehetőségek stb.) inkább csak Zirccel, Veszprémmel érvényesül.

Sokak számára természetesen érthető módon terhet jelent a sok utazás, még ha az egyes nagyvállalatok indítanak is üzemi járatokat a környező településekről. Volt olyan lakos, aki azt mondta, hogy éppen emiatt nem biztos, hogy hosszú távon szeretne Dudaron élni, mert rengeteget kell utazni a munkahelyekre, és ez sok időt elvesz. Egy másik dudari a rendszerváltás időszakában a bányánál dolgozott, és amikor megkezdődtek a leépítések, korkedvezménnyel nyugdíjba ment, és a végkielégítéséből vett két tehenet, hogy ha nem tud majd elhelyezkedni új munkahelyen, akkor is legyen mivel kiegészíteni a megélhetést. *„Itt helyben, vagy a környéken,*

[1024] Interjúrészletek Dudar, 2018. Szül. 1953.

amire azt lehet mondani, hogy környék, nem volt munkahely [ti. a rendszerváltáskor – BLB.]. *Mindenhol a 30-40 km-re el kell járni, hogy valaki tudjon dolgozni."*[1025]

Emellett egy másik ingázó helyi lakos pedig úgy látja, hogy az ingázással megoldható a megélhetés a dudari lakóhely mellett. Így fogalmazta meg Dudar régi és mai megélhetési helyzetét:

> *„Én úgy gondolom, hogy nem is erősödött, de nem is gyengült. Annak idején is egy frekventált hely volt, mert itt volt a bánya, itt volt a Bakony Művek, az Erdészet, ugye akkor volt egy csónakos gyár, azt hiszem ilyen ponyvákat csináltak* [a termelőszövetkezet mellégüzemága volt – BLB.]. *Meg mellette volt a tsz, meg a Volán. Tehát annak idején ez egy jó fekvésű és frekventált hely volt, tehát érdemes volt idejönni lakni, mert volt munkahely. Most megint ott, attól függetlenül, hogy ezek megszűntek, többségük, megint ott vagyunk, mert ugye könnyen el tud jutni a dolgozó a környező városokba, tehát Mór vagy Veszprém irányába. Durván gyakorlatilag egy fél óra alatt ott van a járat, tehát háztól házig viszik az embereket. Tehát ilyen szempontból én úgy gondolom, hogy ez így nagyjából ki van egyenlítődve."*[1026]

Valamelyest egyfajta megtartó ereje lehet ez Dudarnak a felnövekvő fiatalok körében is, a családi kötelékek mellett. Így megélhetési-egzisztenciális szempontból is érdemes lehet Dudaron maradni. *„Igaziból ezért maradnak itt. Mert ennyiből nem lehet semmit se lépni egy veszprémi viszonylatban. Egzisztenciát soha az életben nem fog ott teremteni egy 8 órás fizetésből. De Dudaron tud, és akkor fölül a buszra, vagy kocsiba, és 30 perc alatt Veszprémben van."*[1027] Másrészről pedig a beköltözők, új otthont keresők számára is vonzó lehet Dudar ebben a viszonylatban: *„van egy ilyen is, itt született már a 3. gyerek, vettek egy családi házat. Ők Zircről jöttek ide. Őket a svájci frankos hitel fojtotta meg Zircen, el kellett adni a szép lakásukat, és akkor itt vettek egy házat."*[1028]

A település vezetője szerint ebben lehet megragadni Dudar fő profilját: az önkormányzat célja az infrastrukturális szolgáltatásokat erősíteni, és egy stabil hátteret nyújtani az ingázó családoknak.

[1025] Interjúrészlet Dudar, 2018. Szül. 1951.
[1026] Interjúrészlet Dudar, 2018. Szül. 1970.
[1027] Interjúrészlet Dudar, 2018. Szül. 1960.
[1028] Interjúrészletek Dudar, 2018. Szül. 1960.

„Az önkormányzat feladata, hogy a feltételeket teremtse meg, tehát az infrastruktúrákat fejleszteni kell, utak, járdák vonatkozásában, parkolók kialakítása. [...] *Meg a szolgáltatásokat, hogy ugye legyen bölcsőde, legyen óvoda, ugye hogy a szülő nyugodtan el tudjon menni dolgozni. Fontos lenne egy ilyen szolgáltatás is, ami megint az önkormányzat feladata szerintem, hogy gyermekfelügyelet.* […] *Nagyon fontos, mert amíg Veszprémből nem ér haza mondjuk 6 óráig, arra a gyerekre nem biztos, hogy a nagymama tud vigyázni, mert beteg, vagy éppen az idősek otthonában van, vagy egyedül neveli, akármi lehet. Kell, hogy egy felügyelet legyen. Ezt a háttérbiztonságot kell, úgy vélem, az önkormányzatnak megteremtenie ahhoz, hogy nyugodtan és jól éljenek a családok, és a vállalkozások is jól működjenek."*[1029]

Alapvetően tehát ebben látja Dudar értékét, fő profilját, az ingázó lakosságra berendezkedve:

„A non-profit alapú szolgáltatások elérése, és azáltal biztosítva a jólétet, a könnyebb munkavállalást, a rugalmasságot, egyebeket."[1030]

Ehhez meg is történtek a szükséges lépések: felújították és korszerűsítették az óvoda, művelődési ház, orvosi rendelő, polgármesteri hivatal épületét, 2019-ben pedig átadták az új bölcsőde épületét.

Közfoglalkoztatás

A közfoglalkoztatás terén Dudar szerencsés helyzetben van: alacsony a munkanélküliség, (bár ez a megyére és a dunántúli régióra is jellemző, tehát nem dudari sajátosság), tehát kevés a közfoglalkoztatott a településen. Akik vannak, ők települési karbantartási munkákat végeznek: utak, járdák, közterületek rendben tartása. Kezdetben, a program indulásának időszakában 23 fő volt a maximális létszám, amelyből 12 főt azóta felvettek teljes állásban önkormányzati munkakörbe, a többiek pedig máshol találtak munkát.

„Most éppen öt fő van, hat státusz lenne, de nem tudjuk betölteni, és hát ez nagy öröm."[1031]

Rövid összegzés

[1029] Interjúrészlet a polgármesterrel, Dudar, 2018.
[1030] Interjúrészlet a polgármesterrel, Dudar, 2018.
[1031] Interjúrészlet a polgármesterrel, Dudar, 2018.

Összességében napjainkat tekintve azt mondhatjuk, hogy a falusi megélhetésben megszűnt a mezőgazdaság jelenléte. Azt a néhány gazdát leszámítva legfeljebb a ház körüli vetemény szintjén van jelen, egészen csekély jövedelemkiegészítő-jelleggel (saját fogyasztásra termelésben). A földek nagybirtokokban koncentrálódnak, melyek nem a korábbi nagybirtokok hasonmásai, hanem modern nagyvállalkozások, befektetőkkel, gépesített munkafolyamatokkal, csekély dolgozói létszámmal.

A falu lakossága számára a legjellemzőbb munkavállalói forma az ingázás. Azok a települések, amelyek hátrányos elhelyezkedésű régióban fekszenek, nincsenek elérhető közelségben ipari vagy szolgáltató központok, azok számára jóformán csak a közfoglalkoztatás marad. Ez azonban egy csapda, valódi megoldást nem jelent a megélhetési válságra, csupán a kiszolgáltatott társadalmi réteg kiszolgáltatottságát és létbizonytalanságát növeli.

ÖSSZEGZÉS

Az egyes korszakok értékelése a megélhetés fényében

A Horthy-korszak merev társadalmi berendezkedésének köszönhetően ebben a korszakban volt a legerősebb a születéskori társadalmi szint 'megtartó ereje', és annak szinte egy életre meghatározó volta.

A korszak alapvető társadalmi megoszlása szerint a legalacsonyabb társadalmi réteg, a bérből élő (akár éves, havi vagy napszámbérről van szó) volt a társadalom közel 60%-a (58.8%), önálló egzisztenciával rendelkező (kisgazda, iparos, stb.) kb. 30% (30.9%) és megközelítőleg 10% a tőkés és földbirtokos réteg (8.7%).[1032]

A korabeli földbirtok-megoszlást és jövedelmi viszonyokat bemutató statisztikák tanulsága szerint a társadalomnak rendkívül csekély aránya osztozott a földbirtokok és megszerzett jövedelmek jelentős részén. A földdel rendelkezőknek a közel 80%-a csupán 10 hold alatti birtokkal rendelkezett, ami legtöbbször önmagában a megélhetéshez kevés volt, és kiegészítő jövedelem volt szükséges hozzá. Ők, a földdel rendelkezők 80%-a pedig az ország teljes földbirtokmennyiségének csupán a 17.7%-ával rendelkezett, tehát tömegek nyomorogtak kevés földön, és a társadalom kisebbik része pedig a földterületek zöme fölött rendelkezett.[1033] Sokatmondó adat, hogy a legmagasabb szintű réteg, 526 arisztokrata család rendelkezett Magyarország birtokainak 1/3-a felett. Ők feleltek birtokaikkal 1.5 millió ember megélhetéséért.[1034]

A II. világháború végén bekövetkező földosztás volt a 20. század egyik legnagyobb erejű mezőgazdasági átalakulása: a nagybirtokok erőszakos felbomlasztásával tömegeket juttattak saját földhöz (az állami tulajdon növelése mellett), ami úgy tűnt, évezredes társadalmi igazságtalanságot tesz jóvá. Azonban az élet és a politika is bebizonyította, hogy ez az új helyzet nem tart sokáig: sok újgazda nem boldogult az önálló gazdálkodással (komplex gazdálkodói tudás, szerszámok, eszközök, vetőmag hiányában), valamint a központi hatalom is a közös gazdálkodás felé igyekezett terelni a gazdálkodókat. Ez eleinte valóban önkéntesen lezajlott a nem boldoguló kisgazdákból, később erőszakkal a többi, egyébként megfelelő életkörülményeket kialakító önálló gazdát is bekényszerítették a közös gazdálkodásba.

[1032] Berend T. – Ránki 1973a: 94-95.
[1033] 1935-ös állapot adatai, tehát a jelzett korszak kb. közepéről. Berend T. – Szuhay 1989: 300.
[1034] Berend T. – Ránki 1973a: 96.

Mindennek a traumáját azzal enyhítették, hogy teret engedtek a háztáji kisgazdaságoknak, ahol a korábbi önálló paraszti életvitel utat törhetett, és mindenki az egyéni ambíciói mentén megélhette paraszti önállóságát – kisüzemi, vállalkozói szinten, és erősen korlátozott körülmények között. Ennek a korszaknak a falusi megélhetés szempontjából nagy előnye volt a kiszámítható megélhetés. Éveken, évtizedeken át fix tevékenységekkel és fix kiegészítő jövedelmekkel kalkulálhattak a falusiak, melyek a hétköznapi létminimumon felül az előrejutást, boldogulást, gyarapodást segítették. Itt tehát a megfeszített munkának és a magas energiabefektetésnek volt látványos eredménye a megélhetésben: bár a korábbi paraszti cél, a földbirtok és a gazdaság gyarapítása nem, vagy csak kis mértékben és korlátozott keretek között volt megvalósítható[1035], de az életkörülményekben és életmódban jelentős változtatásokra voltak képesek a kiszámítható és jelentős többletjövedelmek által. Nagy arányú modernizáció indult meg a lakáskörülményekben, az építkezés, lakberendezés, elektronikai eszközök terén. Emellett az autóvásárlás, nyaralások, és a gyerekek segítése terén is jelentős lehetőségek nyíltak meg ezáltal.

Ebben a kiszámíthatóságban hozott éles váltást a rendszerváltozás. A korábbi stabil megélhetési környezet szétfoszlott, és a piaci viszonyok és igények váltak meghatározóvá. A nagyüzemi mezőgazdaság is jelentősen átalakult vagy megszűnt. A kárpótlással és a szövetkezetek részaránytulajdonának szétosztásával igyekeztek a falusi lakosságot újra földhöz juttatni, de végeredményben ez is ugyanazokba a zsákutcákba futott bele, mint a korábbi földosztások. Az új földtulajdonosok sok esetben nem voltak arra alkalmasak, hogy önálló, önellátó családi gazdaságot működtessenek. Egyik oka ennek sokszor a túl kicsi földterület (mint az 1920-as Nagyatádi-féle földreformnál is), másik oka a gazdálkodói tudás, eszközök, infrastruktúra hiánya (mint az 1920-as és az 1945-ös földosztásnál is), továbbá itt már a vállalkozói habitus is jelentős képességeket kívánt a boldoguláshoz, az új kapitalista piaci viszonyok között. Így a rövidéletű kis farmergazdaságok jelentős része néhány éven, évtizeden belül újra átrendeződött, és a birtokmegoszlás újra nagybirtokokba tömörült. A falusi életkörülményekben és megélhetésben hosszú időre a bizonytalanság, létbizonytalanság vette át a vezető szerepet, mely helyzet sok esetben és sok helyszínen máig sem oldódott meg. A korábbi kiszámíthatósággal szemben a kiszámíthatatlanság lett a legerősebb jellemző a kisgazdaságok számára. Ebben az időszakban kezdett megerősödni a régiós elhelyezkedés befolyása a település megélhetési körülményeire.

[1035] Földet venni nem lehetett a jövedelemből, de a gazdaságot egyéb formában fejleszteni igen, pl. fejőgép, kopasztógép vásárlása, fóliasátor felállítása, ólak, istálló építése stb.

A falu megélhetését tekintve kijelenthetjük, hogy ma a mezőgazdasági profil már nincs jelen. Az egyes településekhez tartozó földterület legtöbb esetben új, modern nagybirtokok kezén összpontosul, akik néhány fős dolgozói gárdával és jelentős gépállománnyal végzik a szükséges munkálatokat. A tulajdonos sok esetben nem kapcsolódik a faluhoz, vagy a falubeliek nem is ismerik a személyét, esetleg olyan nagyvállalkozó, akinek nem a fő profilja a mezőgazdaság, csupán a tőkéjét fektette ebbe az ágazatba. A mezőgazdaság terén azt mondhatjuk, hogy földhöz jutni talán minden korábbinál nehezebb, mert akinek van földbirtoka, az igyekszik megtartani, és lehetőleg minél többet szerezni mellé. A gépesítési, nagyüzemi keretek miatt a földek mennyiségének a növelésével nem növekszik arányosan a termelési költség, és az EU-s támogatásoknak köszönhetően még úgy is lehet nyereséges gazdasági évet zárni, ha a felvásárlási ára alacsonyabb is a terményeknek. Azokon a településeken – az általam vizsgált falvak közül – ahol nincs jelentős, napi szinten megközelíthető ipari központ vagy nagyváros (tehát hátrányos helyzetű régióban fekszik), ott a falun belüli megélhetés fő tengelye a közfoglalkoztatás. Ezt pedig nemigen nevezhetjük megfelelő, stabil megélhetésnek, csupán egy néhány havonta vagy évente változó, a lokális hatalomnak erősen kiszolgáltatott helyzet, melyből az adott földrajzi, társadalmi és mentális körülmények miatt kitörni igen nehéz.

Az általam vizsgált falvak értékelése a megélhetés fényében

Az itt bemutatott időintervallum alatt azt mondhatjuk, hogy a vizsgált települések megélhetésében kezdetben a földbirtokviszonyok (nagybirtok és paraszti birtok aránya, egymáshoz való viszonya), és a természeti környezet (szántóföldi termelés mértékének lehetősége – mennyiség és minőség terén, folyók, erdők, hegyvidék környezete) voltak a legerősebb hatással a megélhetés formáira és a lehetőségek minőségére.

Napjainkra pedig a falvak életét leginkább a városok vagy egyéb ipari-megélhetési központok közelsége-távolsága határozza meg, a földbirtokviszonyok és a természeti környezet igen csekély befolyással bír a megélhetésre.

Tiszaigar a 20. század első felében kiszolgáltatott állapotban volt a nagybirtokok felé, lakosságának több, mint a fele földnélküli mezőgazdasági munkás, uradalmi cseléd, további jelentős része még szintén napszámosmunkát vállalni kényszerülő törpebirtokos. A mezőgazdaságból élőknek a 92%-a tartozik ezekbe a csoportokba (kb. 1176 fő), amit

agrárszegénységnek nevezhetünk. Ők alkotják a teljes lakosságnak a 72%-át.[1036] Beigazolódik tehát a Néprajzi Múzeum 1949-es kutatásakor felállított kiválasztási szempont, miszerint valóban egy agrárproletár faluról van szó a korszakban. A II. világháború utáni államszocializmus idejében a korszakban országos megélhetési lehetőségekkel élni tudott a lakosság: a mezőgazdasági nagyüzemi dolgozók művelték az otthoni kisgazdaságot, a többiek pedig ingázóként ipari munkát vállaltak. A rendszerváltozással nagy űr keletkezett a megélhetésben, amely azóta sem tudott megoldódni. A település lakossága fogyóban van, a fiatalok nagy arányban elvándorolnak a településről, sokan Pest megyébe, vagy külföldre költöznek. A helyi megélhetést jelenleg leginkább a közfoglalkoztatás biztosítja.

Milota mezőgazdaságában alapvető jellemző a földek szűkössége és változó minősége, mely minden korszakban gondot okozott a megélhetésben. A század első felében 100 holdon felüli birtok csupán 3 volt a településen, ebből az egyik egy 100 hold körüli paraszti birtok, mely 3 örökös között szét is aprózódott, 40-40 hold körüli méretekre. A másik kettő pedig 200 és 550 hold körüli birtok volt.[1037] Az uradalmi függés a falu lakosságával tehát nem volt jellemző, alapvetően nincstelenek/mezőgazdasági munkások és paraszti birtokosok alkották a település társadalmát. A megélhetésben jelentős ereje volt a jószágtartásnak és a gyümölcstermesztésnek is – a természeti környezet kínálta körülmények miatt (a Tisza ártéri területei). A kollektivizálás idején a mezőgazdaság megintcsak szűk kereteket biztosított a lakosságnak, ezért kisebb ipari üzemekkel egészítették ki a munkahelyek palettáját. A rendszerváltozás után újraindult volna ismét az önálló gazdák világa, a mezőgazdasági jellege miatt megintcsak a gyümölcstermesztésből igyekeztek kiegészítő jövedelemhez jutni a milotaiak. A piaci-kereskedelmi viszonyok miatt azonban a kistermelők néhány év után kiszorultak a termelésből, és mára ez a lehetőség is jóformán megszűnt a megélhetés szempontjából. Tiszaigarhoz hasonlóak a falu kilátásai: a fiatalok számára nincs erős megtartó ereje a településnek, környékbeli jelentős munkalehetőségek, városi központok nincsenek. „*Hát most visszagondolok a tanítványaimra, akik egyetemre kerültek, és most itt laknának Milotán, hát most hirtelen nem is tudok olyat mondani, talán egyet se.* […] *Tehát ha se munkahely, se iskola, akkor ez a kettő totál taccsra vágja ezeket a kisfalvakat*.”[1038]

Dudarról azt mondhatjuk, hogy soha nem volt olyan kiszolgáltatott helyzetben az idők során, mint a fentebbi két település. A vizsgált kezdeti időszakban – bár termőföldek viszonylag

[1036] 1930-as népszámlálás, II. rész, 230-231.
[1037] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) 1935: 300.
[1038] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1963.

kis mértékben és gyenge minőségben álltak rendelkezésre, de a hegyvidéki környezet és az erdőségek jelentős kiegészítő jövedelmi lehetőségeket kínáltak a dudariak számára. A szegénység és a nincstelen réteg itt is jelen volt ezidőben, de mégis azt lehet mondani, hogy aki kereste a lehetőséget, az talált megélhetést a településen. A II. világháború után a bánya megnyitásával egy nagyon erős fellendülés következett: Dudar tobzódott a megélhetési lehetőségek áradatában. Legerősebben a bánya, és az általa a településre vonzott egyéb megélhetési centrumok kínálták a falu lakosságának háromszorosa részére a lehetőségeket, tehát Dudar volt a központ a környékbeli települések számára is. A rendszerváltozás éles váltást hozott ebben, de az azóta eltelt időben újra helyre tudott állni az egyensúly, és bár nem a helyben megtalált megélhetés a legerősebb (bár az sem elhanyagolható a többi vizsgált településhez képest), a környező városok és a Nyugat-Dunántúlon való elhelyezkedése révén stabil megélhetési hátteret nyújt a lakosságnak.

Gerjen kezdetben elsősorban az ártéri gazdálkodásnak, halászatnak köszönhetően erős megélhetést nyújtott lakóinak. Bár a halászatból adózni kellett a földesurak felé, de olyan dúsan álltak rendelkezésre a halak, hogy még az adózás mellett is bőséggel jutott a megélhetésre, piacozásra vagy önellátásra. A Duna szabályozása, lecsapolások után a szántóterületek növekedtek jelentősen, amelyből egy viszonylag erős paraszti birtokos réteg is kialakult – a környező földesurak majorságaiban lakó uradalmi cselédség mellett. Az erős paraszti rétegnek köszönhetően nem agrárproletár-típusú település vált belőle, a kollektivizálások idején is állami gazdaság és termelőszövetkezet is alakult a környező földekből. Kielégítő mennyiségű és minőségű a településhez tartozó termőterület, ezért stabil megélhetést tudott nyújtani a lakosságnak minden korban. A rendszerváltozás után meginduló Kft-k is egy ideig még viszonylag szerves részei maradtak a település megélhetésének: a földtulajdonosok kisebb-nagyobb földjeit bérelték ezek a cégek, és ezen keresztül a gerjeniek jelentős része kiegészítő jövedelemhez jutott. Később, a 2010-es évek környékétől indult meg egy felvásárlási folyamat nagybefektetők részéről, ami aztán a 2015-2016-os állami földek árverésével még nagyobb teret nyert, és mostanra döntően ez lett a tulajdonosi formája a település földjeinek. Ugyanakkor Gerjenre nem jellemző az erős elvándorlás: a fiatalok közül sokan a faluban alapítanak családot, a közeli megyeszékhely (Szekszárd) és Paks közelsége jelentős munkaerőfelszívó hatással bír Gerjenre is. Az atomerőmű bővítése miatt pedig lehetséges, hogy Gerjen is helyi történetének korszakváltása előtt áll. A bővítéssel megnövekvő munkaerőigény betelepülési folyamatokat indíthat Gerjenben is, melyre a település is igyekszik felkészülni: 2023-ban átadták a Pakssal

közvetlenül összekötő utat (korábbi zsákfalu-jellegének ezzel vége), és új lakóházak/lakópark építése is előkészítési fázisban van.

A két utóbbi, jó megélhetési helyzetben lévő településen a stabilitást az is jelzi, hogy csupán annyi közfoglalkoztatott van, amennyi a településfenntartási hétköznapi feladatokhoz szükséges. Nincs rá igény és szükség, hogy több embert foglalkoztassanak, és egyéb tevékenységeket működtessenek a foglalkoztatásukra.

Néhány visszatérő, ismétlődő fordulat

Azt mondhatjuk, hogy a 20. századon végigtekintve szinte mindegyik korszakhatáron volt egy földosztás, földtulajdon-átrendeződés, és ezeknek voltak azonos elemei és következményei is, melyek hasonlóan zajlottak. Az 1920-as és az 1990-es földbirtok-átalakulásra egyaránt jellemző volt, hogy kisméretű parcellák kerültek kiosztásra, melyek önmagukban nem voltak alkalmasak arra, hogy megélhetést biztosítsanak a tulajdonosuknak.

Az 1920-as, 1945-ös és 1990-es átrendeződési folyamatra is jellemző volt, hogy az új tulajdonosok jelentős része nem volt alkalmas az önálló gazdálkodásra: nem volt hozzá komplex gazdálkodói tudásuk és szükséges eszközeik sem, hogy önállóan vezessenek egy gazdaságot. Hasonló elem az is mindegyikben, hogy a gazdálkodáshoz szükséges eszközök híján rászorultak mások segítségére: ángáriába, vagyis visszasegítésre kényszerülve, melyben sok esetben a fogatos segítséget két-háromszorosan kellett gyalogmunkával visszadolgozni. A 20. század végén pedig a gépesített munkafolyamatok jelentős pénzbeli költséget jelentettek a tulajdonosnak, ami az összegzett bevétel egyébként is változó mértékét gyengítette. Kardos László az 1920-as földreform kapcsán így ír a tiszaigariakról: „*A juttatott földet az bírta megtartani, akinek valamelyes mellékjövedelme is volt. Mert iga hiányában 15-16 pengőért szántottak, fél mázsa búzáért vetettek-boronáltak. S akinek nem volt pénze, az egy hold szántásért kaszálásban, kapálásban dolgozhatott vissza hat napot is, és minden fuvarért még két napot. Harminc-negyven kereszt búza elgépeléséért a segítséget hat-hét helyre kellett visszaadni, így a szegény hosszú heteket dolgozhatott vissza – ingyen.”*[1039] Tausz Katalin az 1945-ös földosztás kapcsán így fogalmaz a helyzetről, egy egyéni példát bemutatva: „*1945-ben a földosztással aztán minden felborult az életében. Legényember lévén három hold földet kapott, és a fronton távol levő bátyjának juttatott hat hold földdel együtt kezdte azt munkálni.*

[1039] Kardos 1997: 219.

Búzát, árpát, tengerit tett a földbe az uraságiban megmaradt vetőmagból. Keményen kellett dolgoznia, de nem fújták hajnalban a munkára szólító dudát, akkor kelt, úgy iparkodott, ahogy akart, csak a maga erejére hagyatkozhatott. Lova, ökre, de még egy sovány tehene sem volt a szántáshoz, a gazdáktól kellett pénz híján visszasegítésért fogatot fogadnia. Három napnál kevesebbért azonban nem ment el a fogatos gazda szántani. Megforgatott egy nap alatt egy hold földet, és három napig tartozott neki a szegény ember dolgozni. Igaerő, megfelelő szerszámok nélkül keservesen indult be Bódog Balázs újfajta élete, de nekigyürkőzött, mert nem volt más választása."[1040] Saját gyűjtéseimből pedig a rendszerváltozás utáni gazdálkodásról egy milotai gazdálkodó így fogalmaz: „*Sokan azért adják fel, mert nincs meg minden gépük hozzá. És bérmunkában csináltatni ezt nem érdemes. Akkor nullán van, akkor midnegy, ha nem csinál semmit*. […] *Aki nem készült fel gépekkel ebben a mezőgazdaságban, a saját gazdaságának elősegítésére, az el van áztatva.*"[1041]

Mindegyik folyamat végül a birtokkoncentráció felé mutatott, bár nem azonos formában. 1920-ban mivel nem volt jelentős a földhöz juttatottak köre, ezért nem volt látványos a földeladásokkal járó birtokkoncentráció, pláne mivel egy egyébként is koncentrált birtokstruktúra volt ekkoriban uralkodó. Az 1945 utáni birtokkoncentráció a nagyüzemi, szövetkezeti gazdálkodás irányába zajlott. 1990 után volt a legerősebb a koncentrálódás folyamata: jelentős tömegek jutottak ekkor viszonylag kis méretű földekhez, melyekkel egy részének nem is volt célja, hogy kezdjen valamit, másik része lehet, hogy megpróbálta művelni, de sok esetben néhány év alatt zátonyra futott vele.

Jelen dolgozat kutatási területén túlmutat, de érdekes lenne összehasonlító módszerrel megvizsgálni a II. világháború előtti cselédi társadalmat és a 21. század eleji közfoglalkoztatottak társadalmát. A két közösségről körvonalazódnak hasonló vonások, a cselédekről a szakirodalmi bemutatások alapján, a közfoglalkoztatottakról pedig a saját kutatási tapasztalataim alapján.

1. Mindkét esetben – mivel nem teljesítményalapú a bérezés – jellemző munkavégzésükre a vontatottság, lassúság, ahogy Tausz Katalin megfogalmazza a Tiszaigarról írott szociográfiáiban: *„»Hát jó helyünk volt, mert olyan világ volt, hogy nem szorították itt ezek a Székyek sem az embert, csak mozogni kellett, mint az órakerék – lassan, de mindig mozogni. «*"[1042]

[1040] Mátyus – Tausz 1984: 153.
[1041] Interjúrészlet Milota, 2019. Szül. 1963.
[1042] Tausz 1981:56. és erről beszél itt is: Mátyus – Tausz 1984: 136.

2. Mindkét csoport bérezése igen csekély, a ’kommenció’ a létminimumhoz éppen elegendő, minden évben ezért a csekély jövedelemért kell izgulni, hogy lesz-e újra helyük, munkájuk a következő évben is. Még ha nem is mondhatjuk, hogy egyik napról a másikra élnek, de egyik évről a másikra (illetve a közfoglalkoztatottak esetében ez sokszor csak 4 hónapot jelent).
3. Hatalmi kiszolgáltatottságban élnek a helyi viszonylatban: a cselédek „*teljes kiszolgáltatottságban éltek a nagybirtok urának, illetve a tisztikar tagjainak, akik a közvetlen munkabeosztásukat, feladataikat megszabták, a hétköznapjaikra hatással voltak*.” [1043] A közfoglalkoztatottak a lokális hatalmi viszonyokban léteznek, az önkormányzat részéről dől el minden évben, hogy a következő ’turnusban’ kik kapnak lehetőséget, kit vesznek fel a közmunkára.
4. Mentális helyzetük és állapotuk is hasonló: sok esetben még ha lehetőség is adódik rá, akkor sem tud vagy akar kilépni a helyzetéből. Szocializációjában nem kapott teret az önállóság, a sorsának saját kézbe vétele. A cselédek esetében szintén Tausz Katalin ír erről, a ’45-ös földosztás után voltak köztük, akik szinte nem is próbálták az önálló boldogulást, neki sem tudtak fogni semminek. *„»Nem az, hogy nem tudták, nem is akarta sok. Nem is akarta, mert úgy volt véle, hogy hát egye meg a fene, máma az enyim, holnap meg mán nem az enyim. Sok ember így volt vele.«*” [1044] A mai közfoglalkoztatottak esetében a munkanélküli generációk újratermelődésénél láttuk, hogy nehéz kitörni ebből a szocializációs környezetből. Emellett a Molnár-Bazsalya-Bódis kutatásból pedig láttuk, hogy a közfoglalkoztatottak jelentős hányada mentális problémák miatt egyáltalán nem, vagy csak szociális foglalkoztatás keretében tud elhelyezkedni a munkaerőpiacon. Az általam végzett kutatás során is megismertem egy történetet, melyben Milotán egy férfi állást kapott a Nyugat-Dunántúl egyik gyárüzemében, igen magas fizetéssel. Többen mentek együtt a településről, munkásszálláson laktak. Ez az illető pedig néhány nap után inkább otthagyta a helyet, hazautazott, és visszatért a közfoglalkoztatásba. A településen belül elmarasztalóan emlegették őt, de a férfit ismerve én is úgy gondolom, hogy túl nagy kilépés volt ez számára a komfortzónájából, nem tudta ott önállóan ellátni magát, és inkább hazatért az ismert, biztonságosnak érzett környezetbe. Erdei Ferenc is a cselédekről így ír: „*Csak egyetlenegy út van: elhagyni a pusztákat és városba menni szolgának, vagy falvakba vándorolni és ott szabad munkásként próbálni szerencsét. Meg is teszi ezt mindenki, aki*

[1043] Gunst 1987: 29.
[1044] Tausz 1981: 62.

elég bátor és vállalkozó ahhoz, hogy a biztos nyomorúságot kockára tegye a bizonytalan fölszabadulásért, azonban aki gyenge, az később újra visszahull s utódaira örökíti tovább a legnehezebb parasztsorsot."[1045]

Végső összegzésként áttekintve ezt a 100 éves időszakot: a falu és város közötti különbségek bár jelentős mértékben csökkentek, de az általam vizsgált falvak között ma is található olyan település, amelynek közlekedési infrastruktúrája, a munkalehetőségek elérésének lehetősége, városi központoktól való elzártsága ma is meghatározza boldogulását – települési és egyéni szinten. A kezdeti kiszolgáltatott, alacsony megélhetési és mentális szinten tartott réteg szintén megtalálható a mai társadalmi viszonyok között is (cselédség/közfoglalkoztatottság). A birtokszerkezetben a nagybirtokrendszertől eljutottunk egy még erősebb földkoncentrációhoz, mely egy a korábbinál is szorosabban összezáró nagybirtokrendszer, amelyben földhöz jutni szinte lehetetlen, és amely még kevesebb ember megélhetésére van hatással.

[1045] Erdei 1973: 155.

Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója

Balázs-Legeza Borbála: A falusi megélhetés változása 1920-2020 között.

Megélhetés és stratégiaválasztás a 20-21. században, négy település esettanulmányain bemutatva.

kulcsszavak: megélhetési lehetőségek, megélhetési stratégiák, falu, birtokszerkezet, mezőgazdaság, Horthy-korszak, szocialista korszak, rendszerváltozás, 21. század, ingázás, közfoglalkoztatás

Az értekezés célkitűzése a falusi megélhetés változásainak bemutatása, a különböző történeti korszakok által generált változások fényében. A makrotörténeti folyamatok bemutatásához a mikrotörténeti síkon négy település vizsgálatát vezetem végig, a korai időszakokhoz a korábbi kutatások anyagait feldolgozva, a 20. század második felétől pedig saját kutatásaimra alapozva a bemutatást.

A falvak közül kettőnek (Tiszaigar és Dudar) már jelentős kutatástörténete van, melynek eredményeit jelen értekezéssel kibővítem, és napjainkig tartó vizsgálattal egészítem ki.

Az általam vizsgált települések megélhetésének történetében döntő jelentőséggel bírnak a földterületek birtokviszonyai és tulajdoni szerkezete, ezért ezt kiemelten vizsgálom a dolgozat folyamán, az egyes korszakok és a települések bemutatása során egyaránt.

Hipotézisem szerint a kezdeti birtokviszonyok és természeti környezet által kínált megélhetési módok a későbbi korszakokban, egészen napjainkig meghatározzák a település megélhetési lehetőségeinek formálódását. A napjaink települési mentalitása, innovációra, vállalkozásra való fogékonysága helytörténeti múltjában is gyökerezik, kihatással van a lakosság mai boldogulására.

A négy település mind különböző típust mutat, azonban ezzel nem kívánom Magyarország összes településtípusát lefedni, csupán különböző példákat illusztrálok általuk. Az első vizsgált település a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Tiszaigar, mely megélhetési jellegét tekintve mezőgazdasági jellegű, ún. agrárproletár falu. A következő a tolna megyei Gerjen, ahol az ártéri gazdálkodás megszűnése után a nagybirtokok mellett gazdatársadalom is kialakult, valamint számottevő városi munkalehetőség is rendelkezésre állt a lakosság számára. A

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Milota az ukrán határ mellett, periferiális régióban fekszik. Történetileg kevés földdel rendelkezett a település, a helyi társadalom többnyire paraszti gazdákból állt, azonban sok törpebirtokos és nincstelen is volt köztük, aki igyekezett megélhetést találni. Infrastrukturális központok távol vannak a településtől, a mezőgazdaság jelentőségének visszaszorulásával nem alakult ki új megélhetési profilja. A veszprém megyei Dudarnak területi elhelyezkedéséből fakadóan már a korai időszakban is lehetősége volt a többlábon állásra: a hegyvidéki környezetben a mész-és szénégetés jövedelmező foglalkozás volt, illetve az erdők közelségének köszönhetően sokszínű háziipari tevékenységekre is lehetőség nyílt. Később a szénbánya megnyitásával volt biztosítva évtizedekig a megélhetés, napjainkra pedig a nyugat-dunántúli régióban való elhelyezkedése, és jelentős nagyvárosok közelsége biztosítja számára a megélhetési stabilitást.

Napjainkra – az általam vizsgált településeken – a helyi, mezőgazdasági megélhetés már jóformán nincs jelen, legalábbis elvesztette tömeges megélhetési formáját. A 21. század elejére a falvak lakosságának megélhetését legerősebben az országon belüli régiós elhelyezkedés határozza meg. A falusiak legnagyobb arányban ingáznak lakóhelyükről, így a megélhetés legtöbbször akkor biztosított, ha a település környezetében vannak megfelelő infrastrukturális vagy ipari központok.

A dolgozat szerkezetét tekintve külön nagy fejezetekben tárgyalom az egyes történeti korszakokat, egymás mellett vizsgálva a makro-és mikrotörténeti síkot. Tehát az országos, általános társadalmi viszonyok bemutatása után következnek az egyes falvak bemutatásai az adott korszakban – így minden nagy fejezet ebből a kettős szerkezetből tevődik össze.

Az értekezés célja tehát annak az ívnek a bemutatása, mely a 20. század során, a 21. század elejével bezárólag a falusi lakosság számára kínálta a megélhetési lehetőségeket. Áttekinthetővé válik, hogy a történelmi fordulópontok milyen körülmények közé kényszerítették a falusi lakosságot, és az előző korszakból hozott viszonyokkal hogyan találták meg az új társadalmi-gazdasági rendszerekben az egyéni és települési lehetőségek mentén megélhetési stratégiáikat. Visszatekintve kirajzolódnak a pozitív és negatív példák, az innovatív lehetőségek és a buktatók, valamint az egyes falvak történéseiben áttekinthetővé válnak ok-okozati összefüggések a megélhetési lehetőségek formálódása terén.

Summary of the thesis in English

Borbála Balázs-Legeza: The transformation of village livelihood between 1920-2020

Livelihood and strategic choice in the eras of the 20th and 21th century, presented through case studies of four settlements.

keywords: livelihood opportunities, livelihood strategies, village, property structure, agriculture, Horthy era, socialist era, change of regime, 21st century, commuting, public employment

The aim of the thesis is to showcase the transformation of village livelihood, in the light of the changes generated by different historical periods. In order to present the macro-historical processes, I conduct an examination of four settlements on the micro-historical plane, processing the materials of previous researches for the early periods, and basing the presentation on my own research from the second half of the 20th century.

Two of the examined villages (Tiszaigar and Dudar) already have a significant body of research, the results of which I am expanding upon in my thesis, supplementing it with an investigation that continues to this day.

In the history of the sustenance of the settlements I have examined, the tenure and ownership structure of the land are of decisive importance, therefore I will pay special attention to them both during the presentation of the individual eras and that of the settlements.

According to my hypothesis, the ways of living offered by the initial property relations and the natural environment determine the formation of the settlement's subsistence options in the later eras, up to the present day. The settlements' current mentality towards innovation and entrepreneurship is also rooted in their local history and has a significant impact on the population's present welfare.

In terms of livelihood, all of the discussed settlements fall into different categories, however, I do not intend to cover all possible settlement variations in Hungary: I mean only to present specific examples through them. The first case study is of Tiszaigar in Jász-Nagykun-Szolnok County, an agricultural settlement, or, with more precise terminology, an agrarian-proletarian village. The next one is Gerjen in Tolna County, where, after the disappearance of floodplain agriculture, a farming society was formed in addition to the large estates, while a considerable amount of urban job opportunities were also present for the population.

Milota in Szabolcs-Szatmár-Bereg County is located in a peripheral region adjacent to the Ukrainian border. Historically, only a small amount of land belonged to the settlement - local society consisted mostly of peasant farmers, their ranks swelled by many smallholders and destitutes trying to earn a living. The shrinking importance of agriculture led to the loss of the region's historical livelihood, and since infrastructural centers are all situated far from the settlement, nothing could take its place.

On the other end of the spectrum, we find Dudar in Veszprém county, which, due to its location, had several options even in the early period: burning lime and coal was a profitable occupation in the mountainous environment, and thanks to the proximity of the forests, it was also possible to engage in diverse cottage industry activities. Later, with the opening of the coal mine, its livelihood was ensured for decades, and today its location in the western Transdanubian region and the proximity of major cities keep the community economically stable.

Nowadays sustenance based solely on agriculture is almost extinct in the settlements I examined. By the beginning of the 21st century, the geographical location of the villages became the most decisive economical factor. The majority of the villagers commute from their place of residence, so their livelihoods are usually ensured if there are suitable infrastructural or industrial centers in the vicinity of the settlement.

Concerning the structure of my thesis, I devote large, separate chapters to each historical period, examining the macro- and the micro-historical plane side by side. Each chapter follows a double structure: the description of the general and national social conditions is followed by the examination of individual villages in the given era.

The purpose of the thesis is therefore to present the arc that offered livelihood opportunities to the village population during the 20th century, up to and including the beginning of the 21st century. It examines the conditions historical turning points forced the villagers into, and their search for new welfare strategies in the resulting socio-economic system changes based on individual and settlement opportunities. Looking back, positive and negative examples, innovative opportunities and pitfalls emerge, and cause-and-effect relationships in the development of livelihood opportunities become clear in the histories of the individual villages.

HIVATKOZOTT IRODALOM

ALABÁN Péter

2013 A vidék válságai. Az ipari válságzóna jelenségeinek összefüggései a rendszerváltozás után az észak-borsodi bányásztelepülések példáján. *Korall* 14. évf. 54. sz. 118-140.

ANDOR Mihály – KUCZI Tibor – SWAIN, Nigel

1996 Közép-európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle*, 6. (3-4): 125-147.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In *Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.* Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd 159-231.

ÁNGYÁN József

2017 *Állami földprivatizáció – intézményesített földrablás, II. megyei elemzések: Jász-Nagykun-Szolnok megye.* Készült a Greenpeace Magyarország Egyesület támogatásával, Gödöllő

https://www.greenpeace.org/static/planet4-hungary-stateless/2019/03/6d0e6f78-foldarveresek_jasz-nagykun-szolnok_megye.pdf utolsó megtekintés: 2023. ápr. 6.

2021 *Állami földprivatizáció –intézményesített földrablás (2015-2016.). II. Megyei elemzések, Tolna megye.* 2020. http://www.kielegyenafold.hu/userfiles/file/2020/1126/foldarveresek_zaro_tolna.pdf utolsó megtekintés: 2023. március 10.)

BÁNLAKY Pál – KEVY Bea

1999 Falusi cigányok 1998. Internet: http://mek.oszk.hu/02000/02020/02020.pdf utolsó megtekintés: 2023. március 11.

BAKÓ Ferenc

1954a A tiszaigari cigányok fémművessége. *Néprajzi Értesítő* 36. 239-258

1954b Tiszaigar, egy alföldi agrárproletár falu c. kiállítás a Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Értesítő* 36. 296-298.

1992 *Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949-1950.* Tiszai Téka 3., Eger

BALASSA Iván

1955 A „Tiszaigari Munkaközösség" munkája és eredményei. *Ethnographia* 66. 1-4. 501-513.

1985 *Az aratómunkások Magyarországon 1848-1944*. Budapest, Akadémiai Kiadó

1997 Előszó. In uő (szerk.): Magyar néprajz IV. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó, 5-6.

BARTHA Ákos

2010 Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform. *Történeti Tanulmányok XVIII.* Debreceni Egyetem, 2010. 163-180.

BASS László

2010 Az „Út a munkához" program hatása – egy kérdőíves felmérés tapasztalatai. *Esély* 1. sz. 46-64.

BELÉNYI Gyula

1993 Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949-1953). In Uő. (szerk.): *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon. 1948-1956.* Szeged, JATEPRESS, 11-55.

BELUSZKY Pál

2016 Mi a helyzet falun? In uő: *Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok.* MTA Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Pécs. 2016. 239-250.

BELUSZKY Pál – SIKOS T. Tamás

2007a Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén. *Tér és Társadalom* 21. évf. 2007/3. 1-29.

2007b *Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón.* Budapest: MTA Társadalomkutató Központ

BEREND T. Iván – RÁNKI György

1973a A magyar társadalom a két világháború között. I. rész. *Új Írás* XIII. évf. 10., 1973. október. 92-105.

1973b A magyar társadalom a két világháború között. II. rész: *Új Írás*, XIII. évf. 11., 1973. 107-113.

BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós

1989 *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848 – 1944*. Tankönyvkiadó, Budapest

BIHARI Zsuzsanna – KOVÁCS Katalin

2006 Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom* XX. évf. 4: 49-66.

BODOR Antal

1935 A falu megismerése. *Budapesti Szemle*, Budapest, Franklin Társulat, 1935. 139-158.

BODROGI Tibor

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest

BOGNÁR Bulcsu

2009 A paraszti válság és a harmadik utas válaszok. *Korall* 2009. 10. évf. 36. 141-159.

BOROS Julianna – BUCHER Eszter

2020 Szerepváltozások hátrányos helyzetű településeken élő családokban. *Esély*. 31. évf. 4. 3-31.

BOROSS István – MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka

2000 *Dudar*. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.

BORSOS Endre – CSITE András – LETENYEI László

1999 *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* Budapest, MTA PTI – Számalk Kiadó

BREMNER, Theodora – REITZER Béla:

2019a Interjú egy áccsal. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 249-253.

2019b Interjú egy mezőgazdasági bérmunkással. In: Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 242-246.

2019c Tanulmány a dudari családok életéről. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 156-169.

BROMLEJ, JU. V.—SKARATAN, O. I.:

1971 A néprajz, a történettudomány és a szociológia egymáshoz való viszonya. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom V-VI.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 203-219.

CSATH Magdolna

2006 Mi történt velünk, avagy miért futott vakvágányra a rendszerváltás vonata? *Hitel* 19. (2.) 139-148.

CSITE András

1993 TSZ-átalakulás és cselekvési stratégiák. (Két esettanulmány). In: Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 123-126.

CSITE András – CSURGÓ Bernadett – HIMESI Zsuzsa – KOVÁCH Imre

2002 Agrárpolitikai „hatásvizsgálat": földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Budapest: Napvilág Kiadó, 309-363.

CSITE András – KOVÁCH Imre

2002 Vidéki történet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Budapest: Napvilág Kiadó, 219-308.

CSILLÉRY Klára

1952 Vázlatok a tiszaigari népi lakáskultúrából. *Ethnographia*. LXIII. 83-111.

CSÍKI Tamás

2013a *A gödöllői koronauradalom a két világháború között.* In Farkas József (szerk.): *Gödöllő története, 1867-1945*. Gödöllő Városi Múzeum, Gödöllő, 9-90.

2013b Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok. In Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Aposztróf Kiadó, Budapest, 27-36.

2015 A társadalmi mobilitás emlékezete a falusi társadalmakban. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kolozsvár. 947-958.

2018 *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékezetekben.* L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

CSOBA Judit

2010 „Segély helyett munka". A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20. évf., 1. sz. 26-50.

CSOMA Zsigmond

1998 Selmeczi Kovács Attila - Balassa Iván (főszerk.): Magyar Néprajz IV. Életmód. *Ethnographia* 109. 715-723.

CSURGÓ Bernadett – KOVÁCH Imre – MEGYESI Boldizsár

2016 Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken.* Argumentum Kiadó, Budapest, 34-65.

CZETZ Balázs

2007 „Szerencse fel! Szerencse le! Ilyen a bányász élete". A kisgyón-balinkai bányászok élet-és munkakörülményei az első ötéves terv idején. In Czetz Balázs – Kunt Gergely (szerk.): *Politika és mindennapok*. Miskolci Egyetem, BTK Új-és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc, 7-48.

CZINE Mihály

1958 Móricz Zsigmond szülőföldje és népköltési útjai. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 62. évf. 2-3. 294-329.

DANIS György

2001 *Gerjen.* Gerjen község önkormányzata

ELEK Péter

1938 A Mezőgazdaság támogatásának és megszervezésének lehetőségei. *Magyar Gazdák Szemléje*, 43. évf., 5. sz. 202-222.

ENYEDI György

1992 A magyar falu – nyertes, vesztes? *Társadalmi Szemle*. 8–9. 39–47.

ERDEI Ferenc

1940 *Magyar falu.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

1941 *A magyar paraszttársadalom.* Budapest

1945 *A magyar társadalom.* Budapest

1973 *Parasztok.* Akadémiai Kiadó, Budapest

EWART, Ethel J.

2019 Kovács B. Mihály családja. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 238-241.

FARKAS József

1993 A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején. *Agrártörténeti Szemle,* 1993/3-4. XXXV. évf., 209-250.

FARKASNÉ FEKETE Mária – MOLNÁR József

2007 *Közgazdaságtan I. Mikroökonómia*. Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar, Debrecen

FARQUARSON, Dorothea

2019a A paraszti élet tanulmányozása – Népdalok. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 370-410.

2019b Jakab János családja. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat

Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 170-186.

FASSBENDER Márton

1917 A falu népe és a háború. *Magyar Gazdák Szemléje* 1. sz. 10-20. 18.

FEKETE Zsuzsanna

2013 *Modellszámítások a különböző tulajdonságok ökonómiai súlyának meghatározására a tejhasznú szarvasmarhatenyésztésben.* PhD értekezés, Pannon Egyetem. https://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2014/Fekete_Zsuzsanna_dissertation.pdf Utolsó megtekintés: 2023. jan. 20.

FÉL Edit

1959 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. *Néprajzi Közlemények IV*. 1-2. sz. 70-114.

GESZTELYI NAGY László

1927 Középosztályunk a gazdatársadalom tükrében. *Magyar Szemle* 1. kötet, 1927. 9-12. sz. 12-24.

GERŐ Márton – VIGVÁRI András

2019 Közfoglalkoztatás, redisztribúció és helyi hatalom. *Esély* 2019/2. 3-30.

GULYÁS Gyula

2012 Az én Dudar(i)jaim. In Feleky Gábor – Lencsés Gyula (szerk.): *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron.* Szeged, Belvedere, 294-298.

GULYÁS Gyula – GULYÁS János

1990 *Málenkij robot. Filmszociográfia a dudari leventék szibériai lágeremlékeiről az Uraltól Kolimáig.* Századvég Kiadó, Budapest

GUNST Péter

1985 A paraszti életforma a XX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 1985. 3-4. 491-565.

1987 *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet

1997 Életszínvonal-politika. *História* 9-10. sz. 12-13.

GYÁNI Gábor

2002 A nép a maga valójában. *BUKSZ* 1. 30-40.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

2001 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó

HANN, Chris

2013 Merre forog az idő kereke Tázláron (és a társadalomnéprajzban)? *Eszmélet*, 2013. 100. sz. 167-185.

HARCSA István – KOVÁCH Imre – SZELÉNYI Iván

1994 A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle,* 1994. 4. (3). 15-43.

HOLCZER Gábor – SZOMOS Angéla

2001 A második munkanélküli generáció. Munkanélküli családokban élő gyerekek helyzete, életkörülményei és perspektívái. *Eszmélet*, 13. évf., 49. sz. 16-37.

HORVÁTH Réka

2003 Egy falu – két életforma. Paraszti és munkáséletmód Lábatlanon. In Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia.* Budapest, Napvilág Kiadó, 153-159.

ILLÉS Iván

1989 Válságkép zöldben – feketében. *Valóság*, 1989. 32. (10). 48-59.

JÁRMAI Ervin

1983 Dudar község aláfejtése során szerzett tapasztalatok. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 3. sz. 168-176.

1986 Negyvenéves a dudari szénbányászat. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 7. sz. 476-489.

1990 *A dudari szénbányászat története*. Veszprém, Veszprémi Szénbányák

1991 *A Közép-Dunántúl szénbányászatának története 1945-1990.* Veszprémi Szénbányák, Veszprém

JÁVOR Kata

1981 A gyermek és a fiatal, mint a szülői aspirációk tárgya: két jelenkori példa. *Ethnographia* 1. 89-94.

JUHÁSZ Pál

2008 Agrárium a Kádár-korban. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth Kiadó, 219-223.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó

KARDOS László

1997 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744-1944*. Budapest, Mentor-Szanator Kft.

KARSAI Gábor

1999 A magyar gazdaság folyamatai 1990-1998. Budapest. https://nkfih.gov.hu/download.php?docID=19043 Utolsó megtekintés: 2023. márc. 5.

KATONA Imre

1950 A jobbágyok és cselédek büntetésének emléke a tiszaigari epikus hagyományokban. *Ethnographia* 1950/1. 75-81. 76.

K. BALOGH János (szerk.)

1978 *Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve I.* Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1978 – 1990.

1983 *Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve II.* Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1978 – 1990.

1990 *Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve III.* Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1978 – 1990.

K. BALOGH János – PUSKÁS Attila (szerk.)

1968 *Tanulmányok Tolna megye történetéből. I-XI.* Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd. 1968 – 1987.

KERÉK Mihály

1933 Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. *Magyar Gazdák Szemléje*, 38. évf. 12. sz. 590-616.

1934 *Földbirtokpolitika*. Magyar Szemle Társaság, Budapest

1939 *A magyar földkérdés*. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest

1942 *A földreform útja.* Magyar Élet, Püski kiadó, Budapest

KOLTAI Luca (szerk.)

2018 A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. Hétfa Kutatóintézet, Budapest

KOÓS Bálint

2016 A földből élők. A mezőgazdaság foglalkoztatási funkciója. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken.* Argumentum Kiadó, Budapest, 66-92.

KÓSA László

1979 Falukutatás (címszó). In: Ortutay Gyula (szerk): *Néprajzi Lexikon, 2. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 34-40.

1998 *„Ki népei vagytok?”* Magyar néprajz. Budapest, Planétás Kiadó

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó

KOVÁCH Imre

1999 Polgárosodási folyamatok a 90-es években és napjainkban. In Beszteri Béla – Mikolasek Sándor (szerk.): *A polgárosodás folyamatai. Polgárosodási modellek országosan, Nyugat- és Közép-Dunántúlon: tudományos konferencia a Komáromi Napok keretében.* Komárom: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottság, 39-43.

2002 A posztszocializmus vége. In Uő. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Budapest: Napvilág Kiadó, 7-21.

2004 Szempontok a posztszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In: *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Szerk. Valuch Tibor. Budapest, Argumentum Kiadó, 468-475.

2005 A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. In Rakaczkiné Tóth Katalin (szerk.): *A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után”.* Gödöllő, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 75-94.

2009 Hatalom és társadalom 1990 után. Szereplők és forrásfelosztás. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok.* Budapest: L’Harmattan Kiadó, MTA Politikatudományi Intézete, 187-204.

2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Argumentum Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest

2014 A birtokrekonstrukciós módszer lehetőségei a magyar mezőgazdaság birtok- és földhasználat szerkezetének a kutatásában. *Metszetek*, 3. évf. 3. sz., 148-152.

2016 *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest

KOVAI Cecília

2016 Önellátó függőség. A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők.* Argumentun Kiadó, Budapest, 130-153.

KOVÁCS Teréz

1991 A földjüket visszaigénylők különféle csoportjainak kiútkeresése a válságból. In Kovács Teréz (szerk.): *Válság és kiút. Falukonferencia.* Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 57-61.

KOVÁCS Katalin – VÁRADI Monika Mária

2005 Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Mikós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 75-87.

KOVÁCSY Tibor

1981a Paraszti gazdálkodás Milotán (adatgyűjtés) I., In Forrai Ibolya (szerk.): *Néprajzi Közlemények XXIV*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1981. 57-233.

1981b Paraszti gazdálkodás Milotán (adatgyűjtés) II., In Forrai Ibolya (szerk.): *Néprajzi Közlemények XXV*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1981.

KRESZ Mária

1959 Aratási és cséplési szerződés. *Néprajzi Közlemények* 4. évf., 1959. 266-270.

1969 A kerámia gyűjtemény gyarapodása. *Néprajzi értesítő* 51. évf., 78-89.

KSH

2000 *Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben.* Az Általános Mezőgazdasági Összeírás előzetes adatai. Budapest

LAKI László

1988 A társadalmi újratermelődés és az ifjúság. *Társadalmi közlemények* 18. évf., 157-170.

1991 Polgárosodás Magyarországon az 1970-80-as években. *Századvég* 2-3. sz. 184-192.

2003 Törés és folyamatosság. *Századvég* 28. sz., 87-94.

2004a Megélhetés vidéken a rendszerváltás után: A vidéki Magyarország egy kutatás tükrében. *Eszmélet* 15. (63.) 141-158.

2004b Fiatalok a rendszerváltás után. *Egyenlítő* 2004. 2. 4. 12-19.

2005 A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után". In Rakaczkiné Tóth Katalin (szerk.): *A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után".* Gödöllő, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 7-24.

2009 *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás".* Napvilág Kiadó, Budapest, 98-99.

LEGEZA Borbála (BALÁZS-LEGEZA Borbála)

2009 Olaj és TSz a faluban. Szocialista megélhetési stratégiák Magyarország két sarkában. In Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szentendre, 213-227.

2013 A falu és a falubeliek élete a bánya működése alatt (Dudar). In Feleky Gábor – Lencsés Gyula (szerk.): *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron.* Szeged, Belvedere, 182-194.

2014 *Megélhetési stratégiák a szocialista korszak magyarországi falvaiban.* Néprajz MA szakdolgozat, SZTE-BTK

2015 „Hát abba' az időbe lehetett boldogulni". A kiszámítható megélhetés. Stratégiák a szocialista korszak magyarországi falvaiban. In Bereczki Ibolya

– Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember 27*. Szentendre, 2015. 203-224.

2018 A szocialista korszak hatása a magyar paraszttársadalomra. Polgárosodás és paraszttalanítás. In Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): *Táj és kultúra 1.* MTA DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen. 160-165.

LENCSÉS Gyula

2018 *Dudar angol szemmel. A londoni Institute of Sociology 1937-es falukutatása*. Doktori (phd) értekezés, 2018.

2019 *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém

LENCSÉS Gyula – FELEKY Gábor (szerk.)

2013 *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937-2012.* Szeged, Belvedere

LENGYEL András – SIMON János (szerk.)

1986 *Dudar 1937*. Országos Művelődési Központ, Budapest

LENGYEL Zsuzsa (szerk.)

1982 *Tiszaigar. Egy mai magyar falu képe.* Budapest, Művelődéskutató Intézet

LOSONCZI Ágnes

1972 Életmód-és társadalmi változások. *Szociológia* 2. 153-178.

1974 Az életmódot szervező szükségletek és magyarázó értékek szerepéről. *Szociológia* 3. 365-386.

LOVAS KISS Antal

2005 Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Mikós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar*

vidéken. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 105-117.

2006 Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban. Debrecen

2010 A rendszerváltás után újjáalakuló termelői szerveződések Dél-Biharban. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* XXXVIII. 211-229.

MAJTÉNYI György- MIKÓ Zsuzsanna- SZABÓ Csaba

2010 Rendszerváltozás Magyarországon 1987-1990. https://felsooktatas.oktatolapok.mnl.gov.hu/rendszervaltozas_magyarorszagon_1987_1990/tartalom/tanulmany?id=1 utolsó megtekintés: 2023. febr. 27.

MATOLCSY Mátyás

1936 Jövedelemeloszlás Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. 271-287.

MÁRKUS István

1991a A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960-1970-es években. Társadalmi feltételek és következmények. *Századvég,* 1991. 2-3. 193-201.

1991b Települések és válsághelyzetek. In Kovács Teréz (szerk.): *Válság és kiút. Falukonferencia*. Pécs, 29-38.

1996 *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével.* Dinasztia Kiadó, Budapest

MÁRTON Géza

1959 A bányászok életkörülményei. *Bányászati Lapok,* 1959/11. 750-764.

MÁTYUS Aliz – TAUSZ Katalin

1984 *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek*. Magvető Kiadó, Budapest

MEDICK, Hans

2000 Mikrotörténelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem*

poétikája. Budapest, Kijárat, 53-63.

MOLNÁR György – BAZSALYA Balázs – BÓDIS Lajos

2018 *A helyi foglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest

MORVAY Judit

1968 Erdőháti kettős udvarok. *Néprajzi értesítő* 50. évf., 51-65.

MÓRICZ Virág

1937 Angol és német falukutatók a Bakonyban. *Magyarság* 1937.szept. 19., 7.

NAGY-HUSZEIN Tibor

2006 *A tagi tulajdonlás a mezőgazdasági szövetkezetekben*. Agrárgazdasági Kutatóintézet, Budapest

NAGY József

1989 A Nagyatádi-féle földreform lezárása és eredményei. *Történelmi Szemle,* 1-2. sz. XXXI. évf. 24-48.

1993 *A Nagyatádi-féle földreform. 1920-1928.* Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Eger

NAGY Netta

2010 Két parasztgazdaság terhei a beszolgáltatás éveiben Csólyospáloson. *Ethnographia,* 121. évf. 4. sz., 313-341.

2011 A helyi társadalom és az 1945-1956 közötti beszolgáltatás, begyűjtés néprajzi megközelítésben. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori disszertáció

NEMES Gusztáv – HEILIG Balázs

1996 Önellátás és árutermelés. Mezõgazdasági kistermelõk egy észak-magyarországi faluban. *Szociológiai Szemle,* (3-4.) 149-180.

NÉMETH Imre

1971 Néprajzi és szociológiai módszerek a szokáskutatásban. In: Ortutay Gyula (szerk.): Népi kultúra – népi társadalom V-VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 13-24.

NÉMETH Krisztina

2016 Mobilitási utak egy mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, 154 – 179.

NÉMETHY Béla

1940 Mezőgazdasági munkapiaci kérdéseink. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1940. 45. évf., 9. sz., 265-276.

OLÁH Sándor

2001 Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949-1962) Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda

OLSOVSZKY Árpád

2008 *A tejtermelés költség-és jövedelemviszonyainak regionális különbözősége.* PhD értekezés, Kaposvár, Utolsó megtekintés: 2023. január 20. http://www.gtk.ke.hu/tartalom/doktori/ertekezes_olsovszky_arpad.pdf

ORBÁN Sándor

1966 Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről. *Agrártörténeti Szemle*, 1966. 1-2. sz. 73-121.

Ö. KOVÁCS József

2008a A vidéki társadalmak átalakítása és átalakulása. Szempontok egy német-magyar összehasonlításhoz. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára-Kossuth, 509-520.

2008b „Ekkora gyűlölet még nem votl a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 2008. 47. sz. 37-69.

2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965*. Korall, Budapest

2019 A paraszti társadalom sorsfordulói Magyarországon 1945 után. In Bánkuti Gábor – Dévényi Anna – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Magyarország a 20. században*. Kronosz Kiadó, Pécs, 75-89.

ÖRDÖGH Ferenc – VÉGH József (szerk.)

1981 Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2000a Előszó. In Uő (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémia Kiadó, 5-9.

2000b Az ipari munkásság. In Uő (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémia Kiadó, 239-308.

2001 Paraszti gazdaság, paraszti üzem. In Paládi-Kovács Attila – Szilágyi Miklós (szerk.) *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. 195-207.

PÉTER Ernő

1990 Dudar község monográfiája. In: Torkos Veronika (szerk.) *Falurajzok 1935*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 1935. 146-159.

PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor

1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története – 1945-1985. I. kötet: Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945-1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

POGÁNY Mária

1987 Az ipari szakmák, a közép-és felső szintű tanulás hatása a falusi életforma változásában. Tiszaigar, 1945-78. In *Népi kultúra – népi társadalom 14.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 429-453.

2001 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1944-1964*. Püski Kiadó, Budapest

POGÁNY Ágnes

2000 Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle,* 1-2. sz. 115-127.

POLGÁRNÉ TÁLL Éva

1982 Tiszaigar (történeti áttekintés). In Lengyel Zsuzsa (szerk.): *Tiszaigar. Egy mai magyar falu képe.* Budapest, Művelődéskutató Intézet, 25-45.

PONGRÁCZ Tibor

2000 Privatizáció és kárpótlás In KOLLEGA Tarsoly István (szerk.) [et.al]: *Magyarország a XX. században. II. kötet.* Babits Kiadó, Szekszárd

POZSGAI Péter

2000 „…én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába." BeszélgetésJürgen Schlumbohmmal. *Aetas,* 15. 4. 161-164.

REITZER Béla

1937 Híradás Dudarról. In Lengyel András (szerk.): *Reitzer Béla válogatott írásai I.* Budapest, Országos Művelődési Központ, 1986. 141-149.

2019 Varga József. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 234-237.

RÉZLER Gyula

1939 A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon. *Kelet Népe,* 6. sz.. 344-352.

ROMSICS Ignác

2005 *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest

2007 *A 20. század rövid története*. Rubicon-könyvek, Budapest

ROSZNER István

1936 Gondolatok a telepítés körül. *Magyar Gazdák Szemléje*, 41. évf., 9. sz. 348-360.

S. NAGY Katalin

1997 Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években. *Replika,* 6. (26.) 47-53.

SÁRI Zsolt

2005 Határsávból az Európai Unióba. Egyéni és közösségi túlélési stratégiák Muraszemenyén. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Mikós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 183-198.

2010 *Gazdálkodás – Életmód – Polgárosodás (1920-2002). A tradíció és a modernizáció muraszemenyei példái.* Skanzen könyvek, Szentendre

SÁRKÁNY Mihály

2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 29-66.

2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 37-46.

2014a A társadalomnéprajzi jelenkutatások. In: uő: Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálantropológiai írások. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 87-96.

2014b A regionális különbségek a paraszti életmód alakulásában. . In: uő: Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálantropológiai írások. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 97-105.

2014c Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás. Tanulságok Varsány megismételt társadalomnéprajzi vizsgálatából. In: uő: *Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálantropológiai írások.* L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 279-290.

2014d Kerekasztal-beszélgetés a falu és a város társadalmának átalakulásáról. In: uő: *Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálantropológiai írások*. L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 273-278.

SCHLUMBOHM, Jürgen:

2000 Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*, 15. 4. 170-179.

SCHWARZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós

2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ

SHAND, Gwendolyn

2019a A Horváth család. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 215-222.

2019b Földesi Lajos családja. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 187-205.

2019c Földesi Pál családja. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 206-214.

2019d Tanulmány a falusi iparról és kereskedelemről. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 254-271.

2019e Török Gyula családja, Kisdudar. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 223-229.

SIK Endre

1981 A munkacsere Tiszaigaron. *Szociológia* 1981. 1. sz. 49-72.

SIMON Péter

1984 *A magyar parasztság sorsfordulója 1946-1949*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

SOMORJAI Ildikó – TAUSZ Katalin

1982 A Béres család (1930-1980.) *Szociológia,* 1. sz. 51-68.

SPIRULISZ Ildikó

1993 Munkanélküliség regionális metszetben. In Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 351-352.

SURÁNYI Béla

2015 *A tej és tejtermékek múltja és jelene*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen

SZABÓ István

1965 Bevezetés. In Uő (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848-1914. I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 7-30.

SZABÓ Laura

1999 Új formák és új szereplők az átalakuló mezőgazdaságban. *Szociológiai Szemle,* 9. (3.): 170-181. p.

SZABÓ László

1979 Kaláka. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 713.

SZEKULITY Péter

1973 Európa közel van. *Élet és Irodalom*, 1973. márc. 31. 17. évf. 13. sz. 16.

SZELÉNYI Iván

1991 A magyar polgárosodás esélyei. *Századvég*, (2-3). 202-211.

SZENDREI Eszter

2012 *Törésvonalak. A rendszerváltás hatása Túrkeve társadalmára*. PhD értekezés, Pécs. Utolsó megtekintés: 2023. március 7. https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16074/szendrei-eszter-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y

SZENDREY Ákos

1937 A népi társadalom tagozódása. *Ethnographia* 48. évf., 2-3. sz. 187-198.p.

SZILÁGYI Miklós

2001 Halászó vizek az ármentesítés előtt. In Paládi-Kovács Attila – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest

2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In Uő. (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990-1999.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 7-15.

2005 Bevezetésként: az utóparaszti hagyományokról. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 9-16.

SZUHAY Péter

1982 *A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc

1999 Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény István (szerk.): A cigányok Magyarországon. Budapest: MTA. 139-161.

SZVIRCSEK Ferenc

1989 A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére (különös tekintettel Nógrád megyére). In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok III. Újkori történelem és népi társadalom*. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 201-219.

TAKÁCS Lajos

1969 A földművelésgyűjtemény gyarapodása. *Néprajzi Értesítő* 51. évf. 60-67.

TAUSZ Katalin

1981 *Cselédek és továbbszolgáló cselédek Tiszaigaron*. Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, Budapest

TOLNAY Gábor

2000 80 éves a Nagyatádi-féle földreformtörvény. *Honismeret* XXVIII. évf., 5. sz., 31-33.

TÓTH Erika

1993 A munkanélküliek helyzetmegoldó stratégiái. In Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 341-344.

TÓTH Judit

2015 „Jelentem továbbá…" Kuláksors az 1950. évi tagosítás idején a Pest megyei ÁVH-s hangulatjelentések tükrében. *Betekintő* 2015/3. 1-10.

TOMORI Viola

1937 A dudari napok. *Magyar Szemle* 31. 269-272.

1986 Dudar. A magyar Belügyminisztériumnak küldött hivatalos jelentés teljes, szöveghű fordítása. In Lengyel András – Simon János (szerk.): *Dudar 1937.* Országos Közművelődési Központ, Budapest, 80-87.

TURAI Lajos

1990 *Hűség a Bakonyhoz. Epizódok a Bakonyszentkirályi Váralja termelőszövetkezet történetéből.* Váralja MGTsz, Bakonyszentkirály

VÁGI Gábor

1984 Vázlat a dudari kutatáshoz. In.Láng Katalin – Nyilas György (szerk.): *Az 1970-es 1980-as évek szociográfiai táborai*. Népművelési Intézet, Budapest, 190-196.

VÁGVÖLGYI András

1980 A falusi életkörülmények differenciáltságát befolyásoló tényezők. *Szociológia* 3-4. 375-394. VALUCH Tibor

2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris Kiadó

2006a Agrárkérdések és a magyar falu 1956-1957-ben. In Uő: *Metszetek. Válogatott tanulmányok.* Argumentum Kiadó, 1956-os Intézet, Budapest, 114-130.

2006b „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén." A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In Uő: *Metszetek. Válogatott tanulmányok.* Argumentum Kiadó, 1956-os Intézet, Budapest, 158-201.

VARGA István

2008 Agglomerációk és kistérségek a nagyvárosok vonzáskörzetében. *Területi statisztika* 11. (48.) 4. 431-444.

VARGA Zsuzsa

1969 A népi vallásosság tárgyainak gyarapodása. *Néprajzi Értesítő* 51. évf. 90-96.

VARGA Zsuzsanna

2008 Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai az 1980-as évek második felében. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Kossuth Kiadó, Budapest, 225-243.

2014 *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949-1989.* Akadémiai doktori értekezés, Budapest

2015 Földreformok a II. világháború után Közép-és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle,* 4. 583-605.

2018 Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor. *Betekintő* 2. 1-11.

VINCZE István

1950 Beszámoló az Országos Néprrajzi Múzeum Tiszaigar községben folyó kutatómunkájáról. *Ethnographia* LXI. 125-126.

VOIGT Vilmos

2001 Dudar 1937. Hungarian Folk High School Society. *Ethnographia.,* 1-2. 177-179.

V. KÁPOLNÁS Mária

1984 Az agrárpolitika alkalmazásának sajátosságai Tolna megyében 1948–1956 között. In Vadas Ferenc (szerk.): *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 12.* Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. 211-263.

WALLNER Ernő

1958a A paksi járás mezőgazdasági földrajzának alapvonásai. *Földrajzi Értesítő,* VII. évf. 1. sz. 53-95.

1958b Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. *Földrajzi Értesítő*, VII. évf. 4. sz. 419-479.

WEIS István

1930 A mai magyar társadalom. Gondolat Kiadó, Budapest

1931 A magyar falu. Magyar Szemle Társaság, Budapest

Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal kiadványai

1925 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Budapest

1932 Az 1930. évi Népszámlálás, I. rész, Demografiai Adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal

1934 Az 1930. évi Népszámlálás, II. rész, Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal

1935 Az 1930. évi Népszámlálás, III. rész, A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal

1936 Az 1930. évi Népszámlálás, IV. rész, a népesség foglalkozása a főbb demografiai adatokkal egybevetve, s a népesség ház-és földbirtokviszonyai, V. rész, részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal

1937 Foglalkozás, műveltség, egyhelybenlakás. Az 1930. évi népszámlálás adataiból. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal

1937 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1935. év eleji adatai alapján. Budapest

1941 Az 1930. évi Népszámlálás, VI. rész, végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal**Törvények, országgyűlési iratok:**

- Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. XXIX. kötet. 1895., Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság.
- 1919. évi XVIII. néptörvény a földmívelő nép földhöz juttatásáról. Belügyi Közlöny, 1919/10.
- 1920. évi XXIX. törvénycikk halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 utolsó megtekintés: 2023. jan. 23.
- 1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 utolsó megtekintés: 2023. jan. 23.
- 1945. évi VI. törvénycikk. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42 utolsó megtekintés: 2023. febr. 22.
- Magyar Közlöny, 1948. december 18., (278. sz.) A magyar köztársaság kormányának 14.000/1948. sz. kormányrendelete a földmíves-szövetkezetek és a földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól.
- 1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról. Lásd. 1-2. sz. melléklet. https://njt.hu/jogszabaly/1991-25-00-00.17 Utolsó megtekintés: 2023. márc. 21
- Földet a gazdáknak törvény: https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=A16H1062.KOR&targetdate=fffffff4&printTitle=1062/2016.+(II.+25.)+Korm.+hat%C3%A1rozat&referer=http%3A//net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi%3Fdocid%3D00000001.TXT utolsó megtekintés: 2023. márc. 18.

Adatbázisok, gyűjtemények:

- Földhivatal adatbázisa: Utolsó megtekintés: 2023. márc. 8. http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.hivatallista

- KSH Fogalomtár: Agrárolló. Utolsó megtekintés: 2023. márc. 12. https://www.ksh.hu/docs/hun/agrar/html/fogalomtar.html
- Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest, 1924.
- Agrárcenzus 2020: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/elozetes_adatok/index.html#/7/9 (utolsó megtekintés: 2023. március 10.)
- Népesség településtípus szerint: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0037.html (utolsó megtekintés: 2023. március 10.)
- Közfoglalkoztatási adatportál: http://kozfoglalkoztatas.bm.hu (utolsó megtekintés: 2023. márc. 10.)
- A nyilvántartott álláskeresők száma a tartózkodási helyük szerint, településenként: https://nfsz.munka.hu/nfsz/document/1/5/2/9/doc_url/T01_2021_04.pdf (utolsó megtekintés: 2023. márc. 10.)
- A Belügyminisztérium hivatalos statisztikája Gerjenről: http://kozfoglalkoztatas.bm.hu/statisztika/terkep/!F_KERET.HTM (utolsó megtekintés: 2023. márc. 14.)
- Ángyán József elemézései itt összegyűjtve, a cikk alján: https://www.greenpeace.org/hungary/sajtokozlemeny/1723/foldarveresek-fejer-megyeben-csak-a-teruletek-20-at-nyertek-helyiek/ utolsó megtekintés: 2023. ápr. 6.

Levelezések:

- Gwendolyn Shand Mrs. Clifford Shandnek írt levele – részlet. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 592-598.
- Tomori Viola levele Buday Györgynek, 1937. július 28. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 529-537.
- Tomori Viola levele Erdei Ferencnek, Szeged, 1937. augusztus 20. In Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es falukutatásának története és*

dokumentumai. Gondolat Kiadó, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest-Veszprém, 2019. 555-558.

Kutatási jelentések:

- Scharle Ágota (kutatásvezető): A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre. Kutatási jelentés, 2011. aug. 30. Elektronikus dokumentum: https://hetfa.hu/wp-content/uploads/2011/04/UMP_kut_jelentes.pdf utolsó megtekintés: 2023. márc. 20.
- Jelentés a 2019-ben egyszerűsített foglalkoztatás keretében tervezett foglalkoztatottak számáról. 2019. 8. https://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/4/08/52000/EFO%20jelentés_portálra_20190108.pdf (utolsó megtekintés: 2023. márc. 19.)

Egyéb és internetes források:

- A Nemzeti Megújhodás Programja: a köztársaság első három éve. Miniszterelnöki Tanácsadó Testület, Budapest, 1990.
- A 100 éves Szuprics Vendel köszöntése (internetes videó, utolsó megtekintés: 2023. márc. 16.) https://www.youtube.com/watch?v=Y6H2LIePxcg
- A kistarcsai internáló tábor története. Kistarcsai Internáltak Emlékéért Alapítvány http://www.kistarcsaiemlekmuzeum.hu/a-tabor utolsó megtekintés: 2023. márc. 11.
- Emődi István parasztíró önéletrajza, 1950. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár: NM EA 2252
- MTI Napi hírek: MNL OL K 428a 340. 1935.02.08.
- Potornai Lajos munkásigazolványa, Néprajzi Múzeum NM EA 18184.

Sajtó

- Állami Gazdaság, 1956. július 1. Héki képek
- Esti Kurir, 1937. szeptember 4. A polgár a viharban (Napló a vörös diktatúrából)

- Magyar jövő 1951. február 16. Tiszaigar
- Mérleg 1972. augusztus 1. Meleg étel az aratóknak.
- Szabad föld, 1984. július 28. Gerjeni gerjedelem: egymásért, a közért
- Tanácsok Lapja, 1958. febr. 27. A borúlátó Gerjenből
- Tanácsok Lapja, 1958. július 24. Félévi bizonyítvány a paksi járás községeinek
- Termelőszövetkezet 1950. szept. 10. Jutalmat kapnak a terménybegyűjtésben élenjáró termelőcsoportok
- Tolnamegyei Újság 1921. december 10. Halálozás. Ifj. madi Kovács István.
- Tolnamegyei Újság 1922. szept. 23. A kormányzó Tolna vármegyében
- Tolnamegyi Újság 1923. dec. 29. Ritka vadászszerencse
- Tolnamegyei Újság 1925. január 24. Vasutat Paks – Szekszárd között. Gerjen állomást kér.
- Tolnamegyei Újság 1925. augusztus 8. Paks-Szekszárdi vasut ügye
- Tolnamegyei Újság 1928. november 24. Meghosszabbitott vasutépitési engedely
- Tolnamegyei Újság, 1928. dec. 15. Tolvaj gazdasági cseléd
- Tolnamegyei Újság 1929. január 12. Államkölcsön
- Tolnamegyei Újság 1929. május 4. Népkönyvtár Gerjenben
- Tolnamegyei Újság 1929. május 25. Hetivásár Gerjenben
- Tolnamegyei Újság 1929. november 16. Vitézek értekezlete
- Tolnamegyei Újság 1930. január 18. Vasuti előmunkálati engedély meghosszabbítása
- Tolnamegyei Újság 1930. július 5. Megbicskázott egy földbirtokost az inasa
- Tolnamegyei Újság 1931. október 21. Egy urileány balesete
- Tolnamegyei Újság 1933. november 15. Tyuktolvajok
- Tolnamegyei Újság, 1935. február 9. Szuprics Vendel meghalt

- Tolnamegyei Újság 1935. február 13. Negyvenhét község villamosítása vármegyénkben
- Tolnamegyei Újság 1939. április 8. Vitéz Madi Kovács Imre lett az uj főispán. E hó 22-én lesz az installáció
- Tolnamegyei Újság 1939. április 19. Magasközéleti előkelőségek vitéz Madi Kovács Imre főispáni beiktatásán
- Tolnamegyei Újság 1939. október 21. 3.o. Hírdetés: „Exportra kész hízott sertéseket vesz és szállít Szuprics Jenő”
- Tolnamegyei Újság 1940. január 13. Pártvacsora Gerjenben
- Tolnamegyei Újság 1941. október 4. A főispán leányának halálos szerencsétlensége
- Tolnamegyei Újság 1943. június 5. Főispánunk leányának házasságkötése
- Tolnamegyei Újság, 1943. szeptember 4. Megszökött tolvaj
- Tolnai Napló, 1951. január 14. Megalakult megyénkben a 100-ik termelőcsoport
- Tolnai Napló, 1951. április 04. Termelőcsoportjaink egyre nagyobb területen folytatnak öntözéses gazdálkodást.
- Tolnai Napló, 1951. május. 11. Mezőgazdasági híradó
- Tolnai Napló, 1951. augusztus 3. Termelőcsoportjaink népszerűsítéséért
- Tolnai Napló, 1952. március 18. A gerjeni Vörös Nap 300 százalékra teljesítette tejbeadási kötelezettségét. Mint az első helyezett, elnyerte az élelmezési minisztérium vádorzászlaját
- Tolnai napló, 1952. július 6. 9. évf. 157. sz. 8. Rideg mangalicasertés nevelése a gerjeni állami gazdaságban
- Tolnai Napló, 1954. április 7. Gerjeni Vörös Nap tsz. A nehézségek ellenére is teljesitik adott szavukat
- Tolna Megyei Népújság, 1957. január 6. Új névvel és jobb kedvvel dolgoznak a gerjeni tsz-tagok
- Tolna Megyei Népújság, 1957. július 5. Járható-e a gazdálkodásnak ez az útja amelyen a gerjeni Rákóczi Tsz tagjai elindultak?

- Tolna Megyei Népújság, 1959. április 30. Illegális emlék...
- Tolna Megyei Népújság, 1959. okt. 6. Gerjen két arca
- Tolna Megyei Népújság, 1960. június 2. 4. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (1),

  június 3. 4. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (2),

  június 5. 7. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (3),

  június 7. 4. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (4),

  június 8. 4. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (5),

  június 9. 4. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (6),

  június 10. 4. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (7),

  június 11. 6. Letenyei György: A tegnapból a holnapba (8)
- Tolna Megyei Népújság 1979. márc. 15.
- Új néplap, 1996. július 9. 3. A Székyek emlékeztek Tiszaugaron. Az értékteremtő múlt tisztelete